

Историја српског права у Немањићкој држави: први део: Историја државног права, 1931.

Садржај

1. Социална и правна диференциација народа у држави
2. Властела
3. Себри
4. Меропси
5. Власи и пастири
6. Отроци
7. Грађанство
8. Црква и свештенство
9. Странци
10. Владалац

11. Сабори
12. Подређене власти
13. Посредујуће власти
14. Општа конструкција Немањићке државе
15. Начело законистости у државном уређењу и у функционисању државне власти
16. Однос између државе и цркве
17. Структура територије

Књижевност

Регистар

340.12
(497.11)
"04/14"
343(497.11)
"04/14"
347.(497.11)
347.5(497.)

Dr. T. RANOVSKI
проф. г Университета

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ПРАВА У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ

I. ДЕО:
ИСТОРИЈА ДРЖАВНОГ ПРАВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, Квез-Миханлова улица 1
1931

342

Dr. ТЕОДОР ТАРАНОВСКИ
професор Београдског Университета

ИСТОРИЈА СРПСКОГ ПРАВА У НЕМАЊИЋКОЈ ДРЖАВИ

I. ДЕО:
ИСТОРИЈА ДРЖАВНОГ ПРАВА

30802

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, Кнез-Михаилова улица 1
1931

3376

БИБЛИОТЕКА
Стручно одељење
Иав. бр. 4.716

БЕОГРАД

За штампарију „ПРИВРЕДНИК“ Кнез Михаилова 3. Тел. 21-450
Благојевић Д. Живојин, Кондина бр. 10

ПРЕДГОВОР

Никола Крсинић ударио је темељ научној обради историје средњевековног српског права. Послужили су њеном стварању Ф. Зигел и Т. Флорински. Градио је њену зграду Стојан Новаковић својим дугогодишњим, неуморним и плодним радом на издавању и коментарирању законских сиоменика, као и на испрживању појединих инстиниуција. Много је историско-правног материјала пружио Константин Лирчек у своме брижљивом прегледу државе и друштва у средњевековној Србији. Његов рад у шоме погледу насћављали су и насћављају српски историци,^а уколико су се бавили и баве ш. зв. унутрашњом историјом. Има и историско-правних монографија о сћецијалним питањима. Ипак историја српског средње-вековног права у целини није досад била изнешта у једном ширем и стручном систему. Овај рад прейсћавља покушај да се баш шо учини, и шо у оквиру Немањинке државе.

Писац.

30802

САДРЖАЈ

	Страна
§ 1. Социална и правна диференциација народа у држави	1—11.
Данашњи демократски режим: правна нивелација и социална диференциација народа у држави — 1—2. Основна начела социалне диференциације — 2. Друштвене класе — 3. Сталежи — 6. Историска генеза сталешког режима — 7. Његово место у историској еволуцији — 10.	
§ 2. Властела	11—46.
Назив — 11. Властела „државна“ и „црквена“ — 12, велика и мала — 12. Властеличићи — 15. Војници — 17.	
Земљишни посед властеле — 19. Властеоске баштине — 20. Економски имунитет — 23. Судски имунитет — 27.	
Војна служба властеле — 28. Дворска служба властеле — 31.	
Пронија и пронијар 33.	
Властела на властеоским дворовима — 38.	
Властела на црквеним земљама — 39.	
Историска генеза властеле — 43. Одвајање и затварање племићког сталежа — 45.	
§ 3. Себри	46—51.
Кад долази термин <i>себар</i> — 46. <i>Себар</i> противстављан властелину — 47. Дефиниција себра — 48. Контраверза о себрима и питање о слободним сељацима — 49.	
§ 4. Меропси	51—71.
Назив — 51. Подела земљишне својине у средњем веку између државе, повлашћених господара и насељеника — 52. Слободна баштина и потчињена — 54. Меропашка баштина као потчињена — 54.	

- Дужности црквених и манастирских мераопаха — 55. Однос између господарске и мераопашке земље — 56. Сокалници и мајстори — 57. Дужности мераопаха властеоских — 57 и владаочевих — 59. Приватно поданство мераопаха — 62. Привезивање мераопаха за земљу — 62. Бежање мераопаха од својих господара и њихово примање од других господара — 64. Извод одбеглих мераопаха — 65. Забрана примања туђих људи у Душ. Законику — 66. Дефинитивно привезивање мераопаха за земљу и његове последице — 68. Учешће мераопаха у промету — 69. Заштита мераопаха од стране државе — 70. Право мераопаха да тужи господара суду — 70.
- § 5. Власи и пастири** 71—76.
 Власи и њихове дужности према господарима земље — 71. Пастири из редова мераопаха — 75. Станици — 76.
- § 6. Отроци** 76—82.
 Контраверза о отроцима — 76. Отроци су били робови — 77. Аграрни робови — 79. Дворски робови — 80. Опадање ропства — 81.
- § 7. Грађанство** 83—87.
 Градови и тргови у унутрашњости — 83. Приморски градови — 84. Грчки градови — 85. Себри у унутрашњим градовима — 86. Хрисовуље грчких и статути приморских градова — 87.
- § 8. Црква и свештенство** 87—110.
 Три стране са којих се црква претреса у историји права — 88. Цркве и манастири као повлашћени staleж велепоседника — 89. Економски имунитет црква и манастира — 90. Судски имунитет — 92. Цивилизаторски и културни значај земљишног поседа цркве — 94. Клир као свештени staleж — 96. Виши јерарси и редовни клир — 97. Правни положај калуђера — 98. Сеоски попови — 99. Њихова патримониална зависност од господара земаља — 102. Прописи Душ. Законика о положају сеоских попова — 106. Питање о црквеној општини — 110.
- § 9. Странци** 110—117.
 Трговачки промет и повластице Дубровчана — 110. Рударство и повластице Саса — 114. Остали странци — 115. Тенденције Душ. Законика у погледу одомаћених странаца — 116.

§ 10. Владалац 117—167.

Титула и ранг владалаца: велики жупан — 117, крунисање за краља — 119 и за цара — 119. Јавноправне прерогативе царства у спољашњим односима — 119 и у унутрашњем животу државе — 122. Начело и задатак царске власти — 125 и власти хришћанских владалаца уопште — 126. Териториална формула у владаочевој титули — 127. Владање „по милости Божјој“ и његов јавноправни значај — 130. Значај термина „самодржац“ — 131.

Власт владаочева над земљом — 133 и над народом — 134. Ослонци владаочеве власти — 135. Регалије — 136. Најамна војска — 138. Монархиска идеологија — 139. Улога грађанства у учвршћивању монархиске власти — 139. Наткласни карактер монархије — 140.

Правна природа владаочеве власти — 141. Исправна метода за решавање тога питања — 141. Учење Монтескија о умереном облику владе у сталешким монархијама — 142. Учење Клода де Сејсела о „уздама власти“ (*freins de la puissance*) 144. Примера наведених категорија на одређивање владаочеве власти у Немањинској држави — 146. Законодавне функције владоца — 147, војна власт — 150, судска власт — 151, управна власт — 152, Поданичка покорност према владаочевој власти — 152, случај кад се владачево наређење не може да испуни — 154.

Наследност владаочеве власти у Немањинској држави — 155. Правна конструкција престолонаслеђа код Н. Крстића — 156 и код К. Јиречека — 158. Претрес питања о сениорату и о секундогенитури — 159. Институција савладара — 161. Наслеђивање престола по принципу примогенитуре — 162. Постављање престолонаследника од ефективног владоца — 162. Стабилизација примогенитуре — 163, Значај институције савладара — 165. Утицај властеле на престолонаслеђе — 165—166. Владалачки дом и ужа породица владаочева — 166.

§ 11. Сабори 167—197

Терминологија — 167. Црквени сабори — 167. Државни сабори — 168. Обичајноправни традиционални карактер сабора — 168. Списак државних сабора одржаних у Немањинској држави: за владе Стефана Немање — 169, Стефана Првовенчаног, Владислава и Уроша I — 170, Драгутина — 170—171, Милутина — 171, Стефана Дечанског — 172, Стефана Душана — 173, цара Уроша — 177.

Састав сабора и његова тачна дефиниција код Н. Крстића — 179. Одређивање састава сабора у књижевним списима и у законским споменицима — 179. Преглед постојећих изворних података о саставу сабора, и то наративних — 180 и законских сведочанстава — 182. Особити састав сабора, на којем је била издата Дечанска хрисовуља — 183, и Лесновска — 184. Састав законодавног сабора 1349 г. — 184, и сабора у Крупиштима — 185. Дефиниција саборног састава — 185, Интерпретација чл. 69-ог Душ. Законика — 186. Питање о чиновницима на државним саборима — 186—187.

Предмети изношени пред државне саборе — 187. Решавање истих питања уз учешће сабора и мимо сабора — 188. Информациона функција сабора — 189. „Зговор“ сабора — 189. „Благовољеније“ сабора — 190. „Повељеније“ сабора — 190. Умеравајућа функција сабора — 190.

Правна природа сабора — 191. Ужи или одабрани савет владаочев — 191. Владаочев савет и општи саборни скуп властеле — 192. Компликована правна титула код учешћа свештенства у државним саборима — 193. Учешће у државним саборима као дужност и као право — 194. Оцена државних сабора у Немањинској држави — 195. Засебни правни положај сабора, на којима се извршивало крунисање владалаца — 196.

Изрични сталешки карактер државних сабора у Немањинској држави и питање о прихваћивању њиховом са стране — 196—197.

§ 12 Подређене власти 197—206

Режим персоналне владе и управе — 197. Владаочев двор и дворска звања и достојанства — 198. Централна и локална управа — 200. Систем персоналних налога и магистратура — 200. Војне власти — 201. Судије — 201. Локалне власти — 201—202. Нарочити значај кефалија — 203. Две категорије локалних власти — 204. Властела који су држали земље и градове у држави — 205.

§ 13. Посредујуће власти 206—214.

Властелинства, нарочито црквена — 206. Њихове димензије — 207. Њихова унутрашња организација — 208. Привредна природа властелинства — 209. Световна властелинства — 210. Ускраћивање посредујућих власти од стране државе — 211. Ограничавање економске конкуренције властелинстава наспрам државе — 212. Село и његова самоуправа — 213.

§ 14. Општа конструкција Немањихке државе . . . 214—223.

Сталешка монархија — 214. Сталешка обе-
лежја Немањихке државе — 215. Патримониални
карактер државне власти — 216. Сталешка држава
у Европи и њени основни еволуциони облици —
217. Тип сталешке државе у средњовековној Србији
— 218—219. Правна структура и политичка ствар-
ност у Немањихкој држави — 219—220. Убрзани
темп у постанку и развоју сталешке државе у
средњовековној Србији — 221, и чим је он био
изазван — 222. Необразложено негирање сталешког
карактера Немањихке државе — 223.

§ 15. Начело законитости у државном уређењу и у
функционисању државне власти 223—231.

Начело објективне законитости — 223. Његов
проглас у Душ. Законику — 224. Начело законитости
у судству — 224, код нормирања сталешких
односа — 224—225, и у управној области — 225.
Попуњавање празнина у постојећем праву — 226.
Владалац у приватноправном животу стајао је под
законом — 226—227. Владаочеве наредбе супротне
Законику — 227. Додељено суду право да цени за-
конитост владалачких наредба — 228. Прихваћена
византиска идеја о врховној снази закона — 228.
Долазак исте идеје из Дубровника — 229 и Котора
— 230. Идеја основних закона у Немањихкој др-
жави — 231.

§ 16. Однос између државе и цркве 231—241

Самостална црквена организација поред држав-
не — 231. Аутокефалија православне српске цркве
и њен значај за држају — 232. Самосталност ри-
мокатолничке цркве у Немањихкој држави — 233.

Тобожњи цезаропапизам у Византији и необ-
разложеност дотичних тврђења — 234. Однос
између државе и цркве у Византији пре IX века
— 234—235. Ново хришћанско учење о самостално-
сти цркве — 235. Учење Епаногоге о сложеној сим-
биози цркве и државе, изложено у Властаревој
Синтагми, ауторизованој у Немањихкој држави —
236. Самосталност цркве у догматским и верским
питањима — 236—237. Сарадња државе у верским
и црквеним питањима — 237. Православље као основа
власти у Немањихкој држави — 237—238. Функције
српског цара као чувара вере — 238. Сарадња
цркве у државним пословима: право милосрдне ин-
тервенције — 239, потврђивање владаочевих даров-
ница црквама и манастирима — 241, саветодавна
функција свештенства — 241.

	Стране
§ 17. Структура територије	241—247
<p>Територија као објект стварног права државе, ев. владоца — 241. Удели Немањине браће — 242. Захумље — 243. Удеони карактер Зете — 244. Удовичко седиште краљице — 244- „Кнежине“ — 244. Други случајеви удела — 245. Престолонаслед- ников удео у Зети — 245. Подела државе на Срп- ску земљу и Романију — 246. Општа оцена удела у Немањинској држави — 247.</p>	
Књижевност	248
Регистар	251

I ДЕО:

ИСТОРИЈА ДРЖАВНОГ ПРАВА

I. ИСТОРИЈА ДРЖАВНОГ ПРАВА

§ 1. СОЦИАЛНА И ПРАВНА ДИФЕРЕНЦИАЦИЈА НАРОДА У ДРЖАВИ.

Прошлост можемо да схватимо путем њеног упоређивања са данашњошћу. Оно, у чему се прошлост битно разликује од данашњице, сачињава за историка начелне особине, према којима се извесни делови прошлости издвајају у посебне еволуционе периоде или епохе. После тога пошто је битна и начелна разлика између прошлости и данашњости расветљена и констатована, постаје за историка даљи задатак, и то да се под њих подведе једина еволуциона подлога, на којој ће се све поступачне разлике истаћи као променљиви, али узајамно обусловљени облици неких основних кардиналних начела, која пролазе кроз цео еволуциони ток развика. Променљива је и структура народа, или становништва у држави. Да се особине њених облика у прошлости схвате као што треба, мора се према горњем почети са прегледом народне структуре у данашњој држави.

Данашња структура становништва у држави је, као што знамо, демократска, тј. општенародна, хомогена, интегрална, што значи, да она не зна за диференциацију народа на хетерогене делове, него сматра целокупно становништво у држави као скуп хомогених, дакле између себе једнаких појединаца. У основи данашње структуре народа у држави лежи једнакост свију пред законом, која ствара тзв. државно грађанско уређење друштва (staatsbürgerliche Ordnung). Једнакост свију пред законом и на њој засновану демократску организацију народа у држави истакла је велика француска револуција 1789 г. Њени су се принципи развијали и ширили у току више од столећа, докле год нису створили завршени облик данашњих демократских друштава у Европи, Америци (чији је демократски развика претходио француској револуцији и чак је у многome одређео њене лозинке) и чак у другим деловима света.

Нови принцип потпуне једнакости свију пред законом, који је крајем XVIII века одједном подмирио читав низ дотада угушених друштвених потреба и откривао за будућност најширије и сјајне перспективе, толико је загрејао и чак ослепио умове, да су га почели сматрати као проглас и чак остваривање фактичке једнакости свију у јавном животу. Потребно је било пола столећа, да се умно стање сталожу и да се питање о правној и фактичкој јед-

накости појединаца теориски пречисти. Тек је средином XIX века дошла теориска свест, да поред једнакости појединаца пред законом, тј. поред правне интеграције становништва у држави остаје његова диференциација социална, која не зависи од правне регламентације, него се изазива самосталним чиниоцима. Као најочигледнији и најосетљивији на прво су се место истакли економски чиниоци, те на њима је Карло Маркс базирао своју теорију социалне диференциације. Али је Маркс више смерао на практичке политичке, и то револуционе, него на теориске научне циљеве, па је због тога претерао у економском гледишту, те је дотерао у крајност економског материализма, који негира стваралачку улогу духовних начела код друштвеног процеса те сматра духовну културу искључиво као надграђу (Ueberbau) над економским темељем (посебице над односима економске производње). Без претеривања и без крајности расветлио је процес социалне диференциације под утицајем економских чинилаца Лоренц фон Штајн, који је радио у исто време. Штајнову се учењу придружио Роберт фон Мол, који је проширио круг чинилаца меродавних за социалну диференциацију, и то у њих је убројио и духовне интересе. На тај се начин већ средином XIX века учврстила теориска свест, да поред правне интеграције становништва у држави постоји његова диференциација социална. Проучавање социалне диференциације сачињава један од најважнијих предмета науке о друштву или социологије, која је постала исто тако око средине XIX века, а на којој се од тога времена много ради са пуно напора, али ни до данас није социологија успела да добије дефинитивни облик самосталне научне дисциплине. На овом месту не треба да пратимо различите теорије о социалној диференциацији. За горе поменуту нашу специалну сврху потпуно је довољно да наведемо једну, тако рећи, школску схему социалне диференциације, која се може сматрати да вреди за данашње прилике.

У основу схеме, која има да нас оријентира у данашњој ситуацији, постављају се три главна начела, на којима се базира социална диференциација становништва у данашњој држави, тј. његова подела на поједине друштвене групе. То су ова начела: 1) физиолошко начело крвног сродства, 2) економско начело производње и поделе материјалних добара и 3) духовно начело моралног и интелектуалног развића.

Физиолошко начело крвног сродства може да буде признато за првобитни извор објективног поретка у човечијем друштву. Као једна од најранијих друштвених заједница долази род, у коме власт припада старешинама. У току времена начело крвног сродства замењује се у погледу политичке организације територијалном (земљишном) везом. Код општине и код државе крвна веза већ више не вреди као једино организационо начело, те род заузима подређени положај у политичкој организацији. Али зато иступа друга страна међусобних веза базираних на крвном сродству, и то културна. Од крвног сродства постаје народ у етнографском смислу, или народност, која сачињава засебну друштвену групу. Физиолошка веза крвног сродства је само првобитна база за постанак на-

родности. Доцније се ствара више духовно јединство народно, проузроковано наследном предајом заједничке културе и домаћих обичаја од колена на колено. Свест о томе наслеђу и о изазиваном од њега духовном јединству претвара првобитне родове у један народ, или народност. Крвно сродство престаје да буде једина веза народна, и народност сачињава засебну друштвену групу, засновану не само на истом крвном пореклу, него и на заједничким нарочитим интересима засебног културног развитака. Народност сматра, да је позвата и одређена за манифестовање својих духовних снага и за постигнуће тим путем културне самосталности. На историском путу, који је управљен на тај циљ, народност ствара народну државу или долази у састав једне државе заједно са другим народностима. У последњем су случају могући различни међусобни односи између више различитих народности. Сви се ти односи налазе између два противна крајња система, од којих је један систем надмоћности и господарства једне одређене народности над свима осталим, а други је систем равноправности свих народности у јединственој или слојеној држави.

Економско начело производње и поделе материјалних добара је од битног утицаја на постанак друштвених група. Оно потиче из кооперације појединаца, која је неопходно потребна за господарење човеково над спољашњом природом и која омогућава сам опстанак људски. Проста, несложена, кооперација код првобитне производње праћена је сиромашним стањем првобитних друштава и не изазива оштре економске разлике између појединих саставних делова друштвених. Кад кооперација постане слојенија, онда производња јача и сума добивених добара повећава се. Прикупљање имовинских добара изазива поделу друштва на поједине друштвене класе. Одвајају се две основне друштвене класе, и то класа имућна и неимућна. Неимућни располажу само са својом лично радничком снагом, која једино може да их храни. Имућни пак теже да живе од приноса, који може да им пружи њихова постојећа имовина. Али имовина може давати принос тек онда, кад се на њу примени рад човеков. Није за већу имовину довољан рад самог власника, те наравно имућни траже туђе радне руке. Међутим неимућни располажу само са својом лично радном снагом, као јединим извором своје егзистенције, те свој рад нуде. На тај начин постаје међусобна веза између имовине и рада и зависност неимућних од имућних. Карактер се те зависности одређује према томе, на који се начин неимућни привлаче на рад. Ту може бити и принуде и слободне погодбе. Принудно се привлачење неимућних на рад манифестује у оштријем облику ропства и у блажем облику учвршћивања уз земљу (*glebae adscriptio*). У прво доба, кад је становништво било врло малобројно, принудни је рад био нужан, јер само су принудне мере могле да људе задрже, да не би се на све стране растурали. Само се принудним мерама могло концентрисати становништво на извесним одређеним местима. Баш на тај су начин постала прва средишта земљорадничке и сваке друге културе, те је био омогућен даљи културни напредак. Принудни рад је дуго време био довољан за производњу, помоћу које су се подмиривале основне

културне потребе. Неимућне класе нису у току дугог времена имале свести о своме човечјем достојанству, те су се лако и драговољно покоравале ропству и сваковрсном другом неслободном режиму. У току пак времена то се стање променило. С једне стране, културне су потребе постале много компликованије, тако да се за њихово подмиривање почела тражити једна интензивнија и продуктивнија производња. С друге стране, подвлашћене су неимућне класе дошле до самосвести те су осетиле тежбу свога неслободног стања и принудног рада. Те су промене проузроковале пад принудног рада и постанак рада слободног, заснованог на погодби између радника и послодаваца. Правна слобода рада није стварно потпуна, него релативна. Она само значи, да за радника више не постоји једна правна дужност да принудно ради за свога господара, и ништа више. Како избор слободног рада, тако још више услови личног најма одређују се економским законом тражње и понуде. Баш тај закон поставља неимућне у фактичну зависност од имућних. У исто време врши се диференциација и између имућних према величини имовине коју поседују. Издвајају се друштвене класе крупних, средњих и ситних сопственика. Њихови интереси су у знатној мери различити, те због тога долазе у међусобне сукобе, што утиче и на стање неимућних класа и то према диференциацији, којој потпада њихова зависност од имућних. Затим се диференциација друштвених класа врши према квалитативним разликама у имовини, и то пољској, трговачко-индустриској и новчаној. Постају нарочите друштвене класе земљишних поседника, трговаца, индустријалаца и новчаних капиталиста, који се опет деле на крупне, средње и ситне. Наведену диференциацију имућних класа прати одговарајућа диференциација неимућних. Постају разлике у стању и интересима између пољских и индустриских радника, као и између радника запослених у ситним, средњим и крупним предузећима. Поред физичког рада открива се широка област рада интелектуалног, који је обухваћен у општем појму тзв. слободних професија (струка). Припадници последњих према карактеру свога рада и величини њиме стеченог иметка заузимају ово или оно место код неимућних или имућних класа.

Друштвене се класе распоређују јерархиски према поступној зависности мање материјално обезбеђених и мање утицајних од више обезбеђених и више утицајних или, другим речима, нижих од виших. Структура дакле друштвених класа може се претставити у облику неких слојева, раздељених хоризонталним плочама, и који леже један изнад другог.

Осим издвајања друштвених класа економско начело манифестује своју акцију још и у другом правцу. Заузета од народа државна област дели се на поједине делове, и то сеоске општине, градске општине и посебне провинције. Та се подела државне области развила историски. Настањени живот почиње од ситних територијалних заједница, и то од сеоских, а затим и градских општина. Од њих постају шире и веће територијалне заједнице, — земље или крајеви, који у процесу државног уједињења (прикупљања земаља и власти) сачињавају јединствену државну област. Првобитна се

економска кооперација манифестује у ситним територијалним заједницама и тек се постепено проширује на веће просторе. Због тога кад су уже територијалне заједнице улазиле у састав шире државне области, оне су у економском односу биле у извесној мери самосталне целине. Те црте неке економске самосталности или можда тачније одвојености нису оне изгубиле ни у потоњем државном животу. На основу тога поједини предели у држави сачињавају засебне друштвене групе са својим одвојеним потребама и интересима, које траже да подмире. Понегда економске потребе побуђују неке делове становништва да напусте првобитну државну област и да се насеље на неком другом месту. На тај начин постају крајишне земље (крајине) и колоније. Између њих и основне државне области, или метрополе, постају специфични економски односи, према којим се у крајишним земљама и у колонијама стварају засебни интереси, тако да се крајишне земље и колоније издвајају као засебне друштвене групе. За одвајање појединих предела у засебне друштвене групе често важе не само економски односи, него и националне разлике и разлике у исповедању вере. То се догађа, кад су поједини предели у држави, која обухвата више народности и различите вероисповести, насељени искључиво или навластито од једне неке народности или од припадника једне неке вероисповести, па исто тако кад се колонизација врши од једне притиснуте народности или од припадника неке гоњене вероисповести. Онда се одвојеним економским интересима придружује још тежња за националним самоопредељивањем и за верском слободом. Све то скупа чини од ужих територијалних заједница засебне друштвене групе нарочито компликоване.

Горе смо друштвене класе упоредили са слојевима раздвојеним између себе хоризонталним плочама, а који леже једни изнад других. Тек што наведене друштвене групе од локалног карактера могу се упоредити са вајатима, који иду одозго и до доле кроз све друштвене класе и које су раздвојене вертикалним плочама.

Духовно начело социјалне диференцијације и интеграције манифестује се најпре у религији, као најдлавијем и досада највише проширеном облику духовног живота, који иначе одговара вечним потребама човечије природе. Организовани скуп припадника једне те исте вероисповести сачињава верску заједницу или цркву. Поједине цркве или верске заједнице су засебне друштвене групе, које теже било за изузетно повлашћеним, било за, са осталима равноправним, положајем у држави. На духовном се начелу заснивају различита и многобројна културна удружења, и, што је главно, таква друштвена група, као што је интелегенција. Састављена од интелектуалаца, који иначе спадају у различите друштвене класе, интелегенција ипак сачињава засебну друштвену групу, која у читавом низу случајева иступа као једна целина.

Из горњег се види да народ у држави претставља укупност разноврсних друштвених група. Свака се од њих базира на унутрашњем јединству заједничких интереса. Пошто су интереси различитих друштвених група различни, поједине се друштвене групе једна другој противстављају. Фактички узајамни однос између

стварних снага постојећих друштвених група опредељује ону равнотежу њихових интереса, која у датим конкретним приликама може да буде постигнута. Баш на тој се равнотежи базира државна организација, која изражава и остварује интересе заједничке за све, или државне интересе.

Демократски принцип једнакости свију пред законом не укида социалну диференциацију, нити је спречава, него је, тако рећи, игнорише са правног гледишта. Социалне се разлике нивелирају али само у правном погледу, и сви се појединци изједначају, али само у правном погледу. Заснованом на правној једнакости појединачно државно - грађанском уређењу (staatsbürgerliche Ordnung) историски је претходило противно му сталешко уређење (Ständeor-dnung), које је социалну диференциацију утврђивало и фиксирало нарочитим или правним нормама.

Сталеш (лат. ordo или status; франц. état или ordre, нем. Stand, пољски stan, чешки stav, руски чин или сословие) није ништа друго, до друштвена класа само консолидована и прецизно регулисана правним прописима, који су фактичке демаркационе линије између класа претворили у непомичне правне границе, а класне користи и терете у сталешка права и дужности. Укратко сталешки су класе, на које се народ у држави дели према разлици у правима и у правним дужностима. Та је разлика у сталешком уређењу наследна, тако да појединац по општем правилу мора да цео свој живот остаје у сталешку, у коме је рођен.

Социална диференциација постоји и под сталешким и под демократским режимом, али под првим је она у исто време и правна, а под другим само социална, фактичка, неконсолидована од права. Под сталешким режимом класна структура остаје у главном непомична, те се неопходна за друштвени живот подела и спецификација друштвеног рада врши по наследним групама. Под демократским режимом нема више правних преграда између друштвених класа, те социална структура народа постаје променљива, еластична, јер се базира на слободном такмичењу међу класама и међу појединцима. И ако принципиелно различити, ипак су сталешки и демократски режим само два историски дата начина прилагођавања друштвене структуре народа животним потребама државне заједнице. Под сталешким режимом то је пут наследног одабирања, а под демократским — пут одабирања слободног преко слободног такмичења. После тога пошто је први пут био исцрпљен, развитак је кренуо другим путем.

Такво је објективно историско гледиште. Пошто смо га заузели, јасно видимо, да није сталешки режим неки дуготрајни злочин, омогућен простотом несвесне већине и спроведен завером свесне мањине, него један одређени стадиум друштвене еволуције. Докле год је одговарао објективним приликама, не само се одржавао, него је и вршио знатне цивилизаторске и културне функције. Кад је престао да објективним приликама одговара, онда је почео да се дрма, да дегенерише, да пропада, те је најзад и пропао и уступио место неком другом, евентуално демократском режиму, који је боље одговарао промењеној објективној ситуацији. Није се

ни демократски режим појавио као *deus ex machina*, него је генетички везан за претходно стање. Прави однос демократског режима према сталешком не састоји се само у негирању и укидању правних међусталешких разлика, него и у прихваћивању и проширивању на цео народ оних позитивних правних добара, која су раније била створена у ужем кругу повлашћених сталежа. Да не говоримо већ о оној историској школи принудног рада, кроз коју је пучанство прошло под сталешким режимом, и што је у суштини омогућило да се пучанство претвори у народ.

У стадиум сталешког режима спада Немањинска држава, чију историју права имамо да изложимо. Због тога смо морали да се претходно зауставимо на битним цртама и историском значају сталешког режима уопште. Није ипак у томе погледу довољно то, што смо досада рекли, него треба још да се дотакнемо питања о историској генези сталешког режима. Није то питање за нас сувишно, него напротив стварно потребно и то из два разлога. Прво, порекло намеће институцији извесан карактер и правац, који се затим одржавају у њеном потоњем опстанку, те је за разумевање институције важно, да се пропрати њена генеза. Друго, није сталешки режим био у Немањинској држави потпуно завршен, него се још налазио у стању формирања, те за њега је генетичко питање наравно од актуелног значаја.

По себи се разуме, да се на овом месту не можемо бавити исцрпним претресом питања о историској генези сталешког режима. За наш циљ ће бити потпуно довољно, да се са поменутиим питањем упознамо укратко у општим тезисима. У ту сврху да се послужимо цењеним подацима, на које наилазимо код чувеног руског историка Кључевског и то у његовом специјалном курсу из историје сталежа.¹⁾

Сталешка је неједнакост постајала у историји, као што тврди Кључевски, на двојаки начин. Понега се њен генетички извор налазио у економској подели друштва код постанка државе. Онда се друштво делило на класе према подели народног рада: класе су се између себе разликовале према врсти рада или врсти капитала, са којом је свака класа оперисала, те се упоредни значај сваке друштвене класе опредељивао према вредности, коју је имала ова или она врста рада и капитала у народној привреди извесног доба и места. Али се могло доћи до сталешке неједнакости и на други начин. Друштвена се заједница покоравала наоружаној сили, која је продрла са стране или је постала унутра у заједници, а која је у том и у другом случају захватила располагање са народним радом. Такву су силу сачињавали или туђе дошљачко племе, или нарочита класа, која је постала унутра у заједници за њену одбрану против спољашњих непријатеља па затим је браћено друштво освојила. Дакле истичу се два генетичка извора сталешке неједнакости, и то економски односи и освајање. Сваки од њих опредељује особити пут даљег сталешког развитка. Кључевски слика та два различита пута, почињући са оним, који је обусловљен освајањем.

¹⁾ В. О. Кључевски, *Исторја сословий в России*, издание, третье, Петроград, 1918, стр. 16—21. Прво издање је од 1913 г. и само је фиксирало у штампи много раније предавања покојног историка.

Наоружана сила, било своја домаћа било туђа дошљачка, чим би захватила располагање са народним радом, хитала је да постане влашћу те да у томе својству мирно ужива плодове извршеног освајања. Она је насилно продирала у постојећи економски режим, те је имала да се побрине само за то, да себи обезбеди покорност радних руку код већ готовог привредног механизма. Да не би у ту сврху била приморана да се увек служи својим првобитним средством, и то оружјем, хитала је да што пре доведе државно уређење, које би санкционисало наметнуту освајањем социалну јерархију те би освајачима властодршцима обезбедило искоришћавање принудног рада подвлашћеног пучанства и мирно уживање његових плодова. Али то није укинуло бојни карактер створене освајањем државе; само је наоружана борба била замењена борбом политичком. Под утицајем те борбе ситуација је увек била напрегнута, те су класне разлике биле јако пооштрене. На једној је страни био освајач господар, а на другој заробљени од њега роб. Основна се тежња са-стајала у томе, да се друштво круто подели на два staleжа, од којих би горњи уживао само права, а доњи подносио само дужности. Са великом су се муком формирали и пробијали средњи сталешки редови, који су за себе тргали нека ситна права од горњег staleжа, а зато су на себе примали неке ситне дужности доњег staleжа.

Другим је путем ишао сталешки развитак у оним заједницама, где је сталешка неједнакост постала непосредно из економских односа, где није дакле освајач заузео постојећи у земљи капитал и обезбедио повољну за себе ситуацију одговарајућим државним уређењем, него је доминирајући капитал у земљи сам подредио себи народни рад те је од власника тога капитала створио власт. Доминирајући капитал, према приликама било непокретни било покретни постајао је извором власти; његове су се операције спајале са политичким и грађанским правима; економске класе претварале су се у политичке staleже. Није се ту утицај на јавност стицао силом оружја, него притиском капитала, који се не умара, као што оружје, него за своје одржавање и рашћење тражи непрекидни рад. Због тога нису власници капитала хитали, да створе ново државно уређење. Нису њихову превласт обезбеђивала политичка средства, као што су хартије и институције, него економски односи. Није ту било потребно да се радници освоје; људи су се сами предавали онима, који су у својим рукама скупили капитал и нудили рад и хлеб. Сва је пажња доминирајуће класе била управљена на уређење народне привреде, на проширивање простора за рад капитала, на олакшавање и интензификацију експлоатације природног богатства земље, на стварање и одржавање пијаца за продају производа. Због тога су питања о праву и о државном уређењу заузимала споредно место, те нису правни односи били довољно прецизирани. Друштво се и у датом случају састојало из два главна елемента, и то на једној страни стајао је капиталиста-зајмодавац, а на другој — радник-дужник. Али се у том друштву политички значај распо-ређивао према економским положајима, који су ванредно разнолики и променљиви. Због тога је друштво у сталешком погледу било јако разграњено. Било је више staleжа и сталешких редова,

међу којима је градација била постепена те мање осетљива. Нису се непосредно противстављали повлашћени и бесправни, него је између њих постојао средњи слој сталешких редова са различитим обимом права и дужности.

Наведена теорија Кључевског је интересантна и важна због тога, што резимира различита мишљења по питању о генези сталешког режима и покушава да измири два основна противна мишљења у томе погледу, начинивши од њих неку синтезу.

Стара историографија од XVIII века и све до XIX в. је за објашњавање постанка сталешке неједнакости спроводила теорију освајања. Та је теорија имала основа у историским фактима освајања, али је грешила у томе, што је значај освајања претеривала и схватала сувише елементарно. Разлика између победника и побеђених сматрала се као једини генетички извор сталешке неједнакости и сталешког режима. Никакви други чиниоци нису се узимали у обзир. Теорија освајања била је прихваћена и од словенске историографије и ту је донела резултате врло интересантне и маркантне, нарочито у пољској и руској историографији. За објашњење генезе јако развијеног сталешког режима у Пољској стари су пољски историчари афирмативно претпостављали освајање првобитне Пољске, и ако о томе нема никаквих стварних података. Пошто пак руски почетни летопис прича, да нису Варјази продрли у земљу Источних Словена као освајачи, него су тамо дошли мирно на позив домородаца, руски су стари историчари негирали постојање сталешког режима у давној Русији све до Петра Великог, који је тобоже први прихватио сталешко уређење од Западне Европе, где се оно развило услед освајања.

Средином XIX века истакло се економско објашњење генезе сталешке неједнакости и сталешког режима, које је потпуно одбацило теорију освајања, не признавши у њој ни трунке истине. На тај је начин из дотичног процеса био потпуно елиминираан војни чинилац, што је опет означавало неку другу крајност у погледима на генезу сталешког режима.

Кључевски је покушао да две горње крајности измири и контраверзу уклони, и то на тај начин, да призна освајање и економску надмашност за два самостална пута постанка сталешке неједнакости, — на једним је местима процес ишао једним путем, а на другом другим. Та је разлика у путевима проузроковала разлику у структури и карактеру сталешког режима у разним земљама. Тај се покушај Куљчевског не може сматрати као успешан. Ствар је у томе, што нацртана од Кључевског слика чисто економског пута генезе сталешког режима не одговара реалним историским догађајима ни у једној земљи. Сталежи постају тек у држави, а историја не зна за мирни постанак државе из услова привредне кооперације. Држава свуда има изразито војно порекло и постаје ради ефикасније организације ратне одбране па наравно и ратне офанзиве. Дакле није код постанка државе било свуда освајања, али је свуда било војног ингредиента. Зна за то Кључевски, те у изнетој карактеристици освајачког пута постајања сталешке неједнакости не говори управо о освајању, него о наоружаној сили, која долази или

у облику спољашњих освајача, или у облику нарочите класе, која се створила унутра у друштвеној заједници ради њене одбране против спољашњих непријатеља и тек затим је брањено друштво освојила. У последњој тези има без сумње игре речима, јер је у питању превласт, коју стиче војна класа, међутим говори се о освајању. Та двосмисленост треба да се уклони. Онда се истичу два пута генезе сталешке неједнакости; и то пут спољашњег освајања и пут унутрашње превласти војне класе.

Треба имати у виду, да је у току дугог времена рат био у човечијем друштву једна врста индустрије, помоћу које су људи добијали средства за опстанак и за богаћење. Према томе је Херберт Спенсер разликовао два типа друштвених заједница, и то војни тип и индустријални, од којих први у току еволуције претходи другоме. Та се дихотомија Спенсера огледа и у горе наведеној дихотомији Кључевског у погледу генезе сталешке неједнакости. Само типови, који су код Спенсера поступачни, претварају се код Кључевског у типове истовремене и паралелне, у чему баш има историјске грешке.

У општој економији друштвеној није у прошлости војни рад усамљен, него се комбинује са привредним радом, чијој одбрани има да служи. Ратни се плен јавља као извор првобитног прикупљања капитала, а тај добивени војним радом капитал уноси битне промене у привредне односе, одакле баш и потиче сталешка неједнакост. Створена тим путем структура друштвена обезбеђује војну спремност државе, баш што опет изазива консолидају и непомићност сталешког режима. Постоји дакле у прошлости међусобна зависност између војног и привредног рада. Баш се од те међусобне зависности рађа сталешка неједнакост и постаје сталешки режим. И на даљи њихов развитак утичу промене у војном уређењу, које се изазивају променама у војној техници. Опет није ту војна техника усамљена, него се комбинује са привредном техником.

На завршетку остаје још питање, што је постанку сталешке неједнакости претходило. Стара романтички расположена историографија је оно претходно стање идеализовала као стање савршене једнакости свију, као неку социјалну идилу. Нарочито се у томе правцу ангажирала словенофилска историографија, која је у прасловенском добу локализовала неки савршени демократизам, који је признавала за особину словенског духа, а сталешку је неједнакост приписивала германском духу те је сваку сталешку институцију код словенских народа потоњег доба сматрала као прихваћену од Немаца. Све је то било не само претерано, него чак и измишљено.

Држави је претходило племенско уређење, које се базирало на родовној организацији. Није род био скуп једнаких појединаца заједничког крвног порекла, него се већ у њему спроводила извесна јерархија и постојале су већ надмоћне групе и зависне.¹⁾ Дакле неједнакост продире у дубину векова, тако да и сталешка неједнакост у тренутку свога постанка наилазила је на преседане, на које се

¹⁾ *Kozimierz Tymieniecki*, *Spoleczeństwo Słowian lechickich (ród i plemię)*, *Lwów*, 1928, str. 92-99.

наслањала и којима се правдала и легитимисала. Сем тога она солидарност, узајамна помоћ и материална обезбеђеност, које су постојале код организованих родова, много су допринеле за консолидацију сталешког режима, нарочито за јачање повлашћеног staleжа.²⁾

§ 2. ВЛАСТЕЛА.

Виши је staleж у Немањичкој држави сачињавала властела. На тај назив вишег staleжа наилазимо у најстаријем законском податку о сталешкој диференцијацији, и то у Жичкој хрисовуљи око 1220 г., где се спроводе сталешке разлике поводом одређивања казне за повреду црквених прописа о браку и где се припадници вишег staleжа називају властела, а сви се остали сталешки редови сматрају као нижи (чл. 18, 27, 28, 19). Затим се властелин и властела срећу у више повеља XIII в. (св. Саве св. Николи Врањинском 1233 г., чл. VI, и у потоњим хрисовуљ. истом св. Николи Врањинском 1242, 1280, 1296 г.; св. Богоридици Бистричкој 1242—1243 г.; св. Петру и Павлу на Лиму 1254—1264 г.), тако да се дефинитивно примају и у законодавству и у правној пракси, и примењују се као на свој домаћи виши staleж, тако и на исти staleж у Дубровнику, са којим се Немањичка држава налазила у живом промету.

Литерарним црквено-словенским утицајем доспела је у Србију из Бугарске реч *бољарин* и *бољари*, која је реч у Бугарској, а затим нарочито у Русији била правни термин за означавање вишег повлашћеног staleжа. Та реч долази поглавито у књижевним споменицама, и то у биографијама Немањиним, у животу св. Саве од Доментијана и у животима краљева и архиепископа српских од Данила, али је продрла и у законске споменике. У уговору са Дубровником 1234—5 г. спомињу се бољари дубровачки, а у хрисовуљи кр. Стефана Душана Хиландару 1340 г. (чл. I) наводе се бољари подвлашћени српским краљевима, али не у некој правној одредби, него у наративном пасусу реторичког карактера. Од пословног практичког значаја су специјални прописи Светостефанске 1313—1318 (чл. 70) и Дечанске хрисовуље 1326 г. (чл. 39) о бољарима као некој засебној групи црквених људи. Али уопште није се реч *бољарин*, *бољари* примила у српској правној терминологији, као ни друга литерарна реч исте врсте, и то *вельможа*, којом се речју означавао горњи слој вишег staleжа, на што упозорuje повеља св. Саве 1233 г. св. Николи Врањинском, где се после *вельможа* говори о прочим властелима (чл. VI).

Властела означава staleж, те се противставља органима државне власти. У томе смислу долазе у споменицама такви изрази, као што су ови: „ни властелин, ни мој владалац (хрис. св. Николи Врањинском 1242 г., чл. IV), ни властелин, ни владалац краљевства ми (угов. с Дубр. 1332 г. чл. I), от властель... и владуштих прочих (хрис. св. Николи Врањинском 1280, чл. VI), ни од којег властелина царства ми, ни од ниједнога кепалије... ни от инога кога владуштаго у земљи царства ми (угов. с Дубр. 1356, чл. I).

²⁾ Ibidem, 44—77.

Високи положај властеоског сталежа јавно се огледа у томе, што се у законским споменицама властела међе непосредно поред владалачких сродника. Тако се неприкосновеност свега, што је дато цркви св. Богородици Бистричкој обезбеђује оваком забраном: „да никтоже не имат власти никојеже над сими даними цркви сијеј, ни моја братија, ни братучедије, ни ини мој род, ни моји властели“ (хрисов. 1234—1243 г., чл. I; уп. хрис. 1243—1276 г. чл. IV). Обрнутим редом, али у истом суседству наводи се властела у хрисовуљи Хиландару 1300 г., где се вели овако: „и властелин кто љубо, и од суродник мојих ако улазе тамо забавит что, да плати краљевству ми 12 волии“ (чл. IX). Исти је ранг додељен властели и у повељи кр. Стефана Душана око 1334 г., где се Дубровчанима даје оваква гаранција: „да им не узме ништа краљевство ми без купа, ни кнез краљевства ми (т. ј. сродник владалачке куће), ни ки властелин у земљи краљевства ми да не узме ништа без купа.“

И ако је појам *властела* без сумње обухватао виши световни сталеж, Никола Крстић је као битно обележје тога појма истакао само ванредну сталешку повлашћеност, те је дотични назив проширио и на онај део црквеног реда, који је уживао исте сталешке повластике. На тај је начин поделио властелу на државну и црквену (Гласник, VI, 114, 112, 115, 121). Сам Крстић изјављује, да није такво проширено схватање *властеле* поцрпљено непосредно из извора, него је изведено резонавањем поводом изворних података. Слободни смо упозорити на један случај, на који смо наишли у изворима, где се термин *властела* наводи баш у споменутом проширеном смислу. То је завршни део хрисовуље кр. Милутина св. Богородици Ртачкој око 1319 г., где се вели овако: „И ту милост сатвори краљевство ми дому светије Богородице Ретацкије, кади приде у Котор град. И ту бише с краљевством ми *властеле*: архијепископ Барски Марин, и казнац¹⁾ Мирослав, и јепископ Хлмски Иоан, и јепискуп Зетски Михаил, и челник²⁾ Бранко, дед³⁾ Мирослав, жупан Владислав, пискуп Которски Думунија“ (чл. IV). И ако би се чак још нашло неко слично место у изворима, ипак то је само изузетак који не укида опште правило, да је *властела* означавала виши световни сталеж.

Властела се делила на *велику* и *малу*. На ту поделу наилазимо у законским споменицима средином XIII века (хрис. Св. Петру и Павлу на Лиму 1254—1264 г., чл. I) и у даљем се та подела може пропратити по хрисовуљама и уговорима све до Душановог Законика, који опет разликује велику и малу властелу како у своме наративном уводу, тако и у појединим својим члановима од нормативног карактера (чл. 121, 136). Наравно постаје питање, у чему се горња разлика састајала, да ли је она само констатовала фактичку социјалну и службену градацију унутра у јединственом властеотском сталежу, или је она испала тај сталеж на два сталешка реда круто између себе одвојена по правима и дужностима. Оштрог и крутог

¹⁾ Казнац — благајник.

²⁾ Челник — достојанственик на краљевском двору.

³⁾ Управник краљевског двора. (*Иречек*, Историја Срба, III, 27—28).

одвајања између велике и мале властеле није било. Душанов Законик додељује властелину велијем само једну повластицу пред малом властелом, и то да велији властелин има позивати на суд са књигом судијиним, т. ј. са писменим позивом, у коме се очевидно наводило тачно дело, због којег се велији власталин позивао. Сви су се остали, како властела, тако и не-властела, позивали на суд само са печатом судијиним, који је позивач доносио и показивао позиваном за доказ, да је дошао званично по судијином налогу, а позив је вршио усмено; само се велијем властелину доносио судски позив на писму (чл. 61). Као што се види, то је била само почасна повластица па ништа више. Дакле није се велика властела издвајала у неки нарочито повлашћени сталешки ред, него је сачињавала почасни горњи слој у јединственом властелском сталежу. Закон је ипак узимао у обзир тај почасни положај велике властеле, и то утолико, да је у погледу судства чак издвојио велику властелу у засебни сталешки ред. Ствар је у томе, да је суд са поротом био организован по иначе познатом у средњем веку принципу, да раван равнине има да суди (*judgement par les pairs*). Према томе Душанов Законик доноси о саставу пороте овакву одредбу: „Како јест бил закон у деда царства ми, у светого краља (Милутина), да су велијим властелом велији властеле, а средњим људем противу их дружина, а себрдијам их дружина да су поротници“ (чл. 152). Дакле, ту је меродавна дружина, под којом се разумева социјално, тако рећи, другарство, т. ј. прападништво истом сталешком реду. Дружина за некога то су припадници истог са њим сталешког реда. На другом месту та се дружина дефинише прецизније као *отчина* (т. ј. очева) дружина, (чл. 106), чим се подвлачи својствена сталешком режиму наследност. Дружина се дакле базира на наследном припадништву истом сталешком реду, или на једнакости по рођењу (*Ebenbürtigkeit*). По принципу те једнакости велика је властела издвојена у засебни сталешки ред, за кога нема ниједног другог равног; то је једини виши ред, према којем мала властела спада у *средње људе*. Али то вреди само на суду, на који се велика властела, као што већ знамо, и позива на особити начин. И ако ту има повластице, ипак само почасне. У погледу пак стварних сталешких повластица нема за велику властелу никаквих изузетака, него вреди јединствени поредак заједнички за сву властелу. На основу горњег сматрамо да није велика властела сачињавала засебни сталешки ред, него горњи слој јединственог властелског сталежа, који се горњи слој издвајао према социјалном, па и политичком угледу и значају дотичних лица или, боље рећи, дотичних породица. То су без сумње били највећи велепоседници па у исто време високи државни достојанственици.

У Законнику се на једном месту наводи конкретни припадник горњег слоја, и то велики властелин стегоноша (чл. 155). „Стегоноша је био,“ објашњује Новаковић, „управо не заставник, него војвода коме је стег био предат као знак његове команде над неколико одељака војничких које је он имао да води“ (Зак.² с. 240). А. К. Жиречек истим поводом вели овако: „Није ближе позната деоба војске на пукове (старосрп. плѣкъ, по основи слична немачкој речи *volk*), који су, по свој прилици, формиран били по жупама. Њихова

видна обележја биле су заставе (стијег, хоругва, застава, лат. *gonfalones*), према којима су се војводе звале и *стегоноше* (*vexilifer*)⁴⁴; при томе Јиречек упозорје, да су то били краљевске стегоноше, јер се у изворима говори, напр., о стегоноши младог краља (т. ј. престолонаследника и очева савладара) — *vexilifer regis iuvenis* (*Историја Срба*, III, 125; *Arch. f. slav. Philol.*, XXII, 214). Наслањајући се на две наведене интерпретације, које се у основноме између себе слажу, треба сматрати, да је стегоноша носилац државне заставе, додељене по мишљењу Јиречекову жупи, на челу чије војне снаге налази се војвода постављен од краља. Према томе би велики властелин стегоноша оличавао само једну врсту велике властеле и то оне, која је избила горе путем државне службе те се састајала од високих државних достојанственика. Али већ је Крстић упоређивао властелина стегоношу са *barones banderiaty* у Угарској, т. ј. са оним најистакнутијим магнатима, који су војску војевали под својом личној заставом (*Гласник*, IX, 115—116). Са своје стране можемо упозорити још на једну аналогичну појаву, на коју nailазимо у литванско-руском праву, и то на *пани хоруговније* (Литвански Статут 1529 г., III, 7). Пани (*sing.* пан) били су велика властела у Литванско-руској држави, где су се мала властела називали бојари (бољари). *Пани хоруговније* то су баш велика властела стегоноше, носиоци сопствене хоругве, сопственог стега, под којим су на војсци водили своје одреде па и потчињену властелу (која им „прислухајет“, т. ј. која их слуша, служи им); међутим су бојари (мала властела) са својим одредима ишли на војску под *поветовој хоруговју* (Литв. Ст. 1529, II, 2), т. ј. под жупским стегом. Базирајући се на наведеној паралели, не сме се афирмативно тврдити, да су велика властела војевали војску (в. чл. 42-и Душ. Зак.) под сопственим заставама. Али узимајући ту паралелу у обзир, мора се бити опрезан у суђењима о старој српској војсци, чија нам организација није на жалост позната као што треба, јер за то недостају извори. Свакако се не сме наметати средњевековној војсци оне црте јединствене централизоване државне организације, које у оно време није било, нити је могло бити. Ма како да је то било, велики властелин стегоноша је једна знатна величина у војсци, па дакле и у држави; није та величина створена државном службом, него социјалним и политичким значајем у ондашњем друштву; тај је значај био оригинеран, а високо је службено достојанство било деривативно, јер се на њему базирало. И ако угледни, утицајни и моћни, нису велика властела сачињавали у правном погледу засебни сталешки ред, него само слој јединственог властееоског сталежа. Била су му призната извесна почасна права, али што се тиче стварних повластица сталешких, оне су биле једне те исте за сву властелу, како велику, тако и малу. У ужем кругу властееоског сталежа вредела је дакле једнакост пред законом свију његових припадника. Маркантно је да су се извесна изузетна почасна права признавала великој властели баш у области судства. Није тешко објаснити, зашто је то тако било. Суд је основна и главна функција средњевековне државе, у којој се манифестује њена унутрашња сувереност, т. ј. њено потпуно врховенство над државним народом. Према томе покорност јединственом државном

суду је у средњем веку основни израз покорности према јединственој државној власти. Није то било лако, да се баш та покорност наметне великој властели, тој великој господи, тим великашима оног доба, чији су велики поседи сами били малене државе *sui generis*. Та су се господа сами осећали као малени владоци, те нису однос свој према врховном владоцу и у њему оличеној јединственој држави сматрале као поданичку покорност засновану на принудној норми објективног права, него као службену верност засновану на драговољном пристанку. Тешко је ишло са подређивањем те велике господе државном суду, а ипак то се морало чинити, те се и вршило, али са пуно обзира на поносне претензије велике господе. Одатле потичу и позивање на суд са судијиним књигом и састављање пороте из ужег круга једнаких по рођењу, што сачињава нарочити изузетак испод оне једнакости пред законом, која је иначе вредела у властеоском сталежу за све његове припаднике без разлике.

На истом месту Душановог Законика, где је наведен велики властелин стегоноша, поред њега је метнут помали властелин који држи државу на се (чл. 155). Држати државу то значи, као што ћемо видети доле, управљати извесним пределом по делегацији од владоца. Ако су они, који су држали државу на се, припадали малој властели, није дакле мала властела била толико малена. Малом се она сама називала према великашима, да се тим скромним називом више истиче њихова величина. Није мала властела имала мање сталешких права, него велика, само мање фактичке могућности за извлачење из сталешких права социјалне и политичке моћи. По броју је велика властела сачињавала ситну мањину, а мала велику већину властеоског сталежа. Била је дакле мала властела редовно племство у Немањићкој држави.

Испод редовног племства стајали су властеличићи, који су дакле сачињавали ниже племство. Треба да се мало зауставимо на самој речи. *Властеличић* је т.зв. патронимикон, т.ј. презиме деривативно од очевог имена. Патронимикон *властеличић* претпоставља, као што је тачно приметно К. Жиречек, именицу *властелица*, која је у ствари постојала, јер се налази у српским летописима код 1459 г.¹⁾ (*Arch. f. slav. Philol.*, XXII, 214). Томе треба још додати, да је *властелица* очигледно деминутив од речи *властел* те означава малог властелина. Није то Жиречек изрично изнео, али је сигурно узео у обзир, јер је реч *властеличић* превео дословце као „син малог властелина“ (*Историја Срба*, III, 73), који је превод по нашем мишљењу потпуно тачан.

Случај, да се за означавање извесног сталешког реда употреби патронимикон није усамљен у историји словенског права. На њега наилазимо у старом руском праву, где поред *бојара* долази *син бојарскиј* и *дети бојарскија* (plur. — деца бојарска). Првобитно је реч *бојарин* и *бојаре* био једини назив за целокупно племство, које није било подељено на редове. У току времена бојари су постали горњи слој налик на велику властелу, а речи *син бојарскиј* и

¹⁾ Љуб. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 1927 год., стр. 244, бр. 734-в.

дети бојарскија постале су назив за редовно руско племство. Према томе патронимикон употребљен као назив извесног сталешког реда упозорuje на извесну деградацију некадашњих припадника вишег реда или тачније њихових размножених потомака, путем које деградације формирао се нижи ред. Исто се објашњење може применити на властеличиће, јер су они сачињавали нижи ред племства у Немањинској држави.

Што се тиче првобитног постанка термина *властеличић*, већ је К. Јиречек приметно, да „он се јавља први пут ван српске области; у једној недатираној краљевској повељи Дубровчанима зову се варошки патрицији *властеличићи*“ (Историја Срба, III, 73). У питању је повеља, коју је Миклошић разложно приписао Стефану Првовенчаном, што је усвојио и Новаковић (Спом., с. 138, бр. VII). Не би смо рекли, да се термин јавио ван српске области, јер он долази у српској повељи, а никад се не среће у исправама састављеним у Дубровнику и од његовог имена, које знају само за властелу, а не за властеличиће. Изгледа, да од речи *властел*, која се употребљавала у Дубровнику, дворска је канцеларија кр. Стефана Првовенчаног начинила један деминутив и то чак дупли (властел — властелица — властеличић). Невероватно је, да је она тим деминутивом назвала варошке патриције, т.ј. дубровачку властелу, невероватно због тога, што у старим исправама нарочито међународним достојанство се сталежа и лица увек повећавало и чак претеривало, али није се никад умањивало. Под *властеличићима* није се ту дакле разумевала дубровачка властела, него неки други дубровачки сталеж, а који баш, то се лако може извести путем упоређивања споменуте повеље кр. Стефана Првовенчаног са повељом, коју је издао исти „Господин Стефан“, кад је још био само велики жупан. Краљевска повеља почиње овако: „Сикову милост створи краљевство ми *властеличићем дубровачким*, да греду с тргом у земљу краљевства ми“. Претходна пак повеља великог жупана почиње овако: „Милост створи господство ми *Дубровачким тржником* да ходе по мојој земљи свободно“.¹⁾ Та се два текста утолико подударају, да се може признати, да претходни лежи у основу потоњег, те према томе може се разложно извести закључак, да под *властеличићима дубровачким* је рашка канцеларија разумевала тржнике, које је само повисила у рангу, али их је, служећи се деминутивом, ипак поставила испод прве властеле.

Ни у потоњим уговорима са Дубровником, ни у манастирским хрисовуљама реч *властеличић* не долази све до Душановог Законика. Тек је Законик уводи у званични правни језик, одакле та реч прелази у поједине исправе савремене Законнику и позније од њега.

¹⁾ Љуб. Стојановић преноси повељу „Господин Стефана“ (1205 г.) на време кр. Стефана Дечанског пре 1321 г. (*Старе српске повеље и писма*, књ. I, први део, 1929 г., стр. 40, бр. 45). И такво датирање не мења ништа у питању, које нас ту занима. Ако би се оно примило, онда би само требало рећи, да потоња повеља XIV в. показује, што су управо у XIII в. разумели под *Дубровачким властеличићима*.

Законик обично наводи властеличиће непосредно поред властеле и, кад то чини, поставља их на један те исти ново са властелом како односно додељених им повластица и функција (чл. 39, 142, 173) и њихове заштите (чл. 144), тако и односно њихове одговорности за кривична дела (чл. 142, 173), у појединости за повреду части себра (чл. 55). Противстављају се властеличићи властели само у једном случају, и то у случају међусобне увреде части. „Властелин који опсује и осрамоти властеличића да плати 100 перпер. И властеличић ако опсује властелина, да плати 100 перпер и да се бије стапи“ (чл. 50). Дакле властелин има пред властеличићем неко преимућство код казнене заштите части, а у свима осталим правима и дужностима обојице су једнаки. Такво се стање ствари потврђује и исправама савременим са Душановим Закономиком и познијим од њега. Баш одатле сазнајемо, да су се властеличићима издавале баштинске хрисовуље исто тако, као што и властели (угов. са Дубр. 1357 г.; пов. 10 апр. 1357 г., чл. II, — *Нов.*, Спом., 178 и 311—II), да су властеличићи даривали црквама своје винограде (хрис. митрг. Кирилу 1356 г., чл. V) и села своја *баштина* (Аранђел. хрис. 1348—1353 г., чл. 83), па су уопште били доста јаки, тако да су се понеки манастири жалили, „како их обиде властеле и властеличићи“ (хрис. Хиландару 1361 г., чл. I); властеличићима су се поверавале одговорне јавне функције, као што чување и штићење дубровачких трговаца против сваког узнемиривања, — „од сваке забаве“ (пов. Дубровчанима око 1362 г., чл. IV). На основу горњег може се признати, да, и ако су властеличићи сачињавали ниже племство, ипак су били нижи од властеле само у социјалном и политичком погледу, а у погледу правном били су с њом изједначени, изузевши само казнену заштиту њихове части против њене увреде од стране властеле, која је била мања, него што у обратном случају, и то ако би властеличић увредило властелина.

Правна једнакост властеличића са властелом јавно се огледа у једном изразу баштинске повеље цара Стефана Уроша кесарици Јерини 1357 г., који гласи: „царствујушту ми о Бозе и веселешту ми се с ваљубленими и благоверними властели и властеличићи царства ми“, а где се заједно с властелом и властеличићи истичу као непосредна околина владаочеве власти.

Пошто се властеличићи као засебни ред властеоског staleжа појављују тек у Душановом Законику, постаје питање, да ли је пре Законика постојала одговарајућа врста нижег племства. На то се питање одговара афирмативно, и то да су ту врсту нижег племства пре Законика сачињавали *војници*, који долазе поред властеле у Жичкој повељи око 1220 г. Било је дакле нижег племства одавно само под другим називом, тако да није Душанов Законик увео у томе погледу неку нову институцију, него само нови назив за њу.

Поводом одређивања световне казне за повреду црквених прописа о браку Жичка повеља износи прву законску поделу staleже, према којој се разликују *властели*, *војници* и *убози* (чл. XVIII). Казна се одређује за све три групе становништва имовинска и то плаћана у стоци, али у врсти и размери те казне долази разлика и то овака: за једно те исто кривично дело *властел* има да плати 6

коња, војник 2 коња, а убоги 2 вола. Ту је од великог значаја разлика између коња и вола. Волом су се служили за орање, а коњима за пренос робе и поглавито за ратну службу. Они *убозии* (грчки *πένητες*), који имају да плате глобу у воловима, то су ратари, земљорадници, пучанство. Они, од којих се глоба наплаћује у коњима, то су људи имућнији, јахачи, ритери, припадници повлашћеног сталежа. Могућност плаћања глобе у коњима поставља прве две групе на један те исти сталешки ниво, а разлика у размери те коњске глобе дели их на виши и нижи ред. Изношење властеле изнад свију даје повода да се у истој Жичкој повељи становништво подели само на две групе, и то вишу властеоску и нижу невластеоску са одговарајућом поделом и казне. „Аште буде от властель, то властельским наказанијем да наказујет се; аште ли от нижих, то противу роду да наказујет се“ (чл. XIX). Речи противу роду (према врсти) упозорјују на две познате групе, и то на *војнике* и на *убоге*. Ту се показује да од властеле и војника глобу наплаћује као једна врста нижних. Али то је само узгредно и немотивирано отступање од основног правила, према коме војници сачињавају једну подређену врсту не нижег, него вишег, — властеоског сталежа. То се правило јавно манифестује у даљим одредбама Жичке повеље и то по питању, ко наплаћује глобу од припадника различитих група. Ту се показује да од властеле и војника глобу наплаћује увек владалац, а од *убогих* наплаћује владалац само онда, ако су они у жупама; ако су пак то људи из приватних имања (конкретно се предвиђају црквена имања), онда од њих наплаћује глобу у половини господар имања, а у половини владалац (чл. XXVII—XXVIII). Дакле између пучанства и државе може бити посредне власти негових господара, и само се властела и војници увек налазе у директном непосредном односу са државом. Баш тај директни непосредни однос према држави, који, као што констатује Жичка повеља, обухвата, и властелу и војнике, претставља потпуно довољан разлог, да се војници признају за нижи ред властеоски, дакле за историске претходнике Душанових властеличића.

К. Жиречек, налази, да у називу нижег племства није реч *властеличић* потпуно истиснула реч *војник* ни у Душаново време. Позивајући се на чл. 61-и Законика, Жиречек вели овако: „Још у једној одредби, у Законику цара Стефана, опажа се траг старије терминологије: ни властелина, ни војника (не властеличића) није слободно звати на суд три недеље после повратка са ратног похода“ (Историја Срба, III, 73). Жиречеков цитат није тачан. У чл. 61-м не противстављају се *властелин* и *војник*, као што у Жичкој повељи, него се за уживање споменуте судске повластице допуштају *властелин*, који је дошао кући *с војске* (из ратног похода), или *који љубо* (који било) *војник*. Тај *који љубо војник* означава само учесника ратних похода, сваког, ко је био на војсци, дакле и сељака, којег је у своме одреду довео на војску властелин. У истом широком и фактичком (а не сталешком) смислу употребљена је реч *војник* још у чл. 131-ом Душановог Законика.

У међувремену између Жичке повеље и Душановог Законика наилазимо на војнике у хрисовуљама св. Ђорђу Скопском 1300 г.,

Свето stefанској 1313—1318 г. и св. Николи Врањинском 1334—1346. Ти су војници спадали у црквене људе; Скопска хрисовуља чак управо употребљава реч *црковни војник* (чл. 69) и осим тога наводи *војнички закон* (чл. 33 и 34), по којем су нека лица работала цркви. Та лица могу да буду убројена у властеоски сталеж или бар да буду за њега везана. Међутим Светостефанска (чл. 58 и 92) и Врањинска хрисовуља (чл. X) знају за војнике између Влаха, који треба да се уврсте у приватне поданике манастирске те да се сматрају као сталешка категорија према властели потпуно хетерогена. Наведену карактеристику војника у манастирским хрисовуљама не образложујемо, јер ћемо то учинити на одговарајућим местима доле. На овом пак месту довољно је да покажемо, да се после Жичке повеље назив *војник* проширио на разноврсне и чак хетерогене категорије људи. Пошто је *војник* имао више различних значаја, можда је баш због тога за означавање нижег племства била у Душаново време узаконена много прецизнија реч *властеличић*, а реч *војник* била је остављена за означавање сваког учесника војске, т.ј. ратног похода.

Иначе *војник* је потпуно подесан назив за племство, које је свуда било по струци војни сталеж. Стога тај назив долази скоро свуда нарочито у првобитно доба постојања племства. У томе смислу наилазимо на *militēs* у целој Западној Европи, у Словенству код Чеха и Пољака; ти су последњи имали и домаћу реч *wojowie*. На сабору у Раши, сазваном приликом силаска Стефана Немање с престола, били су присутни, као што пише св. Сава у очевом житију, *војини*, под којима се несумњиво разумевала властела у њеном првобитном облику. Итересантно је забележити, да у састав првог руског сабора 1471 г. летопис убраја војнике (*воја*), које меће поред *бојара*, московске велике властеле, у својству мале или редовне властеле, и ако је за њу постојао и нарочити термин *дворјане* и *дети бојарскија*. У толико је дакле назив *војник* био подесан и скоро природан за племићки сталеж. Ипак у току времена, кад је сталешка диференцијација постала компликованија, тај је назив престао да буде прецизан, те је на његово место дошао неки други прецизнији.

Није племство било само војни сталеж, него у исто време и сталеж земљишних поседника. Војна служба и земљишни посед, земљишни посед и војна служба, то су били два корелата и у организацији војних снага државе и у структури њеног вишег сталежа. Држава је требала да има на расположењу један сталеж потпуно одан војној служби; зато је опет требало, да тај сталеж има солидан материални фонд, који би га потпуно обезбеђивао и тиме му омогућавао да се војној служби ода потпуно. Такву је улогу играо земљишни фонд, те су стручни војници били земљишни велепоседници, и обрнуто земљишни су велепоседници сачињавали војни сталеж. Из те комбинације земљишног поседа и војне службе потицали су основна права и основне дужности племства.

Иста је била и структура властеле у Немањинској држави, као што о томе сведоче њена права и дужности конструисани и потврђени у Душановом Законику. У старо доба ниједна правна институ-

ција није постајала одједном путем законске наредбе, него постепено путем обичајног права и правне праксе. Узакоњавање је долазило тек доцније, изазивано у извесном тренутку нарочитом потребом да се институција консолидира и прецизира ради бољег сређивања државе и ради стабилизације равнотеже између оних друштвених сила, на којима се држава базирала. Није ни Душаново законодавство чинило у том погледу изузетак. Његове одредбе о правима и дужностима властеле не стварају неку нову институцију, него консолидирају стару. Због тога се у тим одредбама не само огледа савременост, нити се само отвара перспект на будућност, него се у исто време пружа ретроспект и на прошлост. Наравно није у тој прошлости стање властеоског staleжа било непомично, нити дакле одувек имало све оне црте, које му је законодавац дао, али су основне црте биле исте и у прошлости. Да се упознамо с детаљима и ниансама претходног развитка властеле, за то нам недостају извори. Према томе морамо се задовољити оним статичким стањем, које нам пружа Душанов Законик.

Властели је у Душановом Законнику посвећен нарочити одељак (чл. 39—63), који почиње са потврдом основног права властеоског staleжа, на име права својине на земљи или према ондашњој терминологији *баштине* (од *башта* — отац, дакле очевина, очинско наслеђе), којом се речју означавало како право својине, тако и њен објекат, и то непокретно имање. „Властеле и властеличићи, иже се обретају у држави царства ми, Србље и Грци, што јест кому дало царство ми у баштину и у хрисовуљи и држе до сијега-зи сабора, *баштине да су тврде*“ (чл. 39). „И вси хрисоволије и простагме што јест кому учинило царство ми и што ће кому учинити, и те-зи *баштине да су тврде како-но и првих правоверних цар*; да су вољни њими, и под црков дати или за душу одати, или иному продати кому љубо“ (чл. 40). Оба наведена члана садрже свечану потврду неприкосновености баштине и то по угледу, као што се говори у чл. 40-м, на законодавство византиских царева, дакле према начелима византиског права, које је признавало потпуно право приватне својине исто тако, као што и римско право. Потврђују се сва три саставна дела права својине; државина се истиче као услов потврде („...и држе до сијега-зи сабора,“ — чл. 39), уживање се по себи разуме, а слобода располагања нарочито додељује се и гарантује у чл. 40-м. Сам назив, баштине сведочи о њеној наследности, ипак се наследност властеоских баштина специјално гарантује у чл. 41-м. Ако се чл. 39 и 40 пажљиво прочитају и њихови се почетни делови између себе упореде, онда се види, да чл. 39 потврђује неприкосновеност оних баштина, које је цар Душан непосредно даровао, а чл. 40 — оних баштина, односно којих је он сам *учинио* хрисовуља и простагме потврдио. Дакле је Законик донео генералну потврду не само ново дарованог, него целокупног постојећег земљишног поседа властеоског.

Генерална потврда баштинских права властеоских стигла је у Законик као резултат дугачке претходне праксе појединачних потврда баштинских права појединим лицима. То се види одатле, што

није та генерална потврда укинула праксу појединачних баштинских повеља, него ју је узаконила. О томе имамо директно сведочанство цара Стефана Уроша, који у уговору са Дубровником од 25 априла 1357 г. изјављује, да његов родитељ цар Стефан „јест уставил и узаконил записовати хрисовуле словесе царска и прво светим и божественим црквама, по том властелом и властеличићем и оним прочим, и ничему же невреждену бити“ (*Нов., Спом., 178*).¹⁾ И сам је цар Стефан Душан после Законика издавао појединачне баштинске повеље, на које се затим његов син и наследник на престолу позивао. „Како виде царство ми,“ вели цар Стефан Урош, „прва записанија родителе царства ми, по томужде образу потврдих и записих царским знаменијем и словом царства ми“ (*Нов., Спом., 314*). Издавање појединачних повеља појединим припадницима властелског сталежа није било неко новаторство Душаново, него стара традиција. На жалост нису се те повеље сачувале. Дошле су до нас само баштинске хрисовуле манастирима и црквама, што није ни чудо, јер се цркве и манастири и у најтеже време освајања и ропства ипак одржавали, међутим су властела били до темеља разорени и скоро су сви одреда пропали. Од цара Душана сачувала се само једна баштинска повеља властеличићу Иванку Прибиштитовићу од 28 маја 1350 г., а од цара Уроша две, — которској властели Басету Биволичићу и Трипету Бучићу од 10 априла 1357 г. и кесарици Јерини од 15 априла 1357 г. Што се тиче времена пре Душана, за њега имамо на расположењу само једну баштинску повељу краља Милутина барској породици Жаретића, која није датирана, али највероватније спада у допније време Милутинове владавине и то после 1314 г.²⁾ Сама по себи је она скупочена тим, што пружа аутентично сведочанство о пракси световних баштинских повеља скоро за пола столећа пре Душановог Законика. Али још је важније то, што се у својој повељи краљ Милутин позива на поднето му „записаније и утвржденије светопочивших родитељ кралевства ми, што су записали и утврдили Жаретев и јегову сину... и их синовом и унучију их.“ Дакле се пракса баштинских повеља властелских може констатовати средином XIII века, што значи да је већ у то време била призната неприкосновеност и потпуна слобода властелских баштина. Постојала је вековна традиција правне обезбеђености земљишног поседа вла-

¹⁾ Исто говори сам о себи цар Стефан Душан у баштинској повељи властеличићу Иванку Прибиштитовићу од 28 маја 1350 г., и то овако: „Сабравшу же царству ми збор в славном граде Скопи... и обновисмо и састависмо и узаконисмо vsака правила светих и божествених цркв, и прочим записовати хрисовуле словеса царска којемуждо противу делу јего“ (*Соловјев, Одабр. спом., 150—151*). Само није ту стилизација јасна, што је дало повода за једну нетачну интерпретацију горе наведеног пасуса (*Соловјев, Законодавство, с. 56*), на коју смо у своје време поставили критичку примедбу (*Архив за пр. и др. науку, књ. XXXV, 1929 г., с. 223*). Упоређивање са горњом изјавом цара Стефана Уроша дефинитивно уклања сваку недоумицу у датом погледу.

²⁾ Први је пут била наштампана од руског научника П. А. Сирку (*Извѣстия Имп. Академіи Наукъ, т. II, 1895 г. № 5*) и други пут са коментаром од А. В. Соловјева (*Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, књ. III, 1895 г., с. 117—125; и Одабр. Спом., с. 88—89*).

стеоског, која је наследно прелазила од нараштаја на нараштај, и на коју се наслањала и за коју се надовезивала свака нова милост (дар) владаочева. Само је на тлу те традиције могла постати препоручена у Душановом Законику судска формула за одбрану дарованог земљишног поседа, а која формула гласи: „Дал ми јест господин цар како је држал мој друг (тј. припадник истог сталежа) пређе мене.“ (чл. 79). Иста вековна непоколебљива традиција чује се у повељи цара Уроша од 13 априла 1357 г. властели Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бучићу, где се о новом дару владаочевом вели овако: „записа им царство ми оток Млет. . . со всеми правинами. . . како јест от века бил, с чима г асу имали ини вси от прежде“ (Нов., Спом., 311, П).

Владаочева, те што је исто, државна гаранција неприкосновености и слободе властеоских баштина штитила их је против сваког, ко би их напао. Баш тако се исто формулише смисао те гаранције у старој кр. Милутиновој баштинској повељи Жаретићима, где се тим поводом одређује овако: „тако-зи да си все држе свободно с милостију кралевства ми. Кто ли им сије потвори, да приме клетву писану у повелих светопочивших родитељ кралевства ми и от кралевства ми да јест проклет, и такови да пријме гнев и наказаније од кралевства ми и да плати 1000 перпер“. Ту је одређена највећа од оних глоба, које су се у аналогичном случају прописивале у манастирским хрисовуљама (в. II део, стр. 46—47 и 125), и тим се на енергични начин брани имовинска сигурност властеле против самовлашћа и насиља, која су у оно немирно доба увек била могућа чак и унутра у самом сталежу властеоском. Али што је нарочито важно, владаочева гаранција неприкосновености и слободе властеоских баштина по себи се јављала као акт самоограничења владаочевог, јер је наравно пре свега значила, да неће сам владалац самовласно одузети баштину од властелина, нити на који начин учинити над њом које насиље. Благодарени томе, стварала се материјална самосталност, а на њеном основу извесна независност властеоског сталежа. Не гледајући на вековну традицију, није ту све ишло, као што изгледа, увек глатко, јер се чак у Душаново време сматрало за потребно да се у Законику (чл. 43) нарочито нагласи: „да нест вољан господин цар, ни краљ (престолонаследник и очев савладар), ни госпожда царица никому узети баштине по силе, ни купити, ни заменити, разве ако си кто сам пољуби (тј. драговољно пристане).“ Владаоци су потпуно били свесни, да битни интереси јавног мира и поретка траже од њих, да не би насилно дирали у баштине својих поданика. С тога у случају, где би се нешто слично могло посумњати, владалац је сматрао за дужно, да својом иницијативом правну страну посла расветли и тиме да сваку сумњу уклони. Тако је поступио цар Душан, кад је ради дотације ново заснованог манастира светих арањела Михаила и Гаврила код Призрена учинио са властелином Младеном Владајевићем и његовом мајком замену (размену) баштинских пркава са припадајућим селима. „Них волом и них хотенијем а не некоју нуждоју замених,“ изјављује цар Душан, „и дах замену. . . цркв за цркв, села за села, винограде за винограде, млине

за млине... и записих Младену и његове матери да си држе ваместо сегази у баштину“ (Арханђел. хрис. 1348—1358 г., чл. IV). Код записивања истог манастира догодило се, да је једна властеоска баштина постала опкољена од земаља дарованих манастиру. Цар хита да баштиника умири односно неприкосновености његове баштине и уноси у ктиторску хрисовуљу оваку изјаву: „А што се обрета међу Љубожном и међу Посугом баштина Дмитра Утоличића, тога-зи му царство ми не узме, да си држи Дмитар и његова деца како сваку баштину“ (иста хрис. чл. XXIV)). Аналогичним поводом и то код оснивања манастира Раванице, кнез Лазар је у ктиторску хрисовуљу унео оваку генералну изјаву: „и сва јелика приложих не узех ничију баштину, не сотворих по силе, но сва с искупом и с заменоју јакоже кто хотеше“ (хрисов. 1381. г., чл. XVII).

Неприкосновеност властеоских баштина према држави трајала је дотле, докле год се могла правдати циљем, коме је била намењена, а тај се циљ састајао у војној служби, коју је властела давала држави. Докле год је властелин ту службу подносио или свакако докле год је за њу био спреман и тиме држави одан и веран, дотле је уживао потпуну неприкосновеност и слободу своје баштине. Чим је та оданост и верност држави од стране властелина престајала, губила се и неприкосновеност његове баштине. У горе наведеној кр. Милутиновој повељи Жаретићима изрично је изјављено, да давана им гаранција неприкосновености њихове баштине вреди „догде су верни краљевству ми“. Наведена је клаузула била традициона и у току времена добила је прецизнији облик, као што се види у баштинској повељи цара Стефана Душана властеличићу Иранку Пробиштитовићу, где је тим поводом речено овако: „И у сијем зи записани да му се не потвори царством ми, разве једине невере, а ни за једино ино сагрешеније“ (Нов., Спом., 307, III). Да се та клаузула у пракси остваривала, о томе ће се говорити на своме месту у историји кривичног права (в. II део, стр. 51 и 113).

Као корелат земљишног поседа властеоског јавља се војна служба властеоског сталеча. Баш тако схвата ствар Душанов Законик те одмах иза гаранције неприкосновености, слободе и наследности властеоских баштина (чл. 39—41) износи оваку основну одредбу: „И баштине све да су слободне от всех работ и поданак царства ми, разве да дају соће и војску да војују по закону“ (чл. 42). У наведеној одредби све је од значаја, те морамо да се на њеној анализи зауставимо подробније.

Прво се изведеном одредбом баштине ослобођавају свију работа и данака, т. ј. натуралних терета, или кулука, и пореских дажбина (било у натура, било у новцу) у корист државе. Пошто свакојак дажбине сачињавају поданичку дужност према држави, горе наведено ослобођење од свих дажбина ствара за властеоске баштине једно стање без дужности. Такво стање је познато у историји права, где чак за њега има специални назив, и то *имунитет*. Иmunитет то је мало преиначена латинска реч *immunitas*, која је састављена од речи *immunus*, што значи *дужност* и привативног префикса *in*, према чему *immunitas* значи баш оно стање без дужности, или, ако би се тако могло рећи, бездужносно стање, о којем смо

гек што рекли. Пошто су у датом случају у питању дужности економског карактера, може па и треба да се каже, да се у првом делу чл. 42-ог Душановог Законика признаје властеоским баштинама економски имунитет.

Властеоске су баштине биле велика пољска имања, која није поседник био у стању да обради својим личним радом и радним снагама своје куће. Да би та имања давала доходак, потребан је био на сваком имању већи број стручних земљорадника насељених на имању. Ако би држава узимала од властеоске баштине у своју корист работе и данке, те би работе и ти би данци у ствари ишли од насељеника властеоске баштине. Пошто је држава ослободила властеоске баштине од свију работа и данака, нису насељеници ништа за државу радили, нито што држави давали. Али то не значи, да нису насељеници властеоских баштина уопште ни за кога радили, нити никоме ништа давали. Без дужности уопште нико не може да остане. Нису насељеници властеоских имања радили и давали данке држави, него господарима земље, на којој су радили и од које су се хранили, и то властели. Економски имунитет властеоских баштина је осим негативне садржине, и то ослобођења од работа и данака у корист државе, имао и позитивну садржину, и то признање властели права на узимање од насељеника властеоских баштина работа и данака у своју корист. И то је право било њима признато ради тога, да се таквим приходом од њихових имања омогући вршење њихове властите дужности према држави, и то војне службе.

У чему су се конкретно састојала права властеле на рад и дажбине од стране насељеника властеоских баштина, то ћемо видети доле у одељку посвећеном тим насељеницима и њиховим дужностима (§§ 4—6). На овом је месту довољно, да та права забележимо и узмемо у обзир са стране њиховог значаја за структуру властеоског сталежа.

Сад нам је јасно, зашто састављачи Душановог Законика нису од гаранције неприкосновености и правне слободе властеоских баштина директно прешли на властеоску дужност војне службе, него су посредно метнули гаранцију економског имунитета. Није формално право својине било прави корелат војне службе властеоске, него економски имунитет властеоских баштина. Ту праву корелативну везу састављачи Душановог Законика су потпуно схватили и лепо су је у закону изразили. На исто схватање, исту везу и исту конструкцију наилазимо и у законодавству других земаља на одговарајућем степену развитка. Да наведемо један истовремени са Душановим Закономиком пољски законски текст, који ће нам дотично питање још боље расветлити. У једној рецензији Великопољског Статута Казимира Великог вели се овако: „Пошто од наоружане војске зависи част владаочева и одбрана целе државе, сваки се војник (тј. властелин) обавезује да према количини својих прихода послужи држави са извесним бројем на-

оружаних људи, док се његова имања, која су иначе по војничком закону слободна, чувају од сваке тегабе“¹⁾.

Наравно постаје питање, да ли је економски имунитет, признат властеоским баштинама у Душановом Законику, један новитет уведен тек од цара Душана, или је пак једна стара институција, коју Законик само потврђује. На то питање на жалост не може се дати одговор базиран на изричним подацима из законских споменика, јер, као што смо већ рекли, недостају баштинске повеље издате властели. Једина пак повеља из времена пре Душановог Законика која постоји, и то већ позната нам кр. Милутинова повеља барској породици Жаретића, ограничава се само на потврду баштинског права, а за економски имунитет не спомиње ниједном речју. Повеља пак издата после Законика и то 1350 г. властеличићу Ивану Пробиштитовићу садржи и економски имунитет, о коме говори скоро истим речима, као што и чл. 42-ги Душановог Законика, и то овако: „и освободи му царство ми да не имају (набројена у повељи имања) ни једине работе царства ми ни мале ни велике, ни да ими је који поданак“. Ако се те две повеље упореде, онда се може извести закључак, да је тек Душанов Законик увео економски имунитет властеоских баштина и баш тиме се објашњава, да повеља издата пре Законика не наводи економски имунитет, а повеља издата после Законика укључује га у свој текст. Али се такав закључак не може оправдати па дакле ни примити, јер је и после Законика било баштинских повеља световних (цара Уроша 1357 год.), које, и ако простране, нису садржале ништа више осим потврде права својине те за економски имунитет не спомињу. Ћутање о економском имунитету у баштинским повељама никако не значи, да нису властеоске баштине тај имунитет уживале, ни потврда његова у Законику не може се сматрати као увођење неког новитета. Није се могла властела ни замислити без војне службе, а војна служба баш у онемо облику, као што ју је вршила властела (о чему ћемо говорити одмах доле) није била могућа без сталног и чврстог материјалног обезбеђења властеле; то се пак обезбеђење могле властели пружити само њихове баштине снабдене економским имунитетом. Дакле је економски имунитет улазио у само биће властеоске баштине и сачињавао је неопходни елемент правног појма о њој. Тиме се објашњава и ћутање баштинских повеља властели о економском имунитету. Чл. 42-ги Душановог Законика није у томе погледу створио ништа новог, него је узаконио и званично потврдио оно јавноправно стање властеоских баштина, које је према обичајном праву и у пракси постојало од почетка Немањине државе.

¹⁾ Sed quia in armata militia honor regis et defensio totius regni dependet, tenetur quilibet miles secundum quantitatem suorum reddituum ad rem publicam certis armatis hominibus deservire, (dummodo) bona ipsorum in iure libertatis, quae et ita de iure militari sunt libera, absque omni vexatione conserventur (Kod Florj., art. 145), — в. *Zygmunt Wojciechowski*, *Prawo rycerskie w Polsce przed Statutami Kazimierza Wielkiego*, Poznań, 1928, str. 154—155.

И ако је економски имунитет властеоских баштина имао карактер генералне слободе од свију работа и данака у корист државе, ипак је од њега било изузетака. Први и главни изузетак у томе правцу наводи се у чл. 42-ом и то у речима: „разве до дају соће“. „Соћ или соће“, као што коментарише Новаковић, „је у вези с латинским *socca, soccus* плуг, и значило је данак на земљу, који се владоцу земаљском давао у име признања да је он земље господар. Ни ту дужност нису имала властела баштинци на западу спрам свога владоца, јер се зна да се тамо средишња државна власт, оличена у владоцу јаче распала и ослабела него-ли у пределима Источног Римског Царства, на Балканском Полуострву“ (Зак.² с. 173). У ствари није соће нека особина балканска, јер је слични порез плаћала са својих имања шљахта (властела) у Пољској све до пада старе Пољске државе, где су шљахетске слободе биле велике, а средишња власт није била јака. Тај је порез био одређен у Кошичкој привилегији 1374 г., где је о њему било прописано да се рачуна по 2 гроша од лана (извесна јединица површине, — *de quo libet manso vel sorte*) и да се узима на дан св. Мартина (11. Новембра) „у знак врховног господства и у име признања круне Пољског Краљевства (*in signum summi domini et recognitionem sorogae regni Poloniae*). При крају Душановог Закона у једном члану, који се на жалост очувао само у једном позном рукопису (Раковачком), наређује се, да се на име соћа даје „кабал (стара мера) жита, а рок тому житу да се успа на Митров дан (26. Октобра), а други рок на Рождество Христово“ (чл. 198). Исправно је плаћање соћа стајало под претњом казне, о чему се у истом члану вели овако: „Ако ли соћа властелин не да на те рокове, властелин та да се свеже на царском двору и да се држи докле пљати двојном“ (двоструко). Соће је у Србији, исто као што и у Пољској, било једини директни порез, који се наметао властели уз њену основну дужност према држави, и то уз војну службу. Соће и војска су између себе били непрекидно везани; ко није војску војевао, није ни соће плаћао, као што је био случај са црквеним имањима. Напротив властела нису само војску војевали, него су још и плаћали соће, незначајно према своме износу, али значајно као стварни израз покорности и подаништва према владоцу. У повељи властеличињу Иванку Пробиштитовићу 1350 г., у којој се изузетно наводи и изрична гаранција економског имунитета, земље потврђиване у баштину ослобођавају се и од соћа. То ослобођење од соћа мора се безусловно сматрати као изузетак изазван тим, да су у питању биле земље *приложене* од Ив. Прибиштитовића сазиданој од њега цркви. Иначе властела није се од соћа ослобођавала.

Осим соћа било је још три изузетка испод економског имунитета властеоских баштина, и то: понос владаочев, градозиданије и уобичајена помоћ владоцу у извесним одређеним случајевима. *Понос* то је служба преноса, коју је становништво вршило за државне (војне и административне) и за владаочеве потребе. Пошто су властеоске баштине биле слободне од свију работа великих и малих, нису по општем правилу биле подложне ни поносу, изу-

зевши случај, кад је те работе требао лично владалац. „Цара всак да диже куде камо греде“, прописује Душанов Законик (чл. 60), те нису испод тога прописа изузете ни властеоске баштине. Та свеопшта обавеза за понос владаочев није неки новитет Душановог законодавства, него је вредела и пре „кади краљ доходи“ (Свето-степ. хрис. 1313—1318 г., чл. 66). Градови су били тврђаве за одбрану земље. У њима се околно становништво склањало од непријатељског напада, те је према томе њихово зидање и оправљање сачињавало свеопшту дужност. О градозидању се у Душ. Законнику доноси овакав пропис: „Где се град обори или кула, да га направе граждане тога-зи града и жупа што јест предел тога града“ (чл. 127). Пошто су се властеоске баштине налазиле не само међу жупама, него и у жупама (в. чл. 58 и 157-ми Душ. Законика), терет градозиданија падао је и на њих. За градозиданије се везало и градобљуденије, т. ј. стражарење градова, од чега нису ни властеоске баштине биле изузете. Наравно нису властела лично ни владоца преносили, ни град зидали, нити га стражарили; све су то радили подвлашћени насељеници властеоских баштина, али је тај њихов рад оптерећивао властеоско имање и скраћивао онај економски имунитет, који су властела уживали. „Господин цар кади име сина женити или крштеније, и буде му на потребу двор чинити и куће, да всак поможе, мал и велик“ (чл. 128), — тако гласи генерални пропис у Душановом Законнику и властела под њега потпадају заједно са свима и фактички пре свију и више од свих. „На западу је“, као што тачно примећује Ст. Новаковић, „такође био у обичају овај ванредни данак који се у Француској звао *aide féodale* (феудална помоћ), и краљу се помагало ванредном помоћу, кад би имао да удаје кћер, кад би му син дорастао до оружја, или кад би краљ допао роштва, па би га требало откупљивати. Једнакост је пак више у основу него ли у појединостама, које су зависиле од прилика и потреба једног и другог места“ (Зак.², с. 224). Томе треба додати, да није се та помоћ називала у Француској само по ономе, ко ју је пружао, него и по ономе, коме се пружала, тако да, уколико је био у питању врховни господар земље, говорило се о *aide royale* (помоћи краљу).

Цар Душанова новела о татима и гусарима (о крадљивцима и разбојницима) увела је један нови генерални терет, и то стражарење путева ради безбедности. Тај је терет подједнако падао и на властеоске баштине, било да су се налазиле у жупама или међу жупама (чл. 157, 158, уп. чл. 58). Нису наравно стражарили лично властела, него насељеници њихових имања, али је то оптерећивало властеоске баштине, јер је одузимало припадајуће њима радне снаге, чиме се економски имунитет властеоски смањивао.

Поред економског имунитета властела су уживали и судски имунитет, који се састојао у томе, да су се насељеници властеоских имања у извесној мери изузимали испод државног суда те су у овом или оном облику потпадали под суд баштинског господара. Институција судског имунитета спада у шире питање о организацији власти у ондашњој држави те ће бити изложена на другом ме-

сту (§ 13). На овом пак месту довољно је забележити, да је баштинско судство доприносило властелину доходак у облику казних глоба и процесуалних такса, које је баштински господар наплаћивао. Та се страна судског имунитета налази у тесној вези са економским имунитетом, јер служи истом циљу, и то материјалном обезбеђењу властелина-баштиника. Стога је неопходно било потребно, да се за њу на овом месту спомене.

Сад прелазимо на обезбеђену баштинским правом и правом имунитета основну дужност властелску, и то војну службу. Душанов Законик одређује о њој кратко, скоро лаконично: *војску да војују по закону* (чл. 42). *Војевати војску* то је један стари израз, на који наилазимо у законским споменицима још средином XIII века (хрисов. св. Богородици Бистричкој 1234—1243 г., чл. IV). Исто тако као и израз, стара је и сама институција, коју није Душанов Законик увео, него само потврдио. И закон, на који се ту Душанов Законик позива, а по коме властела и надаље има да своју војну службу врши, није закон у ужем смислу — *lex*, него закон у ширем смислу — правна норма (*regula iuris*) уопште, под чијим се ширим појмом крију обичајно право и јавноправна пракса. Нигде и никад нису закони стварали ни државу, ни њену основну подлогу — војну организацију, него је ту стваралачки дејствовала непосредна пракса и базирани на преседанима правни обичаји. Ту исконску праксу и те вековне обичаје има у виду Душанов Законик, кад одређује, да властела војују војску *по закону*.

Војска у оно време никако не значи сталне трупе, него војни поход и трупе *ad hoc* формиране. Према томе *војску војевати* не значи служити у неким сталним кадровима, него доћи на војни поход. Ондашњи је војни систем био систем милиције, т. ј. сакупљавања војника према потреби, Према томе дужност је била држављанима да на надлежан позив дођу на војску. Није ипак та дужност падала директно на све, него само на виши сталеж властелски, нарочито војној служби намењен. Сваки је властелин био дужан да на позив владаочев дође на војску са пуном војном спремом и то на коњу и наоружан. При томе није било довољно да дође сам, него са извесним бројем војника, скупљених међу насељеницима његових имања и снабдених о његовом трошку пуном војном спремом. Као што се види, само су властела ишли на војску на позив од стране владоца; насељеници пак властелских имања ишли са на војску на позив од стране њихових баштинских господара. Другим речима, само су властела служили војну службу непосредно држави, оличеној у владоцу; насељеници пак властелских имања служили су држави тек индиректно, посредно, преко директне и непосредне службе својим господарима, чија их је личност од државе сакривала. Право сакупљања војске (*bannitio in hostem*, *Heerbann*) је на западу спадало у шири појам *bannus*, под којим се разумевало право заповедања и забрањивања под претњом глобе. Ту је *bannus* припадао и владоцу и властели господарима земаља. Ако би смо се послужили наведеним западним термином, могло би се рећи, да су властела војевали *sub banno regis*, а насељеници властелских

имања *sub banno dominorum terrae*. Право сакупљања војника на својој баштини било је у исто време и дужност властелина према држави оличеној у владоцу. Није властелин само смео, него је у исто време морао, да на позив владоачев војнике на својој баштини скупи и доведе их на војску.

У коме се размеру војна служба имала да врши, и то како наоружан сам властелин треба на војску да дође и колико и како наоружаних момака треба да доведе, о томе се ништа у Закону не говори, све је то дакле остављено обичајном праву и јавноправној пракси. Нема што да се томе чуди, јер је исто тако било и у другим земљама. У Пољској је вредело опште уобичајено правило да наоружање и количина довођених војника имају да буду сразмерни са величином пољских имања властеоских, али се детализација тога правила остављала појединачним наредбама за сваки поход према потреби. Исто је вредело и у Литви, и ако је иначе војна служба била регулисана општим законом у Литванском Статуту (в. Ст. 1529 г., II, 1). У Московској држави, где је средишња власт била јака, дошло је до тачне законске регламентације, колико се и како наоружаних војника морало давати од извесне величине пољских имања, али то је наступило тек средином XVI века.

У земљама са јаче развијеном слободом властеоског staleжа правила се велика разлика између војне службе у границама државе (*intra fines*) и ван државних граница (*extra fines*), и то да се само војна служба на државној територији вршила бесплатно и о трошку властеоском, а за поход у иностранство тражила се и додељивала нарочита награда (*stipendium*). Тако је у Пољској већ у XIII в. било уобичајено, да на походима у иностранство владалац је властели накнађивао губитке нарочито у коњима и откупљивао је властелу из заробљеништва, а Пјотрковска је привилегија 1388 г. одредила, да за поход у иностранство властела добија награду по 5 гривни за свако копље, дакле за сваког доведеног војника. Односно Србије има наративних података, да у XIV веку српска је војска нерадо гледала на дуготрајно ратовање у далеким земљама у иностранству (*К. Лиречек, Историја Срба, III, 124*). Под тим се могло сакривати нерасположење према војним походима ван државних граница аналогично ономе, које је у Пољској изазвало накнађивање губитака а затим и награду од стране државе. Али о таквој накнади и награди па и уопште о правној разлици између војевања унутра у земљи и у иностранству нема у Немањићкој држави ни трага, сигурно због тога, што и државна је власт била јака, и властеоска је војска била према историским приликама више офанзивна, него ли одбранбена.

Властеоска обавеза војне службе није у Душановом Законику праћена никаквом казненом санкцијом. То нас може донекле зачудити, јер у Статутима Казимира Великог, Душановог савременика у Пољској, ипак су предвиђени неки случајеви гажења те основне властеоске дужности и за њих се према виности кривца одређује казна од конфискације његових бојних коња до конфискације његових имања.¹⁾ Одатле се ипак не може извести закључак, као да је

¹⁾ *Kod. Królewiecki, art. 3 i 8. — Marcelli Handelsman, Prawo karne w Stantach Kazimierza Wielkiego, Warszawa, 1909, str. 188.*

у Србији средишња власт била слабија, него ли у Пољској, те није тобоже имала снаге да се бори против неиспуњавања војне обавезе од стране властеле. Ствар је много простија: сигурно није било потребе у законској санкцији, јер је била довољно актуелна она казнена санкција, која је без сумње постојала у обичајном праву те се према потреби могла правично одредити на основу преседана. Да је у пракси било случајева невршења или напуштања војне службе, на то упозоруже *властелин или властеличић побеглац*, споменути у чл. 144-м Душановог Законика. К. Жиречек опомиње да се *побеглац* не меша са *пребеглац*. (Arch. f. slav. Philol., XXII, 162). Потпуно се с тим слажемо, те заједно са Жиречком мислимо, да *пребеглац* (Ueberläufer) је онај, ко је побегао на противну страну, т. ј. прешао непријатељу, те није ништа друго до једна врста *неверника*, т. ј. издајника (в. II део, стр. 114), а *побеглац* је онај, ко је пред војском или са војске побегао, да не војује. Члан Законика, у коме се *побеглац* спомиње (чл. 144), не предвиђа кривицу самог бегунца, него кривично дело, које могу да против напуштеног од њега имања изврше околни сељаци, и то да „устану на грабљеније“ и опљачкају његову кућу и његов добитак; ти се предвиђени опљачкаши имају казнити *као неверници царства ми*. Из тога, што кривични закон штити неприкосновеност имања бегунца, не сме се изводити закључак, да сам *побеглац* остаје некажњив. Ту закон не брани бегунца, него јавни мир и поредак, који под претњом врло оштре казне не сме да буде повређен чак и наспрам бегунца. А да је *побеглац* сам крив, то питање остаје на снази. Законик не одређује казне за бегунце, али не може бити сумње, да у јавној пракси, где се наилазило на бегунца, било је и казне за њега. Може се претпоставити, да је та казна била мања, него казна за *неверника*, која, узгред буди речено, исто тако није у законнику одређена, али сигурно сличне врсте, тако да се у тежим случајевима могла с њом поклапати.

У једном позном препису Душановог Законика, који у ствари не доноси његову рецензију, него прераду, наилазимо на детаљну одредбу о војној служби властелској праћену изричним кривичном санкцијом. Дотични члан гласи: „Јегда имат брањ бити сији реч војска, сваки кнез и војвода и бољарин да приједет са својим војском к цару својему где љубо будет, и *всак бољарин или властелин иже не приједит са својом војском на брањ к цару да лиши се љуто живота и именија јего вса да будут царева*“ (Софијски препис, чл. 84).¹⁾ У наведеној преради Душановог Законика за противправни недолазак на војску властелин се кажњава смрћу и конфискацијом имања. То се не може сматрати као директно успостављање дотичне праве одредбе Душановог Законика. Али у исто време тешко би било, идући за П. Ј. Шафариком, афирмативно тврдити, да је ту посредни самовластан посао некаква залудна калуђера, који је тобоже измислио нешто апсолутно ново, базирајући се само на својим погледима. Много је вероватније, да је ту ипак било тради-

¹⁾ Тимофей Флоринский, Памятники законодательной деятельности Душана Царя Сербовъ и Грековъ, Киевъ, 1888 г., Приложеніа, стр. 73.

писне везе са старом казном за противправни недолазак властеле на војску.

И ако основна војна служба властеоска није била стална, него се вршила према потреби, кад год је било похода, ипак је из државних разлога био наметнут властели, тачније њеном једном делу, један облик сталне војне службе. То је била граничарска служба властеле, који су поседали пољска имања у пограничним пределима (*крајиштима*, тј. крајинама) и којим је према томе било поверено стражарење државних граница и чување безбедности у њиховој близини. Та су се властела називали *крајишници* (од *крајиште*) и о њиховим нарочитим дужностима сазнајемо из Душановог Законика следеће: „Властеле крајишници, која војска туђа греде и плени земљу цареву, тере прејде опет през њих земљу, ти-зи властеле все да плате през којих прејде државу“ (чл. 49). „И ако се обрете гусар (разбојник), ошад през државу краишника и плени где годе, и опет се врати са пленом, да плаћа краишник самоседмо“ (чл. 143). Властелин - крајишник је дакле морао да буде стално спреман да са војницима из својих имања хити на одбрану против туђе војске или против гусара, или, као што их ту згодно преводи Новаковић (*Стара српска војска*, 75) против хајдука и отмичара. Та је стална дужност крајишника стајала под претњом обавезне отштете па чак и глобе.

Поред војске (*Heerfahrt, service d'host ou de guerre*) постојала је на западу још једна дужност властеле, и то обавезни на позив владаочев долазак на двор (*Hoffahrt*) за службу дворску (*service de cour*). Та се служба састојала у томе, што су властела помагали владоу у вршењу суда (*service de cour* у ужем смислу, или *service de justice*) над властелом, јер се средњовековни суд обављао по принципу да раван равноте има да суди (*jugement par les pairs*). У исто време дворска је служба обухватала дужност да на позив владаочев властела прави владоу савет за претресање и решавање државних послова како управних, тако и законодавних (*service de conseil*). Одатле су потекле врло велике институције, и то како ужи савети код особе владаоачеве, његови приватни или тајни савети, тако и шири савети састављени од велике властеле, и још шири скупови састављени од ширих кругова редовне властеле. Служба није била само дужност, него и сталешко право властеле, и из дворске службе потекло је сталешко претставништво властеле код вршења врховне власти.

Да ли је било дворске службе властеоске у горе наведеном смислу у Немањичкој држави? Законик директно о томе не говори, наиме изрично не намеће властели дворску службу поред војне и не конструише је са таквом прецизношћу, као што је то било на западу. Али је та служба постојала и сам Законик на њу упозорује. У члану 173-ем Законика читамо: „Властеле и властеличићи који греду у двор царства ми, или Грк, или Немац, или Србин (или властелин или ин кто љубо), тере доведе собом гусара и тата, да се он-зи господар каже као тат и гусар“. Скрећемо пажњу на подвучене почетне речи и питамо, што баш оне предвиђају? Посету коју властела и властеличићи праве владоу? Очеvidно је, да

није у питању нека драговољна посета, која се према владооцу не може ни замислити. Дакле се предвиђа неки уобичајени долазак властеле и властеличића на владаочев двор из државних разлога. Не може то бити ништа друго, до службени долазак на двор на позив владаочев, вршење оне дужности, која се у историји немачког права назива *Hoffahrt* и стоји поред *Heerfahrt*. На основу те дужности било је у Неманићкој држави властеле, који, као што се изражава Законик (чл. 177), „стоје у кући царства ми всегда“ (свагда). Из других извора сазнајемо, да је постојала систематска организација владаочевог двора са целом јерархијом дворских звања, о чему ћемо говорити на своме месту доле (§ 13). Сад нам треба да у ту организацију дирнемо само у једном погледу и то у погледу властеоских дужности и права, за која је она била везана. Дворска су звања у Неманићкој држави била образована по угледу дворских звања византиских. Та последња потичу од бирократске организације владаочевог двора у једној држави, која није знала за сталеже. Али у XIII веку знатно се у Византији истиче покрет у правцу сталешке диференциације, према чему се и дворска звања бојадишу сталешком бојом. Кад је Србија, држава са живом сталешком организацијом, прихваћивала византиска дворска звања, нису их могли српски владооци попуњавати припадницима неких бирократских кругова, који нису у Србији постојали, нити су се могли *ad hoc* створити. Нехотице дакле су се српски владари за формирање свога двора служили постојећим кадровима властеле, чију су дужност дворске службе у ту сврху искоришћавали. Нарочито треба подвући, да осим достојанственика са специјалним дворским звањима било је на српском двору свагда, као што сведочи Законик, и редовне властеле. Од те дворске службе властеоске потекла је без сумње институција од таквог значаја, као што је био сабор (в. доле § 11). Није узалуд, што на једном сабору под краљем Стефаном Дечанским они световни учесници сабора, који нису имали већа дворска звања, називају се просто *слуги* - слуге (Дечанска хрис. 1330 г., чл. 53), т. ј. једним називом, који је толико карактеран за властелу (и западни *vassus*, као и *vassalus*, означава слугу, и у старом руском праву су се властела називали првобитно *слуге*, а доцније у Московско доба *служилије људи*, тј. службени људи, службеници) и маркантан за генетичку везу учешћа у сабору са службом несумњиво дворском.

Попуњавање властеоског особља на двору владаочевом вршило се и на тај начин, да су властеоске куће предавале своје млађе чланове у двор, као што о томе сведочи Душанов Законик (чл. 51). Та предаја треба да се метне поред *гредења* (чл. 173) као други облик вршења дворске службе властеоске. Грели су на двор на позив владаочев домаћини властеоских кућа, предавали су се младићи. За последње је дворска служба била у исто време и школа, где је властеоска омладина учила и војну струку и државне послове и добре обичаје витешке.

И ако је дворска служба властеоска била намењена помагану владара у судству, управи и законодавству, ипак није она губила ни војни карактер. Дворско особље од властеле је у исто

време сачињавало извешан кадар војне снаге мање-више сталан, који је владоцу стајао при руци како за његову личну одбрану, тако и као језгро војске за случај похода. Тако су се војна и дворска служба властеле међусобно везале.

Одвојени као засебан сталеж, властела су уживала нека засебна права у области кривичног права, и то како у погледу нарочите заштите њихових добара, нарочито части, тако и у погледу кажњавања за кривична дела од њих извршена. О томе се детаљно говори доле у историји кривичног права (в. II део, §§ 6, 18 и др.).

До сада смо говорили о властели, који су држави пружали службу од својих баштина. Сад морамо забележити, да се властелоска војна, витешка служба могла пружати држави од *пронија*, под којима су се разумевала пољска имања по својој правној природи различита од баштине.

Пронија долази први пут у законским споменицама тек на преокрету XIII—XIV в. и то у хрисовуљи кр. Милутина св. Ђорђу Скопском 1300 год. Ту у освојеним грчким земљама, чији је правни положај био регулисан претходним византиским законима, наишао је српски краљ на *царску пронију* (чл. 33), дакле на једну институцију византиског порекла, коју, није само потврдио и узаконио на месту њеног непосредног дејства, него и прихватио, тако да се она затим проширила и на унутрашњост српске државе.

Постанак византиске проније спада у доба династије Комнени (1081—1185), кад се после скоро смртносних пораза, нанетих од стране Турака, интезивно вршила санација и реорганизација државне управе и војне организације, као основне подлоге државног живота. Баш је у тој војној реорганизацији постала пронија. Није средишња власт била довољно јака да успостави у пуној снази стари (још од VII века) систем насељеничке војске, који је у току времена потпуно попустио. Бивши су војници (*στρατιῶται*) одустали од своје војне дужности те су се претворили у приватне власнике - земљораднике. Као ситни сопственици нису могли да одрже своју самосталност наспрам велепоседника те су своја војничка имања (*στρατιωτικὰ κτήματα*) подлагали под господарску власт велепоседника. Пошто су дакле насељеници ослабили, нису Комнени могли да се на њих наслоне, него су морали да се обрате елементима јачим у привредном односу, и то велепоседницима. Њима су предавали *εἰς πύθωνα*, тј. на управу и уживање различите земље заједно са њиховим насељеницима, као и друге изворе прихода, и то риболове, солила и др. Прималац, *пронијар*, је зато био дужан да даје држави извесне дажбине, а пре свега одређену према приходу од земље количину војника. Пронијарска се земља по општем правилу изузимала испод управног апарата средишње државне власти, јер је пронијар имао право судства и управна права; он је наплаћивао и порезе, од којих је извесну своту предавао држави, а остало је задржавао за себе. Јасно је, да је постанак пронија у таквом облику означавао знатно ослабљење средишње власти и подубљавање процеса феудализације. Маркантно је да у исправама познијег доба пронија се понегда

назива феудом (φεῦδα), а пронијар се именује λιξιός καὶ καβαλλάριος тј. васал и кавалир (chevalier), дакле ритер, витез.¹⁾

Баш на такву је пронију наишао кр. Милутин на земљама св. Борђа Скопског, те тачно се констатује у хрисовуљи, да „обрете се (нађе се) царска пронија а не баштина Драготина“, са које је Драгота служио. Служба му је била, као што се види из хрисовуље, војничка, и то коњичка, дакле ритерског или витешког реда. Да је пронија у Србији прихваћена из Византије, у то нико не сумња. Питање је само у томе, кад је она била прихваћена, да ли тек на преокрету XIII—XIV в., кад се први пут спомиње у кр. Милутиновој хрисовуљи св. Борђу Скопском, или раније. Новаковић је истакао баш ту другу претпоставку и мотивисао ју је овако: „То што се у старим српским споменицима пронија пре XIV века не спомиње, даје повода мислити, да се она утврдила у Србији с почетком освајања краља Милутина на крају XIII века, а да раније није била позната. Кад би се то могло утврдити позитивнијим доказима, онда би изашло, да је у Србији пре Милутина било само баштиничке или опште народне војске, а да пронијара - војника, тј. војника, којима су проније даване на издржавање није било. Али ово схватање ослања се једино о том доказу што нам споменици старији од времена краља Милутина о пронији ништа не спомињу. Пошто је пак пронија у Источно-Римском Царству врло стара, и пошто су извесне земље и покрајине и пређе Милутина прелазиле испод српске власти под источно-римску власт и обратно, то се тај обичај врло лако могао укоренити у Србији још раније, нарочито по томе, што у оно време није био обичај мењати установе и ред у освојеним земљама, него се обично све свршавало с променом личности“ (Ст. Новаковић, Стара српска војска, 74—75). То се може претпоставити и мотивација Новаковићева може да буде примљена. Само у мотивацију треба да се унесе једна поправка и то поводом врђења Новаковићевог, да је пронија била у Византији врло стара. Новаковић, као што затим и К. Јиречек (*Историја Срба*, III, 66) меша пронију са војничким поседима (στратιωτικὰ κτήματα), који су постали још у VII веку, те у пронији види само или свакако више промену назива, него нову формацију. Међутим то није тачно. Стари војнички поседи и пронија су две различите институције. Војнички је посед био ситни земљораднички посед, оптерећен поред ниже војне службе, још и порезом исте категорије, као и земље слободних сељака; због тога су се војници (стратиоти) укључивали у заједничке са слободним сељацима административно - фискалне општине; и у привредном погледу војнички су поседи спадали у ситна сељачка газдинства. Пошто је систем насељеничке војске дегенерисао, у XI—XII в. прешла је Византија на пронијарски систем. Пронија је била велики, свакако есхи посед, који је у привредном односу одговарао велепоседу. Није пронија била оптерећена никаквим порезом осим војне слу-

¹⁾ Georg Ostrogorsky, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschafts-Geschichte, XXII Bd., 2. Hft., 1929, S. 139.

жбе њеног господара, који је лично служио и скупљао ниже војнике међу насељеницима свога пронијарског имања. И ако пронија није била тако стара, као што мисли Новаковић, ипак у време, кад се организовала Немањина држава, она је већ постојала, тако да претпоставка Новаковићева о прихваћавању проније у Србији још пре XIV века ипак може да се прими.

Пронија је била државна земља, те својина је на њој припадала држави. Онај, коме је земља била дата у пронију, или *пронијар*, добијао је само право државине и право уживања. Није му припадало право располагања. То је прецизно одређено у чл. 59-ом Законика, који гласи: „Пронију да нест вољан нико продати ни купити кто не има баштину. От пронијарске земље да нест вољан нико подложити под црков; ако ли подложи, да нест тврдо“ (да нема правне снаге, да није пуноважно). Стилизација првог дела у наведеном члану је тешка и неразговетна, због чега Новаковић даје у своме коментару врло компликовано објашњење (Зак.², 183), које на жалост само није јасно. Међутим ствар се може објаснити на сасвим други начин. Не говори се ту, да нико не сме располагати са пронијом, ко нема баштину поред те проније, него ко нема баштину (својину) на истој пронијарској земљи, или боље рећи, пошто нема баштину на тој земљи, јер то је царска пронија, а не његова баштина, као што се вели у Скопској хрисовуљи 1300 год. Забрањено је пронијару и да купи пронију. Постаје питање, од кога би пронију, коју држи, могао да купи? Могућан је само један одговор: од државе. Забрањује се дакле пронијару да земљу, која му је дата у пронију, купи од државе у баштину. У наведеној интерпретацији наслањамо се на податке из историје руског права. Било је пронија и у Московској држави од XV—XVII века, где се пронија називала *помѣстье* (поместије). Тамо је постојало правило, по коме се помештику (*помѣщикъ* пронијар) за истакнуте заслуге у ратној служби даровало право да своје поместије купи од државе у *вотчину* (баштину). Мислимо, да је такве жеље могло бити и код српских пронијара, али им се то забрањује. На основу горњег могао би се први део чл. 59-ог Душ. Зак. слободно превести овако: „Ко нема баштине на земљи, не сме да пронију прода;¹⁾ не може је ни купити“. Ма како да је било, у наведеном се члану Законика одлучно пориче право располагања са пронијом.²⁾ Пронија је дакле била плодоуживање. За разлику од баштине није се пронија наслеђивала, као што је то приметио Ст. Новаковић, који је дефинисао пронију као лично војничко добро. „Ово последње“, вели К. Јиречек, „није тачно, јер византиско *στρατιωτικόν κτήμα* (војнички посед) беше наследно све до шестог степена сродства“ (*Историја Срба*, III, 64—65, пр. 4). Приговор Јиречеков не вреди, јер се у њему пронија меша са војничким поседом претходног доба, од

¹⁾ Таквој се интерпретацији приближивао и Ст. Новаковић у чланку „Пронијари и баштинници“ (*Глас*, I, 1887 г., с. 23). Не зна се, зашто је од тога затим одустао (в. *Зак.* с. 183).

²⁾ Да није пронијар имао право да даје пронију у *прикију* (мираз), то се види из Скопске хрисовуље 1300 г. (чл. 33).

којег се пронија, као што смо горе навели, разликује и по својој социалној и по правној природи. Ипак није питање о наследности или ненаследности проније просто, него компликовано, тако да треба да се на њему мало зауставимо. У Скопској хрисовуљи 1300 г. односно пронијара Маноте, који је добио пронију на црквеној земљи и од те је проније „служио цркви у војнички закон“, вели се овако: „Ако ли Манота и његова деца и унучије отступит од цркве, да су лиси Драготина места (проније), да си га држе цркви јакоже га и обрете краљевство ми у старих хрисовулех царске проније а не Драготину баштину“ (чл. 33). Ту се изрично одређује, да је право на пронију обусловљено службом, тако да, чим пронијар престане да служи, губи и право на пронију. При томе је тај услов постављен не само ономе лицу, које је у дато време пронију држало, него и његовој деци и његовим унуцима. Изгледало би дакле, да се пронија сматра у хрисовуљи као наследна. Ипак у ствари то није тако. На крају наведеног пасуса нарочито се подвлачи, да пронија није баштина. Битан атрибут баштине, изражен у самом називу њеном, је наследност. Ако се баш у датом случају подвлачи, да пронија није баштина, тиме се без сумње истиче, да није пронија наследна. Предвиђа се, истина, да на пронију могу доћи и деца и унучи постојећег пронијара, али се тим никако не пресуђује о начину, на који они могу да дођу. Неће то бити приватноправно наслеђивање, него фактички сукцесивни долазак путем новог ступања у службу на датој пронији. Исто тако сукцесивно, али преко новог акта ступања у службу добио је пронију и сам Манота, као што је то испричано у првом делу истог члана хрисовуље. „И Драготино место у Речицех обрете се царска пронија а не баштина Драготина. И даде је краљевство ми цркви, и тога ради Манота, зет Драготин, видевере отступи от њего тастна прикија, и предаде се цркви, да си држи тастнину и да работа цркви у војнички закон“ (чл. 33). Дакле је историјат проније био такав. Држао је ту пронију неки Драгота, који ју је дао у прикију своје зету Маноти. Затим је Драгота умро, или је бар престао да служи пронијарску службу. У тренутку, кад је кр. Милутин издавао хрисовуљу, Драгота свакако није био активни пронијар. Због тога је Драготино место било натраг враћено држави, а краљ га је записао цркви. Није оно могло да буде остављено Маноти, јер није се држање његово могло оправдати никаквим правним титулом, — ни прикијом, јер пронијар Драгота није имао права да располаже са пронијом, ни наслеђивањем, на које би се позвала Манотова жена. Манота је видео, да му се тастнина одузима, те, да је одржи, предао се поново у пронијарску службу, тек онда му је пронија била остављена. На исти су начин могли у будућности одржати пронију и Манотина деца и унучи. Баш то се у хрисовуљи и предвиђа као вероватно и ништа више. И у Московској држави закон исто тако је предвиђао, да поместије после очеве смрти пређе на синове, али је у исто време сматрао свако поместије после смрти помештика као изумрло, тако да су синови после очеве смрти морали да нарочито моле да им се да поместије из поместија очевог; и није се очево

поместије између њих делило по прописима о подели приватног наследства, него се свакоме поместије давало у облику новог до-додељивања а према служби и војној спреми сваког. Мислимо, да је исто било и у Србији, и то да је постојала фактичка сукцесивност, али не наслеђивање у смислу приватног права, које је вредело само за баштине.

Својина је на пронији припадала држави и увек је код државе остајала. Због тога се на више места чита у хрисовуљама, да се цркви дарује земља или село, „што су држали пронијари“ (Призр. еписк. 1326 г., чл. II; Бањској цркви 1346 г. I; Хиландару 1328 г., чл. VIII). Било је случајева, кад су владоци поклањали цркви бивше баштине, али се ту увек изрично говори, да је баштина одузета за неверу. Код поклона пронијарске земље, не спомиње се, како се она опет вратила држави, јер је држава била сопственик пронијарске земље и пронија се враћала у државину државе редовним путем, и то ако пронијар престане да служи или кад умре.

Пронијари су редовно припадали властеоском сталежу. У Душановом Законику пронијари се исто као што и властела противстављају себрима, као нижем сталежу (чл. 106) и уживају економски имунитет властеоски (чл. 68 и 139). Карактерно је, да у једној повељи краља Стефана Душана (манастиру св. Богородице Перивленте у Охриду, чл. XVI) пронијар се наводи у таквом контексту, у коме према обичној формули је увек стајао властелин; дакле су ти појмови били у сталешком погледу идентични и узета је реч пронијар вероватно због тога, што је у датом пределу било више властеле пронијара, него баштиника.

Властелин баштиник, који се увек могао наслонити на своју својину, без сумње је био самосталнији; властелин пронијар, који је само уживао државну земљу, није тај ослонац имао, те је наспрам државе било зависнији. Стога би било врло важно да се зна, какав је био бројни однос између властеле баштиника и властеле пронијара. На жалост таквих података нема; те нам недостаје једно маркантно мерило за процењивање политичког значаја властеоског сталежа. А да је то мерило важно и маркантно, о томе сведочи разлика у историској судбини пронијарског поседа у Литви и у Москви. Било је поместија у свима руским земљама, и западним, које су у XIV в. ушле у састав Литванске државе, и у источним уједињеним у Московској држави. У Литви, где се под утицајем Пољске јако развила шљахетска слобода, број се поместија јако и брзо смањивао, тако да су поместија скоро сасвим ишчезла и земљишни је посед бојарâ био баштински. У Московској држави, где је власт владоочева стално јачала, вршио се обратни процес, тако да су средином XVII века поместија, а не вотчине (баштине), сачињавала већи део површине земљишног поседа племства.

Већа зависност пронијара од државе вероватно се манифестовала у томе, што се баш њима наметала стална војна служба. Због тога заслужује пажњу претпоставка Новаковићева, да су крајишници били пронијари (*Стара српска војска*, 75).

Као битно обележје властеле означили смо њихову непосредну и директну службу владоцу (в. горе стр. 28—29). То вреди као опште правило, али ипак од њега има изузетака, и то да је изванредан, и ако незнатан, део властеле вршио своју службу посредно и био подређен великој господи. То се изазивало разграном јерархијом средњовековног друштва, која се манифестовала у разлици између велике и мале властеле, као и у знатном предњачењу великих манастира и цркава, које су иначе сачињавале исто тако виши сталеж паралелан властеоском, испред редовне властеле.

Било је властеле, који су били подложници друге властеле. То се огледа у Душановом Законику, где се у чл. 106-ом нарочито спомињу *дворани властеоски*. „Из овог се члана види“, као што га тачно коментарише Ст. Новаковић, „да су властела, а у члану се, без сумње, мисле само већа властела, имала у својим дворовима већи број људи, који су се звали *дворани* и који су били одређени на службу њихову“ (Зак.², с. 210). Састав је тих дворана био разноврстан, тако да се у њега у истом члану Законика убрајају и *пронијаревићи* и *себри*. Сад нас занимају само први, уколико јасно сведоче о факту, да је било мале властеле, који су служили великој властели. Горе смо обележили, да је мала властела означавала редовну властелу, која је иначе стајала на доста високом нивоу (в. стр. 15). Према томе не сме се ствар разумети тако, као да је служба код велике властеле била у круговима мале властеле једна обична и просечна појава. Подлагали су се под велику властелу и њој су служили само ситна и сиромашна властела. Маркантно је, да Законик не убраја у дворане властеоске малог властелина (*помала властелина*, — чл. 155), него *пронијаревића*, који припада властеоском реду, али у себи има црте извесне класне деградације и несумњиво сиромаштва. У ствари, *пронијаревић* то је син *пронијара*, дакле припадник властеоског реда, али сиромашан, који већ нема *проније*, јер ако би је имао, онда би се звао *пронијар*. Као што се дакле види, израз *пронијаревић* у чл. 106-ом Законика упозорује на социални састав властеоских дворана.

Друкчије тумачи дворане властеоске К. Јиречек. „Дворски намесник на имањима краљевим или велике властеле“, вели К. Јиречек, „звао се *дворанин*; он је био или син некога *пронијара*, дакле *властеличић*, или *сељак-себар*“ (*Историја Срба*, III, 186), а за доказ позива се на чл. 106. Законика и на сведочанство хрисовуље Епископији Призренској 1326 г., да је у земље епископије спадала једна црква са земљом „и з *дворани*“ (чл. IX), и упоређује *дворанина* са *двородржицом* и *приморским дворником*. То је тумачење очигледно погрешно. Прво, не може се оправдати са филолошког гледишта. Суфикс *ин* увек означава припадништво нечему, као што на пример: *Дубровчанин*, *хришћанин*, *жупљанин*, *грађанин* и т. сл. Према томе и *дворанин* означава само припадника двора па ништа више, те никако се не може метнути у један ред са *двородржицом*, ни с *дворником*. Стварних пак доказа за њихову идентичност или сличност Јиречек не наводи. Ако *дворанин* има да значи намесника или управника на имању, онда је тешко замислити да би једно село имало више таквих управника.

У дворане властеоске, према Законику спадају пронијаревић и себар. То никако не значи, да се они тим изједначују. Било је на старим дворовима различитих словенских кнежева у њиховој дружини и слободних војника и робља, и свака је од те две врсте дружине заузимала свој засебни положај и вршила је своје функције. Исто је без сумње било и на дворовима велике властеле. Пронијаревићи су вршили службу пристојну њиховом властеоском припадништву, дакле војну и управну, а себри су вршили привредне работе. За дворску је службу властеоску постојао и нарочити израз, и то: *дворити* (чл. 51-ви Душ. Зак.). Могао је пронијаревић, који је дворни на двору великог властелина, да између осталог постане и управник његовог имања, али одавде никако не следи, да је сваки дворанин био управник имања. Па и сам К. Јиречек на другом месту не ограничава ни назив, ни појам дворана само на управнике имања, него их проширује и на друге врсте дворске службе. Тако, набројивши дворска достојанства на двору владаоцем, К. Јиречек вели овако: „Ови великаши имали су опет своје дворане, као што је деспот Драгаш имао једног пехарника“ (*Историја Срба*, III, 30).

Властела у служби код великаша нису се обавезно називали дворани, него су одржавали и сопствени назив свога сталшког реда. Тако Иванко Прибиштитовић, коме је цар Душан 1350 г. издао више пута од нас цитирану баштинску повељу, био је и именован се *властеличић деспотов*.

Било је међу властелом и црквених подложника. На црквеним земљама налазимо на *пронијаре*, *војнике*, *бољаре*, *дворане*, *властеличиће* и *властелу*.

Прво је питање у томе, на који су начин припадници свију тих категорија постајали црквени подложници. Било је за то два начина. Први је била лична драговољна предаја, која потпуно одговара западноевропској *комендацији* (*commendatio*), кад се неко сам под другог подложи да му служи у замену за заштиту и дар од његове стране. Баш на тај је начин познати већ нама Манота постао пронијар на земљи св. Ђорђа Скопског (в. горе стр. 44). Исти се начин примењивао и на војнике. „И Хранча по тастинне обљуби цркву да је црквени војник у закон Светаго Симеона и Светаго Сави“ (хрисовуља св. Ђорђу Скопском 1300 г., чл. 69). Други се начин састојао у томе, што је владалац поклањао црквама земље и села „з дворани“ (Призренска хрис. 1326 г., чл. IX; Хтеговска 1337—1346 г., чл. 24) или као што је у Аранђеловској хрисовуљи цара Стефана Душана речено подробније, — „и приложи царство ми властеличића царства ми Новака Пецију с дворни и с виноградама и с нивама и с млини“ (чл. XIV).

Ма на који да је начин припадник властеоског сталежа дошао на земљу једне дате цркве, он је отада већ њој служио и њој је дуговао верност, ту основну дужност властеоске службе. У Светостефанској хрисовуљи 1313—1318 г. на крају пописа земаља поклоњених и записаних цркви налазимо на оваку краљевску одредбу: „Такожде и Доброславу Степковићу дах село у Расе страњ Бекова, где си и пређе држал, и догде је веран цркви, да си има и

детца јегова“ (чл. 42). Дакле је баштинско право црквеног властелина вредело под истим условом, као што и државног властелина (властелина краљевства или царства ми) и то докле год је веран, а у случају *невере* губило се. При томе за црквеног властелина узимала се у обзир његова нарочита *вера* или *невера* наспрам дате цркве. Верност била је сталешки позив властеле. Према томе се може казати, да је општа службена дужност црквеног властелина била изражена на један пристојан за његов сталеж начин (*standesgemäß*). Дакле и на црквеној земљи властела су одржавали своје основно сталешко обележје. Још средином XIII века и то у хрисулуји манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264 г. разликују се *црквени људи велики и мали* (чл. 27). Пошто у законским споменацима разлика између великих и малих има обично сталешки карактер и пошто су се под малим људима разумевали насељеници тежаци (чл. 70 Душ. Зак.), може се са пуно вероватности претпоставити, да су велики црквени људи били црквена властела.

Да смо дефинисали основни карактер службе црквене властеле, није то још довољно. Треба још да се по могућности што детаљније осветли, чему је државни властелин био подложен, после тога пошто је на тај или онај начин ступио у редове црквене властеле. Ст. Новаковић је мишљења, да се не да видети, каква је промена с тим ступањем у његовом положају настајала (*Село*, 157). Не посматрамо ствар тако скептички, те ћемо се постарати да је по могућности осветлимо.

Црквени је пронијар био дужан, да *работа цркви у војнички закон*, да му се *коњ не товари и товара да не води* (хрисулуја св. Ђорђу Скопском 1300 г., чл. 33). То значи, да је црквени пронијар вршио војну коњичку службу и да је због тога, па дакле и због свога сталешког положаја, био слободан од природног терета који је падао на сточаре, и то да преноси на коњу манастирске товари или да такав пренос води. Потпуно је исти био положај црквених војника (иста хрисул., чл. 69), који су служили од баштине (чл. 34). И ако се о пронијару говори, да он *работа цркви*, ипак то означава његову војну службу, која нема ништа заједничког са правим *работама*, под којима су се разумевали различити терети тежака. Стога потпуно је појмљиво, да се у хрисулуји Епископији Призренској 1326 г. једна поповска баштина ослобођава „от всех работ пронијарских“ (чл. X). Није то била струка ни за попа ни за насељенике његове баштине. Нарочито се пак говори о тој слободи, која се иначе по себи разуме, сигурно само због тога, што је дотична земља пре била пронијарска и тек затим ју је поп добио у баштину; у таквим се приликама могло дуго време памтити, да је та земља била оптерећена пронијарским работама; да не би поповска баштина због тога имала потешкоће, њој се у хрисулуји нарочито и изрично признаје слобода од пронијарских работа.

Исти положај, као што и војници, заузимају на црквеним земљама бољари. То се може извести из једне одредбе Светостефанске хрисулује 1313—1318 г., која гласи: „Бољарскии кони да се не товаре. Јагњетине и лан, да им се не узима“ (чл. 70). Пренос товара на коњима па исто тако и дажбине у јагњаци и лану, све

су то били натурални терети и дажбине, који су падали на сточаре (в. § 6). Од свега тога су бољари били слободни исто тако, као што и пронијари и војници. Пошто су имали коње, несумњиво су вршили војну коњичку службу исто тако као и пронијари и војници.

Наравно постаје питање, зашто је црквама била потребна војна служба. Несумњиво је, да за одбрану својих имања, нарочито у немирним крајевима. Није се та потреба осећала подједнако у свима пределима, па и тамо, где је постојала, ограничавала се на извешан број коњичке војне снаге. Према томе је на црквеним земљама било тежње, да се круг војника не проширује преко мере. У истој хрисовуљи св. Ђорђу Скопском 1300 г., у којој се узаконшава положај пронијара и војника, наилазимо и на одредбу, која ограничава постајање нових пронијара. „А отселе и до века да не улезе ин пронијар у Речице разве Свети Георгије“ (чл. 35). На слични се начин у Дечанској хрисовуљи 1330 г. забрањује издвајање из земаља ма којег манастирског села поседа за бољаре; „одтеса да није ни от когаре села ни бољарину ни сокалнику никомуре; разве кому га краљ да“ (чл. 39).

И црквени дворани, као што и властееоски, па чак и владоачеви, везани су за двор, те им је наравна дужност да врше дворску службу. Има дворова и на црквеним земљама, али је природа црквеног двора другојачија, него ли двора властееоског. Двор је велике властеле имао двоструки карактер, и то војни и административни. Војни је карактер био на црквеним дворовима искључен, те је остајао само административни. И у ствари су црквени и манастирски дворани били управна средишта великих црквених и манастирских газдинстава и њихових органских делова.¹⁾ Какву би службу вршили на црквеним дворовима дворани, о томе немамо података. Једини податак о црквеним дворанима, који нам стоји на расположењу, то је одредба Аранђеловске хрисовуље 1348—1353 г., која дворане уклања из црквеног двора. „Дворане белци (тј. световњаци) да не стоје у дворе но да им се да стан изван манастира“ (чл. 161). Управљали су манастирским газдинством калуђери нарочито за то одређени (иконом и помоћно му особље), дакле нису за то били потребни, ни жељени световњаци; тим се дакле пре свега објашњава то, што се дворани уклањају из црквеног двора. Али за то може бити још и другог разлога, и то што није дворанима струка рад на газдинству, него војна служба, те се због тога из двора уклањају.

О властели, који су на црквеним земљама служили под својим општим сталешким именом, постоји, у колико познајемо, само једини податак и то одредба Аранђеловске хрисовуље, која гласи: „И властеле који се обретају у цркве да ору сваког жита бедбу;... и сена да коси дан... и по стат винограда, и пут с игумном“ (чл. 155). Први је утисак од те одредбе, да су црквена властела вршили

¹⁾ в. хрисов. св. Ђорђу Скопском 1300 г., чл. XIII и XVI; Грачаничку 1321 г. чл. XIII; Трескавцу II око 1338 г., чл. II; св. Богородици Перивленти у Охриду 1342-1345 г., чл. XV; Аранђеловску 1348-1353 г., чл. 6, 11, ман. Дреччи 1382. чл. XIII.

општи тежачки посао. Ако се ипак поклони тексту више пажње, онда се види, да нису на властеду падале редовне насељеничке работе, него само ванредне, и то орање бедбом, кошење сена заманицом (гомилом) и сличан рад на винограду. Те су ванредне тежачке работе сачињавале накнадну дужност црквене властеле; њена се пак основна дужност наводи на крају одредбе, и то је *пут с игумном*, тј. да игумна на путу прате, наравно на коњима, наравно као наоружана војна стража и то не почасна, него ефективна, што је у оно немирно доба требало. Пошто је властели остајала војна коњичка служба као основна, нису црквена властела дефинитивно изгубили свој стручни сталешки карактер, нису дакле били потпуно декласирани. Али пошто је њима осим основне дужности била наметнута накнадна дужност од јавног тежачког карактера, био је њихов сталешки ниво знатно понижен те били су знатно деградирани.

Деградација и чак декласација нижих сиромашних слојева племства среће се свуда. Да наведемо један јасан пример и то деградацију и декласацију нижих слојева староруског бојарства у Литванској држави. Они од ситних бојара, који су били подложници великаша те нису успели да уђу у нову по пољском угледу сталешку организацију шљахте, постепено су се у току XIV—XV в. декласирали и претворили у једну врсту сталне насељеничке војске, као и у нижи ред сталних слугу владоочевих, или, што је исто, државних. У ту последњу категорију спадали су тзв. *путније бојаре*, чија је стална служба била *пут*, под чиме се разумевало и коњичко стражарење путева, по којима би могао стићи непријатељ у земљу, и пренос на коњима листова са административним и нарочито војним наређењима.

Да се наш преглед правног положаја властеле у Немачкој држави заврши, треба да поставимо питање о постанку властеле. Изгледа чудновато, да се питање о постанку, дакле о почетку, меће на крају. Међутим то је изазвано стањем извора, као и особинама у развоју државе код старих Срба. Баш за све, што се тиче првобитног постанка друштвене и државне организације, недостају извори. Па и откад се друштвено и државно уређење може пратити по изворима, дотичних је извора дошло ипак мало, и, што је главно, сам се друштвени и политички развој кретао у толико убрзаном темпу, да се прелазни стадијуми скоро сасвим не могу разликовати, те се генетички процес не може као што треба проучити. Горње вреди и за питање о постанку властеле. О њему се може више погађати, него решавати. Због тога смо га метнули на завршетак нашег прегледа властеле, који смо базирали на документалним подацима.

Једини истраживалац, који је специјално поставио питање о постанку српске властеле и одговор на њега прецизно формулисао, био је К. Јиречек. Његова формула гласи: „Тек од краја XII века може се у Србији пратити развој племства. Ту је племство постало на онај исти начин као и у другим земљама средњовековне Европе. Потомци старих владалачких и жупанских лоза, споредне гране владалачке куће и највиши земаљски чиновници различитог

порекла, повезани женидбама многоструко с краљевима и царевима, организовали су се као виши сталеж“ (*Историја Срба*, III, 71). Пошто Јиречек истиче истоветност процеса са истим процесом у целој Европи, одмах пада у очи, да није наведена владаочева дружина, која је свуда у Европи била основни извор, одакле је племство потекло. На дружину, о којој Јиречек ћути, мораћемо се још вратити, али пре наравно треба, да прегледамо оне генетичке изворе властеоског сталежа, које сам Јиречек набраја.

Као први извор истиче се владалачка лоза Дукљанских краљева претходника Немање на послу политичког уједињења и државне организације код Срба. „Дукљанска династија XI—XII века“, вели К. Јиречек, „заступљена је била у времену после Немање по свој прилици само са неколико потомака, и то у реду властеле“ (III, 12). Томе се затим додаје, да жупан Бодин у Конавлима (1278 до 1285) већ по имену могао би бити потомак дукљанског краља Бодина (1082 г. и д., — III, 71). Није то много, нити, што је главно, уопште није то генетички извор властеле, јер ту може бити речи о томе, како су се немногобројни потомци бивше Дукљанске династије уврстили у рашку властелу, коју наравно нису они образовали, што није ни политички било могуће.

Као други извор наводе се жупанске лозе. Жупани су били врховни поглавари жупа, како су се називали поједине племенске области, још пре њиховог уједињења у држави. После постанка државе, жупани су изгубили самосталну власт те су њихови потомци образовали виши сталеж у држави. То очевидно жели да каже Јиречек. Придружује се дакле теорији о т. зв. династичком пореклу племства, према којој се племићи сматрају за потомке ситних владалаца (династа) племенских, који су претходили држави. Та је династичка теорија играла извесну улогу у пољској историографији пре 50 година, али није могла да буде доказана и сад је напуштена. За династичко порекло српске властеле К. Јиречек не наводи никаквих доказа; то је само његово погађање, које, чак ако би се и примило, није у стању да реши питање о генези властеле. За одговор на последње питање није збиља довољно констатовати, да су у властелу ушли потомци племенских династа, него би требало још доказати, да је баш династичко порекло сачињавало правну титулу за стицање властеоског положаја. А баш то се не може доказати.

Трећи извор су споредне гране владалачке куће. То је опет само један приток особља за властеоски сталеж, и то за његов горњи слој, — за великаше, али није начин образовања властеле, на коју су се владаоци наслањали, пре него што се њихова кућа толико разрасла, да пружа особље за властеоски сталеж.

Четврти извор то су тобоже земаљски чиновници различитог порекла. То се апсолутно не може примити. Ту се Јиречек угледао на Византију, стару државу са наслеђеним од Рима режимом грађанске једнакости и развијеним административним апаратом, на коме су радили стручни чиновници, од којих се створила бирократија као засебна друштвена класа. Ти чиновници, војни и грађански, су у току времена добили земљишни посед и, наслањајући се на њега, издвојили су у XI—XII в. из своје средине сталешке фор-

мације вељможа (*δυνάσται*) и архоната (*ἄρχοντες*). Ничега сличног није било у осталој средњовековној Европи, па ни у Србији. Свуда су државе саме биле нове формације и базирале се потпуно на владаоцу и на оном кругу његових сталешких слугу, који је непосредно уз њега стајао. Нису се тамо чиновници, којих као засебне класе није ни било, претварали у властелу, него је властела из своје средине издвајала државне чиновнике. Избијали су у оно време на површину људи разног порекла, било је дакле скоројевића, али нису они ишли преко чиновничке службе, чији појам није ни постојао, у властеоски ред, него преко властеоске службе на висока достојанства.

Пошто Јиречекова формула никако није довољна, морамо да се обратимо ономе генетичком извору племства, који се манифестовао свуда у средњовековној Европи, и то дружини.

Све су средњовековне државе постале енергијом неких војних предузимача, који су око себе скупљали групу верних и оданих војних другова. Кад су ти предузимачи успели да постану владари (војводе, кнежеви, краљеви), њихова је војна група образовала њихову најближу околину, која је била права осовина за војну и административну кристализацију државе. Та околина владаочева, та верна и одана група, која је уз њега непосредно стајала, то је била *дружина*, како су је називали словенски народи, то су били *trustes*, *antrustiones*, *Gefolge*, како су се називали на германском и романском западу. Првобитно су живели на двору владаочевом те их је он хранио, облачио, наоружавао, развеселавао и на свакојаки начин одаривао. Доцније су се од владаочевог двора одвојили и настанили су се на имањима, која им је владалац даривао или коју су земљу сами окупирали као празну. Уложили су у земљу капитал, који су добили својом службом и ратним пленом, тако да су постали господари на великим поседима. Наступала је комбинација војне службе са земљишним велепоседом и од те се комбинације образовала властела. У току времена у њу су ушли шири кругови, него што је била првобитна дружина, али дружина и њени потомци свуда су и увек сачињавали генетичко језгро властеле.

Да ли је било дружине у Србији? То се не може документално потврдити, јер за првобитни стадиум образовања државе недостају извори. Али се, у толико за те ствари позном извору, као што је Душанов Законик, сачувао траг или преживљај (*survival*) некадашњих дружинских односа. Мислимо ту на чл. 48-и који гласи: „када умре властелин, коњ добри и оружје да се даје цару, а свита велика бисерна и злати појас да има син му и да цар не узме“. Нехотице постаје питање, што баш то значи, да је цар, који је на себе преузео власт византиских царева, узима себи коња (наравно бојног) и оружје свога умрлог властелина. То се никако не поклапа са општом структуром његове државе, која се иначе базира на законитости и у којој се потпуно признаје неприкосновност и наследност приватне својине властеоске (чл. 40, 41, 43. Душ. Зак.). Обично се та предаја коња и оружја умрлог власте-

лина краљу објашњава овако.¹⁾ Коњ и оружје су били знаци властелинског положаја те су се враћали ономе, у чије су име били држани; томе Јиречек још додаје претпоставку, да су се наследнику тога достојанства, код инсталације, предавали коњ и оружје. (*Историја Срба*, III, 72). Наше је мишљење, да се објашњење мора тражити у дружинским односима. Некад је владар (кнез) издржавао дружиника на своме двору, сматрао га је за члана свога рода, те је после његове смрти наслеђивао његово имање. То се одржавало и после тога пошто се дружина удала из владаочевог двора и живела самостално у својим кућама и на својим имањима. Тек у доцније време војници и властела, који су од дружине или по њеном угледу постали, успели су у својој тежњи за потпуном самосталношћу и добили су право, да њихово имање слободно наслеђују њихова деца. То се право наслеђивања властеоског имања свуда у своје време сматра као значајни политички успех властеле, као њена повластица, која се стога уноси у племићке привилегије. Добили су то право и српска властела, али је као траг и преживљај стародавних дружинских односа заостало право владара да узима коња и оружје умрлог властелина (очевидно је, да је још недавно пре Законика владар узимао и свиту и појас). Али није то једини у Душановом Законнику траг дружинских односа; има још и другог и то у чл. 51--м, где се наводи формула предаје властеоског младића у службу на владачевом двору. „И кто преда сина или брата у двор, и упроси га цар: *Веровати ли га ћу?* и рече *„Веруј колико и мене“*. Ту се без сумње осећа заостатак старог дружинског уговора о „вери“, на којој се базирало само биће дружине. На основу горњег слободни смо мислити, да тражење социалног порекла властеле води нас и у Србији оном истом генетичком извору, који је вредео свуда, и то дружини.

Осим општег питања о постанку властеле, К. Јиречек истиче још специјално питање о постанку властеличића и изражава мишљење, да су по својој прилици у ниже племство властеличића ушли остаци слободних сељака из ранијег средњег века (III, 118). У последње време је Соловјев изнео претпоставку, да су у ред властеличића прелазили неки највиђенији од стручних посленика на владалачким дворским земљама (*Гласник Скопског Научног Др.*, III, 35). Сматрамо, да је и једно и друго потпуно могуће, јер чак у Пољској са толико јако развијеним сталешким уређењем није било ни у првој половини XIV века искључено, да је имућан сељак прелазео у шљахетски ред.

У развиту племства могу па и треба да се разликују два момента, и то, — његово издвајање и његово закључивање. Прво се састоји у диференцирању сталешких дужности и стицању одговарајућих сталешких права. Друго се састоји у томе, што се укида фактичко избијање у властеоски ред, и што се за улазак у властеоски staleж нових лица тражи нарочита владаочева повеља, којом се датом лицу дарује племство; то је т. зв. нобилитација; где је пле-

¹⁾ в. *Нов.*, Зак., с. 176-177; *Тихомир Р. Ђорђевић*, Наш народни живот, књ. I, 1930, с. 129-130.

мићки сталеж тежио, да се што више затвори и закључи у своме наследном саставу, тамо се нобилитација вршила уз непосредно учешће саме властеле, и то тражило се да кандидат буде адоптиран од неког рода и т. сл. Затварању племства у себи и његовом закључивању много су доприносили родовна организација племства, која је стварала подлогу за сталешку независност и самосталност, и грбови, који су између племића и неплемића спроводили границу, коју није се могло лако прекорачити. За нобилитацију је требало, да кандидата адоптира неки племићки род и да га своме грбу придружи. Дакле се попуњавање племићког особља из других редова налазило у рукама самог племства, што је омогућавало да се оно затвори и закључи како хоће. Тако је било у Пољској, почињући од XV века, али се већ у XIV в. спремало земљиште за ту структуру.

У Немањићкој држави није било закључивања властеле, нити потребних за то предуслова, јер није српска властела знала ни за ширу родовну организацију унутра у сталежу, нити за употребу грбова.

У току ширења Немањићке државе првобитном су се српском саставу властеле придружили елементи другог историског и етнографског порекла. Поред властеле рашке или српске постојала је властела приморска, чији су постанак и развитак били самостални и друкчији, а затим властела грчка, која је опет обухватала елементе неке засебне социалне формације. Све се то под Душаном стопило у један властеоски сталеж, у који су у даљем ступали чак и странци. Према Законнику властелин је и властеличић могао да буде или Грк, или Немац, или Србин (чл. 173). На сабору „на Крупиштех“ заседао је цар Душан „са всеми властели српским и грчским и поморским“ (хрис. Хиландару 1355 г., протокол; *Нов.*, Спом., 429 и 719). А у уговору цара Душана са Дубровником 1355 г. наилазимо на израз: „никто од властел царства ми, ни Грк, ни Латинин“, који се израз може сматрати као символ тога, да су се у образовању властеле у Немањићкој држави спојили и људи и институције како источне европске цивилизације, тако и западне.¹⁾

§ 3. С Е Б Р И

Сebar-себри као засебни сталешки термин сретамо тек у Душаново време и то у словенском преводу Синтагме Матија Властара и у Законнику.

„Основна подела лица“, вели се у Синтагми, „је ова: једни су људи слободни, други робови; слобода је пак природна способност, која свакоме допушта да ради што хоће, сем ако то смета закон или сила; а ропство је установа општенородног права („језическаго

¹⁾ Иностранни елементи у саставу властеле у Немањићкој држави заслужују да буду специјално испитивани, нарочито елементи грчки. Као почетак истраживачког рада у томе правцу треба да буде забележена студија *А. В. Соловјева*. „Греческіе архонты в Сербском Царствѣ XIV вѣка, *Byzantinoslavica*, II, 2, Прага 1931, стр. 275—287.

закона“ (*ἐθνικῶν νόμων*, т.ј. *ius gentium*) и ратно смишљење, услед којих неко постаје подложен господарству другога насупрот природном закону, јер природа је све створила слободне. Слободни се опет деле на двоје: благородне и ослобођене; благородни је онај ко је слободан, чим се родио, те није ропски јарам окусно; ослобођени је онај, ко се родио од пуштеног роба“ (*Нов.*, Синт., 249). Али осим те класичне римске поделе на слободне и робље, праћене исто тако класичном, у духу стоицизма, осудом ропства са гледишта природног права, Синтагма зна и за даљу диференцијацију слободних. У кривичној одредби о кажњавању оних, који су коме учинили увреду, вели се овако: „Такви, ако буду поштени (*ἐντίμοι*) или да се на време заточе или да се им забрани нека радња; ако ли буду слободни, али себри (*ἐντελέῃ* што значи прости, неваљали), да се бију палицама; ако ли буду робови, да се бију бичевима и да се предаду господару“ (*Нов.*, Синт., 500—510., уп. 506 и 523). Одавде се јасно види, да се међу слободнима разликују две врсте: нека угледна и повлашћена господа, који се у словенском тексту називају поштенима, и пучанство, које се словенски назива себрима.

У Душановом Законику себар се већином противставља властелину (чл. 53, 55, 94, 106), тако да се у томе може видети основна подела становништва на повлашћено и неповлашћено. Према томе себри се обично сматрају као збирна именица за означавање целог становништва осим властеле и свештенства; дакле у себре спадају и грађанство и сељаци. Тако је протумачио себре још Никола Крстић, за којим су у томе погледу пошли и Ст. Новаковић и Конст. Јиречек и чије је гледиште у последње време спроводио и развијао Мих. Полихевић. Таква интерпретација себра нарочито се базира на чл. 85-м Законика, где се властелину противставља у Струшком и другим преписима себар, а у Призренском препису уопште невластелин. Баш то се сматра за директни доказ, да је себар био сваки, ко није био властелин, дакле не само сељак, него и грађанин. Та се интерпретација никако не може примити у целости, него тражи знатне резерве. Има у Законику директни податак, да није себар означавао цело невластеоско становништво, него један ужи круг и то сељаке. У чл. 98-м себар не противставља се само властелину, него и свакоме „добру човеку“ (уп. чл. 97), т.ј. свакоме мање више угледном човеку не-властеоског сталежа; није дакле могао себар означавати грађанина, него нижи од грађанства сталеж сељачки. Чл. 152-и истиче поделу становништва на велику властелу, средње људе и себре (себрдију). Поводом те поделе Ст. Новаковић отступа од шире интерпретације себра и тврди, да се ту под средњим људима мисле мала властела, трговци, грађани ит.д., а под себрима „невластела или сељаци“ (*Нов.*, Зак.², с. 238). У чл. 69-м, у коме се забрањује „себров збор“, разумевају се под себрима сељаци и то насељеници властеоских и манастирских имања, што опет признаје Ст. Новаковић (*Зак.*², с. LI—LII), тако да по други пут отступа од шире интерпретације себра. С обзиром на горе наведене податке доследно је сматрати, да и у осталим члановима Законика (53, 55, 85, 94 и 106) не противстављају се властелину припадници свију неповлашћених сталежа, него сељак, са којим се вла-

стелин као господар земље налазио у непосредном додиру, те Законик предвиђа сукобе и комбинације, које су могле одавде потицати. Преписивач Призренског преписа је у чл. 85-м покушао да тај ужи појам себра прошири и генерализује, али није у томе успео, јер су се потоњи преписи вратили на првобитни текст Струшког преписа. У корист ширег схватања *себра* могао би се навести чл. 94, који предвиђа себра не само у жупи и у катуњу, него и у граду. Али одавде никако не следи, да је грађанство спадало у себре, јер томе очигледно противречи привилегисани положај грађанства у приморским и у грчким градовима. Чл. 94 упозорјева само на то, да у унутрашњој Србији није било домаћег грађанства, као засебног staleжа, него је становништво градова било у правном погледу једнако са себрима-сељацима. Законик игнорише домаће становништво унутрашњих градова, као врло незнатно по броју и недиференцирано по правима, те дели целокупно световно становништво само на две основне категорије, и то на властелу, као господаре земаља, и на себре, као насељенике на земаљама, земљорадницима. Да је себар сељак земљорадник, о томе директно сведочи тај факт, што чл. 98-и Душановог Законика, где се предвиђају два себра, који један другоме чупају косу, очигледно је пренет у Законик из Грачаничке хрисовуље кр. Милутина 1321 г. и то из њеног „закона старог Срблем“, а Србли су, као што је познато, били земљорадници, противстављани у насељеништву манастирских имања Властелина пастирима. Баш у смислу сељака и чак тежака наилазимо на себра у Дубровнику у XV в. и у позније време, па чак све до данас. Исто тако на сељаке земљораднике односи се староруски *сјабр* филолошки сродан са српским *себром*.¹⁾

На основу горњег дефинишемо *себра* као сељака-земљорадника; исти се назив примењује и на домородце у градовима унутрашње Србије услед тога, што нису ти градови имали домаће грађанство, које би у правном погледу било диференцирано и издвојено од сељака. Против такве интерпретације *себра* може се приговорити, да се она зауставља на пола пута те неће да буде логички доследна до краја, а формална би логика захтевала, да се себри дефинишу као једна врста трећег staleжа (*tiers-état*) у средњовековној Србији, који је тобоже обухватао у једном правном појму и грађанство и сељаке. Такав се приговор уклања помоћу методолошке напомене, да историк треба да иде не за формалном логиком апстрактних појмова, него за социалном логиком конкретног живота, а та последња логика није се кретала правом линијом апстрактног резонувања.

Пошто смо дефинисали себра као сељака-земљорадника, а доле (§ 4) ћемо имати посла са зависним сељацима, који су били тежаци било на владаочевој, било на манастирској, било на властеоској земљи, морамо наравно поставити питање, да ли су сви себри били тежаци, или је међу себрима било потпуно независних

¹⁾ *Konst. Ireček*, Arch. f. slav. Philol. XX (1900), 211-212 Б. М. Ляпунов, Семья, сябр-шабер Сборник Отд. русскя, 3. и словесн. Ак. Наук С. С. С. Р., том. CI, № 3, 1928, с. 257-263.

сељака са слободним баштинама, над којима није било господара, у чију би корист баштина била оптерећена.

Присталине ширег схватања себара као трећег сталежа у средњевековној Србији инсистирају баш на томе, да је између себара било потпуно слободних баштиника. „Себар је значило“, вели Новаковић, „онога ко није ни властелин ни свештеник. Сви су остали узимани за себре и међу њима је било и сасвим слободних, независних људи“ (Зак.², с. 174). Та свакако резервисана изјава Новаковићева претвара се код Мих. Полићевића у категоричко тврђење, да су први ред себара сачињавали „слободни независни баштиничи са својим ситним баштинама, пуноправни грађани у погледу уживања приватних права“ (Архив за пр. и др. науке, XXIII, 204). По питању, да ли је тај први себарски ред био многобројан, М. Полићевић не наводи никаквих изворних података, који иначе не постоје, али ипак тврди, да „је свуда по селима имало баштина слободних независних људи из првог реда себарског сталежа уз имања властeosка или господарска“ (*ibidem*, 95).

Хипотеза о нарочитом сталешком реду слободних баштиника, који нису били властела, дакле слободних ситних баштиника сељака изводи се само из анализе текста, тачније из стилизације неких чланова Душановог Законика. Треба да их прегледамо.

Ту пре свега долази чл. 42-и Законика (текст в. горе на с. 23), који додељује власти економски имунитет и одређује војну службу властeosку. У томе се члану проглашује, да „баштине све (све)“ су слободне од работа и данака и подложне дужности, да дају соће и војују војску; сем тога наслов тога члана гласи: „о баштине свободне.“ Наведена стилизација чл. 42-г и дала је повода за издвајање нарочите класе слободних баштиника. На њој се несумњиво базирао Ст. Новаковић, кад је у својој студији „Стара српска војска“ (1893 г.) рекао овако: „Земље су могле бити краљевске или државне, црквене и властeosке, по том слободних баштиника који нису била властела“ (с. 48). За Мих. Полићевића чл. 42-и сачињава основну одредбу о слободним баштиничима. Али чл. 42-и не сме се претресати и ценити усамљено као самостална одредба, него у систематској вези са свима члановима оног одељка, у који спада. Већ је 1872 г. Зигел показао, да чл. 39—63 сачињавају нарочити одељак о властели, те се чланови, који у њега спадају, не могу интерпретирати екстензивно. „Баштине све“ у чл. 42-и никако не означавају баштине властeosке и себарске, него све оне баштине властeosке, о којима је било речи у претходним члановима (39—41), и то властeosке баштине, које су дароване или потврђене пре Законика, које ће бити дароване или потврђене у будућности и које долазе по наследству. Интересантно је и важно, да је Ст. Новаковић у коментару Законика одустао од свога пређашњег схватања чл. 42-г и однео је тај члан на властeosке баштине (Зак.², с. 173). На жалост М. Полићевић сасвим не води рачуна о систематској интерпретацији.

У чл. 45-ом вели се овако: „и властеле и ини људије који имају цркви баштине у својих баштинах.“ У томе се може видети једно директно и одлучно сведочанство, да је поред властеле било и дру-

гих слободних баштиника, који су чак имали своје баштинске цркве. Али такав закључак, и ако изгледа да је са формалне логичке стране потпуно оправдан, ипак се не може примити, него захтева битну рестрикцију. Рестрикцију уноси сам Законик у чл. 47-м, у коме се предвиђа подлагање баштинске цркве под велику цркву; ту се као субјект права на баштинску цркву наводи само властелин, а не који други баштиник. У хрисовуљама на више места наилазимо на баштинске цркве, али увек су то цркве властеоске или некога од свештенства обично вишег и само изузетно од редовног свештенства. И то је потпуно појмљиво. Баштинска се црква могла фактички зидати само од велепоседника на великом имању. Слободни баштиници не-властела, ако их је било, били су ситни поседници, који на сопственој цркви нису могли ни помислити.

Чл. 31 и 65 предвиђају сеоске попове баштинике. Пошто положај сеоског попа није био висок, већ се налазио на нивоу положаја сељака, тешко је и из других још разлога чак немогуће претпоставити, да је поп имао властеоску баштину, да се дакле властелин запојио и притом је одржао своју баштину. Наравније је претпоставити, да је поп баштиник био пореклом из неких ситних слободних баштиника не-властеоског staleжа. Кад на основу истих чланова Законика Мих. Полићевић тврди, да је слободних не-властеоских баштина било „свуда по селима“ (в. горе стр. 49), то је његово тврђење претерано и неосновано. Наведени чланови упозорју само на то, да је у ствари постојала нека категорија слободних баштиника себарског staleжа. Пре него што ћемо ту ствар дефинитивно проценити, хоћемо да прегледамо још друге чланове Законика, у којима би се могло наћи алузије на слободне баштинике, а на које до сада није пажња била обрађена.

Чл. 58-и почиње речима: „кто ли умре а има једино село у жупе или међу жупама“ и тим као да упозорјује, да нису приватна села припадала само властели, него и свакоме другоме, дакле и себрима. Опет се и ту мора потсетити, да чл. 58 спада у одељак о властели, дакле се у њему почетна реч „кто“ вероватно односи на властелина. У најстаријем Струшком препису баш се у чл. 58 изрично говори о властелину (који властелин...). Потоњи су преписи променили стилизацију, али није се од тога променила сама ствар. То се може потврдити тим, што, кад се у чл. 75-м набрајају приватна села у жупи, онда се наводи село властелина, владоаца, цркве и властеличића, а никакав други се слободни баштиник не наводи. Исто тако на планинама не зна Законик ни за каквог слободног баштиника осим владоаца, цркве и властеле (чл. 81) и кад се у Законнику (чл. 123) предвиђа сукоб због земље између Саса-рудара и господара приватних имања, онда се као такав господар наводи само властелин.

Из горе наведеног може се извести овакав закључак. Само чл. 31 и 65 Законика, у којима се говори о поповима баштиницима, сведоче, да је постојала нека категорија слободних баштиника себарског staleжа. Није то очевидно био неки нарочити ред себарског staleжа паралелан властели, него то су били застаци слобод-

них сељака, који су се делимично одржали. Такве категорије је свуда било, тако да она свуда прати основну друштвену дихотомију, и то поделу на повлашћене земљопоседнике и зависне од њих земљораднике. У ту категорију спадају људи, који су били довољно јаки, да не потпадну под власт повлашћених господара, али ипак нису били довољно моћни да сами избију у повлашћени сталеж. Та је категорија била у толико незнатна, да је Законик игнорише и само поводом попова баштиника на њу упозорuje. У хрисовуљама се ретко спомињу слободни баштинници, али кад се спомињу, то су редовно властела и попови; само изузетно долазе понеки слободни баштинници сељаци (хрис. 1353 г.; *Нов.*, Спом., 703, VII).

§ 4. М Е Р О П С И .

За сељаке земљораднике има у законским споменицима више назива. У Немањиној хрисовуљи Хиландару 1198—1199 г. долази назив *парик*, од грчке речи *παροικος*, што значи насељеник; тај се назив ретко употребљава, и ако се среће и средином XIV в. (*Нов.*, Спом., 703, VII). Жичка повеља 1220 г. истиче назив *земаљски људи* (чл. 11), који у промењеном облику *земљани* долази у XIII веку у хрисовуљама (Хиландару 1276—1281 г., чл. IV и V; 1282—1298 г., чл. XIV), а у XIV веку у уговорима са Дубровником (1332 г., чл. III; 1356 г. чл. I) и у Душановом Законику (*Људи је земљане*, — чл. 174). Бистричка је хрисовуља 1234—1243 г. изнела назив *меропах*, *plugh*. *меропси* (чл. VI). Порекло тога термина није познато. Тај се термин највише примио, тако да у Душановом Законику долази као званични законски назив за зависног сељака (чл. 34, 68, 139); стога смо га узели као *terminus technicus* за наслов овог §-а. У Грачаничкој хрисовуљи 1321 г. и Аранђеловској 1348—1353 г. сељаци земљорадници називају се народним именом *Србље* и тако се противстављају пастирима Власима. Таква примена народног имена на један, али најмногбројнији и у извесном смислу темељни сталеж је врло карактерна, али не може да нас зачуди, јер знамо за пример, кад је исто тако било примењено још узвишеније име хришћана, као што је случај код Руса, где су се сељаци од половине XIII века за разлику од неверних освајача Татара прозвали *крестијане* (народни изговор речи *христијане*), а које су име одржали све до данас.

Како су сељаци били зависни, то су се у томе својству називали *људи*, која је именица била праћена придевом за означавање, чији су они били људи, од кога су били зависни. Већ у Немањиној хрисовуљи Хиландару 1198—1199 г. наилазимо на назив „манастирски људи“ (чл. VII), а у хрисовуљи св. Николи Врањинском 1242 г. долазе „људије црквени“ (чл. IV), који се назив одржао на даље као технички термин. У горе наведеној Немањиној хрисовуљи манастирским се људима противстављају *жупани људи*, који зависе од *велијег жупана* (чл. VII), дакле *владачеви људи*. У истој се хрисовуљи предвиђају људи „код инога кога“ (чл. VII),

а повеља св. Саве манастиру св. Николе Врањинског 1233 г. истиче поред манастирских људи један шири појам *човека туђег*, у који спадају и људи зависни од властеле (чл. VI). Тако се у законским споменицима испољавају три основне категорије сељака земљорадника, које су у хрисовуљи св. Ђорђу Скопском 1300 г. дефинитивно забележене као *људије краљевства ми*, *људије властелци* и *људије црковни* (чл. 42). Та је трихотомија званично призната и у Душановом Законику (чл. 112).

Према тим трима категоријама прегледаћемо правни положај мeroпаха у Немањинској држави, дакле говорићемо о владаочевим, црквеним и властеоским мeroпсима. Зависност мeroпаха било од владоаца, било од цркве, или тачније појединих цркава (под којима су се разумевали и манастири), било од властеле, то је била зависност од одговарајућег господара земље. Ствар је у томе, да је земља припадала или владоцу или цркви или властели. Слободни су баштеници међу сељацима били, као што смо већ горе рекли, само ретки и незнатни изузетак. Редовно пак је сељак-земљорадник био насељен на земљи, која је имала свога господара, те је преко земље потпадао власти тога господара.¹⁾ И владалац, и црква и властела нису имали само земљу, него земљу с људима (обичан израз у хрисовуљама), а ти људи били су баш мeroпси.

Средњи век није знао за једноставну, него за компликовану структуру земљишне својине. Својина на земљи била је подељена на три саставна дела, и то, — врховну својину (*dominium eminens*), директну својину (*dominium directum*) и својину уживања (*dominium utile*). Ти су делови били стварно између себе одвојени, тако да су били додељивани различитим правним субјектима наспрам једне исте земље. Врховна је својина припадала држави, тј. владоцу који је државу оличавао, и састојала се у праву на опорезивање земље, на потраживање службе од земље и још у т.зв. регалним (краљевским, владаочевим) правима, која су на различити начин ограничавала уживање земље од стране директног њеног власника. Директна својина била је оно, што би смо сад назвали просто својином. Она је припадала или владоцу, који је на тај начин на неким земљама сједињавао у својим рукама и врховну и директну својину, или повлашћеним сталежима, и то цркви и племству, који су имали директну својину под врховном својином владаоцем. Зависност од врховне својине манифестовала се у томе, што су директни сопственици земаља били подложни неким дужностима према владоцу, нарочито вршењу извесних функција у корист државе (црква) и служби војној и уопште државној (племство). Својина уживања стајала је под директном својином и састојала се у уживању извесне парцеле земље под условом да се зато тегле прописани терети у корист директног сопственика земље. Својина уживања припадала је тежацима. Директни сопственик земље, њен слободни и независни у приватноправном по-

¹⁾ Израз „земаљски господин“ долази, напр., у Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353, чл. XXV.

гледу господар, био је редовно велепоседник. Ни фактички, ни по своме сталешком положају, није он био у стању да обрађује земљу сам са својом породицом, као што то чини земљорадник. Он је био земљопоседник који је за експлоатацију своје земље тражио земљораднике. Експлоатацију своје земље он је обично уређивао на овај начин. Један, обично мањи део свога поседа он је експлоатисао у својој режији помоћу радне снаге својих робова и најамника, уколико их је у оно време било. Тај се део пољског имања једног велепоседника називао *dominicum*, или *terra dominicata* или *indominicata* (господарска земља). Други, обично већи део, господар пољског имања давао је у плодуживање сељацима у облику појединих сељачких газдинстава (*mansus*), која су у његову корист теглила прописане терете, у облику дажбина и работа (кулучења) на горе споменутој господарској земљи, кад је ропских руку нестало, а најамних није се могло наћи. Рекли смо, да је господар имања давао поједина газдинства у својину уживања. Послужили смо се речју *давати* ради краткоће. Али не треба ствар тако разумети, да је господар увек давао земљу оним, који је не би имали. Само пољско имање повлашћеног господара често је постало на тај начин, да му је владалац даровао земљу, на којој су већ били насељеници, а који су до тада можда били слободни баштинници, и тек поводом тога дара њихова се директна својина претворила у својину уживања. Затим било је случајева, кад ситни земљопоседници у ондашње немирно и несигурно доба нису били у стању да одбране па дакле и да одрже своју земљу, те су се драговољно подлагали под заштиту па дакле под власт моћног велепоседника, признавали су његову директну својину на њиховој сопственој земљи, коју су од онда држали на праву својине уживања. Можда је тек на трећем месту долазило право давање својине уживања од стране велепоседника оним сељацима, који су негде своју земљу напустили или сасвим нису је ни имали те су дошли господару, да од њега земљу добију.

Наведена структура земљишне својине у средњем веку има изразито јерархиски карактер, што потпуно одговара јерархиској сталешкој структури средњевековног друштва. Селак, који је стајао на најнижем ступњу сталешких степеница, уживао је и најниже и најпотчињеније право својине на земљу. Али треба подвући, да је ипак уживао право својине, дакле је имао стварно право на земљу. Био је овлашћен чак да своју земљу отуђи, али само под условом да отуђи само ономе, ко би заједно са земљом преузео на себе њене терете у корист господара. Није дакле средњевековни тежак држао земљу под закупом, него по стварном праву. Положај сопственика, и ако потчињеног, несумњиво је био много бољи, него ли закупника. Имајући стварно право на земљу, сељак је био гарантован да га господар не отера. Истина, није се та гаранција базирала на неким законским прописима, него на стварној економској конјунктури, и то на оскудици у радничким, тачније земљорадничким рукама. Иста је оскудица проузроковала и сâмо додељивање тежацима стварног права на земљу.

У Немањићкој држави структура је земљишне својине била исто тако компликована, као што и у осталој Европи у средњем веку, те је исто тако обухватала три наведена јерархиска степена. Врховна је својина припадала владоцу и горе смо већ видели (§ 2), како је властеоска баштина стајала под врховном својном владаоцем. Директна је својина припадала владоцу, цркви и властели, и баш се у томе смислу спроводи у законским споменицима правило, да је земља или владаочева, или црквена, или властеоска. Из истих разлога, као што и у осталој Европи, меропсима је била додељена својина уживања, која се прецизно одређује у чл. 174-м Душановог Законика, који гласи: „Људије земљане који имају своју баштину, земљу и винограде, и купљенице, да су волни от својих виноград и от земље, у прикију (мираз) одати, или цркви подложити или продати, а вину до јест работник на том-зи месте оному-зи господару чије буде село. Аште ли не будет работника на оном-зи месту оному господару чије буде село, да јест вољан узети оне-зи винограде и њивије“ (чл. 174).¹⁾ Из наведеног члана се јасно види, да је меропих имао својину уживања на земљи под условом теглења терета у корист господара земље, и чим је то теглење престајало, меропих је губио своје стварно право на земљу.

Заслуга је Ст. Новаковића, што је он конструисао земљишну својину у средњовековној Србији по општеевропским категоријама и створио је српске термине за означавање *dominii directi* и *dominii utilis*, и то слободна баштина и потчињена баштина (баштина под теретом). Слободне су биле баштине властеоске, црквене па наравно и владаочева; потчињене су биле меропашке баштине.

Исто, као и у осталој Европи, економска је конјунктура гарантовала меропсима да не буду са земље отерани. Маркантан је у томе погледу чл. 32-и Душ. Законика, који инкриминише управницима црквених имања као нарочито кривично дело, ако буду својим неваљалством и самовлашћем разагнали људе из црквених села и црквених земаља. Наравно ту су узети у заштиту интереси цркве, да не би њена имања без посленика изгубила вредност. Дакле је црква, као што и световни господари земље, била заинтересована да задржи меропихе. Баш то је за меропихе стварало гаранцију да не буду са земље отерани.

Меропашка је баштина била наследна, као што је то показао М. Влајинац, и то је прелазила на мушку децу, као што упозоруже један члан Светостефанске хрисовуље (1313—1318 г.), који гласи: „А сирота (удовица) која има мала сина да си држи все село (цело имање) догде јеј син подрасте; ако ли не има сина, да си држи селиште (место са кућом) и врт и најбољу главну ниву си“ (чл. 73). Одатле се види, да је син наслеђивао цео очев ждреб; ћерка, као што смо то видели горе, могла га је добити у мираз. Удовица без

1) Давашњим језиком предаје тај члан Ст. Новаковић овако: „Ратари који имају своје наследствене земље и винограде, и купљенице, власни су располагати тим својим земљама и виноградима; они их могу дати у мираз, могу их уступити цркви или продати, с тим да на томе месту свагда мора бити работник ономе господару чије буде село. Ако на томе месту поменутом сеоском господару не би било работника, он је вољан узети те њиве и винограде“. (Зак. 3 с. 251—252).

мушке деце одржавала је само један део мужевљевог имања, а осталу је земљу узимао господар, јер на њој није било радника. За малог сина је, као што смо видели, мајка одржавала земљу, док малолетник не одрасте те не постане прави радник; али кад ни будућег радника мушкарца није било, земљу је наравно узимао господар, да на њој насели новог радника. Да ли се у таквом случају узимала у обзир и добијала ако не наследно право, ипак извесно право првенства бочна линија покојног, и то његова браћа, за то не знамо, јер постојећи извори у томе погледу ћуте.

Од земаља, које су меропси држали у баштину, били су дужни да тегле у корист господара земље терете, коју су се називали *работе*; осим тога најпроширенијег и општег назива долази понекад за означавање тежачког терета реч *посао* (Светостеф. хрис. 1313—1318 г. чл. 53: *црковни посѣль*). Према карактеру извора, који су до нас дошли, располагамо са непосредним подацима о теретима, које су теглили меропси на црквеним и манастирским земљама. Са њима дакле треба да почнемо преглед дужности, које су меропси подносили према господару земље.

Нису дужности манастирских меропаха (црквених људи) биле свуда одређене једнако, него су варирале према различним крајевима и различним газдинствима појединих цркава и манастира. Сви ти варијанти су од великог интереса за регионалну историју. У општем пак систему историје права нас занима просечни тип меропашких дужности на црквеним земљама. Ни тај тип не да се конструисати једноставно, него по засебним врстама. М. Влајинац, који је задужио науку испитивањем аграрних односа у средњевековној Србији, разликује три система за одређивање меропашких дужности на црквеним земљама, и то, 1) систем работа одређиваних количином земље, коју су меропси били дужни обрадити, 2) систем работа одређиваних количином радног времена, које су меропси дуговали господару земље, и 3) систем дажбина.

У основу свију меропашких работа лежала је подела господарске, у датом случају црквене земље на два дела, и то на господарску земљу у ужем смислу и меропашку земљу. Прву је господар, евентуално црква или манастир, обрађивао и експлоатисао у својој режији. Тај се део земље назива у црквеним имањима *ступ или потес*. Други део, — меропашке земље сачињавале су самостална газдинства меропаха. Уколико су меропси од своје земље дуговали господару имања работе, вршили су те работе на ступовима или потесима. Према првом од наведених система одређено је била количина земље, коју је појединачно меропашко газдинство (кућа) било дужно да на ступу обради; обрада је обухватала орање, сејање, кошење и жетву. Поред рада од куће постојао је још рад *бедбом, згоном или заманицом*, кад су сви скупа долазили да раде на ступу заједно, и то на кошењу или на винограду или на неком другом послу, који је требао да се изврши брзо одједном. Према другом систему одређено је било, колико је радног времена свака кућа меропашка била дужна да да господару. Обично то су били два дана у недељи за свакојаки рад по наређењу господара или његовог управника. Осим тога су били одређени још два или више

дана у години за рад на ступу бедбом, згоном или заманицом. Као што је приметио Ст. Новаковић, има разлога претпоставити, да између два наведена система није било стварне разлике, и то да је мера работа била мање више једнака, било да је одређена према количини земље за обраду или према количини времена за рад. Ипак је други систем био вероватно повољнији за тежака, јер је његову дужност одређивао прецизније и, што је главно, гарантовао је тежаку, да у најнужније за земљорадника време неће бити ванредно запослен на господарској земљи, него да му увек остају на расположењу његова четири радна дана у недељи. И први и други систем су осим и поред работа, знали за извесне дажбине у натури, и то у земљорадничким производима и у стоци, које су дажбине меропси договали господару, евентуално цркви. Али те су дажбине биле ситне и од споредног значаја.

За разлику од прва два система трећи је систем истицао на прво и главно место дажбине. Као општи назив за те дажбине долази *десетак*, који, као што је то показао М. Влајинац, не треба да се разуме буквално, и то као $\frac{1}{10}$ земљорадничких производа, него уопште као извесан део (можда налик на данашњи % — од сто) добивених производа, који је меропаш морао да да господару.¹⁾ Размера тога дела се мењала, али је свакако била много већа од $\frac{1}{10}$ и сигурно се приближавала $\frac{1}{2}$. Поред дажбина могло је и ту бити работа, али само ситних и од споредног значаја. Систем дажбина, као што потпуно разложно примећује М. Влајинац, постојао је тамо, где је господарско газдинство у својој режији био врло незнатно или где га чак сасвим није било, него је скоро сва земља била додељена меропашким газдинствима. То је потпуно разумљиво. Ако је господарско газдинство (*Gutsherrschaft*), било ситно или га није сасвим било, нису господару меропашке работе ни требале. Али није онда господар имао пољопривредне производе за своје потребе ни за продају, те их је наравно узимао као господар земље (*Grundherrschaft*) од својих меропаша у облику натуралних дажбина.

Стварни економски па чак и правни положај меропаша је битно био зависан од тога, каква је пропорција постојала између господарске ужем смислу земље и меропашких земаља на једном повлашћеном имању. Чим је количина господарске земље била већа, тим је више било работа те је тим мање остајало слободе за развитак меропашког газдинства па чак и правне личности сељака. И обрнуто, чим је господарско газдинство било мање, тим више су се развијала меропашка газдинства, тим повољније су биле прилике за сеоски сталез. На жалост постојећи извори не садрже потребни за то питање материјал, него нам у том погледу пружају само поједине одвојене податке, од којих се не може начинити нека општа слика. У Хиландарској хрисовуљи 1276—1281 г. подела је између господарске и меропашке земље прописана на пола: „И сија

¹⁾ Да је то било тако, о томе сведочи израз *десетак велији и мали* (Светостеф. хрис. 1313—1318 г., чл 87), који израз не би могао постојати, ако би *десетак* значио тачно један десети део.

села, која прида краљевство ми сеј светеј цркви, земле цркви половина а људем половина“ (чл. IX). Та је пропорција врло неповољна за меропхе и уопште за развитак сељачког staleжа. Али пошто је наведени податак одвојен и случајан, не сме се из њега извести општи закључак. Свакако се подела земље на господарску и меропашку спроводила према извесном систему, који је био зависан од економске политике тога или оног велепоседа. Према томе се нарочито пазило, да не би се меропашка земља издавала ма којој другој врсти насељеника и да би се уопште нови насељеници допуштали само на тим местима, „где буде обилије земље“ (Дечанска хрисов. 1330 г., чл. 38—39). А није тога обиља било свуда. Понегде се чак осећала оскудица у земљи, тако да су владоци морали да се о томе нарочито брину. О једном таквом случају прича цар Душан у Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353 г. овако: „И паки (игуман Архангелов митрополит серски Јаков) поведе царству ми како (у Сејанех људи) землице мало имају, да ону-зи земљу која је била цркви узета у них селе, тузи земљу да си поделе и да си имају“ (чл. 43).

Досада смо говорили о дужностима меропаха, тих правих земљорадника. Али је поред њих било на црквеним имањима и других насељеника, који и ако су се хранили од земљорадње, имали су још неког другог посла, на који су били намењени. Ти су насељеници били *сокалници* и *разноврсни мајстори*.

И ако сокалници долазе поред меропаха још у Бистричкој хрисовуљи 1234—1235 г. и све до Душановог Законаика укључно, ипак ни филолошко порекло њиховог назива ни њихов положај нису развојени, те се тим поводом воде између истраживалаца спорови. Сокалници су свакако радили на некој кућној индустрији, а с друге стране вршили још нарочиту службу, и то пратили су игумна на путу и преносили су на коњима манастирску робу. Мајстора је било врло различитих, за подмиривање потреба манастирског газдинства; ту су спадали зидари, ковачи, златари, кожари, седлари, грнчари, кројачи и др. И сокалници и мајстори, пошто су држали земљу, као што и меропси, дуговали су господару земље работе и дажбине, али су њима били оптерећени мање него што меропси, јер су поред општих работа и дажбина радили још на своје занату а у корист господара, евентуално цркве.

Осим тога из општег броја насељеника издвајали су се нарочити радници на стручним сеоским пословима, као што су били свињари, рибари, пчелари (уљари) и др. С обзиром на њихову стручну дужност они су подносили опште терете у мањем обиму, него што меропси, па можда су понекад били сасвим слободни од њих, нарочито кад су живели у засебно издвојеним насељима.

О *властеоским меропсима* нема изворних података сличне врсте, као што о црквеним људима, јер недостају, као што нам је већ познато, баштинске повеље властеоске, а оне од њих, које су до нас дошле, ни мало не личе на манастирске хрисовуље, јер осим опште потврде баштинског права не садрже ништа више, дакле ни пописа имања ни прописа о дужностима насељеника. Према томе као једини директни извор о дужностима меропаха на властеоским

земљама долази чл. 68-и Душановог Законика, који гласи: „Меропхом закон по всюј земљи. У недеље да работају два дни пронијару, и да му дава у године перперу цареву, и заманицом да му сена коси дан једин и виноград дан једин, а кто не има виноград, а они да му работају ине работе дан“. Као што се види, наведени се пропис тиче пронијарске земље. Постаје наравно питање, да ли се по њему може судити о дужностима меропаха на баштинској земљи властеле. Мислимо да може. Заиста циљ је био пронији да обезбеди пронијару могућност да служи држави исто тако, као што је служио властелин са своје баштине. Зато је било потребно да пронијар прима од земље слични доходак као што и баштиник; а да би се то постигло, опет је требало, да меропси на пронијарској земљи тегле господару сличне терете, као што и на баштинској земљи властеоској. Дакле по пропису чл. 68-г можемо судити о дужностима меропаха у властеоским баштинама, и то да су биле исте, свакако сличне и приближно исте. Затим мора се узети у обзир, да чл. 68-и изједначује дужности меропаха у целој земљи, као што је то изрично означено у његовом првом ставу. То је изједначење било новитет, који се у Законнику уводио. Дакле га није било пре Законика, него су се меропашке дужности на властеоским, евентуално пронијарским земљама одређивале различито на разним местима, исто тако као што је то било на црквеним земљама. Оне дужности, које је чл. 68-и прописао једнако за целу земљу, спадају у други систем дужности меропаха на црквеним земљама. Одавде се може извести закључак, да су остали системи, којих је било на властеоским земљама пре Законика, сигурно исто тако одговарали познатим већ нама системима меропашких дужности на црквеним земљама. Дакле је сигурно положај меропаха на црквеним и световним земљама био сличан.¹⁾ Од постојећих система законодавац је изабрао један, и то повољнији за меропхе, те по њему је изједначио меропашке дужности на световним, у прву руку пронијарским земљама у целој држави. Разлика је била само у томе, што је била уведена дажбина у новцу, и то један златан перпер. Истраживаоци су обратили пажњу, да је ту у питању баш онај перпер, који је пронијар, као што и сваки властелин, имао да плати на име соћа (уп. чл. 198). Томе треба додати, да је уведени у чл. 68-м перпер заменио оне ситне дажбине у натури, које су на црквеним имањима постојале осим одређених дана работе.

Изједначење меропашких дужности Законик је почео од пронијарских меропаха (чл. 68), али га је затим у другом своме делу проширио на све меропхе, и то властеоске уопште, владаочеве и чак црквене ((чл. 139). Није се то изједначење састојало у увођењу неког новог, а дотада непознатог система меропашких дужности, него у узаконявању једног од постојећих система и то повољнијег за меропхе.

¹⁾ Према томе се о једној категорији црквених меропаха одређује у Арханђеловској хрисовуљи 1348-1353 г. овако: „да работају црква Архангелове, како су работали и пређе, кади су били властељсцији“ (чл. 191).

Земље владаочеве то су биле у исто време земље државне, јер је владалац оличавао државу. И на тим је земљама било меропаха, тако да баш те се земље у Законнику нарочито називају *меропшине* (чл. 34, 156). И ту су меропси имали потчињену баштину те су од ње теглили терете у корист господара земље, т. ј. владоца. У погледу тих терета треба да се прави разлика између државних земаља у ужем смислу и земаља намењених на подмиривање личних потреба владаочевих и његовог двора, а које би се по аналогiji с правом других народа могле назвати *дворске земље*.

Специфична природа државних земаља у ужем смислу огледа се у томе, што се на њих примењивао израз *царина*, и то се говорило, да се земље држе у *царину* (хрис. Хиландару 1300 г., чл. II) и да црквени људи „не работајут у *царину* никоју работу“ (Скопска хрисов. 1300 г., чл. II), као што су дакле радили људи на државним земљама у ужем смислу. Те су земље биле жупске земље у правом смислу речи, т. ј. оне земље, које нису спадале ни у чије нарочито газдинство ни цркве, ни властеле, ни владаочевог двора, него су у привредном односу биле подложне истим властима, којима је била поверена општа управа жупом. Према томе работе насељеника тих земаља нису само *работе у царину*, него и *работе кефалијине* (хрис. Хиландару 2 Маја 1355 г., чл. XI), јер их је кефалија наређивао и наплаћивао у име државе. Насељеници тих земаља то су прави *жупљани*, који се као такви спомињу и средином XIII в. и средином XIV века (хрис. св. Николи Врађинском 1242, чл. IV; Арањеловска хрис. 1348—1353 г., чл. 187). Према томе се њихове работе називају *работе у жупу* (*Нов.*, Спом., 698, CLXXIX). Работе, које су државни меропси давали од својх потчињених баштина, нама су познате, јер то су баш оне работе, којих се насељеници ослобођавају, чим је државна земља поклоњена некој цркви или манастиру, а црквене и манастирске хрисовуље набрајају те све работе. То су орање, копање, жетва, кошење, рад на винограду, неговање паса и сокола, чување коња и свиња, понос (пружање преносних средстава), провод (праћење различитих чиновника) ит.д., работе велике и мале, као што се о њима говори. На жалост све се оне набрајају у хрисовуљама само по имену; како су се пак вршиле, у каквој размери, по коме систему, то није нам познато. Немамо дакле прецизних изворних података за решавање питања, да ли су дужности државних меропаха биле теже или лакше него ли приватних. Ипак нашлањајући се на аналогiju других земаља, за које такви подаци постоје, можемо са много вероватноће претпостављати, да су државни меропси били оптерећени мање од приватних. Сем тога не може бити сумње, да је положај њихове личности био много повољнији и слободнији, него ли приватних меропаха. Нису државни меропси имали над собом никаквог приватног господара, који би њихову личност покривао, него су били зависни директно од државе, тако да су и у тежачкој зависности остајали увек државни поданици.

Што се тиче дужности меропаха на дворским земљама, о томе немамо никаквих директних изворних података. Новаковић вршићује дворске земље, или као што их он назива, лична краљевска

имања у властеоске земље (*Село*, 155). То се може допустити у томе смислу, што је газдинство у дворским имањима могло личити на газдинство у великим властеоским имањима, те су системи одређивања меропашких дужности на дворским и властеоским имањима могли бити исти, свакако слични. Ипак се мора узимати у обзир аналогија других земаља (Русије, Пољске, Литве), у којима се може документално осведочити, да су насељеници дворских земаља били мање оптерећени, него насељеници приватних имања. Вероватно је, да је исто било и у Србији. Путем танке анализе једне повеље од 1363 г. је А. В. Соловјев¹⁾ показао, да је на дворским земљама било различитих стручних сеоских посленика и занатлиских мајстора, који су подмиривали дотичне потребе владалачког двора. Ту су спадали коњуси, ловци, станици (коморџије), маџери (кувари), постелштакци (постелници), златари, дворске слуге. Ти су посленици живели у нарочитим селима, која су се по њиховој струци и називала, и то село коњушко, ловачко, станичко, мађерско, златарско, најзад село подкључије, као настањено од дворских слуга, који су се налазили под кључем, т. ј. под газдинском управом сигурно двородржице, т. ј. домаћина владалачког двора. Таква организација сеоских посленика и занатлиских мајстора на дворским земљама наилази на аналогичну организацију истих на црквеним земљама, где су исто тако постојала засебна насеља уљаника (пчелара), рибара, свињара и т. сл. (*Нов.*, *Село*, 71—72). Нису стручни посленици сачињавали читаво особље насељеника на дворским земљама, него је наравно поред њих било и обичних земљорадника, оних правих меропаша, као што и на црквеним и властеоским земљама.

Све горе наведене терете меропси су теглили господару земље, било да је тај господар био црква или властелин или сам владалац. У последњем случају је правна конструкција тих терета нешто компликованија, јер се у особи владоца господар земље спаја са носиоцем врховне државне власти. У прва два случаја, дакле на приватним имањима, било црквеним, било властеоским, правна конструкција меропашких терета је једноставна и проста. Сви се ти терети тегле у корист господара земље, а од потчињене баштине. Правна природа потчињене баштине баш се састоји у томе, што је њен поседник преко господара земље одвојен од директних односа према држави, те не подноси никакве дужности на њену, тако рећи, адресу, него увек на адресу господара земље. Чини се, да истакнутој конструкцији противречи војна служба држави, која је оптерећивала властеоске меропхе за разлику од црквених меропаша, који нису ишли на војску нити плаћали соће. Али у ствари ту нема никакве противречности. Као потчињени баштинци нису меропси „војевали војску“ на истом правном основу као што слободни баштинци, и то није дужност војне службе падала на сваког меропха властеоског лично, нити је целокупно особље меропаша на једном датом властелинству (властеоском имању) дуговало ту дуж-

¹⁾ *Др. Александар Соловјев*, Једна српска жупа за време царства, *Гласник Скопског Научног Друштва*, књ. III, Скопље, 1927, с. 25—42.

ност непосредно држави. Лично и непосредно према држави је војну службу дуговао само властелин. Његова се дужност у томе погледу састојала у томе, да сам иде на војску и да води са собом и под собом извештан одред војника, које је скупио између меропаха свога властелинства. Што је властелин купио војнике код насељеника свога властелинства, то му је према држави била његова дужност, а према тим насељеницима то је било његово право. Томе је последњем праву властелина одговарала на страни меропаха њихова дужност да господару земље дају извештан број војника за његов одред. Дакле није ни војна обавеза властеоских меропаха била њихова дужност према држави, него према приватном господару земље, а тек он је вршио директну дужност према држави. Исто је вредело и за плаћање соћа. Држави га је плаћао властелин, а купио је соће од својих меропаха. Горе смо видели, да су златан перпер царев давали властелину меропси, али га је држави плаћао властелин, те само он је одговарао за исправно плаћање соћа (уп. чл. 68 и 198-и Душ. Законика; в. горе стр. 26 и 58). Не гледајући на економски имунитет, дужни су били властела да од својих баштина дају владоцу понос (преносна средства), да обављају градозиданије и стражарење градова, као и стражарење путева и да у извесним одређеним у закону случајевима помогну владоца ванредним дажбинама и работама (в. горе стр. 26—27). Исте су дажбине и работе падале и на црквена имања. Наравно су и властела и цркве преобраћавали дотичне дажбине на своје меропхе и извршивали су дотичне работе њиховим рукама. Али нису меропси ни у датом случају вршили дужност према држави, него према господару земље поводом државних потреба, које је господар земље био дужан да подмири.

Другојачији је био правни положај владаочевих меропаха, а разлика је у датом случају била изазвана тим, што се у особи владоца спајали, као што смо већ то забележили горе, и господар земље са његовим *dominium directum* и носилац врховне државне власти са припадајућим му *dominium eminens*. Чак кад су владочеви меропси теглили своје тежачке работе, остајали су у директним односима према држави. Пошто ни на жупским, ни на дворским земљама није било над меропсима никаквог слободног баштиника (*dominus directus*), који би од тих земаља вршио дужности према држави, а није никаква земаља могла остајати слободна од државних терета, стога су у датом случају државне дужности од земље падале непосредно на меропхе. Према томе су владочеви меропси непосредно плаћали соће, давали војнике, понос владочев, обављали су градозиданије, стражарење градова¹⁾ и путева и пружали су ванредну помоћ владоцу. Поводом те последње дужности изрично се каже у Душ. Законнику, „да svak поможе мал и велик“ (чл. 128). У датом случају реч *мал* упозорује баш на меропхе,

¹⁾ Поједини терети ове врсте могли су се иаметати појединачним селима као њихова специјална служба. Један такав случај истиче *Соловјев* у својој студији: „Бъци у Душановој повељи 1355 г.“. (*Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. VI, св. 2, 1926 г., стр. 184—190), и то село настањено са стражарима градским.

и то на оне, чију правну личност није покривао ни од државе сакривао неко велики, т.ј. повлашћени господар земље, а то су били баш владаочеви меропси. Из горњег се види, да су владаочеви меропси у свакој ситуацији остајали државни поданици. У противност томе су црквени и властеоски меропси у погледу како тежачких, тако и државних терета изгубили карактер државних поданика те су се претворили у приватне поданике повлашћених господара земље.

Приватно поданство црквених и властеоских поданика, које је потицало из економског имунитета црквених и властеоских имања (в. горе с. 23—25 и доле с. 90—91), попуњавало се и завршавало судским имунитетом, т.ј. ослобођењем црквених и властеоских имања од надлежности државног суда и додељивањем господарима земље судске па и управне власти над насељеницима њихових властелинстава. О томе патримонијалном, т.ј. баштинском суду ћемо детаљно говорити доле (§ 13). На овом је пак месту довољно, да само обележимо, да и у погледу судске надлежности директни односи између црквених и властеоских меропса и државе у знатној су мери били прекинути, тако да је њихово приватно поданство добијало изразити и завршени облик.

Битно се обележје државног поданства састоји у томе, да је оно стално те се с њим не може прекинути путем једностраног отказа од стране поданика. Наравно постаје питање, да ли је и у томе погледу приватно поданство било уређено налик на државно, другим речима, да ли су приватни меропси уживали право слободног кретања и слободног насељавања на земљи или нису.

У Србији много раније, него што у другим земљама, меропси су били лишени слободе кретања и привезани за земљу. Већ у првој манастирској хрисовуљи и то Немањиној Хиландару 1198—1199 г. наилазимо на овакав пропис: „И аке кто од манастирских људи бежи, или влах, под велијега жупана или под иног кога, да се враћају опет; ако ли од жупаних људи приходе у манастирске људе да се враћају опет“ (чл. VII). Као што се види, слобода сељака је искључена, те се каже за меропса, који напушта земљу, да он бежи. Предвиђа се, да манастирски меропса бежи под велијега жупана, дакле на владаочеве земље, или под инога кога, што може означавати само властелу. Бегунац има да се врати код свога првобитног господара. То је изрично прописано односно манастира и владаоца. Није споменуто, да ли се меропса исто тако мора вратити и под инога кога; не види се дакле, да ли су властела уживали право на повратак својих побеглих меропса. Али се то право властеле може извести из других података, и то из прописа о допуштеном примању нових насељеника.

Хрисовуље допуштају појединим црквама и манастирима да примају на њихове земље нове насељенике, али само странце из туђе земље (туђоземљане) и слободне људе (Хиландару 1282—1298, чл. XIV; 1302—1309 г. чл. XV; св. Ђорђу Скопском 1300 г. чл. 45; Хиландару 1332 г. чл. 32). Слободни људи то су могли бити доскорашњи слободни ситни баштинници, који у оно немирно доба нису могли издржати без заштите од стране велепоседника те су се дра-

говољно подлагали под приватну власт цркве или манастира заједно са својим баштином, где су то дозвољавали топографски услови, или без својих баштина, које су били приморани да напусте. Сем тога су слободни људи долазили из редова владаочевих и властeosких меропаха. То су пре свега могли бити они меропси, који су своје потчињене баштине отуђивали некоме, ко је на њихово место стао као работник господару; онда су они постајали слободни од везе уз земљу и од дужности према њеном господару те су се могли слободно селити. Затим то су могли бити млађи чланови меропашких кућа, за које није било посла на датој земљи. Ствар је у томе, да је господар био заинтересован само у томе, да на сваком меропашком ждребу буде довољно радника за његову обраду и тегљење терета. Ако је меропашка кућа толико порасла, да је давала вишак радника на датом ждребу, а господар није имао слободну земљу, на којој би се тај вишак могао запослити, онда није био заинтересован, да такве сувишне раднике задржи, те су се они могли селити под другог господара као слободни људи. Пошто се црквама и манастирима допуштало, да као нове насељенике примају само странце и домаће слободне људе, одавде излази, да није било слободно насељавати на црквеним имањима властeosке људе, које је дакле њихов господар имао право да натраг врати.

Право властеле да траже повратак својих побеглих меропаха није ипак било безусловно, него подложно извесном ограничењу. У хрисовуљи св. Ђорђу Скопском допуштено је било томе манастиру да као новог насељеника прима не само слободног човека, него и „човека господита, који јест проводио 3 годишта без господара“ (чл. 45). Одатле се види, да је право световног господара, дакле властелина на повратак побеглог меропха после 3 године застаревало. Међутим за црквеног човека није било старине (застарелости), те је он увек морао да се цркви врати, као што то прописује иста Скопска хрисовуља као опште правило (чл. 60) и потврђује Дечанска хрисовуља 1330 г. поводом једног конкретног случаја (чл. 62). Ту је дакле црква имала првенство пред властелом, као што је био случај и у другим земљама (Пољској, Литви, Русији), где је црква исто тако успевала да обезбеди свој земљишни посед и своје право на насељенике раније и боље, него што световни поседници. Што се пак тиче застарелости, она је свуда играла велику улогу у процесу привезивања сељака за земљу. То привезивање је у почетку обухватало староседеоце и тек се у току времена проширивало на остале насељенике независно од тога, да ли је њихово право на слободно сељење застарело или није. И стари српски споменици знају за старинике. У очима власти стариници су били најпоузданији елемент насељеника, тако да се њима поверавало у земљишним судовима одређивање граница и међа (Нов., Спом. 397; 473, II, 688, XLIII). Светостефан. хрис. 1313—1318 г. забрањује Србима, т.ј. меропсима да путем женидбе прелазе у Влахе, т.ј. пастире, те тражи, да они, који би унатоц те забране прешли, да се врате на свој првобитни положај; ипак се од тога чини изузетак за оне, „који буду стариници и не вазмогу се повратити“ (чл. 56). На овом месту нас интересује баш та дефиниција стариника, као људи, ко-

јима се услед застарелости признаје њихов нови правни положај, те који се због тога ослобођавају принудног повратка на њихов првобитни положај. Без сумње је застарелост играла извесну улогу у историји сељака и у Немањинској држави, али није та улога била од истог основног и пресудног значаја, као што у другим земљама. Лагану акцију застарелости претекао је директни пропис Немањине повеље, који је привезивање за земљу узаконио.

Наравно постаје питање, чим су биле изазване толико раније законодавне мере о привезивању мерапаха за земљу. На то је питање успешно одговорио К. Јиречек (III, 171—173, 175—176), чије разложно мишљење треба да се ту наведе. Дотични се узрок налази у приликама земљорадничке колонизације у Немањинској држави. У XI—XII в. простирала се на неколико дана хода широка пустиња у пространом пограничном појасу између Срба и Византинца, између византиских пограничних градова Призрена, Липљана и Ниша с једне стране и српских планина на Лиму и Ибру с друге стране. После српске окупације под Немањом (1180 и др.) брзо су били насељени ови од природе богати крајеви, а особито топле котлине Белога Дрима и Ситнице. У освојеним топлим крајевима порасла је вредност земљорадње, али она је патила због недостатка радне снаге, јер се становништво појачавало највише само унутрашњом колонизацијом с домаћим снагама. Да се земљорадничка култура обезбеди, баш су већ од оснивача државе биле примљене законодавне мере, да се меропси привезу за земљу. Да се те мере одрже и учврсте, много су томе допринеле стихијне и социалне несреће. С времена на време јављала се глад због неродице. Српски монаси, Доментијан и Теодосије, описују живим бојама гладну годину после братске борбе између синова Немањиних Вукана и Стефана (1202—1203). Унутрашње борбе и туђинске провале (међу њима провала Монгола 1242 г.) пустошиле су земљу и проређивале становништво. Да се у таквим приликама омогући и обезбеди непрекидни и интезивни рад на културним пољским имањима, зато су биле потребне принудне мере.

И ако је привезивање мерапаха за земљу било узаконено, ипак су меропси бегали, тражећи, где би им било боље. А боље им је било на великим имањима, где је експлоатација појединих меропашких ждробова наравно била мања, него ли на малим имањима, чији су господари захтевали од малобројних својих насељеника више работа и дажбина. Стога су радо бегали меропси из световних имања на црквена, богата и слободна чак од војске, и из имања мале властеле на имања великаша. Нису толико меропси бегали својом иницијативом, колико су их премамљивали сами господари, и то већи и моћнији од мањих и слабијих. Тако је обично било свуда; исто је сигурно било и у Србији. На то премамљивање и преотимање туђих мерапаха мисли Грачаничка хрисовуља 1321 г., кад наводи „насилије на људех... од околних и међусобних човек“, и против чега се стара да манастир одбрани (хрисов. 1321 г., чл. XXXVI). Одбегле и преотете меропхе је првобитни њихов господар натраг повраћао, или као што се вели у споменицима, *изводио*. Извод није требао да се врши самовласно путем самопо-

моћи, него преко суда путем тужбе и парнице, али се у пракси вршио и самовласно (в. Грачаничка хрис. 1321 г., чл. XXXVI). Сигурности ради у Грачаничкој хрисовуљи 1321 г. нарочито су забележени „људије којих је привел епискуп Игњатије одапрев од властел у Слиивој“ (чл. II), „Градчанени одапрени од Оливера“ (чл. III), „људије којих одапресмо од Стреза“ (чл. XV).¹⁾ Спорови поводом одбеглих, премамљених и преотетих мерапаха постајали су каткад толико заплетени, да би их понекад пресекао владалац својом милостивом одлуком, која је признавала правну важност фактичком стању (*statu quo*) у извесном тренутку, те је укидала све парнице с позивом на пређашње стање (в. Грачаничка хрис. 1321 г., чл. XXXVI). У другим опет случајевима владалац је нарочито наређивао, да се неизоставно успостави првобитно стање, те да се уклоне све његове повреде. Тако у хрисовуљи Епископији Призренској 1326 г. наилазимо на овакав пропис: „И што је придало краљевство ми, или родитељ краљевства ми људије који се су пређе разишли, да се повраћају сваки на своје место, а нико да их не подржит, ни властелин, ни ина црква, ни само краљевство ми“ (чл. XX; упор. хрисов. цркви Бањској 1346 г., чл. VI). Исти је став заузет у Душановом Законику, где одговарајућа наредба гласи: „И људије властелсци, који седе по црковних селех и по катуних (пастирска села), да походи васак ка својему господару“ (чл. 22). Разлика је ту у томе, што се не прописује повратак црквених мерапаха са световних земаља, него властелских мерапаха са црквених земаља. Пошто се у Законику не предвиђа обратни случај и нема наредбе сличне оној, коју смо навели горе из хрисовуље Епископији Призренској, одавде се види, да је Законик узео под заштиту неприкосновеност властелских мерапаха и то против цркве. Било је за то без сумње довољно разлога и у фактичком стању ствари и у интересима државне власти. Сигурно су цркве и манастири премамљивали и преотимали властелске мерапхе, а држава је била заинтересована, да властела, који су држави давали војску и службено особље, не остану без радне снаге, дакле без прихода од њихових имања, који је приход омогућавао и обезбеђивао њихову исправну службу држави.

Одржавању мерапаха на земљи претила је могућност њиховог беганја у иностранство, нарочито у Дубровник, који их је примамљивао слободом. Згодном приликом је Српска држава предузела мере против те опасности. Поводом предаје Дубровчанима Стоњског Рта и Превлаке 1334 г. обавезао их је Стефан Душан, „како не преиму ниједног човека од земљи краљевства ми лихо (осим) онихзи људи краљевства ми, којих засташе у Стоњу и Рту“ (Нов., Спом., 298, II). Та је општа обавеза била још праћена накнадним гаранцијама. Краљев изасланик имао је са дубровачким приставом претражити читав крај, да натраг одведе све новодосељене из краљевства људе. Ако се не нађе ни један бегунац, а краљ ипак не буде веровао, да бегунаца нема, морају се четири или пет дубровачких властелина заклети у градској катедрали пред кра-

¹⁾ „Одапрети“ — добити натраг путем парнице.

љевским изаслаником, да, колико они знају, у области Стонској нема ни једног човека из краљевства, који би онде био насељен или сакривен (*Нов., Спом., 299, IV—V*).

Парница о изводу одбеглих мeroпaха имала је грађански карактер, те се господар земље, који је бегунца примио, осуђивао само да га врати његовом првобитном и правомоћном господару, али није био кривично одговоран за примање туђег човека. Под претњом казне забрањено је било само пружање помоћи нечијем човеку да побегне од свога господара. Дотично се кривично дело називало *провод* или *прејем људски*, о чему детаљно говоримо доле у историји кривичног права (део II, стр. 130—131). Под то кривично дело могло се подвести и премамљивање туђих мeroпaха, које је на тај начин постајало кажњиво. Премамљивање нису наравно извршивали сами господари земље, него њихови слуге и момци, те су се за њега баш они кажњавали. Сам господар, на чијој је земљи био нађен премамљени па чак и преотети туђи мeroпaх, био је само дужан да га врати његовом овлашћеном господару по његовој тужби а на основу пресуде, па ништа више. Тако та ствар стоји и у првом делу Душановог Законика, где се прописује, да противправно примљени туђи човек има да се врати (чл. 115). Тек је други Законик донео кривичну одговорност господара земаља за примање туђих људи. На томе законодавном новитету треба да се мало зауставимо.

Чл. 140-ти Законика гласи: „Повелева царство ми. Никто ни-чијега човека да не прима; ни царство ми, ни госпожда царица, ни црква, ни властелин, ни прочи љубо кто човек да не прими ничијега човека без књиге царства ми.¹⁾ Ако ли га кто прими, тако-зи да се каже кто љубо како и неверник“. Први део наведеног члана садржи изричну забрану примања туђих људи. Та је забрана проглашена у нарочито свечаној формули, што упозорuje, да пре није такве забране било. Државни су судови примали тужбе о повратку одбеглих и преотетих мeroпaха и досуђивали су њихов *извод*, али није ипак држава примање туђих људи никоме забрањивала. То изгледа недоследно и чудновато, те треба да се објасни. Ствар је у томе, што не гледајући на узаконено привезивање мeroпaха за земљу државна власт није дуго време хтела или чак није смела, да принудно интервенише у оној конкуренцији, која је због оскудице у људима постојала између господара земаља различитих категорија. Политика државне власти је у томе погледу остајала на пола пута, и то с једне стране свима се давала тужба о *изводу* преотетих мeroпaха, али с друге стране није никоме било забрањено да туђе мeroпaхе прима. При таквом систему није прималац подносио никакв ризик, те су се земље великих поседника, и то цркве и великаша, лако пуниле бегунцима из имања мале властеле. Тек кад је мањак радних руку на имањима мале властеле постао јако осетљив, од чега је патила исправност властееоске службе, тек

¹⁾ *Књига царства ми* значи царску наредбу на писму. Ту се може подразумевати и пресуда и милост царева (чл. 115), које би мeroпaх овластиле, да слободно напусти свога господара и пређе другоме.

онда је државна власт била приморана, да интервенише у ствари на одлучан начин, и да примање бегунаца изрично и категорички забрани. Сам проглас такве забране означавао је одлучни преокрет у државној политици и у законодавству. Тек после те забране меропси су постали дефинитивно привезани за земљу. По томе се питању може навести аналогија из историје руског права. Економски и правни процес привезивања сељака за земљу вршио се у Московској држави почињући од средине XV века у току два столећа, и био је дефинитивно завршен тек у Уложенију (законику) 1649 г., које је примање туђих сељака директно и изрично забранило (*Уложеније*, XI, 3). Душанов Законик је примање туђих сељака забранио под претњом казне, и то исте казне, као што и за неверу, тј. издају. Пошто је примање туђих сељака било у погледу казне изједначено са невером, очевидно се сматрало и проценивало као кривично дело против јавног добра, и то против јавног мира и поретка у повлашћеном сталежу земљишних поседника. За меропхе пак то је означавало дефинитивни моменат у њиховом привезивању за земљу.

Чл. 140-ти Душановог Законика забранио је под претњом казне, да се одбегли меропси примају на дворске земље, црквене и властеоске. У чл. 141-ом иста је забрана и под истом претњом проширена на жупске земље, на тргове и на градове. Одричући се примања одбеглих меропха на жупске земље, држава је тим признала неприкосновеност приватног права на меропхе чак наспрам саме државе. Проширивање дотичне забране на градове било је изазвано актуелним потребама, јер су градске слободе јако примамљивале меропхе. „У Котору дужан је био нови варошки становник само уписати се код нотара. Сељаци су се могли слободно настанити у граду и нико није имао право да их из града одведе у неко село варошке области. У XIV веку живели су у Котору досељеници из Брскова, Кчева у црногорским планинама, Подгорице ит.д.“ (*К. Јиречек*, III, 176). Баш су приморски градови били опасни у погледу премамљивања сељака. Само остаје отворено питање, уколико су они у ствари рачунали са донетом у Законнику забраном. Свакако у Которском Статуту налазимо на одлуку градског већа од 20 маја 1359 г., према којој сељак Которског грађанина, који би од њега побегао у град, може се натраг тражити само у току године дана, а по истеку тога рока добија пуну слободу (сар. ССXXXIII). А у статуту града Будве редигованом за време царства долази још изражитији пропис у корист бегунаца а на штету њихових господара. „Ако неки човек царски или царског властелина или нашег грађанина дође да се у нашем граду настани, нека не буде дужан да служи коме другоме осим општини. А ако би неки наш грађанин или Словенин или Арбанасин зажелело да га себи узме или присвоји, да плати глобу од 50 перпера господину цару, а човек да буде слободан, те сваки наш грађанин да буде дужан да га на сваки начин брани“ (сар. III).

И ако напуштање земље није меропсима било допуштено те се квалификовало као противправно бежање, ипак није то бежање било кажњиво по закону слично томе, као што дуго време није

било кажњиво примање одбеглих меропаха. Кажњавао се онај, ко је бегунцу помагао (*провод, прејем људски*, — в. горе стр. 66), али сам бегунац није био кривично одговоран. Тако је ствар стајала по закону. Држава није кажњавала меропха за бежање од господара земље, али је врло вероватно, да га је кажњавао сам господар. Може се претпоставити, да су се патримонијалне тамнице на црквеним, властеоским па чак и дворским имањима пуниле баш са одбеглим и ухваћеним меропсима (в. део II, стр. 66—67). Ни Душанов Законик није донео кажњавање одбеглих меропаха од стране државе, него је само регулисао њихово кажњавање од стране самих господара земље. „Меропх“, вели се у Законнику, „ако побегне куда от својег господара у ину земљу или у цареву, где га обрете господар његов, да га осмуди (да му опали косу и браду) и нос му распори и ујемчи да је опет јегов, а ништо да не узме“ (чл. 201).

Дефинитивно привезивање за земљу, које долази у Душановом Законнику, означавало је и дефинитивно претварање меропха у приватног поданика. Али ни завршено приватно поданство није меропха лишавало својства субјекта у области грађанског права. У истом другом делу Законика, у коме се под претњом казне забрањује примање бегунаца, налази се и чл. 174-и, у коме се потврђује стварно право меропха на потчињену баштину (в. горе стр. 54). Ипак у првом делу Законика постоји чл. 67-и, који намеће меропашкој земљи више условни карактер, него што га њој признаје чл. 174-и. Наведени чл. 67-и гласи: „Меропси који седе заједно у једном селе, свака плаћа која приходи, да плаћају сви заједно на људи; како плату плаћају и работу работају, тако-зи и земљу да држе.“ Први део наведеног члана одређује систем плаћања, и то да сваку плату, која дође на село, плаћају сви насељеници заједно; то је дакле т. зв. репартициони систем, према коме се плата, т.ј. порез и дажбине одређују за једну заједницу, у датом случају село, отсеком, а затим се та заједничка сума дели „на људе“, т.ј. између појединих пореских глава или јединица; од њих се подељена „плата“ купи, па тек се онда целокупна свота уноси на надлежном месту. Други део наведеног члана одређује, да се држање земље од стране меропаха поставља у зависност од тога, како они плату плаћају и работу работају. Работа и плата узимали су се од куће или тачније од сваког одвојеног меропашког газдинства, не гледајући на то, ако би више газдинстава било смештено у једној кући (в. чл. 70). У вези с тим горе споменути други део чл. 67-г значи, да је држање земље од једног меропашког газдинства зависно од његове исправности у плаћању плата и вршењу работа. Дакле ако се не би сасвим плате платиле ни работе вршиле, онда би и држање земље престало. Таква закључак потпуно се поклапа са завршном одредбом чл. 174-ог, према којој, ако на меропашком ждребу не би било работника господару земље, господар је вољан узети ту земљу. Али се из другог дела чл. 67-ог може извести још и други закључак, и то да, ако би од једног меропашког ждреба плате и работе било мање, него што је он дужан да да, онда би се тај ждреб морао пропорционално смањити. При репартиционом систему такво је смањивање претстављало опасност за стварно право меропха на земљу.

Она сума плате и работа, којом је једно село било оптерећено отсеком, остајала је иста и онда, кад су се људи из села разишли или су изумрли, једном речи, кад се број људи на селу смањио. Стога су остали морали, да од сваког појединог газдинства плаћају више, него раније. Кад нису пак били у стању да тај вишак плате и работе поднесу, онда је само њихово право на земљу долазило у питање. На тај начин је систем оптерећивања мераоха могао утицати на промену њиховог правног односа према земљи. Како је то било у ствари, не знамо, јер немамо никаквих докумената, по којима би се могло о томе судити. Можемо само констатовати, да је чл. 67-и Законика садржао одредбе, које су могле да доведу потчињену баштину па услед тога и привредну личност меропаха у положај тешке зависности и чак потиштености од стране господара земље. Да нису аграрни односи били у оно доба добри па чак ни мирни, о томе сведочи Душанов Законик са својим нарочитим казненним прописима поводом различитих социјалних сукоба између властеле и себара, о чему ћемо детаљно говорити доле у историји кривичног права (в. део II, стр. 128—129). Тамо ћемо претресати и чувени чл. 69-и Законика, којим се под претњом казне забрањује себров збор, т.ј. меропси се лишавају права збора и договора, да се на тај начин предупреду сељачке буне против повлашћеног господара земље. Не би тога члана ни било, ако би аграрни односи били уређени на начин, који би меропхе задовољавао.

Уколико је потчињена баштина меропашка остајала у законским границама неповредљива, стварала је чврсту базу за привредни рад меропаха, који је, после тога пошто су сви терети били испуњени, био слободан. Са својим производима меропах је примао активно учешће у промету, како унутрашњем, тако и страном. У уговору са Дубровником око 1332 г. слобода трговине гарантује се не само Дубровчанима, него и домаћим људима, који с њима имају посла. „И кто им (т. ј. Дубровчанима) продаје, и тому да не забаве (т. ј. сметње) ни от кого, да продаје слободно“ (чл. II). Као странка у промету са Дубровником предвиђа се и земљорадник, дакле и себар или меропах, под познатим већ нама називом *земљанин*, и за њега важи иста гаранција слободне трговине, као што за иначе повлашћеног Дубровчанина. „Кто ли се обрете (нађе) учинив некоју забаву Дубровчанину или *земљанину*, који му продаје жито, да приме гнев и наказаније (казну) од краљевства ми, и да плати краљевству ми 500 перпер“ (чл. III). Иста се слобода гарантује меропсима и у погледу унутрашње трговине у земљи. „Да нест вољан“, наређује се у Душ. Законнику, „властелин ни мал ни велик, ни кто љубо задржати и заручити *своје* људи или ине трговце да не греду на тргове цареве. Да греду всак слободно“ (чл. 121). Тај је члан нарочито намењен на то, да не би господар земље присилио меропаха, да му прода своје производе испод пијачне цене, него да иде меропах слободно на цареве тргове, где има великих пијаца и где се цена регулише слободном конкуренцијом.

Слободан је привредни рад меропаха био могућ само под условом, да их господари земље не преоптерете работама и дажбама преко мере. У томе погледу Душанов Законик донео је про-

писе од ванредног значаја за осигурање привредног положаја меропаха, и то тачно је прецизирао терете, које су меропси били дужни да тегле у корист својих господара, и те је терете изједначио на свима земљама, и то властeosким, црквеним и владаочевим, и у целој држави (чл. 68, 139).¹⁾ Али није то још све, што је Законик у томе погледу уредио. Најважније и од битног значаја је то, што је дотичне прописе Законик снабдео судском гаранцијом. „Ако ли му (господар меропху) учини што без закона, повелева царство ми“, вели се у Законику, „всаки меропах да јест вољан прети се (парничити се) својим господаром: или са царством ми, или са госпождом царицом, или са црквом, или са властели царства ми, и с ким љубо. Да га нест вољан никто држати от суда царства ми, разве (него) да му судије суде по правде. И ако упри меропах господара (добије парницу), да ујемчи судија царства ми како да плати господар меропху все на рок, и по том да нест вољан он-зи господар учинити зло меропху (чл. 139).“ Дакле је меропху било слободно да за сваку противправну повреду тужи свога господара државном суду, те нико није смео да у том погледу прави меропху какве сметње. Ако меропах добије парницу против господара, закон је предвиђао, да господар може покушати да изигра пресуду и да се непокорном, са његовог гледишта, меропху освети. Да се сличне ствари предупреди, закон прописује, да судија има да по званичној дужности обезбеди извршење пресуде донете у корист меропха против господара, а да господар не сме чинити меропху, који је против њега добио парницу, никакво зло.

Признато меропху право судске тужбе против господара земље постављало је приватном поданству правне границе те није допуштало, да се патримонијална власт господара земље претвори у безгранично самовлашће над меропсима. Битни значај тога права у историји сељака може се нарочито проценити а *contrario*, и то кад се узме у обзир, како се од историчара процењује његово укидање, као што се оно догодило у руском праву у XVI—XVII вв. и у пољском у првој половини XVI века. Нарочито се на томе заустављају историци пољског права, који скоро једногласно тврде, да између различитих чинилаца, од којих се приватно поданство развило, укидање права зависног сељака да тужи свога господара државном суду било је од највећег значаја за аграрно уређење, јер је господарску власт чинило безграничном. Према томе законодавно признање споменутог права, донето у Душ. Законику, задржавало је патримонијалну власт у одређеним границама те је морало повољно утицати на даљи развитак аграрног уређења у Немањинској држави. На жалост недостатак документалних података о спровођењу

¹⁾ Да се то изједначење спроводило у живот, о томе сведочи хрисовуља од 17 маја 1355 г., којом цар Стефан Душан потврђује Хиландару метохију манастира св. Петра Коричког и друге земље, а где се дужности тежака одређују овако: „И закон метохији и всем селом светога Петра који је закон поставило царство ми по свој земљи, да работају всак, који одељец, два дана у недељи, и дан винограда и дан сена; и што пооре и покоси, все да сврстује и сврши и усипље“ (чл. 25). А. Соловјев, Два прилога проучавању Душанове државе, *Гласник Скопск. научн. друштва*, II, 1—2, 1926 с. 29.

чл. 139-ог у живот и брзи пад саме државе онемогућују ма које суђење о стварним резултатима Душановог законодавства у томе погледу.

Пошто недостају потребни извори, остаје исто тако отворено питање, да ли је додељивање меропху од стране Законика права судске тужбе против господара земље било један законодавни новитет или пак само званична потврда једног исконског права, које је само фактички престајало због приморане неупотребе (*desuetudine*). Свакако као новитет могу се сматрати пропис о обавезном обезбеђивању извршења пресуде и забрана да на изгубљену парнину господар одговори меропху којом осветом и dosaђивањем. Због тога може се допустити старо погађање Зигеља, да је чл. 139-и био донет на сабору, али под знатним притиском од стране цара, који је настојао, да се у односе између меропха и господара земље унесе извесно побољшавање.

§ 5. ВЛАСИ И ПАСТИРИ.

Власи нису били само засебни етнографски елеменат, него и засебна социјална категорија неповлашћеног потчињеног становништва, и то су били сточари те се баш као такви увек противстављају у правним споменицима Србима, као земљорадницима (в. горе стр. 51). Као сточари нису Власи били стално настањени, него су настављали номадски начин живота првобитних сточара, те су се систематски кретали са стоком, тумарајући за пашама и то у топло време на планинама, а у зимско време у долинама. Као исти сточари долазе осим Влаха и Арбанаси, али Власи превлађују, тако да је баш њихово народно име постало синоним сточара. На своје путу са зимских паша на летње или с једне паше на другу тражили су сточари одмор и конак у појединим земљорадничким селима, што није могло да им се одбије. Али пошто је то конаковање (*престајање*) сточара било тегобно за земљораднике, морало се то њихово конаковање регулисати извесним правним нормама, првобитно обичајним, а у Душаново време и законским. „Где престоји влах или арбанасин на селе“, вели се у Законику, „на том-зи селе да не престоји други греде (који иде) за њими. Ако ли по силе стане, да плати *потку* и што је испасал“ (чл. 82). *Потка* је била новчана глоба за повреду земљишних граница; за сточаре је била одређена дупла, и то 100 перпера место обичних 50 перпера, које су за исто кривично дело плаћали земљорадници (чл. 77).

Кретање сточара вршило се у извесним пределима и то на земљама повлашћеног господара, коме су ти или они сточари припадали. Почињући од прве Хиландарске хрисовуље Немањине 1198—1199 и на даље наилазимо на Влахе, који припадају извесној цркви или манастиру те се крећу само на њиховим земљама. Дакле су се њиховом номадском животу постављале извесне територијалне границе, те су они били тако рећи пола-настањени. То се нарочито види одатле, што су имали чак своја сточарска насеља, која се за разлику од земљорадничких села звали *катуни*.

Било је Влаха, који су се стално настанили и прешли су на земљорадњу. Тако Светостефанска хрисовуља 1313—1318 г. говори о Власима, који имају села, те одређује њихове терете налик на меропхе само са неким променама (чл. 91). У истом су положају били и понеки Арбанаси, који су онда радили и давали дажбине како и Србље (Аранђеловска хрисовуља 1348—1353 г., чл. 154). Таквих настањених и тако рећи померопшених Влаха било је одавно, јер односно њихових ратарских дужности позива се Скопска хрисовуља 1300 г. на закон Светаго Симеона и Светаго Сави (чл. 68). Али су ипак они сачињавали незнатну мањину међу својим сународницима, а у правном су погледу претстављали једну врсту меропха. Стога њима се нећемо бавити на овом месту, где нас Власи занимају као специфична класа сточара.

Као што и меропси, теглили су Власи извесне терете у корист господара земље, на којој су живели и бавили се сточарством, од којег су се хранили. Само су ти терети били другојачији, него што за меропхе, јер су се одређивали према сточарској струци. Као што и меропашки терети, били су терети Влаха различити на различитим местима и нарочито су варирали у детаљима. У те детаље нећемо ни улазити, јер за нас је довољно, да констатујемо просечни тип влашких терета. Извори пружају податке о положају Влаха само на црквеним земљама, те на томе смо приморани да се зауставимо.

За уживање црквених пасишта Власи су плаћали *травнину*, као што су је иначе плаћали сви, који су тамо пасли своју стоку, нарочито у планинама, или, као што се вели у Скопској хрисовуљи 1300 г. (чл. 57), „кто испланинује на црквној планине, да подаје цркви *травнину законну*“. Износ травнине одређивао је *стари закон*, тј. стари правни обичај, чији се пропис наводи у Дечанској хрисовуљи 1330 г. (чл. VI), и то: „од стада 2 овна и 2 јагњета и сир и динар“. У Душановом Законику травнина се одређује на други начин и то овако: „Којему властелину приде да зимује чловек, да дава травнину: от 100 кобил кобилу, от овац овцу с јагањцем и от 100 говед говедо“ (чл. 197). Сем тога су Власи давали нарочите дажбине, које су се узимале од њих као од стручних сточара. То су биле дажбине у стоци, и то оваке: „да дају на свако лето от 50 овцу с јагњетем, а другу јалову“ (Светостефанска хрис. 1313—1318 г., чл. 88; Аранђеловска хр. 1348—1353 г., чл. 202), или 2 коња на годину дана (Хиланд. хрис. 1334—1346 г., чл. 14), или су поред оваца давали 1 коња, али само „годиште преступајуће“ (Аранђеловска, чл. 202); давали су још и јагњеће коже у одређеном броју (Светостефанска, чл. 90; Аранђеловска, чл. 203). Сиромаси су се тих дажбина ослобођавали. „А Власи који су убози да теже влну црковну што им повелева игумн“ (Аранђеловска, чл. 205).

Осим дажбина Власи су још радили цркви. Наравно работа је Власима била да пасу црквени добитак, и то кобиле, овце, свиње, говеда, понајвише кобиле. Ту су раду вршили под одговорношћу за губитак у црквеној стоци, који су били дужни да на тај или онај начин накнаде (Дечанска хрис. 1330 г., чл. 35; Светостефанска, чл. 89). За рад на паши примали су од манастира ме-

сечину (Дечанска, чл. 35), тј. намирнице за храну, а понегде су пали за белег (Хиланд. хрис. 1334—1346 г., чл. 13), тј. плату у натури, и то у стоци. Било је и других работа за Влахе, и то: пратили су игумана и иконома на путу, преносили су со за манастир и сваки други манастирски товар (Хиландарска, 1334—1346 г., чл. 11; Дечанска, чл. 47; Аранђеловска, чл. 206). У погледу работа спроводи се разлика између војника и ћелатора (Светостефанска хрис., чл. 92—93). Ст. Новаковић поставља ту разлику у везу са војном службом држави те тврди, да су Власи служили војску или као војници, или као војне коморџије, како преводи ћелаторе (*Стара српска војска*, с. 70, 131—132). То је мишљење Новаковићево потпуно погрешно, те се не може да прими. Као што смо већ рекли горе (в. стр. 61—62), нису уопште приватни поданици дуговали војну службу директно држави, него их је водио на војску њихов господар. Пошто црква није војску војевала, није по општем правилу било државних војника од црквених људи. Поред свега би сасвим било невероватно да се засебна категорија војника истиче међу Власима, а никад се не спомиње односно меропаха. Није дакле Влах био војник наспрам државе, него према његовим засебним функцијама у општем распореду манастирског газдинства. Није узалуд, што Хиландарска хрисовуља не говори одлучно о Влаху војнику, него се изражава много опрезније, и то: „који се именује војник“ (чл. 10). Био је дакле војник један условни термин за означавање неких истакнутих Влаха, који су и терете теглили другојачије, него што остала влашка маса. Што га је истакло, на то нас упозорују неки изворни подаци. Тако је у Светостефанској хрисовуљи одређено: „а војник да пасе пастухе“ (чл. 93), а у Хиландарској се хрисовуљи 1334—1346 г. прописује: „и кади се упушта пастух, да бљуду кобили пешац и конић“ (чл. 10). Мислимо, да треба војника и коњаника међусобно везати и чак идентификовати. Војник је сигурно био онај Влах, који је у манастирском газдинству вршио коњаничку службу и то било кад је чувао ергелу, било кад је пратио игумана или иконома на путу. У том је последњем случају сигурно био наоружан, те му је назив војника пристојао. Сигурно је уживао општу повластицу манастирских војника, и то: „да им се кони не товаре“ (Скопска хрис. 1300 г., чл. 69). Што значи ћелатор, то се не да одредити. Тај се назив простирао на све Влахе изузевши војнике, јер ако је коме међу Власима било забрањено да буде војник, онда се убрајао у ћелаторе (Светостефанска хрис., чл. 56).

Било је Влаха не само на црквеним, него и на световним земљама. Да их је било на владаочевим земљама,¹⁾ о томе сведоче манастирске хрисовуље, у којима владалац поклања црквама и манастирима своје земље са својим Власима. У једној од тих хрисовуља наилазимо чак на директни податак, да је положај Влаха на владаочевим земљама био исти, као што затим на црквеним земљама. *Закон влахом* у Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353 год.

¹⁾ в. у Хиландарској хрис. 1361 г.: „катуни влах царства ми“ (*Нов., Спом., 437, 1*).

гласи овако: „Да дају от петдесет овцу с јагњетем, а другу јалову и с руни, и да дају годиште преступајуће коњ воља тридесети перпер, како су давали царству ми, а по сем цару да не дају“ (чл. 202). Може се различно претпоставити, да је било Влаха и на властоским земљама.

У правном погледу положај Влаха био је исти, као што и положај меропаха. Дужност је била Власима да тегле терете у корист господара земље на истом правном основу, као што и меропси. Стога се још у Жичкој повељи 1220 г. поставља у један ред оно, што „доходи или от влах, или земљана“ (чл. VI). Власи су исто тако били привезани за земљу свога господара, као што и меропси, те још прва Немањина повеља Хиландару 1198—1199 г. наређује, да се Влах, који је одбегао, врати натраг исто тако, као што и остали манастирски људи (чл. VII; в. горе стр. 62). Баш се на Влахе примењује онај појам *старинника*, који је играо толико важну улогу у процесу привезивања насељеника за земљу (Светостефанска хрис. 1313—1318 г., чл. 56; в. горе стр. 63—64). На Влахе се простире и она гаранција неповредљивости, коју Душанов Законик индиректно пружа насељеницима, кад под претњом казне забрањује управницима црквених имања, да их са земље отерају (чл. 32; види горе стр. 54).

Разлика између Влаха и меропаха није била правне, него економске природе. Колико Влаха може и треба да се смести на једном имању поред потребних му меропаха, то је питање, које су решавала поједина властелинства према конкретним приликама својих газдинстава. Свакако је у томе погледу постојала извесна нормална пропорција, која није могла бити повређена без штете за целокупно газдинство. Стога се понекад манифестовала тежња да се спречи прираштај Влаха на штету меропаха. Тај се прираштај могао вршити путем међусобних бракова, те су се ти бракови забрањивали, бар утолико, уколико би за њих био везан прелазак меропаха у Влахе. „Србин да се не жени у власех“, као што се одређује у Светостефанској (1313—1318) и Дечанској хрисовуљи (1330 г.). Томе Дечанска хрисовуља додаје: „ако ли се ожени, да ју веде у меропхе (чл. 36), да сам дакле не пређе у Влахе, него да остане на меропашком положају заједно са женом. Светостефанска хрисовуља доноси за допуну једну оштрију одредбу, те вели овако: „Ако ли се ожени у невест (без знања) игумнсу, да се ограби и свеже и влах от кога се буде женил, и да се врати без воље опет на отчино место. А који буду старинници и не вазмогу се повратити, ниједан да није војник но вси ђелатори“ (чл. 56). Као што се види, властелинство св. Стефана у Бањској је већ одавно губило приметан број ратара због тога, што су Власи премамљивали меропхе узимајући их у своје катуне као зетове. Споменута хрисовуља тежи да томе постави крај, те прети дотичним Власима казном конфискације и лишења слободе, а елашке зетове враћа на првобитни меропашки положај. Ипак се чини изузетак за оне меропхе, који су се већ давно оженили у Власима и дуго су време живели код Влаха, тако да су на своме влашном положају већ застарели. Ти се старинници не воде натраг

у меропхе, него им је допуштено, да остану међу Власима, само не на повољнијем положају војника, него на обичном положају белатора.

Поред сточара Влаха постојали су *пастири* из редова меропха, као што је иначе било између насељеника нарочитих радника на разним стручним сеоским пословима (в. горе стр. 57). Није се манастирски добитак увек поверавао Власима да га пасу заједно са својом стоком, него се чувао и одвојено помоћу својих пастира. „К црковному добитку ничији добитак да се не приставља ни у овце, ни у кобиле, ни у коње, ни у свиње, ни на поли ни у гради. Ако ли се што обрете (што нађе), да се узме цркви, а кто буде пристављал, да се накаже (казни, — Светостеф. хрис. чл. 57). Црквени добитак, који се одвојено пасео, чували су своји црквени пастири, који су се делили по струци на различите врсте према врстама добитка. „Пастирем всем, овчарем и коњухом и јаздничарем и кобиларем, да се плаћа како и у Студеници“ (Светостефанска хрис., чл. 82). Понегде се нарочито издвајало цело меропашко насеље, коме се одређивало да тегли нарочити терет, и то да пасе црквени добитак. Тако у Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353 г. наилазимо на оваку одредбу: „А добитак црковни, овце, да пасу Брођане, а ине работе у жупу да им не (није), а да ору цркви и сено косе дома, а да им се даје месечина за овце, и травнина да им се не узима“ (чл. 179). Било је нарочитих пастира и на владаочевим земљама, о чему сведочи постојање нарочитих коњушких села (в. горе стр. 60).

Пастири, који су радили као плаћене слуге или су работали пастирску работу поред ратарства, битно су се разликовали од Влаха сточара, који су се примали чувања добитка као стручни, тако рећи, предузимачи. Ту разлику лепо расветљава један пасус из Хиландарске хрисовуље кр. Милутина 1302—1309 г., где се о томе вели овако: „Виде краљевство ми, јере даје светаа црки на годиште по 12 ждребца *пастирем белегу* (плату у стоци), да тога ради приложих влах, да пасу кобиле црковне, а да не узимају от цркве белегу ничта, наче ако что изгубе, да плаћају от себе коњ по 10 перпер, а кобилу по 20 перпер да плаћају цркви... и да се изводи у пирг (кулу, — центар манастирског газдинства) что се приражда мужко, а калођер пиржани да не има печаль (бригу) о хране пастирској ни о одежде, ни пастуха да не храни, но да дава от цркве“ (чл. 17, 18). Дакле су пастири примали белег, тј. плату у стоци, храну (месечину) и одежду и нису одговарали за евентуални губитак у стоци. Власи пак нису добијали никакву плату, међутим одговарали су за евентуални губитак и, пошто су добијали од цркве пастуха, давали су манастиру мушки приплод од кобила, које су пасли заједно са својом стоком. Такво је било опште правило; као што већ знамо, било је и изузетака, и то да су понегда и Власи добијали белег или месечину (в. горе стр. 72—73), али ипак редовно то је био њихов нарочити терет, да пасу добитак господара земље.

Не гледајући на горе наведену разлику између Влаха и пастира, Ст. Новаковић је од једних и других створио једну катего-

рију станика, и то оних станика, о којима је реч у чл. 183-ем Душ. Законика. „Станик је“, вели Новаковић, „опште име за све врсте пастира, за коњухе и за овчаре, за влахе и арбанасе“ (Зак.², с. 257). Тако конструисану општу категорију пастира прећутно је примио и Конст. Јиречек (Arch. f. slav. Philol., XXII, 213, 184—185). Али је у исто време Јиречек оборио основни аргуменат, на коме је Новаковић базирао своју конструкцију станика-пастира, и то Новаковићево тврђење, да *станови цареви*, о којима се говори у чл. 187 и 189-ом Душ. Законика, значе тобоже царева стада, и убедљиво је показао, да они значе пртљак, који се носио, кад је цар путовао (Arch., XXII, 213). Интерпретирајући *станове царева* на исти начин, Соловјев је доследно учинио још један корак у истом правцу и изнео је, да су *станици* били царева коморџије, слуге који су се бринули о царевим стварима (*Једна српска жупа за време царства*, с. 32). То тумачење као образложено треба да се прими. Душанов Законик сасвим не зна за неку општу категорију станика, у коју би спадале све врсте пастира на свима земљама, дакле и на земљама приватних господара, као што то слика Ст. Новаковић (Зак.², с. 258). У Законнику се станици предвиђају само на владаочевим земљама, тако да основни по датом питању чл. 183-и директно вели: „*станици царства ми*“, што никако не може да значи станике уопште, него искључиво станике на владаочевим земљама, где су они живели чак и у засебним селима (в. горе стр. 60).

На основу горњег може се тврдити, да су Власи и пастири представљали засебне и одвојене врсте насељеника те нису сачињавали никакву заједничку категорију станика, а станици су опет били једна врста стручних посленика на владаочевим, respective дворским земљама.

§ 6. О Т Р О Ц И

Најнижи ред становништва сачињавали су неслободни или робови. Термин *роб* долази чак у толико познијем законском споменнику, као што је хрисовуља серском митрополиту Јакову и Аранђелском манастиру у Призрену 1353 г. (чл. IV), али само као изузетак. Исто тако изузетно среће се термин *чељадин* и *чељад* (уговор с Дубровником 1254—1256 г. чл. IX; 1308 г. чл. XV; хрис. Лаври св. Атанасија 1361 г., *Нов.*, Спом., 494). Обично се пак роб назива *отрок*.

По питању о правној природи отрока стоји у стручној књижевности контроверза. Још је Никола Крстић изнео мишљење, да у средњовековној Србији није било ропства, те отроци нису били робови, него нека особита категорија становништва (*Гласн.*, VI, 1854, с. 143). То мишљење има више присталица, између којих се истичу М. Влајинац и у последње време Мих. Полићевић, који га врло енергично и категорички брани. Као противници Крстићевог тезе долазе Ст. Новаковић и Конст. Јиречек, који признавају отроке за праве робове. Наведена контроверза потиче поглавито од различите интерпретације оних чланова Душановог Законика, који се односе на отроке и, што је главно, пружају директни материјал за

правну дефиницију њиховог положаја, који се у ранијим споменцима карактерише више са фактичке стране, одакле се правна дефиниција мора самостално изводити од стране истраживаоца. Због таквог стања ствари и ми ћемо почети са анализом Законикових одредаба о отроцима и тек затим ћемо прећи на податке претходних законских споменика.

Законик тачно дефинише право господара на отроке и то као право својине. „И отроке што имају властеле, да им су у баштину“ (чл. 44). Обраћа на себе пажњу околност, да се као субјекти тога права наводе властела. Ипак то не значи, да су само властела имали робље и законито право на њих. Није то једини случај, да одређујући положај нижег реда према вишим Законик истиче као виши ред само властелу. Тако поступа и по питању о меропсима, и то одређује дужности меропаха према пронијарима (чл. 68) и тек затим ту одредбу генерализује, простирајући је на све господаре земаља (чл. 139). На исту генерализацију наилазимо и по питању о отроцима, и то у чл. 46-ом читамо: „И отроке што си *кто* имају, да их имају у баштину“. Дакле су се отроци сматрали као објект својине њихових господара. Права господара на отрока толико су била прожета елементима својине, да у једној даровној повељи цара Уроша 1357 г. чак се и земља даје „у баштину и у отрочко име“.1) Човек, који је предмет својине неког другог човека, не може се сматрати никако друкчије, него као роб. Дакле су отроци били робови. Ропски положај може да престане само ослобођењем од стране господара. Исто је вредело и за отроке. „Такмо што ће властелин простити, а или му жена, а или син, то-зи да јест свободно, а ино ништо“ (чл. 46), што Ст. Новаковић предаје данашњим језиком овако: „ослободити могу само властелин, жена му или син, а осим тога се ништа друго не може за свршено сматрати“ (Зак.², с. 176).

Право својине обухвата и право располагања, које је дакле припадало и господару према отроку. Ипак је у томе погледу постојало једно ограничење. „Отрок“, вели се у Законнику, „у прикије (у мираз) да се не даје никада“ (чл. 44). Баш то су ограничење искористили противници признања отрока за робове. Б. Петрановић, базирајући се на наведеном ограничењу, изнео је категоричко тврђење, да није господар смео отрока поклонити (*Rad*, XVI, 73). Исту тезу спроводи М. Полићевић и то овако: „Отуђења ни у каквом облику није смело бити, па ни у облику давања у мираз или прђију, као најблажији облик отуђења... Императивна забрана да се отрок не сме давати ни у мираз има значаја у праву за отроке таквог да се њоме лично отроку гарантује да он не може бити ствар у саобраћају, тј. не може бити предмет отуђивања уопште и господар који га има нема права да га прода, дакле да отрок није ствар, није роб, у саобраћају, но да је по Законнику *extra commercium*“ (*Архив*, XXIII, 201). Таква екстензивна интерпретација наведене забране не сме да се допусти, јер је потпуно самовласна. Ограничење никако се не може сматрати као потпуно оду-

1) А. Соловјев, Одабрани споменици, стр. 160.

зимање извесног права. Исти Законик забрањује под претњом казне продају хришћанина неверноме, тј. нехришћанину. Одатле ипак никако не следи, да је продаја робља била уопште забрањена. Напротив ограничење, као што увек, само потврђује, да право, које се у извесном погледу ограничава, иначе уопште постоји. Постојало је дакле господарево право располагања са отроком и право његовог отуђивања, а није се допуштало само давање отрока у мираз. Соловјев поставља то ограничење у везу са старим римско-византским обичајем, да се у мираз дају само робинје, које је начело било познато и у Дубровнику (*Законодавство Стеф. Душ.*, с. 131—132). Сматрамо ту претпоставку као врло вероватну; свакако не сумњамо, да није наведено ограничење изазвано тежњом да се да извесна гаранција отроку, него потребом да се обезбеди интереси господара отрока, да не би мушко робље прелазило у туђи род.

Они, који се противе, да се отроци признају за робове, налазе најјачи аргуменат у корист свога мишљења у оном изједначењу отрока са меромпсима, које је предвиђено у чл. 67-ом Душ. Законика. „Отроци и меропси“, вели се у томе члану, „који седе заједно у једном селе, свака плаћа која приходи, да плаћају сви заједно на људи; како плату плаћају и работу работају, тако-зи земљу да држе“. Наведени члан је нарочито загрејао М. Полићевића, те из њега је Полићевић извео закључке, који иду врло далеко. „Значај ове одредбе“, тврди Полићевић, „толико је велики за права отрока и за опредељај њиховог друштвеног положаја, да је недопуштена и мисао о изједначењу отрока са средњевековним положајем робова. Отрок је творевина чисто нашег друштвеног стања. За опредељај његовог друштвеног положаја ваља тражити изразе у чисто нашем праву, обичајном праву, па затим у нашим писаним изворима, јер се у њима налазе одредбе обичајног права. Недопуштено је по нашем мишљењу, при опредељају ових права отрока, бацати погледе на права код других народа и из њих правити изводе, па те изводе примењивати у нас на наше старе отроке, јер то свакога истраживаоца одводи на странпутице, да и нехотице примењује закључке из страних права на права наших отрока, која немају никакве једнакости“ (*Архив*, XXIII, 202).

Тек што наведену изјаву Полићевића изнели смо *in extenso*, да очигледно покажемо, колико је шкодљиво интерпретирање једне домаће институције без обзира на сличне институције код других народа. Полићевић искључује свако упоређивање, јер се боји, да не би тим путем дошло до недопуштеног по његовом мишљењу изједначења отрока са средњевековним положајем роба. Међутим није та бојазан никако оправдана, јер није за средњи век у Европи карактерно ни пооштравање ни напредовање ропства, него напротив његово ублажавање и опадање. У средњем се веку врши у целој Европи значајни процес у погледу ропства, и то супституција ропства стањем зависних насељеника (*la substitution de l'esclavage par le servage*). Та се супституција вршила на тај начин, да је господар насељавао робове на земљи поред зависних слободних насељеника и заједно с њима, те тражио је од намеште-

них на земљи и удомљених робова (*servi casati*) исте работе и данке, као што и од обичних насељеника, услед чега су се ти робови на земљи, или аграрни робови, као што се изражава Конст. Јиречек (III, 120), изједначивали са осталим насељеницима у почетку према фактичком стању, а затим и према правном положају. Поред аграрних робова било је и робова домаћих или, боље рећи, дворских (*mancipia intra curtem*), који су се налазили у двору, као управном центру господарске економије. Дворским робовима господар се служио за послугу у кући и у двору, или за пратњу на путу, или за различите пошиљке, или најзад за ратарски и остали земљораднички рад на господарској у ужем смислу земљи (*terra dominicata* или *indominicata*, — в. горе стр. 53, 55). Првобитно су сви робови били дворски и тек су затим од них били одвојени аграрни робови. Карактерно је, да у руским споменицима чак XVI века аграрни се робови називају „задворније људи“, тј. људи, који су насељени ван двора господарског и имају тамо своју њиву („људскаја пашња на задворји“). У наведеном се називу сачувала усмена на првобитни живот робља на господарском двору, одакле су аграрни робови потекли. Сељење робова из господарског двора на земљорадничке ждребове (*mansus*, одакле *servi mansuarii*) изазивало се потребама господарске економије. Газдинство у својој режији помоћу неслободног рада дворских робова показало се да није за господара корисно, јер није неслободни рад био довољно интензиван ни довољно продуктиван. Стога су господари почели да преводу робове на положај насељеника, чији је слободни рад гарантовао већу продуктивност и сигурнији доходак за господара. Та нова економска политика господара земаља знатно је побољшавала положај робова, јер им је омогућавала да се слију са зависним, али ипак слободним, насељеницима.

Исту, као што и у другим земљама, категорију аграрних робова сачињавали су у Немањинској држави отроци, који су на селима седели заједно са меропсима. Није ту категорију отрока створио Душанов Законик, него ју је потврдио и узаконио. По обичају та је категорија постојала пре Законика, као што о томе сведоче на више места манастирске хрисовуље. У Хиландарској хрисовуљи краља Милутина око 1300 г. црквени људи насељени на црквеној земљи деле се на отроке и парике (чл. IV). У хрисовуљи Хиландару 1334—1346 положај отрока насељених на земљи одређује се по општем „закону људем црковним“, који се простире и на меропхе и на отроке, само за отроке мало смањује работе и дажбине (чл. VI—VIII). Нису аграрни робови постојали само на црквеним земљама, него и на властеоским; у повељи цара Уроша цркви св. Стефана у Кончи 1366 г. спомињу се села „где јест посадил војевода (Никола) отроке своје ниња“ (сад, — *Нов.*, спом., 445, 1).

Насељавање робова на земљи заједно са тежаоцима побољшавало је положај робова, као што смо то забележили већ горе, јер их је постепено изједначивало са зависним сељацима. Баш такво изједначење отрока и меропаха на селу потврђује Душанов Законик (чл. 67). Али то спајање робова и насељеника погорша-

вало је у исто време положај насељеника, јер је у њега уносило извесне црте ропства те је постављало личност насељеника и њихово право на земљу у већу зависност од господара. Тај истовремени процес подизања робова и понижавања насељеника је већ одавно опажен те добро познат у историји руског сељачког стајежа у Московско доба. На нешто слично упозорује и чл. 67-ми Душ. Законика о изједначењу отрока и меропаха на селу. Као што смо то забележили на своме месту горе (в. стр. 68—69), тај члан садржи одредбе, које су могле да доведу потчињену баштину па услед тога и привредну личност меропаха у положај тешке зависности и чак потиштености од стране господара земље. На овом месту треба да томе додамо, да је споменута тенденција постала као последица притока ропских (отрочких) елемената у састав зависног насељеништва.

Отроци насељени на земљи каткад су место аграрних работа и дажбина вршили дужност личне послуге, која је потицала од њихове првобитне службе на господаревом двору. Ту спада њихова дужност да прате господара на путу. О томе су нам сачувале податке Дечанска хрисовуља 1330 г. и Хиландарска око 1332. У првој се вели овако: „Отроци, који с игумном на пут греду, а или с којим калуђером по црковној работе, да се од куће не хране, но црковним брашном“ (чл. 31), а у другој се садржи једна детаљнија одредба: „Који су отроци с коњми, да им јест закон, кад походи иконом краљу или на котору годе работу, а они с ним на конех, а да им се коњи не узимајут ни под товар да се не подлагајут, но сами с ними да походят на који годе посол црковни, а који су бес коњеј, да орут дан јесенине и дан подлетије и да го пожнут и изврхнут, и дан у винограде да работајут“ (чл. 22). Из првог се податка види, да су у питању отроци насељени и удомљени на земљи, а из другог да, ако су могли вршити коњаничку службу, ослобођавали су се обичних тежачких работа.

Поред аграрних било је без сумње и дворских робова. Нису се ипак сачували подаци о њиховом редовном положају, него само о онима од њих, који су избијали на површину и заузимали особити положај. То су били отроци, којима су се њихови господари служили за вршење јавних послова. У имунитетској повељи, коју је св. Сава дао 1233 г. цркви св. Николе на Врањини, вели се, да над људима те цркве нема власти „ни архиепископ ни јегов отрок“ (чл. VI); а у хрисовуљи св. Ђорђу Скопском 1300 г. одређује се, да у метохијама св. Ђорђа „да не суди никоји владушти по државах краљевства ми ни даје отрока“ (чл. 39). Оба наведена податка сведоче, да је отрок могао бити на положају извршног органа код месног (локалног) носиоца власти, како духовне, тако и световне. Базирајући се на првом од наведених података, Намисловски тврди, да су се нижи извршни органи црквених власти називали отроци (*Serbskie prawo sądowe w wiekach średnich*, 36). У таквом тврђењу Намисловског има дупле грешке, и то, прво, да је остављен без обзира други податак — о отроцима у служби код световних власти, и друго, да је отрок протумачен као положајни назив, међу тим то је сталешки назив. Кад је Намисловски наишао на отрока као извршиоца извесних судских и управних функција, он се збунио те је

од отрока начинио тобожњу категорију црквених чиновника. Међутим познато је, да у средњем веку, а у неким земљама и доцније, господа нису правили разлике између својих приватних и јавних послова, те су извршивање и једних и других подједнако поверавали своје личној службеној особљу, дакле и својим робовима. Према томе роб је понегда вршио извршне функције код суда и субјект и објект кривичног права (в. II део § 6), могао је бити чак отварало за роба пут да се из свога ропског положаја подигне до положаја слободног слуге нижег (*ministerialis*) или чак вишег реда (*vassus*). На сличан начин у Србији служило се отроком за извршивање јавних послова и архиепископ и световни владалац (локални орган државне власти).

Пошто је постојала развијена категорија аграрних робова, изједначених са насељеницима, ропство се у средњеовековној Србији наилазило у стању опадања. Према томе роб се сматрао као субјект и објект кривичног права (в. II део § 6), могао је бити чак субјект грађанског права, био је способан за вођење грађанске парнице и поводом важнијих кривичних дела и грађанских спорова потпадао је под државни суд (чл. 103-и Душ. Зак.). Ипак Душанов Законик прави за роба један важни изузетак од општег права за слободне људе, и то овај: „И кто невољан дојде на двор царев, да се свакому учини правда, освен отрока властеоскога“ (чл. 72). У наведеном се члану одступа од општег правила о судској надлежности организованој по инстанцијама, што се иначе у Законнику спроводи (чл. 175), те се свакоме слободном човеку допушта да у случају крајње невоље дође на владаочев двор и тражи суд код тога оригиналног извора правосуђа. Али се у исто време та повластица одриче робу, несумњиво из разлога, да је роб потпуно аспорбован влашћу свога господара, те нема права да се обрати владоцу, који је општи господар, али само за слободне људе. Стилизација наведеног члана је таква, да изазива неке недоумице. „Изгледа“, вели у своје коментару Ст. Новаковић, „да се то ограничење тицало само отрока властеоских, а да су отроци осталих господара могли користити се овим правом, али за то доказа немамо. Могло би се разумети и да су ту каже да *отрокā* осим властеле ни у кога другога ни било није. Али пошто не знамо како је управо у самом животу било, не можемо пресудити које је разумевање тачно“ (Зак.², 190). Из горе наведених података видели смо, да су цркве и манастири имали отроке; дакле тумачење, као да *отрокā* осим властеле ни у кога ни било није, мора да отпадне. Али из истих смо података видели, да је код цркве била јако проширена институција аграрних робова изједначених са меропсима. Баш ту се налази кључ за објашњење, због чега се у чл. 72-ом спомињу само властеоски отроци. На положају правих робова остајали су само дворски робови. Тих робова црква скоро сасвим није имала, као да идући за наредбом Светосавског типика, — „отрок недостојно имет вам“ (Нов., Спом., 361). Дворски су робови сигурно остајали у знатном броју код властеле. Због тога стари законодавац, који уопште пази само на оно, *quod plerumque fit*, ћути у чл. 72-ом Душ. Зак. за црквене отроке и истиче само отроке властеоске.

И ако се ропство налазило у стању опадања, ипак је постојало; постојале су дакле и различите појаве уз њега везане и између њих трговина робљем. На то упозорје чл. 21-и Душ. Законика, који под претњом оштре казне забрањује продају хришћанина неверноме (не-хришћанину), те тим ограничењем потврђује опште правило, да је продаја робова била допуштена. Да се та продаја вршила, о томе сведоче дубровачки извори, из којих сазнајемо, да је у XIII—XIV веку било у Дубровнику робова купљених у Србији, напр. у Липљану, Грачаници или Новом Брду (*Конст. Јиречек*, III, 229). За ту трговину робљем зна и Полићевић, али, пошто никако неће да призна отроке за робове, ствара нарочиту категорију правих робова, који су тобоже постојали поред отрока. „Ну наше старо друштво“, вели Полићевић, „није било без тих правих робова, у нашој старој српској држави ми смо имали и праве робове, али о њима Душанов Законик не говори ништа, — сасвим природна и проста ствар. Роб је по средњевековном праву био ствар, са њиме је господар могао располагати како са сваком другом својом ствари па и уништити га ако је хтео. Ту законик није имао шта да се меша. У Византиској царевини од искони постојали су робови. Освајањем византиских градова и покрајина српски владоци, узимајући их под своју власт, налазили су и робове у тим земљама; то је непосредан доказ о постојању правих робова у старој српској држави, но и без тога било је тих правих робова у нас“ (*Архив*, XXIII, 203—204). По други пут наводимо један већи пасус из Полићевића и опет само у циљу, да очигледно покажемо, колико је без користи и чак шкодљива самовласна производња историских конструкција без обзира на историју и историографију других земаља. Потпуно јасно се види, да категорија правих робова поред отрока је слободна творевина пишчева, апстрактно изведена из неких претпоставака, које он прима за историска факта. То су две претпоставке, и то прва о неком универсалном средњевековном ропству и друга о притоку ропства из ново освојених византиских крајева. У ствари не одговара фактима ни једна претпоставка, ни друга. Није средњи век био класично доба ропства, него доба његовог опадања. Истим опадањем ропства карактерише се и положај српских отрока. Док су се отроци на селу мешали и изједначивали са меропсима, дворским су отроци били они прави робови, које Полићевић тражи и постулира ван отрока. Нису освојени византиски крајеви дали нови приток ропства, јер је и у византиској држави у XIII—XIV в. ропства већ скоро сасвим нестало (*Конст. Јиречек*, III, 120).

Пошто је ропство у Немањинској држави опадало, у законским споменицима не налазимо на нарочите одредбе о томе, на који се начин могло постати робом. Сачували су се само трагови пређашњих извора ропства. Тако се у Жичкој повељи око 1220 г. одређује, да муж може неверну жену, ако не би имала имања да плати и глобу, продати како му је воља (чл. 21). Према уговору са Дубровником од 1254—1256 г. заробљеници имају да се пуне и на траг врате (чл. 9), дакле је ратно заробљеништво престајало вредети као извор ропства.

§ 7. Г Р А Ђ А Н С Т В О

Првобитни град је у Србији, као што и у другим земљама, био ограђено па дакле утврђено место, куда се становништво склањало у случају непријатељског напада. На траг тога првобитног значаја града налазимо чак и у XIV веку. У хрисовуљи Епископији Призренској 1326 г. краљ Стефан Дечански поклања епископији град, о коме изрично говори: „в дан напасти да јест прибежиште светој цркви“ (чл. V). У току времена градови, који су били сазидани на местима zgodним за саобраћај, претворили су се у стална насеља, чији су се становници бавили трговином и занатима. Нису ни ти стални становници живели унутра у самом граду, него искључиво или већином око градских зидина, у т. зв. *подградију*. Поред тога су се појавила и неутврђена насеља, где се становништво бавило трговином и занатима, а која су се насеља називала *тргови*. У економском па сигурно и у правном погледу становници градова и тргова стајали су на истом нивоу, тако да се у Душановом Законику тргови и градови међу једни поред других, као јединице исте категорије (чл. 7, 141, 168, 169, 184).

У уговорима са Дубровником нарочито се подвлаче односи Дубровника са градовима. „С гради краљевства ми“, вели се у уговору краља Стефана Уроша 1254 г., „да си живете у законе, како сте живели у дни господина ми отца“ ((чл. VII), а у уговору цара Стефана Уроша 1362 г., којим се уговором умирују размирице са Дубровником, нарочито се спомињу штете, злобе и крви „з градови царства ми“, које треба да се међусобно опросте (чл. VI). И ако се у уговорима са Дубровником исто тако спомиње и „земљанин који (Дубровчанину) продаје жито“ (уг. 1332 г. чл. III; в. горе стр. 84—85) ипак несумњиво је главна улога у промету припадала градовима и њиховом становништву. Према томе би се могло очекивати, да су се становници градова и тргова одлучно одвојили од „земљана“ и да су образовали потпуно засебан и унутра закључен staleж са својим нарочитим правима и дужностима. Међутим баш тога није било и Немањинка држава не зна за грађанство као за засебан staleж, који би заузимао средње место између властеле и себара.

У унутрашњости државе спомињу се градови и тргови: Брсково, Рудник, Призрен, Приштина, Ново Брдо, Краतोво, Смедерево, Трепча и др. Њихови становници су Саси, Которани, Дубровчани, Корчуланци, Сплићани, Задрани, Млетичи, Флорентинци, Арбанаси, Срби, Власи, Грци и др. Сам постанак већине тргова било је изазван наглим проcvатом рударства од краја XIII в., а које су рударство развили досељени у оно време Саси (*К. Јиречек*, III, 107—108). Баш тим се објашњава, што члан Душановог Законика, у коме се одређује повластица Саса да крче шуму, има наслов „о трговех“, и „трг“ у овом члану значи рудно место. Саси, као и остали странци насељени у градовима и трговима, уживали су нарочите повластице, тако да је свака етнографска група имала своје сопствене правине. Нису нам оне ближе познате. Свакако су сметале, да се од тих разноврсних група створи јединствена маса грађанства. Нису ни Срби, који су становали у градовима и трговима, образовали

нарочити грађански staleж. Душанов Законик зна за „себра у граду“, као и „у жупи и катуњу“ (чл. 94). Домаћи становници градова и тргова били су једна фактичка категорија становништва, који нису у правном погледу били диференцирани од сеоског становништва, од себара. На аналогично стање, или тачније одсуство грађанства, као засебног staleжа, nailазимо и у руском праву истог доба. У Русији сви су градови били владаочеви, т. ј. државни, и грађани су се према владаоцу налазили у истом зависном положају као што и насељеници на државним земљама. Теглили су терете и давали дажбине исто тако, као што и сељаци, само су се врсте терета и јединице за оптерећивање мењале према особинама занимања и имања градских становника. Али ни према занимању није било између града и села одлучне разлике, јер су се становници градова нарочито ситних бавили и земљорадњом, а занати па чак и трговина нису били искључени ни у селима. Скоро иста карактеристика вреди за грађанство и у Немањинској држави. И у Жичкој повељи 1220 г. и у великој Хиландарској хрисовуљи 1348 г. подједнако се од владаоца поклањају цркви и села са људима и имања у граду (*Нов.*, Спом., 571, 421—422), а Лесновска хрисовуља Стефана Душана 1347—1350 г. речито говори о сличном поклону и то овако: „узе светоје царство ми у граду (Штипу) 20 кућ, и то приложи светоје царство ми под црков Светога Архистратига Лесновскога, да су цркви са всеми баштинама својими што си имају у граду том. Сији же имена људем тим:...” (чл. VII). Очигледно је, да је прави положај становника у владаочевим градовима био исти, или тачније исте природе, као што и положај насељеника на владаочевим земљама. Поред владаочевих било је и приватних градова и тргова, и то несумњиво црквених па вероватно и властеоских. Нема никаквих разлога да становнике тих градова изузмемо од оног приватног поданства, које смо констатовали за насељенике на приватним земљама.

Све се горе наведено односи на градове и тргове у унутрашњости Србије. Осим њих је Немањинска држава имала још градове на Јадранскоме Приморју и у новоосвојеним грчким областима. Ту су градови заузимали сасвим засебни положај.

Приморски градови, који су се налазили под Немањинском државом, били су: Дриваст, Скадар, Улцињ, Бар, Будва и најважнији град Котор. Ти градови, нарочито Котор и Будва, спадају у општи тип далматинских градова са њиховим засебним законодавством и њиховом аутономијом. Имали су набројени градови и своје засебне статуте, од којих су се сачували Которски и Будвански, „Ови приморски градови“, вели М. Констренчић, „чине са далматинским градовима једну групу, јер они имају, у главном, исту организацију, те имају и сличан развој. Тога ради треба и те градове, њихову организацију те њихове статуте проучавати у оној систематичној целини камо они по својој природи стварно спадају“ (*Хрватска правна рџивјест*, 2-о изд., с. 300). Потпуно делимо наведено мишљење те сматрамо, да право приморских градова Немањинске државе по својој садржини не спада у историју српског права у правом смислу те речи. Грађанство је у тим градовима сачињавало сасвим одвојену групу, која је стајала поред јавноправне структуре Немањинске

државе, али није у њу улазила као органски њен део. То је грађанство имало своју сталешку диференцијацију, и то се делило на градску властелу (*nobiles viri civitatis*) и на пучанство (*populares*), и знало је за нарочиту организацију занатлија, који су тако рећи сачињавали средњи *sui generis* сталеж грађанства. У колико су грађани имали земљишни посед ван града вредели су за однос између њих и насељеника њихових земаља засебни аграрни закони, као што је био случај са Грбаљском жупом, коју су краљ Стефан Урош II и његова мати Јелена поклонили граду Котору. Дошљаци из унутрашњости Србије заузимали су у приморским градовима под називом *Slavi* сасвим засебан положај ван друштвене и сталешке структуре грађанства и у судском и управном погледу су заједно са Власима и Арбанасима били издвојени у засебну групу. Наведени *Slavi* су били себри или чак отроци. Нису ту наравно спадали српска властела, који се у Которском статуту називају *barones*. Али се правни положај српске властеле на територији града Котора није постављало ни у какву везу са грађанством, јер су се та властела сматрала као странци (*foresterii*, — *Statuta Catari*, сар. CCCXII, р. 234—235). Као што се види из горњег, није грађанство приморских градова било средњи сталеж између властеле и себара, него самостални комплекс локалног становништва, које је уживало сасвим засебни положај у држави (*status provincialis*) и имало своју властиту сталешку диференцијацију, а која је диференцијација била према општој сталешкој структури у држави потпуно хетерогена. Грађанство приморских градова није стајало у директним односима према држави; директни су односи постојали само између државе и града као целине, или општине (*communitas*). Градска општина је наспрам државе покривала собом личност њених грађана; грађани су били директни поданици само свога града, и тек преко града потпадали су под власт државе; од директног поданства према држави сакривала их је аутономија града, градске „слободштине“. Да се Которанин обрати директно суду владаоцемом, то је по Статуту било забрањено под претњом јавне глобе и приватне отштете (*Statuta Catari*, сар. CCCXLIX). Што су поједини угледни Которани служили на двору владаоцемом, то се од стране града сматрало као њихов приватни посао, поводом чега су подносили грађанску и кривичну одговорност, ако би при томе кога од својих суграђана оштетили (*ibidem*, сар. CCCXVI). Цар Стефан Душан је ту службу сматрао као једну врсту властеоске службе и назвао је неке Которане „властелинима царства ми“ (*Нов.*, 311), али одатле никако не следи, као да су которски *nobiles* сачињавали један јединствени сталеж са српском властелом, јер су се српски *barones* сматрали у Котору за странце, као што смо то већ забележили горе.

Освојени грчки градови добивали су од српских владара потврду старих закона и привилегија, које су им биле додељене од византиских царева и по којима им се допуштало да живе и на даље. Није ту била у питању права аутономија, као што код приморских градова, него одржавање старих локалних административних власти и самосталног судства, у коме је знатну улогу играло и свештенство. Питање о сталешком и класном саставу грчких гра-

дова није проучено, те се не може дати тачна правна карактеристика тога грчког грађанства. Несумњиво је само, да ни оно се не може сматрати као средњи сталеж у јавноправној структури народа у Немањинској држави, него само као хетерогени додатак уз ту структуру.

Душанов Законик спомиње „грађане“ (чл. 63, 127, 176), али не као једноставни сталеж, него као фактичку категорију градског становништва, које се иначе могло састојати и фактички се састојало од различитих сталешких елемената. Као таква сложена, али ипак целина, грађанство се у Законику истиче поводом економских терета (чл. 63), работа (чл. 127) и судске надлежности (чл. 176), дакле у таквим случајевима, где је у питању било териториално припадништво градском насељу независно од сталешког припадништва тих или оних становника у граду. То се потврђује још тим, што се у наведеним случајевима грађанин противставља *жупи* (чл. 127) и *жуљанину* (чл. 176), а не *властелину* и *себру*, оним основним категоријама сталешке диференцијације. Где долази у питање сталешка диференцијација световног становништва, тамо Законик зна само за дихотомију, и то *властеле* и *себара* (в. горе стр. 58—59 и II део, стр. 23 и 25—26).

Игноришући грађанство, које није у унутрашњости образovalo јединствени сталеж, Законик говори о градовима. Пре свега истиче град у његовом војном значају и то као склониште у случају непријатељског напада те према томе потврђује стари терет *градозиданија*, које мора да тегли целокупно становништво: „За града зиданије. Где се град обори или кула, да га направе грађдане тогази града и жупа што јест предел тога града“ (чл. 127). Уз војни значај града везао се и његов административни значај као управног центра за извесан округ, за жупу, која је „предел тога града“. Баш као центар локалне управе град се истиче на више места у Законику ((чл. 63, 142, 184, 7). Осим тога Законик се брине, да обезбеди значај града и трга, као економског центра. Та се брига односи само на градове и тргове царства ми, дакле државне; приватни градови и тргови остају при томе на страни. Законик гарантује свима слободан долазак на тргове и прети казном свакоме, било цареву царинику, било властелину, било ма коме, ко би сметао ма којим трговцима „да не греду на тргове царева“ (чл. 120—122). Ту се гарантује слобода пијачног места, коју имају да уживају сви, ко има са чим да тргује (в. горе стр. 69). Није ту дакле у питању неко повлашћено право грађанства. Али Законик почиње се кретати и у правцу нарочитог економског привилегисања грађанства, или бар градова и тргова. Ту спада новела Душанова, према којој се златарски занат може обављати само у градовима и трговима, а новци се могу ковати са нарочитом дозволом само од златара настањених у градовима и трговима владаочевим (чл. 168—170). Као друга привилегија, додељена у Законику градовима, долази њихово ослобођавање од приселице, т. ј. од дужности да дају стан путницима, који за даље имају да отседају код гостионичара (чл. 125); то је фаворизирало градове пред селима, за која је дужност приселице одржана насрам трговаца (чл. 159). Из горе наведеног се види, да је у Законику било тежње за извесним правним привилегисањем градова па дакле и

њихових становника, али то су били само почеци у томе правцу, тако да до издвајања грађанства као засебног staleжа није ипак дошло.

У нарочитој бризи о освојеним грчким крајевима цар Душан је званично потврдио неприкосновеност правног положаја грчких градова. „Градове грчки“, вели се у Законику, „којех јест пријел господин цар, што им јест учинил хрисовуље и простагме (повеље), што си имају где и држе до сијега-зи сабора то-зи да си држе и да им јест тврдо, и да им се не узме ништо“ (чл. 124). У другом Законику иста се одредба понавља, али у генералисаном облику, те гласи овако: „Хрисовољи царства ми што су учињени градовом царства ми, што им пише, да им нест вољан потворити ни господин цар ни ин кто. Да су хрисовољи тврди“ (чл. 137). Поводом наведеног члана Ст. Новаковић у своме коментару износи следеће: „У члану 124 првога законског зборника наређено је већ било ово исто за грчке освојене и са Србијом сједињене градове. Или што се мислило да су тиме ослабљена таква иста права градова који су се у Србији из раније налазили, или што се нашло да члан 124 може дати повода таквоме мишљењу, или што су и српски градови желели и старали се да се и њихова права унесу у Законик онаким начином каквим су унесена права грчких градова, нађено је да се и овај члан унесе у Законик“ (Зак.², с. 228). Не би смо ишли у погађањима тако далеко, као што Новаковић. Нама се чини, да имамо посла само са новом стилизацијом, а да се садржина чл. 137 ограничава само на грчке градове. То се потврђује тим, што у Законику постоји још један члан, који има наслов општег карактера „о градовех“ и прецизира њима гарантована права, и да тај члан изрично има у виду само грчке градове. Тај члан гласи: „Градове сви по земљи царства ми да су на законе како су били у првих цар. А за судове што имају међу собом да се суде пред владалци градским и пред црквеним клиросом. А кто жупљанин при грађанина, да га при пред владалцем градским и пред црквом и пред клиросом по закону“ (чл. 176). Да су ту у питању грчки градови, то се види и из позивања на законе под првим, т.ј. под византиским царевима, и из учешћа у градском суду црквених власти, што је сачињавало нарочиту особину уређења грчких градова.

О приморским градовима Законик ћути. Утолико су они били хетерогени наспрам основне структуре државе, да за њих није у њеном систему било места. С друге стране није било стварне потребе, да се њихов правни положај изрично у Законику гарантује. Нису ни они сами то тражили, јер су им њихови статуту пружали довољну гаранцију, нити је владар требао да их умири, као што је то требало у погледу грчког становништва и то како грчке властеле, тако и грчких градова.

§ 8. ЦРКВА И СВЕШТЕНСТВО

„Црква је“, вели Конст. Јиречек, „била више одвојен staleж него властела. Властелин је могао изгубити добра и достојанство; свештеник и монах није смео кроз читав живот напустити цркву. Владаоци су ревносно снажили моћ клира, да би у њему имали ослонац против властеле“ (Историја Срба, III, 75). Квалификација

цркве као сталежа је у књижевности наишла на одлучан отпор. „Црква као правно лице не може“, приговара М. Полићевић, „сачињавати сталеж. Права свештенства нису наследна нарочито чиновни, јер се избором долази на црквена звања, па не може бити ни наследности сталешких права, а сталешка права у средњем веку стицали се рођењем самим. Ову изузетност положаја цркве ваља имати на уму кад је реч о сталежима у старим друштвима средњег века“ (Архив, XXIII, 14). Постоји дакле контроверза; да се она уклони, претходно је потребно да се толико компликована институција, као што је у оно доба била црква, анализира и да се расветле поједине стране, са којих се црква оног доба може посматрати и претресати.

Прво, црква претставља верску заједницу, која се у приликама хришћанске културе организовала као самостална друштвена заједница налик на државу, јер је имала оригиналну власт, којој у специјалној верској области припадају три основне политичке функције, и то управа, суд и законодавство. Друго, у црквеној заједници нарочито се истиче клир или свештенство, коме се придружује и ниже службено црквено особље (црквењаци различитих врста). Нарочита тајанствена благодат, која почива на свештенству, и стална блискост Божијем дому, у којој се налази ниже црквено особље, начиниле су од клира једну специјалну корпорацију, коју је држава изузела од надлежности државних судова и којој је признала право да њој суди само црква. Црква је била овлашћена да суди клирицима за сва дела, како грађанска тако и кривична. Већ та подложност своје црквеном суду поводом свију дела начинила је од клира засебни сталеж у држави. Не смета да се улазак у тај сталеж не врши рођењем, него постављањем, јер постављање је доживотно и одваја постављеног од осталог становништва у погледу судске одговорности, коју он не дугује држави, него цркви. Треће, црква се појављује као земљишни поседник, и то велепоседник. Велики земљишни посед црквени потицао је од оних обилатних дарова, које су јој чинили поглавито владоци па и побожна приватна лица. Нису се ти поклони чинили цркви као јединственој заједници, него појединим црквама и манастирима, који се у српским хрисовуљама обично називају просто црквама. Те цркве и ти манастири били су правна лица и баш као таква велепоседници.⁴⁾ Њихов карактер као правних лица огледа се у називу, који су они добијали, а тај се назив састојао из имена светаца, којим су били посвећени, и места, на којима су се налазили. На тај су начин постојали св. Богородица у Милетах, храм Спаса у Жичи, св. Никола Врањински, св. Богородица на Бистрици ит.д. Ти су црквени велепоседници са-

⁴⁾ Исто је тако ствар стајала и у Русији. Познати руски историк Александар Пресњаков говори о томе овако; „Црквени земљишни посед није се у Русији образовао као посед цркве у својству јединствене институције, него као баштински посед појединих манастира и јерарха те спада у општи тип *бојаршине* (властелинства); његова правна природа је идентична са *бојарском вошчином* (властееоском баштином).“ *Летопись Археограф. комиссиі, XXXIV, 1927 г.*, стр. 187. Исто је било у Чешкој и у другим средњеевропским земљама; в. *Julius Lippert, Social — Geschichte Böhmens in vorhussitischer Zeit, II Bd., 1898, S. 93—94; M. Stieber, Dějiny soukromého práva v střední Evropě, 2. vyd., Praha, 1930, s. 7.*

чињавали један сталеж, који је постојао у држави паралелно другом световном сталежу велепоседника, и то властели. Не смета да су сталеж духовних велепоседника сачињавала правна лица. Њихова тако речи бесмртност обезбеђивала је трајност и моћ дотичног сталежа чак више, него што наследност у одговарајућем световном сталежу.

Прва од наведених страна, са којих се црква као институција може посматрати и претресати, спада у историју световног права само у толико, у колико је у питању однос између цркве и државе, чим ћемо се бавити на свом месту доле (§ 16). Друга пак и трећа од наведених страна треба да буду претресене баш на овом месту у вези са сталешком структуром друштва у Немањинској држави. Почећемо са најважније и то треће стране, дакле ћемо прво говорити о сталешком положају црква и манастира као велепоседника.

Црквама и манастирима гарантовано је потпуно право својине на земљу, да се та својина од њих не може одузети. Ту неприкосновеност црквене својине потврђују све хрисовуље издате црквама и манастирима. Првобитно се та неприкосновеност описује у хрисовуљама многим и различитим речима, а доцније за њу долази једна краћа и прецизна формула, и то да „јест неотјемљемо никим до века“ (хр. Хиландару 1328 г., *Нов.*, Спом., 400). Неприкосновеност црквене својине сматрала се као утолико утврђена и несумњива, да се у Законику чак изрично не потврђује. Поред апсолутно несумњиве неприкосновености црквене својине, која се никако не може одузети, цркве су уживале нарочиту повластицу у парницама о земљи, а о којој се повластици говори у Законику (чл. 78—79). Та се повластица састоји у следећем. Ако се у парници о земљи између световнака једна од странака позове на даровну повељу владаочеву, онда њој се то признаје као потпуни доказ њене својине. Ако би пак неко поднео даровну повељу, издату му на црквену земљу, онда та повеља не вреди као доказ од пресудног значаја, него се парница реферише цару. Лични суд владаочев долази ту као нарочита гаранција за неприкосновеност црквене својине. У хрисовуљи св. Ђорђу Скопском 1300 г. наилазимо на одредбу, према којој против црквене својине не вреди застарелост: „а цркви добитак што помре и где се обрега човек црквни, и нива, и виноград, и коњ и који љубо добитак, или жив или мртав, да се враћа, да му није старине“ (чл. 60).

Неприкосновеност црквених баштина није била подложна обичној за властелу клаузули „догде су верни краљевству ми“ (в. горе стр. 28), јер цркве и манастири, као правна лица, нису се могли „изневерити“, па ни од њихових законских заступника, — игумана и епископа, — није се то могло очекивати, јер су они били најчвршћи ослонац владаочеве власти. Могло је постати само питање о томе, да ли се од цркве има одузети баштина, коју њој је покљонио властелин, који је после тога учинио издајништво. Такав се случај предвиђа у хрисовуљи цара Стефана Душана 1347—1350, којом је он потврдио манастиру Лесново у Злетову поклон деспота Оливера, који је манастир подигао. „И светоје царство ми“, вели се у хрисовуљи, „назнаменујет, аште и поње некој случит се деспоту Оливеру,

и сагрешит којим љубо делом царству ми и столу српском, или по њем чеда јего такожде сагрешет царству ми, да се они сами педепсујут (кажњавају) по извољенију светаго царства ми, а епископија Светаго Архаггела да почива свободно са всем правоном, и сели, и људми, и земљеју, и добитки, и сасуди црквоними, великими и малими, да не вазмет се ничтоже от цркве, ни да буде за них сагрешеније некоје лукавоје наважденије ни светиј и божествениј храм Светаго Архаггела, но да почива јакоже и прочеје епискупије по земли светаго царства ми“ (чл. XXV). Као што се види, хрисовуља потврђује, да се поклон неће одузети од цркве ни за какво „сагрешеније“ (кривично дело) дариваоца, дакле ни за неверу, баш која је за собом повлачила конфискацију имања њеног учиниоца.

Црквене су земље уживале економски имунитет (в. горе стр. 24—25). Право имунитета није храшћанска црква стицала из милости држави, у којима се инсталирала, него га је носила са собом као своје рођено, а од Бога установљено право, које су јој новопокрштене државе признавале као установу Божанственог закона. Историски је хришћанска црква наследила имунитетске повластице од цркве јеврејске, за коју је генетички била везана. У светом писму старог завета, које је хришћанска црква усвојила, наишла је на готове одредбе Божанственог закона о црквеном имунитету, које су постале обавезне за сваку хришћанску државу. И у Србију је институција црквеног имунитета дошла као готова и несумњива, пред којом је световна власт само имала да се преклони. У једној од ранијих повеља, и то у повељи св. Саве манастиру св. Николе Врањинског 1233 г. црквени се имунитет назива *божествена свобода* (чл. I). А у следећој повељи истом манастиру, издатај од краља Стефана Владислава 1242 г., одређује се и економски смисао те од Бога установљене црквене повластице. „И људије црквнији“, вели се тамо, „да пребивају у свакој божественој свободи, но да су работници светому Николе“ (чл. IV). И у дугачком низу манастирских хрисовуља свуда и увек се црквеним земљама признаје и гарантује *свобода, свака свобода, свобода чиста*, а у економском погледу то значи, да се насељеници црквених земаља ослобођавају свију терета и дажбина у корист државе, а зато имају да тегле терете и работе у корист цркава и манастира, „и доходке да дају цркви како су давали краљевству ми“, као што је једним поводом речено у Светостефанској хрисовуљи 1313—1318 г. (чл. 96). И ако се црквама и манастирима признавала начелно *слобода свака, слобода чиста*, дакле потпуни економски имунитет, ипак у томе, како су се у појединим хрисовуљама набрајале работе, којих су се насељеници црквених земаља ослобођавали, било је неких варијаната, тако да се на неким местима понешто резервисало у корист државе. Али у току времена те су резерве ишчезавале, те почињући од 1300 г., традиционално набрајавање допуњују се, а понегде за мењује се општом формулом, и то „да јест свободно от сваких работ краљевства (евегуално: царства) ми малих и великих“ (хрис. Хиландару око 1300 г. чл. V, 1303—1309 г. чл. XVII, 1332 г. чл. XXXIII, 1339 г. чл. III, 1334—1346 г. чл. XXI; св. Богородици Ртачкој, католички мин., 1319 г. чл. II; св. Ђорђу Скопском 1300 г. чл. XXXII;

Епископији Призренској 1326 г. чл. XXIII; ман. Хтетовском 1337 г. 1346 г. чл. XXI; ман. Лесновском 1347—1350 г. чл. XXI). Баш та је општа формула усвојена у Душановом Законику, где дотична одредба гласи: „Цркви все што се обретају (налазе) по земли царства ми освободи царство ми од всех работ малих и великих“ (чл. 26). Од те генералне слободе ипак је било неких изузетака. Један се од њих изрично наводи у Законику и чак претходи горе наведеном признању генералне слободе. „Црквам поноса да нест, разве кад греде камо цар, тади да га дижу“ (чл. 23; о поносу в. горе с. 26—27). То је само потврда старог обичаја, који је вредео пре Законика и одржао се и у његово време; Светостефанска хрисовуља 1313—1316 г. наређује: „кади краљ доходи у манастир, или у метохију (црквено имање), што му је хотеније“ (чл. 68); Грачаничка хрисовуља 1321 г. пропи- сује: „и да носи меропах понос до кралева стана“ (чл. XXV); Аран- Ђеловска хрисовуља 1348—1353 г. установљава, да нема „ни по- носа. . . ни провода разве прихода царева“ (чл. 175). Други изузетак није изрично наведен, али следи из чл. 157—158, у којима се у вези са новелом цара Душана против тата (крадљиваца) и гусара (раз- поред села владаочевих и властеоских (чл. 157). Као трећи изузе- бојника) намеће свима селима да „бљуду стражу“ на путевима; цр- квена села не само да се тога не ослобођавају, него се чак спомињу поред села владаочевих и властеоских (чл. 157). Као трећи изузетак треба да се наведе ванредна помоћ владоцу, кога је у прецизно одређеним случајевима („господин цар кади име сина женити или крштеније и буде му на потребу двор чинити и куће“) био дужан „да всак поможе, мал и велик“ (чл. 128-ми Душ. Законика; в. горе стр. 27 и 61), дакле и цркве и манастири.

За разлику од властеле цркве и манастири нису „војску во- јевали“ (в. горе стр. 28—29) нити су плаћали соће (в. горе стр. 26). У свима се хрисовуљама цркве и манастири ослобођавају и јед- ног и другог од споменутих терета.¹⁾ Слобода цркава и манастира од војске сачињавала је једно чврсто начело, које се одржавало, докле год је постојала Немањинска држава.²⁾ Соће се сматрало као

¹⁾ Ст. Новаковић у својој расправи *Стара српска војска*, кад наводи од- редбе хрисовуља о слободи цркава и манастира од војске, не подвлачи у њима ту њихову слободу, него дужност војске, која је падала на насељенике, пре него што су имања постала црквена, и одатле изводи констатацију о тобожњој општенародној војној обавези (стр. 50). Не може се војна служба оног доба идентификовати са данашњом демократском институцијом свеопште војне оба- везе. Директно према држави дужни су били да лично служе војну службу само властела. Насељеници властеоских имања нису били дужни да сваки од њих служи персонално, него су давали изврстан број војника своме господару и тек преко њега држави. Насељеници владаочевих земаља давали су војнике ди- ректно држави. Насељеници црквених земаља нису давали војнике држави. Било је у црквеним и манастирским властелинствима својих војника за потребе соп- ствене одбране (о чему ћемо говорити доле у § 13), али се они не смеју сматра- ти као државни војници, као што их сматра Новаковић (*ibidem*).

²⁾ У потоње доба деспота дужност је војске била проширена и на црквене и манастирске земље. Карактерна је у томе погледу наредба деспота Стефана, — „ако би се случило господству ми самому главом поћи на војску, и они да пођу с господством ми, и потечећи и војске крајиштне које се прилучују на краишту да су дужни оправљати с војеводом господскијим крајиштим“ (повеља лаври св. Антонија на Светој гори 20 јануара 1427 г., чл. IV).

органски додатак уз обавезу војне службе, те, кад није било те обавезе, отпадала је и дужност плаћања соћа. Обично слобода од војске и од соћа стоји у хрисовуљама једна уз другу. У неким се хрисовуљама изрично прописује, да поклоњени манастиру људи „соће да дају цркви“ (Дечанска хрис. 1313 г. чл. 61).¹⁾ У вези са војном службом налази се дужност градозиданија и градобљуденија (оправљања и стражарења градова, в. горе стр. 27). И од те су дужности цркве и манастири били слободни, што се у хрисовуљама означава обично кратко као слобода од града. Али та је слобода знала за неки изузетак, на што нас упозорuje једна одредба из Аранђеловске хрисовуље 1348—1353 г., а која одредба гласи: „и ако се згодији есем црквем на град, а они да не иду; да направљају свој град“ (чл. 176). Догађало се дакле, да су све цркве биле дужне да тегле град, т.ј. градозиданије и градобљуденије. Наравно је претпоставити, да се то догађало у време крајње опасности од непријатеља. С тим треба да се постави у везу и изузетак од опште слободе од војске, који се прави у Хиландарској хрисовуљи кр. Стефана Драгутина 1276—1287 г., а о којем се изузетку вели овако: „сим људем и влахом... не ходити на војску ни с ким, разве... буде навод који на земљу“ (чл. VI). Дакле, призренске метохије Хиландара, о којима је реч у наведеној хрисовуљи, дужне су биле давати и војнике у случају непријатељског напада на земљу. Вероватно да је тај изузетак био изазван нарочитим приликама датог места и датог времена, где и када се непрестано четовало на српско-византиској граници која се налазила на Шар-Планини више Призрена и Липљана (*Ковст. Иречек*, I, 242). Исти су сигурно узроци изазвали раније, да се призренским метохијама Хиландара наметала дужност стражарења на византиској граници, од чега ју је ослободио кр. Стефан Драгутин у истој повељи. „И призренске метохије како су стрегли стражу од Грк, да не стрегу, но за ту стражу да дају у Свету Гору човека, да стрежет стражу на мори на пристаништи“ (чл. III). Стража на мору, која је заменила стражарење на граници, као и пирг на Хрусији, који је опет под кр. Милутином ту стражу заменио (хрис. Пиргу, 1302 г.), не спада у војну службу држави, него у унутрашњу војну организацију манастира ради одбране, о чему ћемо говорити на своме месту доле (§ 13).

Свака слобода, која је била гарантована црквама и манастирима, обухватала је и судски имунитет (в. горе стр. 27—28). У свима се хрисовуљама додељивало црквама и манастирима право да суде насељеницима својих земаља. Било је од тога изузетака, тако да су нека важнија дела била резервисана за владаочев т.ј. државни суд, и обим се патримониалног суда црквеног мењао, докле год га није Душанов Законик утврдио у проширеном и генералном облику (чл. 33). Цео тај ток развитка патримониалног судства код цркава и манастира, као и сву јавноправну страну те институције претрешћемо на своме месту доле (§ 13). Овде скрећемо пажњу само на економску страну судског имунитета и

¹⁾ „И што јест бил доходак царства ми от сел црковних соће, и този даде царство ми цркви хиландарскије“ (хрис. Хиландару 1348 г. чл. II).

то на дохотке, који су потицали од патримониалног суда. То су биле различите и многобројне јавне глобе, које су сачињавале већи део кривичних казни (в. II део, § 11), а које је држава уступала цркви уз додељено јој право суда. У довољно ранијој хрисовуљи, и то кр. Уроша I манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264 г. донета је о глоби овака одредба: „а глобе ниткоре да не вазима на црквеном човеце разве кога изволи свети Петр апостол бити светитеља (епископа), да својими сели владајет како је јегова воља“ (чл. 28). И у потоњим се повељама понавља опште правило да на црквеном човку свака је глоба црквена. Првобитно се ту разумевају глобе, које пресуђује црквени суд, али у даљем се то знатно проширује, тако да црква наплаћује од црквеног човека сваку глобу, и ако би она била пресуђена од стране световног суда. „И где годе се суд суди“, вели се у Светостефанској хрисовуљи 1313—1318 г., „всака глоба цркви“ (чл. 77), а Грачаничка хрисовуља 1321 г. изражава се о истоме још прецизније: „И где годе се при црквени човек на краleve суде, да је глоба црквна“ (чл. 30). У Дечанској хрисовуљи та се црквена повластица потврђује у једном случају на најсвечанији начин. „И паки заклинају и запрештају“, вели се тамо од имена краља, „где љубо се пре људије Пандократорове (поклоњене сад манастиру), или пред краљем, или пред архиепископом, или пред епископом, или о духовном или о причих судех, никоје глобе да не узима краљ, ни архиепископ, ни епископ... но все даје игуману, а епископу духовно“ (чл. 51). Иста се повластица признаје у Хтетовској хрисовуљи 1337—1346 г. (чл. 23, 26) и у Аранђеловској 1348—1353 г. (чл. 188). Хтетовска хрисовуља иде чак тако далеко, да прописује: „и аште се учини глоба и на самој цркви, рекше на игумене, то все да узима светаја цркв“ (чл. XXVII), дакле и од својих законских заступника за њихова кривична дела, којима се наравно суди другде, наплаћује глобу иста црква. Пошто сваку глобу на црквеним људима наплаћује црква, изузимају се црквене метохије испод надлежности глобара, који су наплаћивали глобу за државу. Према томе манастирске хрисовуље дају обично слободу од глобара или прописују да у метохијама нема власти ни глобар. У хрисовуљи кр. Стефана Дечанског манастиру св. Николе Мрачког 1330 г. та се слобода од глобара проглашује у једној нарочито званичној и опсежној формули, и то овако: „и глоби какови љубо устрајајет се в људех манастирских, или мали, или големи... да не метехају (управљају) с теми глобаре ни севасти краљевства ми, разве архимудрит настојушти у Светаго Николе да си вазимат в манастир, что је правина“ (чл. XIII). Можда се та обилата речима стилизација објашњава тим, што је наведена хрисовуља била састављена у време похода на брзу руку по угледу старих хрисовуља бугарских владара, у чијим се рукама манастир пре налазио.¹⁾ Све наведене повластице односно наплаћивања глобе, као и слобода црквених земаља од гло-

¹⁾ в. Александар Соловјев, Повеље манастира св. Николе Мрачког (прештампано из Прилога за књижев., исп., језик и фолклор, књ. IX, св. 1—2), Београд, 1929, с. 4—9.

бара, добиле су генералну потврду у Душановом Законику, где се о тим стварима одређује овако: „И глобе на црковних људије(х) закон. Што се суде пред црквом и пред ђефалијем, и ти глобе што се осуде, да има все црква, како пише у хрисовуљих. Те глобе да се узимљу на црковних људих, како је поставио господин цар закон по земљи, и да се поставе црковни људије глобарије који ће сабирати те глобе и предавати цркви, а цар ни ђефалија да не узима ништа“ (чл. 194). Дакле су цркви признате све глобе на црквеним људима, које потичу како од црквеног, тако и од државног суда, а за наплаћивање тих глоба установљени су нарочити црквени глобари, за које је сигурно било преседана у манастирској управној пракси.

Повластицама, дарованим или признатим од стране државе, одговарале су нарочите дужности сваког повлашћеног сталеза. Тако су властела били за додељене њима повластице дужни да војску војују, што се баш у таквој вези изрично истиче у Душановом Законику. Исти Законик не истиче никакву генералну дужност, која би падала на цркве и манастире као корелат њихових великих повластица. Одавде ипак никако не следи, као да такве дужности није ни било. Она је постојала, али је била толико несумњива и у принципу и у емпиричком извршавању, да није чак ни требало да се о њој специјално спомиње, као што нигде директно не спомиње Законик ни о неприкосновести црквених земаља, јер се у њу исто тако није ни мало сумњало.

Поклонити нешто цркви то је значило за душу одати или дати (pro anima dare), одакле потиче реч *задужбина*, која се у српском правном језику сачувала све до данас. Обдарени или подигнути манастири и цркве били су дужни да моле Бога за душу свога добротвора за његовог живота и после његове смрти. Тај лек за душу (*remedium animae*) није био за ондашње људе један празни звук, него подмиривање једне дубоке духовне потребе, које је подмиривање подизало њихов дух на толику висину, да је умножавало њихове снаге да служе своме животном позиву на један узвишени начин, а да свој овдашњи живот жртвују, кад ту жртву буде захтевао узвишени циљ. Пошто су цркве и манастире зидали и одаривали владари, то је њихово даривање за душу постајало један државни акт, преко којег су се државни циљеви везали за вечне циљеви. У тој вези и у тој перспективи (*sub quadam specie aeternitatis*) није више држава била циљ за себе, него средство за служење неком узвишенијем духовном циљу. Кад је то средство уређено, владалац је чак сматрао, да може да државу напусти и да се потпуно ода узвишенијем духовном животу. Тако је, као што је познато, поступио оснивач државе Стефан Немања и лепо је своју идеологију изложио у својој даровној повељи Хиландару 1198—1199 г. У аренги¹⁾ те повеље Стефан Немања спроводи теорију Божанственог установљавања државног уређења код различитих народа, сведочи о давности српске државе, бодро и са извесним поносом

¹⁾ „Аренга се зове увод у повељу, у коме је у општим изразима мотивисана правна одлука, која је у повељи изнета“ (Ср. *Сиднојевић*, Глас, 94, стр. 192).

прича, како је ту државу, ту своју „дедину“, обновио, умножио, уредио и довео у стање „мира и тихости“, а затим изјављује, да је милосрђем Божјим прогледао духом те је прозрео таштину чести и славе овдашњег света и „дим“ лепоте овдашњег живота па стога напушта световне послове и престо и уклања се у манастир, који обнавља и подиже. Наведена идеологија постаје традиција у његовом дому, тако да је о привременом карактеру земаљских држава говорио и Душан Силни;¹⁾ пред пропаст царства Српског одјекује иста традиција у чувеној изреци, коју народна песма улаже у уста последњег владара, а која изрека гласи: „Земаљско је малено царство, а небеско увек и довека“. Та изрека данас већином наилази на осуду као тобожња манифестација лабавости духа. Али не сме је тако сматрати историк. У своје време она је узвишавала дух и загрејавала за жртву, без које се ништа велико не може да изврши. Дух је црпео снагу из мистичких рилигиских центара, а одржавање таквих центара то је била дужност цркава и манастира. Без тога мистичког заноса не може да се разуме повлашћени положај цркве, јер би друкчије требало претпоставити, да су људи одаривали калуђере без сваког разлога и намерно стварали центре неког социалног паразитизма, што не би било озбиљно. У црквама и манастирима молили су се Богу за своје осниваче и добротворе, па дакле за владооце, за њихову земљу и за њихов народ, и у томе се састојала дужност цркава и манастира према држави. У званичним актима Московске Русије (XIV—XVII в.) свештенство се назива „богомолци государеви“, као што се племићи називају *слуги государеви*. Као што су племићи служили господару, тако су се за њега цркве и манастири Богу молили, и то су биле две сталешке дужности са гледишта оног доба подједнако важне. И ако у српским споменицима нису слични или аналогични изрази уобичајени,²⁾ али је суштина ствари била без сумње једна те иста. Да ту дужност молења Богу врше, за то су цркве и манастири добијали земље и уживали економски имунитет и право на работе и дажбине од стране насељеника.³⁾ Држава се старала да тим даровима и повластицама обезбеди довољан број свештеног особља, али је у исто време пазила, да не би насељеници црквених имања били преоптерећени. Из тога дуплог разлога је несумњиво постала одредба Душановог Законака, која гласи: „И на тисушту кућ да се храни у манастиру 50 калуђер“ (чл. 16).

¹⁾ У повељи манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1343 г. кр. Стефан Душан каже о своме дару овако: „И све тои да пребивајет држимо и обладајемо намастиру сему непоколебљемо и неотемљемо дондеже имеје царство вечноје, пришед, разорит и упрзднит vsаку власт земљану и државу“ (чл. III).

²⁾ Само у повељи цара Стефана и краља Уроша 1353 г. митрополит серски Јаков назива се „молебник царства ми“. (*Нон.*, Спом., 702).

³⁾ „Охридски архиепископ Теофилакт из XI века забележио је о првом парохијском свештенству међу нашим прецима: да је своје дужности вршило врло предано и да за то није тражило од народа никакву наплату; ниши је оиеш оно само што давало земаљском господару, већ му се одуживало шиме, ишио је приносило молитве Богу“, — д-р Рад. М. Грујић, *Средњовековно српско парохијско свештенство*, Скопље, 1923, с. 53.

Хришћанство је прекинуло са старим ропским односом човека према Богу као грозном владоцу, кога је требало само умилостивљавати молитвама и жртвама. Оно је начинило од човека сина Божјег, те га је ослободило и духовно и морално и отворило му је бесконачни пут усавршавања у тежњи за истином и добром. Према томе је хришћанство омогућило онај развитак културе, који се јавио у Европи после Христа. И носиоца те културне могућности и одговарајућих културних снага била је црква. Она је примила све позитивне вредности класичне културе, освештала их је својим ауторитетом, узвисила својим идеалима, и даље је наставила непрекидни светски културни развитак. Црква је доприносила друштву и духовну и моралну просвету. Она је освештала државну власт као носиоца мира и реда у друштву и истакла је за државу узвишени циљ моралног служења друштву. Пошто се средњовековна држава у својој радњи ограничавала на одржавање спољашњег и унутрашњег мира и још није била у стању да преузме на себе и социјално-политичке задатке, то је црква вршила те задатке. Бриге о народном здрављу, о народној исхрани у време глади, потпомагање сиромаша и инвалида, брига о удовицама и сирочади, и народна просвета, — све је то у средњем веку спадало у надлежност цркве. Држава је о томе водила рачуна и чак је надзиравала да цркве и манастири врше те своје дужности исправно. „И по свех црквах“, вели се у Душановом Законику, „да се хране узоби како јест уписано от ктигу; кто ли их не усхрани, од митрополит, или от епископ, или от игумен, да се отлучи сана“ (чл. 28). У оно време, кад није било довољно безбедности ни за личност ни за имање, манастири штићени часним крстом и признатом њима божанственом слободом били су као нека неутрализована уточишта за миран културни и просветни рад. Зато су богати поклони манастирима и повећавање њихових имања омогућавали развијање културе не само духовне, него и материјалне. У последњем погледу треба да се наведе историски рад манастира на колонизацији нових крајева у Немањинској држави (*Конст. Зирчек*, III, 172). Српски народ добро зна, да му се лепо исплатило све, што је поклонио цркви, јер баш цркве и манастири су му сачували народну културу и народну самосвест у најтежа времена народног живота.

Целокупни клир је сачињавао једини свештени staleж, у колико је обухватао лица, која су имала свештени сан, за који су биле везане извесне повластице установљене у канонима и признате од световног законодавства. Нису те повластице биле многобројне. Све оне, може се рећи, састајале су се у основној повластици, и то да је свештенство уопште подложно само црквеном суду и то због свију дела како кривичних, тако и грађанских. То је начело било утолико тврдо и несумњиво, да о њему чак не спомиње ни Душанов Законик, који иначе бележи и потврђује сталешке повластице. Али наведена повластица свештенства по себи се разумела, те за њу није требало ни спомињати. На њу *упозорје* само једна забрана, која се налази у Душановом Законику, и то ова: „Отселе да не урве (не ухвати) ниједина власт калуђера или црковнаго човека“ (чл. 30). Ту се забрањује повреда од стране све-

товних власти судског имунитета цркве у ширем смислу, и то како сталешког суда црквеног над свештенством, тако и патримониалног суда црквеног над насељеницима црквених земаља. Као припадник свештеничког сталежа ту се наводи само калуђер, што се може лако објаснити из практичних разлога, о којима увек води рачуна стари законодавац. Тешко се могло претпоставити, да се која од световних власти одважи да дирне у више црквене јерархе, те није ваљало да се то у закону предвиди. Али то је могло угрожавати редовном калуђеру, те њега је законодавац навео. Није споменуо ни попа, али то опет стога, што се поп, као што ћемо видети доле, налазио под нарочитом заштитом господара земаља, те није било толико подложен опасности од самовлашћа, као што један калуђер, кад се нашао ван манастира. Баш таквог калуђера ван манастира негде на путу Законик нарочито брани још једним другим поводом. „Ако се где случи кому љубо гостеве, или трговцу, или калуђеру,¹⁾ тере му узме што гуса, или тат, или која годе забава — да греду те-зи вси ка царству ми, да им плати царство ми што буду изгубили, а царство ми да иште ђефалије и властеле којим буде пут предан и страже предане“ (чл. 160). Осим наведеног свештенство као једноставни сталеж ужива још две повластице и то нарочиту заштиту части и поштрену заштиту живота. Обе се те повластице садрже у чл. 95-м Душ. Законика, који гласи: „Кто опсује светитеља или калуђера или попа, да плати 100 перпер; и кто се најде убив светитеља или калуђера или попа, да се та-зи убије и обеси“. Детаљну анализу наведене одредбе износимо доле у историји кривичног права (в. II део, стр. 91 и 84—85). На овоме месту наводимо само опште начело и подвлачимо, да је то једини случај, кад се три основне категорије клира, и то епископ, калуђер и поп, наводе заједно и сматрају као једна целина. Иначе између њих постоје велике и знатне разлике баш у сталешком погледу.

Различит је био сталешки положај виших јерарха црквених и редовног клира. У више јерархе спадају игумани и епископи разних рангова, и то архиепископи, митрополити и патриарх (од 1346 г.). Игумани, а понегде и архимандрити, били су старешине манастира и у томе су звању били законски заступници тих повлашћених правних лица те су стварно заузимали сталешки положај, који је припадао повлашћеним велеседницима. Исто је вредело и за епископе, који су своје столице држали по појединим манастирима, на чијим се земљама базирао њихов сталешки положај у држави. Такво је искоришћавање манастира од стране епископа било утолико уобичајено, да се његово уклањање гарантовало неким манастирима као нарочита повластица, која им се додељивала. „И обретох“, пише кр. Милутин у Светостефанској хрисовуљи 1313—1318 г., „храм сего светаго првомученика, апостола же и архидиакона Стефана порушен и разорен, и сего из нова

¹⁾ Тек Текелијин-Софијски препис доноси вариант: „калуђеру или попу“. У познијем се препису изгубила сталешка разлика, која је у Немањинској држави постојала између калуђера и попа.

саздах, и рекох јего неколике бити архиепископији, ни митрополији, ни епископији, такмо игуменији ва обштежилиште чрнцем“ (чл. I). Истим се речима гарантује иста повластица Аранђеловског манастиру код Призрена (хрисов. 1348—1353 г., чл. I). Поред тога има хрисовуља, у којима се поједине цркве и манастири додељују епископијама ради њиховог материалног обезбеђења. Тако је краљ Урош I доделио Захумској епископији цркву св. Богородице у Стону (хрисов. око 1253) и манастир св. Петра и Павла на Лиму (хрис. 1254—1264 г.),¹⁾ коме су се, затим прилагали нови дарови услед „запустенија“ споменуте епископије (хрис. 1318—1321 г., чл. I; 1324—1325, чл. I). Призренској Епископији је краљ Стефан Дечански потврдио њихова права на цркву Пречисте Богородице на Левиши (хрис. 1326 г.), а под царем Душаном је Скопска митрополија добила задужбину Оливерову манастир Лесново, коју је задужбину цар потврдио, а манастир је по молби ктитора Оливера подигао „от игуменије на епископство, да је ва област и ва помен првопрестолније митрополије тројеручице славнаго града Скопија“ (хрис. 1347—1350, чл. III). Као што се види, сталешки се положај виших црквених јерарха базирао на црквеним и манастирским земљама, које су њима биле додељене као законитим заступницима дотичних правних лица. Нису ти јерарси имали на тим земљама право личне својине, него право уживања по службеној дужности па и то је њихово право уживања било регулисано ктиторским хрисовуљама и типичима. Ипак је то уживање постављало сталешки положај јерарха на нивоу властеле и чак велике властеле и начињавало је од њих нарочити ослонац за владаочева власт. Пошто су виши јерарси заузимали сталешки положај једнак са властелом, могли су добијати од владара поклоне, који су се давали њима лично независно од њихове црквене дужности и у потпуну личну својину. Тако је мелнички митрополит Кирил добио од цара Стефана Уроша 1356 г. цркву св. Николе Стошког са земљом и насељеницима. У дотичној баштинској повељи о правној природи тога дара вели се овако: „И такози му написа и утврди царство ми словом царским, ако му се случи тере остави својим хотенијем митрополију, да си има и онузи црков са всем, што му јест записало царство ми под онузи црков Светаго Николи Стошкога, да си јест вољан митрополит Кирил оном-зи црковом до својега живота а по смрти својој љуби за душу под црков подписати, а или кому харизати (даровати)“ (Нов., Спом., 309, VII).

Што се тиче редовног свештенства, у њему треба да се прави разлика између калуђера и попова. Калуђери су намењени општежитију (конвикту) у манастиру, на чему инсистира и Душанов Законик (чл. 17, 20 и 36). То заједничко живљење у манастиру има да одвоји калуђера од његове куће (чл. 17) и чак од оног места, где

¹⁾ Констант. Јиречек није опазио, да су и црква и манастир били од почетка додељени захумској Епископији (*Историја Срба*, III, 78). Међутим то се види из одредаба хрисовуље манастиру св. Петра и Павла, где се одлучује, да на челу манастира стоји епископ-светитељ, који „да своими сели владат како је јегова воља“ (чл. XXVIII).

живи његова родбина (чл. 18), једном речи има, да га уклони из световног живота и то без повратка, јер му напуштање калуђерског звања није допуштено и фактички му је онемогућено (чл. 19). Може се казати, да у световној структури сталежа калуђер не заузима никаквог положаја. Он спада само у клир и ужива његова сталешка права (в. горе стр. 96—97). Наравно из калуђера бирају се и постављају игумани и епископи. Чим се калуђер попне на те више степене јерархије, његов се положај радикално промењује и он заузима одређено високо место у световној структури сталешкој. Али доклегод то није наступило, редован калуђер остаје ван световне сталешке структуре. Унутра у манастиру калуђер заузима различити положај, у газдинству и духовној управи манастира, почињући од редовног *владаљца*, који надзирава рад насељеника и испуњава различите наредбе, па затим еклисиарха и иконама, доклегод не уђе у редове *частних стараца*, који стоје уз игумана и заједно с њим управљају манастиром нарочито у Хиландару, који се поредак прописује у Душановом Законику за све манастире, кад се наређује: „игумни да живу у киновијих (у општежитију, у заједници) по закону, зговораје се (са) старци“ (чл. 15). Али то све је унутрашња ствар манастирског живота, која се не тиче световног уређења сталешког, куда калуђер улази тек кад избије на положај игумана или епископа.

Сасвим засебан положај заузимају парохиски свештеници, или као што се називају у споменцима, попови. Већ унутра у црквеној организацији положај попова обележен је једним знаком нижег сталежа, и то дужношћу да плаћају јерархији данак. Најстарији назив за тај данак су *бир* и *врховина*. Поповски бир треба да се разликује двојаки, и то бир, који су попови плаћали, а наплаћивао је епископ, и бир, који су плаћали насељеници парохије, а наплаћивао је господар земље, који је парохиску цркву издржавао. На те две врсте бира наилазимо још у Жичкој хрисовуљи 1220 г., где се баш доносе засебне одредбе о једној и о другој. Прва врста то је „земљана поповска бир“, коју наплаћују напола протопона дворски и Жички манастир (чл. VI, XII). Карактеристичан је назив бира *земљани*, што упозорuje, да су га попови плаћали од земље, коју су држали. То се начело опорезивања од земље попова од стране епархиских епископа трајно одржавало, тако да и Душанов Законик одређује, да се *доходак духовни* узима од попова од баштине (чл. 37). Другу врсту поповског бира Жичка повеља одређује овако: „поповска бир“, што се уземле на људех“ (чл. XI); тај бир наплаћује Жички манастир, несумњиво као господар земаља, на којима се парохиске цркве издржавају. У Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353 г. наилазимо на пропис, како се тај бир плаћао, и то: „да дају бир духовну наодрицом, лукно жита воља два динара“ (чл. 151). Дакле се тај бир плаћао од одра т.ј. постеле, што значи да се плаћао од сваког брачног пара. Пропис о њему наводи се у „закону Србљем“, т.ј. у правилима о работама и дажбинама, које су насељеници манастирских имања земљорадници имали да тегле манастиру. Дакле је јасно, да је тај бир наплаћивао манастир као господар земље. На овом месту нас занима само прва врста поповског би-

ра, и то поповски бир у правом смислу, који се плаћао од стране попова епархиском епископу. Узимање бира сматрало се као знак „духовне области“ епископа над извесним местом (Светостеф. хрис. 1313—1318 г., чл. XXVII). И ако је начелно бир припадао епископу, у пракси га је могао наплаћивати неко други, који је имао „духовну област“ над датим местом и сем тога се наплаћивање бира могло делити између две институције. Тако се према одредби у Жичкој повељи наплата бира дели напола између дворског проте и између Жичког манастира (в. горе стр. 99); а према хрисовуљи ман. Раваници 1381 г. манастир на једним местима дели бир на пола са митрополитом, а на другима сам све наплаћује (чл. XI—XII). Поред бира плаћали су попови још *врховину*, која је према Жичкој повељи припадала у целоме епископу (чл. XII). Врховина и бир сачињавали су основне дохотке епархиског епископа; кад су се хумски епископи жалили краљу, да је њихова епископија оскудела, позвали су се, да „ни врховине не има(ју), ни бира, ниједног доходка“ (1318—1325 г., *Нов.*, Спом., 597, I; 598, I). И ако су бир и врховина спадали у „духовну област“, ипак су имали приватноправни, патримониални карактер, што се види одатле, што су се могли откупити. „А попове“, вели се у Дечанској хрисовуљи 1330 г., „да давају мојеј цркви (т.ј. Дечанском манастиру) врховину, како ју су епископу Хвостанском давали, јере бо краљевство ми купи тузи врховину од (е)пископа хвостанскога“ (чл. 29), а на другом месту исте повеље ствар се још боље расветљује и то овако: „понеже бо краљевство ми ослободи и откупи моје цркве попове у епископа хвостанскога Николе за 4 ста овац с јагњци и за 500 перпер, да не имају запрештенија ни од архиепископа, ни од епископа моје цркве попове, ни прочији људије, ни врховине да не давају, ни јагњетин, ни когаре доходка којег су давали“ (чл. 52). Дакле су попови Дечанске метохије били ослобођени од врховине и сваког другог дохотка епископског исто тако, као што су се насељеници манастирских имања ослобођавали од терета и дажбина у корист државе. И последица је таквог ослобођења била у једном и другом случају иста, и то, као што су меропси били дужни оно, што су пре давали владооцу, да надаље дају господару земље, исто тако су ослобођени попови били дужни, да оно, што су пре плаћали епископу, надаље да плаћају манастиру као господару земље. Ту није било претварања јавноправне дужности у патримониалну, него промене у адресату дужности. Пошто је таква промена била могућа, то показује, да су се попови налазили под патримониалном влашћу епископа или у патримониалној зависности од њега. Цар Стефан Душан откупио је од Призренског митрополита бир и сваки доходак духовни и власт духовну у метохији Аранђеловског манастира те је ослободио у више наведеном смислу попове те метохије (Аранђел. хрис. 1348—1353 г., чл. чл. 190 и чл. 2). После горњег ће за нас бити потпуно јасно, што значи она слобода, коју је краљ Милутин потврдио поповима на земљама манастира св. Ђорђа Скопског на основу старих хрисовуља, издатих од цара Романа првог ктитора тога манастира и цара Алексија другог ктитора његовог. Односна одредба кр. Милутинове хрисовуље гласи: „Поповљане, који се обретајут ва Скопији граде под областију Светаго Георгија и в селех и ва всех

метохијах по духовној области да не метеха никоји епискуп, ни дохотка узети ни запрештенија поставити на поповех Светаго Георгија, разве архиепискупу помен,¹⁾ а ексархато (ексаршину, т.ј. данак епископу, који се узимао преко епископског екзарха, т.ј. изасланика) Светому Георгију. И тизи попове да држе недељу (службе у манастирској цркви) у манастири редом“ (чл. 43; уп. чл. 38). Исто тако сад ће нама бити јасно, што значи у једној повељи Душановој лаконична одредба, да је цар ослободио цркву од „бира“ (хрис. цркви Анагноста Драгоја 21 маја 1350 г., чл. IX). На овом месту за нас је било важно да покажемо приватноправни карактер поповског бира и сваког другог дохотка духовног, који су попови теглили. Били су дакле попови подложни патримониалном данку, а можда и работи (taillables, а можда и corvées), већ унутра у црквеној организацији. То је једна врло важна чињеница, јер је већ она опредељивала, који ће бити положај одређен попу у световној сталешкој структури.

Маркантну одредбу о духовном дохотку доноси Душанов Законик и то оваку: „И ексарци (изасланици) космици (световњаци) да несу; да их не посилају митрополитије по поповех, ни да воде коњ митрополитских по поповех, разве да послала митрополит калуђера самодругаго по поповех да исправе духовно и доходак духовни да узме от попов који јест от баштине“ (чл. 37). Одавде се прво види, да су епископи увели обичај, да као своје изасланике за узимање духовног дохотка шаљу по поповима световњаке, т.ј. обичне слуге својег газдинства, да они изврше један од газдинских послова и то наплату дохотка од попова. Друго, што се одавде види, то је то, што нису попови само плаћали данак епископу, него су у његову корист теглили природни терет, као што је гајење и чување епископских коња. Душанов Законик и једно и друго укида, али је то све било, и у томе наилазимо на осетљиви доказ, да је зависност попова од епископа имала патримониални карактер.²⁾

1) „Они (поповљани) су ослобођени од плаћања дохотка архиепископу, те му дају само помен, о коме се не зна ништа поближе“, — тако тумачи ствар Конст. Јиречек (*Историја Срба*, III, 81), одакле се види, да сматра помен као једну врсту платежа архиепископу. Нама се чини, да није помен био никакав данак, него помен у правом смислу те речи, т.ј. помињање на служби божјој, које је почасно право свакако припадало епархиском епископу, чак и у цркви и у манастиру, који су иначе били ослобођени од сваког плаћања епископу. Тако у Дечанској хрисовуљи 1330 г. читамо: „што су давали попове врховину епископу хвостанскому, този дају цркви, а епископу да не дају от тога ништа, разве да му је помен“ (чл. 29). „И да не метеха пискуп... такмо помен да имат“ (хрисов. ман. Трескавцу око 1335 г., чл. 30). Лесновски манастир је од цара Стефана Душана био подићнут „от игуменјаје на епископство, да је у област и в помен врпропестолније митрополије тројеручице славнаго града Скопија“ (Хрис. 1347—1350 чл. III). — Нећемо ипак да на нашем тумачењу инсистирамо. Специјални истраживалац историје парохиског свештенства сматра, да је помен био неки дар свештенства и народа епископу, а који се дар обично састојао у разним природним плодovima; в. Д-р. Рад. М. Грујић, *Средњевековно српско парохиско свештенство*, Скопље, 1923, г. 72. Ако је то био дар, онда свакако минимални, чије се биће није састојало у његовој вредности, него више у признању власти („духовне области“) епископа.

2) Исто очевидно признаје Рад. М. Грујић, кад каже, да су средњевековни епископи узимали од потчињених им свештеника разне дажбине и услуге, „угледајући се на владоце и властелу“, — *Средњевековно српско парохиско свештенство*, стр. 74.

У потпуно патримониалној зависности били су попови према господару земље, на којој су се налазиле парохције, где су попови служили. Споменици, који су до нас дошли, односе се на земљишни посед црква и манастира те пружају нам податке о положају попова на црквеним земљама. Баш на тим земљама можемо констатовати патримониалну зависност попова од црква и манастира, као господара земаља. Та је зависност постојала поред патримониалне зависности од епархиског епископа и била је још већа онда, кад се патримониална власт епархиског епископа уклањала, што се, као што смо видели горе, често догађало. О тој непроменљивој патримониалној зависности попова од господара земље изразито се говори у хрисов. краља Стефана Дечанског манастиру св. Николе Мрачког 1330 г. и то овако: „Такожде и попове који су ва људех ва манастирских, да им не пакости великаја цркви, ни протопопа ни ексарси, ни ини прочии, но да пребивајут свободно људије тога манастире краљевства ми“ (чл. 14). Као што се види, попови ту добијају слободу од сваких терета у корист велике цркве и епархиских власти исто тако („такожде“), као што се насељеницима манастирских земаља даје слобода од свију терета у корист државе (иста хрисов.- чл. 13), али тако ослобођени, те у томе смислу слободни попови ипак остају „људи тога манастира“, дакле зависни од њега као господара земље. Да није та зависност била само номинална, него да је имала стварну садржину, о томе сведочи одлучна одредба Аранђеловске хрисовуље 1348—1353 г., која гласи: „А кто се обретају попове у всю области Архангелове, да им је закон о винограде и о оранији и о иној работе, како је закон у Студеници и у светога Симеона“ (чл. 192). У чему се баш састојао тај закон у Студеници и у Светога Симеона, није нам на жалост познато. Али на неколико места манастирске хрисовуље позивају се на закон св. Саве који је без сумње истоветан са законом у Студеници, и на закон св. Симеона, а увек се при томе имају у виду терети, које су били дужни да тегле насељеници манастирских земаља.¹⁾ Пошто се под исти закон подводе и попови, одатле се види, да су се попови сматрали као једна врста насељеника, једна врста црквених људи, који су се налазили у патримониалној зависности од господара земље. Какве су терете теглили попови, то се не зна, јер се закон св. Саве и св. Симеона

¹⁾ „А људије црквни да работају у закон Светога Симеона и Светога Сави... И Хранча по тастинни обљуби цркву, да јест црквини војник у закон Светога Симеона и Светога Сави“ (Хрисов. св. Ђорђу Скопском 1300 г., чл. 79 и 69); „И колици се обретајут Власи у Светога Георгија, да им јест закон Светога Симеона и Светога Сави, што и Малешевским Влахом и Студениским“ (иста хрисов., чл. 68); „Пастирем всем, овчарем и коњухом и јаздничарем и кобиларем да се плаћа како у Студеници“ (Светостеф. хрис. 1313—1318 г., чл. 82). „И где се обретају људије келије Спасови пирга... да работају цркви законом светога Сави, што им повелева иконом, јакоже јест писано в хрисовули деда краљевства ми светога краља“ (хрисов. кр. Стефана Душана Хиландарском пиргу око 1331 г., чл. VIII). „И виноград да тежи всак по закону како у Студеници у Светога Симеона“ (Аранђеловска хрис. 1348—1353 г., чл. 149). Нарочито је важан позив Скопске хрисовуље на закон св. Симеона и св. Саве, и то како долази на крају хрисовуље (чл. 79), јер се ту наводи домаћи српски закон за насељенике, који се нарочито додаје уз одредбе прихваћене из претходних византских и бугарских хрисовуља.

није сачувао. Али да су нешто теглили, на то упозорују неке реченице и неки индиректни подаци, растурани по појединим манастирским хрисовуљама. У Жичкој повељи око 1220 г., кад се прописује подела доходака између дворског протопопе и манастира, дохоци се опредељују овако: „что доходи или от попов или от влах или земљана поповска бир, что доходи от попов“ (чл. VI). Дакле поред земљаног бира, који су попови били дужни да плаћају епархиској власти, предвиђа се још доходак од попова, а који се доходак меће поред дохотка од Влаха, који су били дати цркви (чл. IV). Јасно је, да је тај доходак од попова био исте природе, као што и доходак од Влаха, т.ј. то је био патримониални доходак од црквених људи насељених на црквеној земљи. У хрисовуљи кр. Стефана Владислава св. Богородици на Бистрици 1234—1243 г. у вези са прописима о работама сокалника спомиње се поп и то у оваком контексту: „и кађи приходи краљ или властелин или гост, да приплаћа (сокалник) у оброк како и меропах. И поп да приплаћа, разве извод на попе да се не узима“ (чл. VI—VII). О изводу, односно којег се у датом случају прави изузетак, говорићемо доле; сад само констатујемо, да је на попа падао оброк у плаћању приселице, коју је манастир имао да даје краљу, властелину и госту (страном трговцу). У датом случају поп је без сумње био подложен једном патримониалном терету, који је теглио подједнако са осталим насељеницима црквене земље. Према Дечанској хрисовуљи 1330 г. поп је дужан да врши бар једну натуралну работу: „а виноград всак да копа, или поп, или кто љубо кто земљу држи“ (чл. 33). Грачаничка хрисовуља 1321 г. намеће поповима другу работу, ако то траже потребе манастирског газдинства: „меропах сипле слад тришти у годишти и да га охмели. Ако буде веће треба цркви слад, да га поп охмели“ (чл. 24). На неколико места се у хрисовуљама бележи, од којих се работа поп изузима. „А сено да косе“, вели се у Светостефанској хрисовуљи 1313—1318 г., „јакó мерописи и сокалници и мајсторије вси једнако, и на накосицу всак да излезе кто може косу држати, за један дан, разве попа“ (чл. 45). „Трка пета“, одређује се у истој хрисовуљи, през лето, разве попа, всакому да се узима“ (чл. 71). „Закон стари Срблем“ у Грачаничкој хрисовуљи 1321 г. одређује овако: „и да дове три дни зајесе заманицом, разве попов“ (чл. 28). Ако је за попа требало изразито чинити изузетак, то значи да су работе по општем правилу падале и на њега; свакако то несумњиво сведочи о томе, да кад је било речи о насељеницима манастирских земаља и кад се при томе употребљавала реч „свако“, онда су се под том речју разумевали и попови. Дакле су попови спадали у онај staleж, који је начелно био подложен дажбинама и работама (tailleable et corvéable) у корист господара земље. У хрисовуљи 1302—1309 г. краљ Стефан Урош II поклонио је Хиландару 15 кућа Влаха „да пасу кобиле црквене“; ти се Власи у хрисовуљи набрајају, а на крају долази „и поп који им је *работал*“ (чл. 17). Дакле се о попу говорило, да он работа. Језик у средњовековним споменицима је прецизан и опрезан, те за различите staleшке ситуације има различне изразе. *Работа, работати* примењују се на нижи staleж подвлашћен повлашћеним господарима земље. Не би се хрисовуља ни-

како послужила тим изразом односно попа, ако не би њој спадао у тај нижи staleж подређен патримониалној власти господара земље. Као поповска работа сматрала се очевидно служба Божја, коју је поп за Влахе вршио. Али поред те свештеничке работе падале су на попа и привредне работе, које је имао да врши у корист господара земље, јер је по закону св. Симеона и св. Саве било и за попове закона о винограду, и о орању и о иној работи (в. горе стр. 102). Као што и сваки насељеник, поп је седео на земљи. Аранђеловска хрисовуља 1348—1353 г. зна за попа „са всем својим ждребијем и с купленицама“ (чл. 38) и за сеске попове с баштинама (чл. 65 и 70). На својој земљи попови су били слободни од данака и работа у корист државе, али су били дужни да тегле терете у корист господара земље. О томе се изрично одређује у хрисовуљи кр. Стефана Дечанског епископији Призренској 1326 г. и то овако: „И стас поповска у Бурђевиштих и с људми који седе на њој, што јест придал родитељ краљевства ми с архиепископом Савом и с архиепископом светим Никодимом, да су црквони и да работају цркви, што им је закон. А от всех работ пронијарских да су слободни, како су и от испрва били. — И тако и у Долнем Полозе, у Лешнице, црков Светије Богородице и при њеј три стаси поповске, што се зове Двор Пископов от века, да јест слободно от всех работ краљевства ми и поданак, како је и от испрва било“ (чл. X—XI). Као што се види, поп је на својој баштини могао да има насељенике, који су му теглили терете, али није поповска баштина била слободна, него потчињена, јер је од ње поп теглио терете господару земље, како је био закон св. Симеона и св. Саве. Тако је барем било на горе наведеним местима у метохији Призренске епархије. У хрисовуљи истој епархији спомиње се „и у Требоши при цркви Светије Богородице при Трхале *нивије црквно* што је било от века“ (чл. XII). Сигурно се то *нивије* давало парохиском попу именоване цркве.

Сви горе наведени попови са својим ждребијем и купљеницама, као и са својим баштинама и стасима предају се црквама и манастирима заједно са земљама, на којима седе, а које владоци поклањају дотичним црквама и манастирима.¹⁾ Према томе се попови налазе „под облашћу“, т.ј. под влашћу, дакле под патримониалном влашћу господара земље.²⁾ Пошто је поп потпадао под патримониалну власт господара земље, постаје питање, да ли је могао да слободно промени господара или је пак био везан за извесно властелинство, за земљу извесног господара. Споменници пре Душановог Законика не дају на то питање један одређени директни одговор, него пружају само индиректна упутства у томе погледу. Треба да се на тим упутствима зауставимо. У хрисовуљи кр. Стефана Душана Хиландарску пиргу око 1331 г. наилазимо на оваку одредбу: „и попови, колици се обретају својим породицама, и коли

¹⁾ Осим горе наведених случајева в. још Грачаничка хрисов. 1321 г. чл. 21, Хтеговска 1337—1346 г. чл. 29.

²⁾ „Поповљане који се обретајут в Скопији граде *под областију* Светаго Георгија (Скопска хрис. 1300 г., чл. 43). Односно значаја речи *област* уп. Хиландарску хрисовуљу кр. Милутина 1300 г., где се вели овако: И кефалија градски да нема *области* тамо, ни ин владалац никоји“ (чл. 8).

ци пољубе цркв у земљи краљевства ми, да греду слободно“ (чл. II). У питању је црква пресвете Богородице у Липљани, коју цркву са земљама краљ поклања Хиландарском пиргу. Између повластица додељених тој цркви и чак на њиховом челу даје се право, да црква слободно прима на своје земље, у парохије које се на њима налазе, попове са стране, који би драговољно желели да се населе у парохијама на територији властелинства цркве у Липљани. Одавде следи, да иначе позивање или премамљивање попова са других земаља није по општем правилу било слободно. Дакле су попови били на извештан начин везани за земљу, као што и остали насељеници. Карактеристично је, да горе наведена одредба односно слободног примања попова пружа знатну аналогију одговарајућим одредбама односно примања парика и меропаха (Хиланд. хрис. 1282—1298 г. чл. 14, 1302—1309 г. чл. 15, 1332 г. чл. 32; Скопски хрис. 1300 г. чл. 45; в. горе стр. 62). У хрисовуљи кр. Стефана Владислава св. Богородици на Бистрици 1234—1243 г. одређује се: „извод на попе да се не узима“ (чл. VII; в. горе стр. 103). Извод је значајно довођење меропаха из другог места на земљу од стране господара, земље. Тај је извод требао да се не врши самовласно (в. горе стр. 64). У последњем случају се сигурно плаћала извесна глоба, која се, као што је то било уобичајено, називала истом речју, као што и противправна радња, дакле *извод*. Баш такав извод није се узимао „на попе“, т.ј. ако је у питању било превођење попа. То би сведочило, да се попу признавала већа слобода кретања, него меропиху. Није цела ствар јасна, али свакако мислимо, да је у питању слобода кретања попа, која, као што изгледа, није била потпуно призната. Нису наведена индиректна упутства довољна, да се афирмативно тврди, да су попови били везани за земљу, али ипак овлашћују да се претпостави, да нису попови уживали потпуну слободу кретања.

Као што смо имали прилике забележити горе, господари земаља пазили су, да не би било ненормалне диспропорције између различитих категорија насељеника у њиховим властелинствима. Тако су забрањивали постанак нових промијара (в. горе стр. 41) и прелазак меропаха у Влахе (стр. 73—74). То су чинили из газдинских разлога према извесној привредној калкулацији, које су се држали. Из истих су се разлога предузимале нарочите мере, да не би било хиперпродукције попова на штету других врста радника. Ту спадају нарочите одредбе о положају поповских синова, који нису били спремни да наставе очев посао. „И поповски синови“, вели се у Скопској хрисовуљи 1300 г., „који книгу не изуче, да су сокалници, а да се не померопше“ (чл. 70). Детаљнија је у томе погледу одредба Светостефанске хрисовуље 1313—1318 г., која гласи: „Синове попови колици книгу изуче вси једну земљу отчину да држе, а који не научи, ако му отац поповић, а он да буде сокалник; ако ли му је отац меропшић или сокалницић, а он да буде што му и дед бил“ (чл. 67). „Поповски синови“, одређује се у Дечанској хрисовуљи 1330 г., „кто книгу изучи, да стоји с оцем на својем ждребију; ако ли книге не изучи, а он да је меропих. И да се поп од попа стави, а меропшић ако книгу изучи, да је меропих“ (чл. 43—44). Наведене одредбе пружају нам јасну слику о сталеш-

ком положају попова. Пореклом су попови били из нижег себарског сталежа, и то из сокалника или меропаха. У колико су поповски синови били спремни да наставе очев посао, наслеђивали су очев положај, свакако су остајали на поповском ждребу те су теглили поповске терете. Уколико се нису за очев посао спремили, преводили су се у сокалнике или меропхе. Да не би дошло до хиперпродукције попова, свакако да не би меропси прелазили на повољнији поповски положај, Дечанска хрисовуља им то забрањује и проглашује начело, „да се поп од попа стави“. То је начело у јавној супротности са канонским прописима, који су одлучно били против искључиве наследности свештеничког положаја и тражили су да се у клир примају сви за то спремни, иако не би били свештеничког порекла.¹⁾ Унаточ канонима ипак се наследност и искључивост поповског сталежа уводила из економских разлога господара земље. Интересантно је подвући, да су исти разлози играли исту улогу и у Русији. Руски владари су директно забрањивали да се примају у клир њихове ниже слуге (војници и др.) и сељаци државних имања; властела и чак духовни велепоседници су исто тако спречавали, да иду у клир њихови приватни поданици; на тај је начин постао наследни поповски сталеж.

Као што се види из горњег, попови су спадали у нижи себарски сталеж.²⁾ Такав положај парохиског свештенства је карактеристичан за православне земље. Исто, као што у Србији, видимо и у Русији, где су попови исто тако потпадали под патримониалну власт и епархиског епископа и господара земље. Од редовног насељеника поп се разликовао само у томе, што није био везан за земљу те је уживао слободу кретања, тако да се могао селити кад год би хтео и без плаћања какве таксе за то. У руским земљама, које су прешле под Пољску, положај је православних попова био још гори, јер су они тамо, и то у Галичкој земљи (потоњој Галицији) у XV веку потпадали чак и под патримониалну јурисдикцију господара земље.

Душанов Законик говори о положају попова на два места, и то прво у чл. 31-м, и друго у чл. 64—65. Та места спадају у различне одељке Законика, те се наведени чланови могу протумачити само према месту, где се налазе, дакле помоћу тзв. систематске интерпретације.

Чл. 31-и налази се између чланова посвећених *црквеним људима* у правом смислу те речи, дакле људима, који су стајали под патримониалном влашћу цркава и манастира као повлашћених велепоседника. Дакле поп на земљи цркава и манастира спада у

1) „Тридесете и третије 6-го сабора правило, ва Јудеих убо левитскоје једино колени свештенство наследова, от његоже свештеници хотеште бити пријемаху се, Нам же не в род иже в причт поставити се хотештому взирати подобајет; но аште достоин будет по пределех божественних правил, в причт да примешајет се, љубо преродитеље имел јест свештеники, љубо ни“ (*Синтагма Матије Властара*, К-састав, глава 13, *Нов.*, Синт., 348).

2) То је било њихово редовно стање, од којег је могло бити изузетака у правцу приближавања попова властeosком реду; в. *Д-р. Рад. М. Грујић*, *Средње-вековно српско парохиско свештенство*, Скопље, 1923, с. 15 и 54.

број тих црквених људи. У наведеној вези ево што се говори о попу: „И попове баштини да си имају своју земљу баштину и да су свободни; а ини попове који не имају баштине, да им се даде три њиве законите, и да јест поповска капа свободна; ако ли веће узме, от те-зи земље да работа црквама та по закону“ (чл. 31). Пре свега се у наведеном члану види тројаки однос, у којем је поп могао да буде према земљи. Прво поп је могао имати своју баштину. Друго, кад је није поп имао, онда је од цркве, као господара земље, добијао три њиве законите; ту се мисли на ону земљу, која се према обичају давала попу за издржавање; говори се о трима њивама према газдинском систему од три поља, кад се две њиве сеју, и то једна зимским, а друга пролетњим усевом, а трећа остаје незасејана да се угари; иначе три њиве сачињавају једну земљишну парцелу, онај поповски ждроб и оно нивије црквено, које смо забележили горе (в. стр. 104). На крају долази трећи случај, кад се поп не задовољава са уобичајеним ждробом, те узима од цркве још неку земљу за обраду. Поводом три наведена облика односа попа према земљи доноси се у чл. 31-ом три специјалне одредбе о положају попова, и то оваке: у првом случају да су попови *слободни*, у другом да *поповска капа је слободна*, а у трећем да *поп работа црквама по закону*. Што значи, да су попови баштинници слободни? Кад се у правним споменицима вели, да су неки људи слободни, то може имати два значаја, и то: прво да су они слободни од данака и терета у корист државе, и друго да нису они везани за земљу неког господара, него се могу слободно кретати и селити камогод и код кога год желе. Први значај је најпроширенији и долази у свима манастирским хрисовуљама. Други се среће ређе и према њему се *слободан човек* противставља *човеку господитом* (Скопска хрис. 1300 г., чл. 45; в. горе стр. 63). Који од два наведена значаја треба да се примени на одредбу чл. 31-ог Душановог Законика, према којој су попови баштинници *слободни*? Ст. Новаковић у своме коментару чл. 31-ог узима први од наведених значаја, те каже, да су се попови с очевинским имањем (с баштином) ослобођавали од свију терета, — малих и великих работа (Зак.², с. 164), али на жалост не објашњава, на работе у чију корист мисли. Пошто се израз *работе мале и велике* примењује у Законнику на терете у корист државе (чл. 26), дакле би логично било претпоставити, да се у чл. 31-ом мисли на слободу попова баштинника од истих терета. Али пошто се у истом члану за трећи од предвиђених у њему случајева прописује, да поп работа црквама, доследност стилизације целог члана захтева, да се слобода попова баштинника протумачи као слобода од работа у корист цркве. У другом се случају одређује, да је слободна поповска капа. Подвучимо, да долази неки други израз, него што за попове баштинике, о којима се просто говори да су слободни. Стари правни језик је прецизан, тачан и сталан у изразима. Ако он мења израз, то никад не чини ради формалних захтева стила, него увек из стварних разлога. Слобода поповске капе мора према томе значити нешто, што се разликује од слободе уопште. Рекли бисмо, да она има у виду само слободу попове личности, што би значило,

да није парохиски ждреб уопште слободан од свију терета, него да је поп слободан од ма којег личног рада. У трећем случају поп узима земљу за обраду, као што и сваки насељеник-меропаш, те од те земље има да тегли све тежачке терете. Трећи случај, и ако није предвиђен у споменицима пре Душановог Законика, не изненађује нас ни не зачуђује, јер није у супротности са оном сликом поповског положаја, коју смо горе дали. Збиља се потпуно може разумети, да поп, који је обично меропашког порекла и чији син може да се у меропашко звање натраг врати, поред свога свештеничког посла обавља још меропшки посао, од којег и тегли уобичајене меропашке терете. Слаже се са горњом сликом и други случај, ако се дотична одредба протумачи рестриктивно као ослобођење попа од личног рада, јер то потпуно одговара горе наведеним прописима манастирских хрисоџуља о томе, од којих се работа поп изузима (в. горе стр. 103). Што се пак тиче првог случаја, он се налази у директној супротности са хрисоџуљама, према којима су сви попови подложни работама у корист цркве, не изузимајући ни попове баштинике (в. горе стр. 104). Због тога морамо признати, да одредбе чл. 31-ог Душ. Законика стварају за попове нови положај, и то на црквеним и манастирским земљама ослобођавају од работа у корист господара земље попове са баштинама, па можда и попове са паохиским ждребовима; допуштамо и то последње, јер не смемо тврдити, да наша рестриктивна интерпретација другог случаја у ствари одговара законодавчевој мисли у чл. 31-ом. Интересантно је то, што истовремена са Законом Аранђеловска хрисоџуља не води рачуна о донетој за попове слободи, него се односно попова позива на стари закон у Студеници и у св. Симеона (в. горе стр. 104). Али то нас не може да зачуди, јер знамо да у старо доба нису се закони одмах остваривали, нити је право било на целој територији изједначено, и ако је законодавац тежио за тим (уп. II део, стр. 16).

Чл. 64—65-ти спадају у онај одељак Законика, који је посвећен себрима и то нарочито оним, који су седели на земљама световних велепоседника, дакле властеле, те се морају интерпретирати баш у тој систематској вези. Први од тих чланова гласи: „Сирота кудељница (сирота жена која се издржава предењем) да јест свободна, такожде како и поп“ (чл. 64). Не може бити сумње, да се ту мисли на слободу од терета и то од терета у корист господара земље. Други члан гласи: „Поп који не има свога стаса, да му се даде три њиве законите. И поп, који је годе, од свога господара да не греде никамо; ако ли га господар не име хранити (тј. ако му не да њиве за издржавање) по закону, да дојде ка својему архијереју, и архијереј да рече оному-зи властелину да храни попу по закону, да ако он-зи господар не име чути, да јест поп свободан куда му годе. Ако ли буде поп баштиник, да га нест вољан отгнати, такмо да јест свободан“ (чл. 65). Пошто се у наведеном тексту изрично спомиње властелин као господар земље, потпуно је јасно, да је ту у питању поп, чија се парохија налази на властеоској земљи. То је врло важно, јер осим Законика ниједан споменик не пружа нам никаквих података о попу на власте-

оској земљи. За разлику од земље црквене, на властеоској земљи Законик предвиђа само двојаки однос попа према земљи, и то или поп има баштину, или добија парохиски ждреб. Да поп узме за обраду парцелу властеоске земље изнад парохиског законитог ждреба, о томе Законик ћути. Што то ћутање има у ствари да значи, не знамо. Није ипак невероватно, да је такво тежење властеоске земље од стране попа било намерно искључено, да не би поп потпао под потпуну патримониалну власт световног господара земље. То се допуштало на црквеној земљи, јер зависност од црква и манастира, ма каква да је била, није ипак попа изводила из оквира црквеног сталежа, што би му претило, ако би вршио меропашки посао код световног господара. За два предвиђена случаја односа попа према земљи на имању световног господара доноси се у чл. 65-ом специјалне одредбе, али по другом питању, него што у чл. 31-ом у погледу духовног господара земље, и то не говори се о слободи од работа, него о слободи кретања. Питање о слободи од работа је одлучно решено у чл. 64-ом и то на један генерални начин, од чега се не прави никакав изузетак. Да ли се у томе генералном решењу потврђује пракса, која је пре постојала, или се уводи нешто ново, на то питање не може се дати одговор, јер за то нема изворних података. Није ипак искључено, да је то стара уобичајена пракса, која није допуштала теглење работа од стране попова у корист световних господара, да се не би попови дефинитивно декласирали из црквеног сталежа. Ма како да је било, у чл. 65-ом је реч само о слободи кретања и то се питање решава овако: слободу ужива само поп-баштиник; што се тиче попа, који је добио три њиве законите, он је везан за господара земље и не сме да га напусти; само ако би му господар те њиве одузео, онда поп може да га слободно напусти. Одатле се види, да поп, који није имао баштине, те је добио парохиски ждреб, и ако није теглио терете, ипак се према господару налазио у патримониалној зависности. Потпуно је слободан био на властеоској земљи само поп-баштиник. Интересантно је, како му се та слобода гарантује у Законику. Пошто је он седео на својој баштини, није му била потребна слобода, да се са своје баштине исели; стога му се гарантује, да није господар властан да га отера. Та се гаранција даје попу баштиннику директно и изрично као признато му право, а не као рефлекс господарских прописа за управнике имања, као што је то био случај са меропсима (уп. чл. 32-ги Душановог Законика; в. горе стр. 54).

Постаје питање, зашто се у Законику ништа не говори о слободи кретања попова на црквеним земљама, или тачније, шта то ћутање значи, да ли то, што су ти попови ту слободу сви уживали, или што нису је уживали. Уколико се може судити на основу индиректних података у томе погледу, на које наилазимо у хрисовуљама (в. горе стр. 104—105), нису ни попови на црквеним земљама уживали слободу кретања, што је потпуно вероватно, јер се зависност попа од црква и манастира, као господара земаља, компликовала са јерархском зависношћу његовом од истих.

На основу тачних изворних података могу се констатовати само односи попа према господару земље, на кога је падало из-

државање парохиског свештенства. У тим подацима нема ни трага црквене општине, као субјекта извесних имовинских права и издржаваоца парохиског свештенства. Не гледајући на то, Ст. Новаковић налази у изворима, и то у чл. 31-ом Законика, траг црквене општине. У своме коментару после наведеног превода чл. 31-ог вели овако: „Из тога би излазило да је свака црквена општина имала извесне њиве које би се поповима по закону давале на уживљење, ако свога имања не би имали“ (Зак.², с. 164). Није ту црквена општина изведена из изворног текста, него је узета из савремене црквене организације и пренета у старо доба. То се јасно види из даље интерпретације Новаковићеве. „Није било закраћено попу, као што се из закључака (чл. 31-ог) види, да узме од црквене земље на обраду и више, али је за то теглио све работе као и други људи. Не претпоставља се да поп може узети на обраду и другу какву земљу осим црквене, по свој прилици за то, што то није било у обичају, а може бити и зато, што није имало рачуна, јер су црквене земље биле са најлакшијим теретима. Овако би се разумевао овај члан сам по себи. Али кад се доведе у везу са чланом 65-им, с којим овај управо чини целину, онда излази да су често властела, као господари села и цркава, излазили на место овде замишљене црквене општине, те да су они вршили дужност општине према поповима. Најприближније ће бити истини, да је било и једних и других случајева“ (Зак.², с. 164—165). Дакле према Новаковићу у чл. 31-ом замишљена је црквена општина, а чл. 65-и регулише оне случајеве, кад су властела преузели њено место. То је једна комбинација, која никако не одговара тексту, у коме није замишљена никаква црквена општина, него се регулишу односи попа према повлашћеном господару земље, а као такав господар предвиђа се у чл. 31-ом црква или манастир, а у чл. 65-ом властелин. Црквену општину додао је сам коментатор узевши је из савремене му црквене организације. Иначе проницљиви и опрезни историк, Ст. Новаковић је у датом случају пао у грешку недозвољене модернизације прошлости.

§ 9. СТРАНЦИ.

Странце је на територију државе доводила поглавито трговина, те њихов се правни положај одређивао према захтевима трговинског промета; то значи, да су странци добијали сва она права, без којих не би могли успешно вршити свој трговачки посао. Међународни промет између две земље у средњем веку обично се вршио на тај начин, да је једној земљи припадала знатно активнија, другој знатно пасивнија улога; то значи, да су трговци једне земље редовно долазили у другу и увозили су и продавали своју робу, а домаћу су робу куповали у месту и сами извозили у своју земљу, ради чега су у туђој земљи боравили дуже време па чак су се тамо насељавали мање више стално. Немањинка држава је главну своју трговину обављала са Дубровником и преко Дубровника; при томе је активна улога припадала Дубровчанима. Да-

боме, и Срби су манифестовали активност те су ишли у Дубровник, али то није било опште правило, него изузетак; редовно пак, Дубровчани су долазили у Рашку и ту су боравили, па чак су се и насељавали. Тешњи трговачки промет између Дубровника и Рашке изазвао је читав низ уговора између њих, који иду систематским редом, почињући од Стефана Немање и све до краја Немањичке државе. У тим се уговорима одређивао према захтевима промета правни положај Дубровчана на територији Србије.¹⁾

Трговински промет пре свега захтева слободу кретања трговца по земљи и слободу обављања трговачких послова, те се те слободе гарантују Дубровчанима у свима уговорима почињући од уговора 1186 г. (чл. II) и све до уговора 1387 г. (чл. IX). Свако узнемиравање Дубровчана на њиховом путу и спречавање у њиховим пословима, или као што се говори у самим уговорима, свака „забава“, коју би ма ко учинио Дубровчанину, је најстроже забрањена. Почињући од уговора кр. Милутина око 1283 г. та је забрана праћена казненом санкцијом, и то глобом од 500 перпера.

Слобода трговачких послова наравно се могла базирати само на неприкосновености трговачке робе. Немирне прилике средњевековног доба нарочито су очевидно захтевале, да и та наравна претпоставка промета добије специјалну и свечану гаранцију. Баш такву је гаранцију дао Дубровчанима око 1334 г. краљ Стефан Душан у повељи, у којој је забранио да се трговцима ништа узима без купа. Текст те повеље толико је маркантан за оно доба и толико важан по својим одредбама, да га наводимо *in extenso*. „Створи милост краљевство ми всем трговцем дубровачким, који ходе по земљи краљевства ми, и такози им се обега краљевство ми ва Господа Бога и ва пречистују Матер Божју, да им не узме ништа краљевство ми без купа, ни кнез краљевства ми, ни ки властелин у земљи краљевства ми да не узме ништа без купа, ни само кра-

¹⁾ На тачну карактеристику уговора са Дубровником у томе погледу наилазимо код Михаила Јасинског, а која карактеристика гласи овако: „При закључивању уговора са српским владоцима Дубровчанин је имао у виду, да се не само чува мир који му је преко потребан за трговину, и који се не баш тако често нарушава, него истовремено и поглавито да се потврде раније дариване повластице или да се постигну нове трговинске олакшице у Србији, па такође добијање од српских владара граничних земаља (винограда и томе слично) толико неопходних за проширење сопствене мале територије Дубровника. Може се чак рећи, да се главни циљ ако не свију, то огромне већине тако званих уговора Дубровника са српским владоцима састојао у добијању (или потврди) разних трговинских олакшица у и добијању (или учвршћивању за њима) неопходних му земаља. Овим се објашњава, да већина од прегледаних докумената у ствари нису уговори између српских владара и Дубровника у строгом смислу те речи, већ тако рећи једностранни акти и наиме само трговинске повластице или багшинске повеље, дариване од српских владара Дубровнику... Само су ретки изузеци од ових уговора одређивали дејство и примену на територији обе државе, тј. на територији како Србије, тако и Дубровника. Највећа је пак количина уговора (тачније појединих тачака ових уговора) имала у погледу само пределе српских земаља, тј. назначена је била за регулисање у самој Србији узајамних односа између локалног становништва и Дубровчана, који су долазили у српске земље због трговинских послова“. (Михаило Јасински, Уговори српских владара са Дубровником као споменици старог српског права, Архив за пр. и др. науке, књ. XXXVIII, 1930, с. 177).

љевство ми да не узме силом без купа, разве да си продају, свободно ходе по земљи краљевства ми, ни на панађури, ни у којем тргу у земљи краљевства ми да им ништа не узме силом краљевства ми, разве да ходе по трговех, и што својом вољом продају краљевству ми, да им краљевство ми плаћа куп, како и прочи људије. И на моју веру на краљеву да се ни у чем не потвори (ништа не повреди) краљевство ми, што сам писал“ (Ноб., Спом., 166—167). Као што се види, трговачка имовина ту се штити чак и против владара, дакле су Дубровчани уживали исту неприкосновеност својине, као што и припадници повлашћених сталежа у Немањинској држави (уп. уг. 1349 г. чл. I, 1356 г. чл. I и III).

Трговина се допуштала Дубровчанима како увозна и извозна, тако и транзитна, последња са тим изузетком „такмо оружја да не носе... камо љубо у туђу земљу“ (уг. 1349 г. чл. III—IV, 1356 г. чл. IV—V). Недозвољено за транзит оружје, ако би се нашло, потпадало је конфискацији. Тачно је било одређено, где Дубровчани имају да плате царину, и да се царина има узимати „по закону“. На тај се начин обезбеђивала сигурност трговине. Ако не би Дубровчанин платио краљевски доходак по закону, онда би му се роба конфисковала (уг. 1253 г. чл. V), и то је сачињавало законити изузетак од неприкосновености својине.

Уговорима је било гарантовано, да Дубровчани уживају у Србији судску заштиту, исто као што и поданици. Који су судови били надлежни за парнице између Дубровчана и домаћег становништва, као и за парнице између самих Дубровчана, кад су боравили у Србији, о томе сад нећемо расправљати, јер ће се то питање претресати у одељку за историју судства. На овом месту довољно је забележити, да као странке пред судом Дубровчани су били изједначени са српским поданицима те нису били подложни никаквим ограничењима у том погледу, у појединости није се од њих тражила никаква кауција. Судска је заштита искључивала репресалије, које су се у средњем веку примењивале против странаца, а које су се састајале у томе, што је домородац самовласно одузимао имање странца ради подмирења својих према њему потраживања. Репресалије према Дубровчанима нарочито се забрањују у уговору 1215 г., где се прописује „да не буде изма (узимања)“ или у латинском тексту: „et ut non faciant pressalia“. У потоњим уговорима та се забрана више не понавља. Ипак не може се мислити, да је забрана била укинута те су се репресалије успоставиле. Не би такав закључак одговарао општем духу уговора, који стоје на чврстом земљишту правног поретка гарантованог законима и обичајима и штићеног судом. Као засебна врста репресалија допуштених између домородаца долази у средњовековном српском праву удава, коју Ст. Новаковић тумачи као право повериоца да свога дужника судом или самовласно ухвати, лиши слободе, свеже, па суду преда, који га је морао држати докле свој дуг не плати (Зак.², с. 197). Примена удаве против Дубровчана је под краљем Милутином била изрично забрањена, и то у уговорима 1302 г. (чл. II: „да им не удаве у ком годе дугу, лише (него) судом да се ишту“) и 1308 г. (чл. III: „и ни један човек у српској земљи, мал же и ве-

лик, да не удаје у удаву Дубровчанина⁴⁾. И та се забрана у потоњим уговорима не понавља све до краја Немањичке државе. Наилазимо на њу тек у уговору деспота Ђурђа Бранковића 1428 г. (чл. XXII), где се при томе наводи опомена Дубровчана, да није те забране било ни у уговору деспота Стефана. Што се забрана удаве изостављала у уговорима после кр. Милутина, М. Јасински објашњава на тај начин, да је она опет била допуштена и наспрам Дубровчана и то из разлога да се Дубровчанину одузме могућност да се сакрије, не задовољивши свог повериоца — Србина (*Архив*, XXXVIII, с. 173). Не би смо се сложили са наведеним тврђењем, јер се ствар може објаснити на други начин и то оваки. Можда се забрана удаве изостављала у потоњим уговорима због тога, што је дотична одредба кр. Милутинова ушла у живот, тако да се претворила у обичај чврсти и несумњиви у промету са Дубровником. Тек кад је под деспотима правни поредак попустио, затражили су Дубровчани у томе погледу нову гаранцију. Стефан Деспот, који се са неправдом борио унутрашњим средствима (*Нов.*, Зак.², с. CXXXIX, пр. 123), одбио је да такву гаранцију унесе у међународни уговор, а Ђурађ Бранковић био је приморан, да то учини.

Како су Дубровчани уживали судску заштиту, тако су и били дужни да сами снесу судску одговорност за своје кривице и да изврше све, што им је било пресуђивано. Ако не би то испунили, држава их је отеравала из земље. Одредбе о томе налазе се у уговору кр. Стефана Драгутина 1281 г. и у уговору кр. Милутина 1282 г. „Ако ли што погреше земљи краљевства ми“, вели се у првом уговору, „и не исправе ми се, да им се да веденије треми месеци, јако си могу тржници их отити у град са всем својим“ (чл. II). Други од наведених уговора излаже исто прецизније и то овако: „И јако што сагреше краљевству ми, да се судом исправљају, како је по закону. Ако ли суда не буде савршеније, их купци (трговци), који буду у земљи краљевства ми, да им јест рок за три месеца, да си изидут са всем својим добитком“ (чл. II—III). Као што се види, и код наведених репресивних мера предузиманих од стране државе, чувала се неприкосновеност својине Дубровчана и узимали су се у обзир њихови материални интереси, ради чега им се давао рок од три месеца за ликвидацију њихових трговачких послова. По уговору цара Душана 1349 г. чак у случају рата са Дубровником одређивао се за Дубровчане, које би рат затекао у Србији, рок од 6 месеци да се слободно иселе (чл. XIV; исто у уговору 1387 г. чл. XXI).

Велика повластица Дубровчана састојала се у томе, да је за штету им нанету одговарала шира териториална заједница, и то жупа (уг. 1205 г.¹⁾ чл. III, 1326 г. чл. II; в. доле II део, с. 27-28), околна села (1326 г. чл. V) или бар „ближње село“ (1308 г. чл. XII). Ако не би исплатила дотична териториална заједница, онда је оштету плаћао сам владалац (1308 г. чл. XII, 1326 г. чл. III и V). У тежњи за одлучним осигуравањем безбедности трговаца, цар Стефан Ду-

¹⁾ Љ. Стојановић мисли да је ова повеља краља Дечанског за време намесничковања у Зети, дакле пре 1321 г., — *Старе српске повеље и писма* књ. I, први део, 1929, стр. 40, бр. 45.

шан у своје уговору са Дубровником од 1349 г. донео је нарочиту новелу, у којој је одредио, да за сваку штету плаћа директно сам владар, а тек затим тражи накнаду од правог кривца (чл. II). Тај се нови поредак огледа у два уговара цара Стефана Уроша са Дубровником 1357 год. (Нов., Спом., 178, IV и 179, III), где се одређује директно плаћање отштете од владоца, који затим тражи накнаду од стварног кривца. Тек у уговору кнеза Лазара 1387 г. прописује се одговорност околине и тек, ако не би околина платила, има да плати владалац (Нов., Спом., 201, XI).

Уговор кр. Милутина 1308 г. гарантовао је Дубровчанима на српској територији слободу од војске (чл. II) и од градозданија и градобљуденија (чл. XIII), „и да им се коњи под ризницу не узимају ни на коју работу“ (чл. IV). У истом уговору им се признаје неприкосновеност дома, — „и куће да им се не печате ни от краља ни от властел“ (чл. VII). Пошто се спомињу куће, очевидно нису се имали у виду трговци, који само путују по земљи са робом, него они Дубровчани, који су се у земљи населили. Интересантан је изузетак, који се од наведених слобода прави у уговору кнеза Лазара 1387 г. „И који се Дубровчанин“, вели се у том уговору, „забаштинил у Новом Брду, тази да зиће град и да чува; који ли су гостије и нису се забаштинили, да им је на вољи, што им годе“ (чл. XIII). Дакле они Дубровчани, који су имали непокретно имање у граду, привлачивали су се на работе око зидања и стражарења града.

Карактеристично за средњи век па чак и за позније време било је *ius albinagii* (*droit d'aubeine*), — право владоца да узима после странаца наследство, заоставштину. На то право не наилазимо у уговорима са Дубровником, где се уопште не говори о наследству после Дубровчана све до уговора 1387 г. Тек у томе уговору кнеза Лазара одређује се о заоставштини Дубровчана, и то да она припада ономе земљаку, коме је њу Дубровчанин на смрти дао, што може значити и завештао и даровао и поверио ради предаје правом наследнику. „И ако се случи смрт кому Дубровчанину у земљи господства ми“, вели се у уговору, „што је његова имања, да за тои не има посла господство ми, ни кефалија господства ми ни ин... тко су у земљи господства ми, такмо да си је, кому га да он-зи на смрти, Дубровчанину“ (чл. XIX). Према општем новољном положају Дубровчана у Србији не може се замислити, да би пре 1387 г. Дубровчани потпадали под *ius albinagii*. Вероватније је претпоставити, да је ослабљење реда у Српској држави побудило Дубровчане 1387 г. да потраже потврду оног права, које су пре узивали, а коме је почела да прети опасност.

Дубровчанима, чији се долазак и правни положај одређивао трговинским односима, могу да се противставе Саси, чији је долазак и правни положај био везан за индустрију. Дошли су Саси у Србију из Мађарске средином XIII века и ту су старим римским трагом ударили темељ рударству, које су брзо (под крај XIII века) довели у процват. Нису се сачувале привилегије, с којима су се они позивали у земљу, нити какве повеље, које су регулисале њихов правни положај у даљем. Да је ипак било нарочитих одре-

даба о правном положају Саса, о томе сведочи тај факт, што у уговору са Дубровником 1308 г. краљ Милутин у једном питању подређује Дубровчане оној норми, која је вредела за Сасе.¹⁾ Ако су толико повлашћени странци, као што су били Дубровчани, ма да у некој тачци били изједначени са Сасима, то сведочи, да је и положај Саса био исто тако повлашћен. Али на жалост нису нам повластице Саса познате. Документално се може констатовати само једна повластица Саса и то њихово право слободног крчења шуме ради рударског посла и слобода подизања нових насеобина. За ту повластицу сазнајемо из Душановог Законика, где се та повластица ограничава. „Што су куде посекли Саси горе до сијега-зи сабора“, вели се у Законнику, „ту-зи земљу да си имају. Ако су кому властелину без правде узели земљу, да се суде са њим властеле законом светог краља. А от сада напреда Сасин да не сече; а што сече, онога-зи да не тежи, ни људи да не сађа, тако да стоји пуста, да расте гора. Никто да не забрани Сасину горе колико јест требе тргу; толико-зи да сече“ (чл. 123). Као што се види, Законик је Сасима одржао њихова стечена права по старим повластицама, дакле све земље, које су после искрчења шуме Саси присвојили и узели под земљорадњу, коју су обављали помоћу тежака. То се окупирање земље сматра и потврђује као законито, уколико је било извршено према прописима нарочитих повластица. Сем тога Законик предвиђа незакониту („без правде“) окупацију, поводом које признаје оштећеним господарима земље право тужбе. У будуће Законик допушта Сасима слободу крчења шума ради потреба трга, тј. рударског места, за топионице, али у исто време укида право Саса да земљу испод искрчене шуме окупирају.

Што се тиче осталих странаца, којих је било свакојаких, а који се сви деле на две основне верске категорије, и то Грка и Латина, и они су уживали извесне повластице, о којима се ипак није сачувало документалних извора. Има само података о томе, да право слободне трговине па дакле и заштиту свога имања уживали су подједнако сви странци, кад су долазили на тргове и панађуре. „И панађур, прежде уреждени Светим Романом царем“, вели се у Скопској хрисовуљи 1300 г., „да стаје новембра 8-ог... И сваки кто приходи на њ, љубо Грк или Блгарин или Србин, Латин, Арбанасин, Влах, да дава законују царину, јакоже у Хтетови и у Грачаници и по всех црквах иних“ (чл. 72). Детаљнија је одредба односно панађура код епархиске цркве св. Богородице на Левиши. „И на си панађур да греде сваки, или је Грк, или је Латинин, или кто љубо; да се нитко не задене за њего, ако је кому и велицем длгом длжан, но да си сваки трговав походит слободно. Кто ли хоште кому забавити или који метеж или бој ваздвигнет, да плати краљевству ми пет сто перпер; а кто похити мач или нож, да плати краљевству ми вражду“ (хрис. Призренској епископији 1326 г., чл. XVII). Маркантно је, да се овде повреда јавног

¹⁾ „Ако ли крв учини детић, да га пода господар; ако ли га не пода, да плати господар вражду, како и Саси плаћају“ (чл. X).

мира на панађуру па дакле и слободе трговине кажњава истом глобом од 500 перпера, као што и „забава“ учињена Дубровчанима (в. горе стр. 111). У повељи цара Уроша Дубровчанима 1362 г. вели се овако: „Знате ли како јест дал родитељ царства ми господин свето почивши цар матери царства ми госпођи царици тргове зетске, и паки јест сада дало царство ми трг призренски цркви господина цара Архангелу. Да тамо ви јест писало царство ми књигу свободну вам и друзем градовом, да гредете свободно без сваке забаве у земљу царства ми, а нитко ништо да ви не забави или ви што узме у земљи царства ми; кто ли ви што узме, да ви плати царство ми“ (чл. I—II). Ту се изрично изједначајуј слободе свију странаца у погледу трговине на трговима. У повељи, коју је цар Душан 1355 г. издао Дубровчанину Мароју Гочетићу, да га ослободи од сваке одговорности поводом његове службе на царском двору, вели се овако: „да га за то не поиште ни царство ми, ни госпођа царица, ни господин краљ, да ини ни нитко од властел царства ми, ни Грк, ни Латинин, ни трговац, ни Сасин, ни ин нитко у земљи царства ми“ (Нов., Спом., 175). Из тек што наведеног види се, да су странци иначе уживали право судске тужбе исто тако, као што и сви домороци.

Нису странци само долазили на пијаце, — тргове и панађуре, — него су и стално живели у градовима и трговима и тако су сачињавали засебне повлашћене категорије грађанства (в. горе стр. 83). На тај су се начин странци одомаћивали у Немањинској држави, те су сами владари противстављали унутрашње, тако рећи, странце спољашњим. Баш у томе смислу уговори са Дубровником регулишу подједнако суд за спорове између Дубровчана и Срба, као и између Дубровчана и Саса (уг. 1302 г. чл. II—III, уг. 1387 г. чл. II и V). Нису ти одомаћени странци спадали у нижи ред, нити у слабије елементе становништва, него у повлашћене категорије и јаче елементе, тако да се од њих чак могла очекивати нека манифестација самовлашћа. Баш тако интерпретирамо тај факт, што се у манастирским хрисовуљама из друге половине XIII в. Латинин убраја у оне, односно којих се предвиђа, да могу повредити црквени имунитет или нешто одузети од цркве (пов. ман. св. Николи Врањинском 1280 г., чл. VI; 1296 г., чл. VIII).

Изузевши горе наведену одредбу о Сасима (в. стр. 115), нема у Душановом Законнику ни засебног одељка, ни појединих чланова, где би се правни положај странаца регулисао на један општи начин. Латинина Законик спомиње поред „сваког госта и трговца“, кад свима им гарантује безбедност на путу (*salvus conductus*, — чл. 160). Исто тако истиче *иноверце*, да им гарантује нарочити састав мешовите пороте („половина Србаљ а половина њих дружине“) за суђење њиховим парницама са домороцима (чл. 153). Што се пак тиче најважнијих за странце права, и то слободе кретања, слободе трговине и неприкосновености њихове својине, то гаранција свију тих права долази у Законнику у новом и то генерализованом облику. „Трговци који греду по цареве земљи“, вели се у Законнику, „да нест вољан никоји властелин или који љубо човек забавити по силе, а или разбити купљу а динаре му

силом наврешти. Кто ли се најде силом растоварив или разваљав, да плати 500 перпер (чл. 118). Скарлата и мале и велике руке потребна трговци да греду свободно без забаве по земљи царства ми, да продају и купују и тргују како кому трг доноси (чл. 119). Да нест вољан властелин ни мал ни велик, ни кто љубо задржати и заручити своје људи или ине трговце да не греду на тргове цареве. Да греде всак свободно (чл. 121). Ако ли који властелин задржи трговца, да плати 300 перпер; ако ли га цариник задржи, да плати 300 перпер“ (чл. 122). Све су наведене одредбе прихваћене из уговора са Дубровником,¹⁾ само су проширене на све трговце и чак на све људе уопште (чл. 120). Повода за такво генералисање дали су без сумње горе наведени одомаћени странци, по чијем је угледу цар Душан очевидно тежио да створи у држави једну врсту трећег сталежа (tiers état), и то грађанство, које, као што смо показали горе, није у унутрашњој Србији постојало као одвојени засебни сталеж.

§ 10. В Л А Д А Л А Ц .

Оснивач државе Стефан Немања имао је назив *великог жупана*. Жупани су некада били старешине родова те назив *велики жупан* потсећа још на предржавно доба, свакако на првобитни моменат, кад је изнад низа родовних жупана избио један велики жупан, који је на тај начин ударио темељ државној организацији, где није више била политичка власт везана за родовно старешинство. Али као тај првобитни моменат не може се сматрати стицање врховне власти у Рашкој од стране Стефана Немање. Државна организација је између Срба започела још у IX веку, те, пошто су се истакли врховни владоци, заузели су жупани један споредни па чак и подређени положај. Тај факат и везе, које су Рашку уједињавале са Дукљанском државом (Зетом), дао је Конст. Јиречеку повода сматрати, да „наслов *великог жупана* изгледа као нека чиновничка или дворска титула“ (*Историја Срба*, III, 14). „Тако се онда десило“, вели К. Јиречек, „да је у XII веку врховни намесник на истоку Србије, *велики жупан*, постао јачи и моћнији од краља који је имао престоницу у дукљанском приморју, те постао господарем земље“ (I, 92). Не гледајући на предржавно порекло *великог жупана* из родовног уређења, нити на његов споредни и чак подређени значај у Дукљанској држави, сам је Стефан Немања схватао *великог жупана* као независног и самосталног, дакле сувереног владоца, који је са правне стране у томе погледу једнак са свима осталим поглаварима суверених држава. Баш та је мисао изрично изражена у Хиландарској хрисовуљи 1198—1199 г., где се о томе вели овако: „Искони створи Бог небо и земљу и чловеки на њој, и благослови је, и даст им власт на всеј твари својеј, и постави ови царе, другије кнезе, ини владики, и

¹⁾ Маркантно је у томе погледу, да је у Законик ушла нарочита напомена о трговцима са скерлетом, који нису били домороци, него Дубровчани (уг. 1234—1235 и 1308 г. Нов., Спом., 140, VI и 162, VI).

комужде даст пасти стадо своје и сабљудати је от свакога зла на-ходештаго на ње. Тем же, братије, Бог премилостиви утврди Грке царми, а Угре краљми, и когожде језика разделив, и закон дав, и прави устави и владики над њими по нраву и по закону растављ својеју премудростију. Тем же по мнозег Јего и неизмернеј милости и човекољубију дарова нашим прадедом и нашим дедом обладати сијув земљов Србсков, и свакојеко Бог строје на уџша човеком, не хоте чловечи гибели. И постави ме велијега жупана“ (Соловјев, Одабр. спом., с. 11—12). Наведено је схватање оправдано тим, што се базирало на свршеним фактима, и то на победи над Византијом и на освајању Дукљанског Приморја. Прво је до-нело сувереност, а друго је одредило круг земаља уједињених у новој сувереној држави. Као што се види из горе наведеног па-суса Хиландарске повеље, није се само Немања ослободио фак-тичке зависности од Византије, него и идејне покорности према царевини. То последње је важно те мора да се подвуче. Средње-вековни су назори били апсорбовани идејом о универсалној вла-сти како духовној, тако и световној. Према верском двојењу де-лио се хришћански свет на две универсалне заједнице, и то источну и западну. Свака је од њих имала своју организацију или барем идеју васеленског царства. Према особинама римокатоличке цр-кве универсалну политичку власт на западу делили су свештени римски, затим римсконемачки цар и папа, а на истоку је она при-падала византиском цару. Није та универсална власт била ефек-тивна, барем свуда ефективна, али њој се свуда признавала на-челна вредност. Према томе поједине националне државе, и ако фактички независне те према томе суверене, ипак су се сматрале у најмању руку као политичке формације друге врсте, које су у идеји увек стајале под универсалном царевином. Потребна је била дуга идејна борба, коју су, узгред буди речено, водили правници (легисти), да се та идејна превласт збаци и да се дође до јавно-правне тезе, да су сви суверени владоаоци принципиелно једнаки. Међутим баш ту тезу спроводи у Хиландарској повељи Стефан Немања, спроводи смело, али без потребне идејне спреме и, рекли бисмо, чак без потпуног уверења код самог писца, уколико се ствар тиче једнакости великог жупана са васеленским царем. Сва-како има у истој повељи података, који такво уверење сумњиче. Тако поводом абдикације и предаје престола сину вели се у хри-совули овако: „оставих на престоле мојем и в христодарованем ми владичастве љубавнаго ми сина Стефана велијега жупана и сева-стократора, зета од Бога венчаного кир Алексија цара Грчкаго“. Као што се види, са достојанством српског владоаца Немања спаја дворско достојанство, које је његов син добио од византиског цара. Не би такво спајање било могуће, ако би правна једнакост великог жупана и цара била у ствари призната; до њега је дошло само због тога, што је у ствари Немања признавао узвишени правни ранг цара, који је стајао изнад ранга владалаца друге врсте. То потсећа на достојанство *patricius Romanorum*, које је Пипин добио од папе и које су франачки краљеви одржавали у својој титули све докле год није Карло Велики стекао царско достојан-

ство. Да свога сина великог жупана узвиси, није Немања заборавио ни то, што је он био зет византиског цара од Бога венчаног. Подвлачене од нас речи су по нашем мишљењу нарочито од Немање истакнуте, да би на великог жупана пао ма и одблесак божанственог венчања, тј. крунисања, јер се круна сматрала као прави знак суверености.

Краљевску круну је добио, као што је познато, Немањин син велики жупан Стефан 1217 г. од папе Хонорија III, и то сачињава важну етапу у разитку српске државе као јавно признање њене суверености од стране универсалне власти. Круну је Стефан тражио скоро од почетка своје владавине, јер је био потпуно свестан њезиног јавноправног значаја. Пошто је круну примио са запада, тим се огрешо о верност источној верској заједници. Али пошто је рад св. Саве учврстио потпуно јединство са источном црквом, није круна била ни од те стране оспорена. С друге стране припадништво источној цркви ослободило је српског краља од ма које зависности од западне универсалне власти. Стефан је подвукао да је венчани први краљ све Србскије земље (Жичка пов. око 1220 г., чл. I), а његов син кр. Стефан Владислав званично га је називао *првовенчаним краљем* (хрис. Хиландару 1234—1237 г., манаст. св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264), који се назив за њега стално одржао. Свестан важности крунисања, Стефан Првовенчани је у својој Жичкој повељи изрично унео крунисање у државно право земље, о чему је одредио овако: „в сем же храмѣ Спаса нашего зде да поставјајут се вси кралије хотешти бити државе сеј“ (чл. IX), што се није ипак затим стално испуњавало, јер су се крунисали српски владари и на другим местима.

Последње и највеће постигнуће у рангу владоца Немањиће државе било је крунисање Стефана Душана за цара (1346 г.). Због историских неприлика није „првовенчани цар Стефан“ (израз у Хиландарској хрисовуљи 1361 г.) имао среће да учврсти ново достојанство код дугачког низа наследника, као што их је имао „првовенчани краљ“. После Душана царска се титула одржала само у једном нараштају владалачком, а њу су уживали истовремено два лица, и то Душанов син Урош, прави наследник престола и легитимни владар, и Душанов полубрат Симеон, супарник и претендент, који је убрзо био ограничен на Тесалију и Епир.

За царство је већ имало преседана у словенском свету, и то код Бугара, откад се кнез Симеон прогласио за цара Бугара и Грка (917 г.).¹⁾ У томе државном акту Симеоновом могу да се разликују два момента, — и то декларација потпуне суверености националне Бугарске државе и тежња за преузимањем од Грка васеленског царства. Идеја универсалне царевине је нарочито у X веку била толико на нази, да су се све нове националне „варварске“ државе сматрале као политичке формације ниже врсте, над којима се увек узвишавала превласт васеленског царства. То су донекле

¹⁾ О историском значају тога догађаја в. Стефанъ С. Бобчевъ, Симеонова България отъ државно правно гледище (историко-правни бележки), София, 1928, стр. 11, 15, 24—26, 31, 48—51, 55, 99—100, 102—103.

признавале и саме те нове државе. Није то било узалуд, што је сам Симеон примио од византиског цара дворску титулу ћесара. Али њом се није задовољио, него да означи сувереност своје државе, прогласио се царем. У ствари словенски облик цар полази од *Caesar*, дакле од ћесар, али су речју цар Словени називали византиског владарца те су њом преводили грчког βασιλεύς (василевса), и сам се цар Симеон грчки називао βασιλεύς.¹⁾ Изједначење бугарског владара у титули са византиским дошло је као очигледни доказ суверености националне Бугарске државе. Али значај Симеоновог прогласа није тим био исцрпљен. Није се Симеон ограничио да буде цар Бугара, него се почео називати „цар Бугара и Ромеја (тј. Грка)“. Није он тим означавао, да између својих поданика има и Грке, него је изразито истицао своје аспирације за васеленским царством, о коме је сањао да га добије преко освајања Цариграда. Проглас Симеонов наишао је на принципиелни протест од стране Византије, који је протест изражен у сачуваном писму византиског цара Романа Лакапина Симеону. Роман не само да одбија Симеону право да се зове цар Грка, него и принципијелно пориче његово право да своју владалачку власт над Бугарима назива царском. Факт освајања извесног дела Грка никако не може да начини Симеона грчким царем, јер постоји грчки народ у самосталној држави, а који није никад Симеона овластио да буде његов цар. Ни над Бугарима не може Симеон да буде цар, јер се царство не може да постигне самовласним прогласом и јер уопште не могу да буду два цара, него постоји један једини законити цар (наравно византиски). Никад није Византија признала бугарским владарима титулу цара Бугара и Грка. Али титулу цара Бугара признала је Симеоновом сину и наследнику Петру, који се оженио унуком византиског цара Романа Лакапина Маријом, и то се признање одржало и на даље. У другој Бугарској држави (од краја XII века) владари су се служили титулом цар Бугара, чему су неки од њих додали и Грка. Није се дакле напуштала идеја о преузетом од Грка васеленском царству. Напротив је она под срећном владавином Душановог шурака бугарског цара Јована Александра (1331—1366) чак нарочито избила у тадашњој књижевности, која се углавном састојала из превода византиских списа. У тим књижевним радовима Јован Александар се велича као „самодржац Бугара и Грка“, као „цар царева“. У преводу Манасијине историске хронике на оном месту, где се прича, како је стари Рим замењен новим Римом, преводилац као нови Рим не сматра више Цариград, дакле Византију, него Бугарску, те у похвали због светске историске улоге царства замењује великог цара Манојла Комнина великим царем Александром од корена Јо-

¹⁾ Поред специфичког значаја универзалног, васеленског владара, реч цар је означавала и државног владара уопште. У томе последњем смислу њом се служи арх. Данило, кад пише: „Се бо наста нам данас божественаја и свехваљенаја памет благочестивих и христољубивих цар, васијавших в отачаствији својем, реку в земљи србсцей“ (Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, стр. 4).

вана Асана.¹⁾ Тако је бугарска политичка идеологија певала, тако рећи, опело изнемоглој Византији и зачала је идеју о трећем Риму, што је после пада Византије прихватила Русија, где се та идеја дефинитивно појавила на свет, и то у облику учења о Москви као о трећем Риму²⁾.

После наведених бугарских преседана, који су без сумње били својевремено и добро познати у Србији, потпуно се јасно види, на што је циљало и што је значило узимање царског достојанства од стране Стефана Душана. Није му требало да тим актом потврди самосталност националне српске државе, јер је она довољно била утврђена краљевском круном. Није Душан циљао да учврсти постигнуће „првовенчаног краља“, него да као „првовенчани цар“ подигне своју државу на виши степен, а до тога се могло доћи само путем слома Византије, која се свакако узвишавала над националним државама са својом универсалном, тако рећи, сувереношћу. Душан је, вели Конст. Јиречек, читавог живота сачувао о заузећу велике престонице на Босфору, коју је добро знао из жалосних дана у детињству, и он се тога сна није више могао ослободити (I, 285). На путу за остваривањем тога сна и те идеје стајали су Бугари, чији су владари у својој титули већ имали царски наслов. Стога је пораз Бугара на Велбужду (28 јуна 1330 г.) уклонио једну важну сметњу. Није узалуд што, спремајући се за велики законодавни рад пристојан цару, Душан је у нарочитој наредби о њему (око 1346 г.) истакао Богом му даровану победу на Велбужду, — он је сматрао, да му је баш та победа прокрчила пут за царство. Затим су 1341—1345 г. дошли сретни ратови против Византије, који су у Душанове руке предали целу Македонију, осим Солуна, и целу Албанију и Епир, тако да је Душан господаро великим делом покрајина византиског царства. У осталим византиским земљама, које још нису признавале његову власт, владала је једна жена и један узурпатор, који су ратовали једно с другим. Душан је, вели Ст. Станојевић, према таквој ситуацији сматрао, да је он сада прави наследник круне Константинове, па чим је заузео Сер, прогласио се за цара Срба и Грка (у октобру 1345 г.).³⁾ О Ускрсу 16 априла 1346 г. на државном сабору у Скопљу извршено је било и крунисање Душана за цара.

¹⁾ в. А. Соловјев, Значај византиског права на Балкану, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XXXVII, 1928 г., с. 105—106.

²⁾ Старац (калуђер) Филофеј у посланици својој великом кнезу Московском Василију III (1505—1533 г.) рече о томе овако: „Да знаш, христољупче и богољупче, да сва хришћанска царства несташе и скупише се у једином царству нашег господара према пророчким књигама, т. ј. у Русијском царству: додуше два Рима падоше, трећи стоји, а четврти неће ни бити“. — Иста је идеја била позната и римокатоличком западу, и то у облику теорије о преношењу царства (*translatio imperii*), напосе о новом Риму пренетом у Немачку, — *poeta Roma in Germaniam translata* (в. *Теодор Тарановски*, Право државе на законодавство, *Šišićev Zbornik*, Zagreb, 1929, str. 372). Од западних Словена су ту идеју донекле прихватили Чеси, кад је *translatio imperii* под Карлом IV, савремеником Душана, стигло у Чешку (в. *Rudolf Urbanek*, *Počátky českého mešianismu, Českou minulostí*, práce žáků Václava Novotného, v Praze, 1929, str. 128—129).

³⁾ Ст. Станојевић, *Историја српског народа*, 2-го издање, 1910 г., с. 138.

Проглашено од Душана царство није било национална држава, јер ова је била остварена у краљевству, а царство се узвишава над краљевством. Баш у томе смислу Душан званично изјављује, да га „Божја благодост... преместила са краљевства на православно царство“ (Нов., Зак.², с. 4) и да је он „по милости Божјој... подигао сан краљевства на царство“ (Нов., Спом., 677, III). Царство прекорачује оквир националне државе и ступа на шире, светско поприште. Царство је светска власт (*imperium mundi*), као што ју је схватао и остварио Рим и његова источна наследница Византија, други Рим, који је под царем Константином постао хришћанско православно царство. Баш ту идеју царства Душан је прихватио и преузео на себе и на своју државу. Према томе Душан рече, да „му је благодост Божја дала у руке све, као што и великом цару Константину“, и да је он постављен за „цара во сваку православну веру“ (Зак.², с. 4—5). Због тога се Душан именује „во Христа Бога благоверни цар васем Срблем, и Грком и странама блгарским, и васему дису, Поморју, Фругји же и Араванитом“. Није заиста цео свет под његовом влашћу, али се ипак његова власт протеже не само на Србе, него и на више народа, а између њих и на Грке, који народ је познати носилац идеје царства. Душанова власт није власт над целим светом, али она је власт са светским полетом; тај светски полет је у томе, што држава, која се прогласила царством, постаје или бар тежи да постане заиста чинилац светске политике и светске историје. Ако је држава преузела на себе достојанство царства, то значи, да је она дошла до свести о својој светској улози, па и до извесне могућности да ту улогу оствари. Царство је дакле велика сила, која се не ограничава само на одржавање једног народа, него тежи да послужи целом човечанству. Баш такву је идеју царства спроводио Душан.

Преузимање царства утицало је и на унутрашњи живот државе, јер су за царство према средњовековним назорима биле везане извесне прерогативе државне власти, и то у погледу цркве и у погледу законодавства. Јединству васељенске цркве је у хришћанском схватању одговарало јединство васељенске државе, те се према томе пуноћа државне власти приписивала само једином васељенском цару, коме су се стога додељивала и извесна права над црквом, о чему ћемо детаљније говорити на своме месту доле (§ 16). Исто, или свакако нешто слично вредело је и за законодавство, на чему се ћемо зауставити.

У варварским државама средњег века, како германским, тако и словенским, функција државне власти у области права манифестовала се поглавито у заштити права путем вршења правосуђа. Што се тиче стварања права, по општем правилу није оно спадало у надлежност државне власти, него народних обичаја. Истина, владарима се признавало право на доношење појединих правних одредаба праћених казненом санкцијом. Од старих правних обичаја и нових владалачких уредаба начињавали су се чак цели „варварски законици“ (*leges barbarorum*), али општег појма о законодавству као о стварању права од стране државне власти није било. У таквом стању су средњовековни народи дошли у додир са Јустини-

јановим законодавством, преклонили су се пред њим и на основу тога искуства признали су законодавство за прави и искључиви атрибут царства. Према томе нису сматрали законодавство за природну функцију своје националне државне власти. Међутим је живот напредовао и постајао компликованији, те наравно су се владалачке уредбе множиле и простирале на више питања и односа. Фактички је национална државна власт стварала право, те постала је потреба да се то фактичко стање некако легитимише. Интересантно је, како су ту потребу подмирили француски правници. Полазећи од непобијене тезе, да законодавна власт спада у надлежност цара, француски правници XIV века нису били у стању да објасне стварање права од стране француских краљева на неки други начин, него само на тај, да је француски краљ постао цар у својој краљевини, те стога његове уредбе (*ordonnances*) вреде као закони. Интересантно је подвући, да се правотворна акта француског краља, признато за домаћег цара, ипак не називају закони (*lois*), него уредбе (*ordonnances*), и да се таква скромна номенклатура за краљевска правотворна акта одржала све до краја старог режима у Француској (до 1789 г.). Назив закона примењивао се само на римско право, као на праве царске законе, или на „основне законе краљевства“ (*les lois fondamentales du royaume*), који су стајали над краљем. Аналогичне појаве посматрамо и у земљама, које су улазиле у орбиту источно-европске, т. ј. византиске цивилизације. Правотворна акта руских кнежева т. зв. земаљске епохе називала су се „устави“ (уредбе). На исти начин нису ни московски владари издавали законе, него „указе“. Термин пак „закон“ примењивао се од стране Руса само на правотворна акта византиских царева. Руски споменици знају за „градскије закони благочестивих цареј греческих“. *Градски закони* то је превод са грчког νόμοι πολιτικοί што је опет превод римског термина *leges civiles*. Тек у XVIII веку почела су правотворна акта руских владара да се изрично називају законима. У Бугарској законодавство Крумово пружа аналогију *legibus barbarorum*. Чим су Бугари примили хришћанство и тим су путем ступили на земљиште европске цивилизације, затражио је кнез Борис од папе Николе I *leges mundanas* (светске законе), јер нису бугарски владари сматрали себе за овлашћене да доносе законе у правом смислу те речи. Ако пак компилација, позната под насловом „Закон Судниј Људем“, сама себе назива законом, то несумњиво стога, што је извод из византиских, дакле из правих закона. У Србији термин *закон* рано улази у употребу у званичним актима, али не означава при томе специјални производ законодавне радње, него правну норму уопште, било да се оснива на обичају, било да потиче из уговора (обично са Дубровником), било да је установљена од националног владара. За тај последњи случај карактеристичан је израз *устав сваког закона*, под којим се разумева правотворна радња српског краља још у XIII веку (*Нов., Спом., 597*). Случајеви, кад би се сам *устав* (уредба) владаочев именован законом, ретки су, управо појединачни. Ту спада *закон Светаго Симеона и Светаго Сави*, који одређује положај војника-пронијара (Скопска хрис. 1300 г., чл. 69). Али то је један парти-

куларни закон, који се при томе највероватније састојао у потврди институције прихваћене из Византије. Од истог партикуларног значаја је закон *Св. Симеона и Св. Сави* о манастирским Власима (Скопска хрис. 1300 г., чл. 68). Уопште је правотворна радња српских краљева имала партикуларни, појединачни карактер, чиме су обележене све хрисовуље, које претходе Законнику. Замисао општег законодавства постала је тек код Стефана Душана и то у непрекидној вези са идејом царства.

Мисао о општем, свакако о једном великом законодавству пратила је Душаново сањање о царској власти од самог његовог почетка. Растење те мисли код Душана лепо је показао Соловјев у својој монографији о законодавству Стефана Душана.¹⁾ Још при крунисању на краљевство 8 септембра 1331 г. Стефан Душан је, као што прича његов биограф, молио Бога, да му помогне „окончати болшим законима и савршенима уставима утвржденија и записанија родитељ мојих и преродитељ јеже о светијих и божествених црквах“. Пошто је биограф Душанов прекинуо свој рад на г. 1337, изгледа, вели Соловјев, да је тај податак савремен крунисању и веродостојан. Ту је већ читав програм владаоачевог рада — чувати праву веру и завршити бољим законима и уставима одредбе предака, које се тичу цркве. Тој разложној примедби Соловјева могу да се додаду неки детаљи и ниансе. Интересантно је подвући, да се у наведеном пасусу разликују закони и уставима. Већ знамо, да се назив *устав* примењивао на правотворна акта српских краљева још у XIII веку (в. горе стр. 23). Дакле *устави*, којима Душан хоће да обезбеди цркву, то је једно старо средство наслеђено од предака. Друкчије се претстављају закони, са којима Душан намерава да оперише у истом циљу. У тим се законима манифустује мисао о правотворним актима више врсте, уобичајеним за владоаца од вишег и баш највишег ранга. П. Срећковић је под *болшим законима* разумевао Законик, који је дакле краљ већ онда тобоже обећао (*Историја српског народа*, II, 1888 г., с. 340). Соловјев то не прима, јер „ипак ту се мање говори о једном световном законнику, него о односу владара према цркви“ (стр. 69 пр. I). Пошто се тај однос имао да регулише законима, а први је део Законика посвећен цркви, не би смо одбили претпоставку П. Срећковића, јер је ту могло бити алузије и на замишљени Законик. Свакако је било замисли о неком систематском и ширем законодавном раду, који је превазилазио старе *уставе* краљевске. Није то узалуд, што у аргументу једне повеле од 1333 г. краљ Душан Стефан говори о себи, да седи „на престоли краљевства Србскога јако цар и владика“ (Соловјев, *Одабр. спом.*, с. 119). То упоређење са царском влашћу некако се чудно поклапа са истовременим тврђењем француских правника, да је француски краљ цар у своме краљевству. Из тога свога тврђења француски правници изводили су закључак, да уредбе фран-

¹⁾ Др. Александар Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље, 1928, с. 68—81.

пуских краљева вреде као закони.¹⁾ Зар се не може претпоставити, да је и краљ Стефан Душан, који се осећао на престолу као цар, већ онда сматрао да му припада пуноћа законодавне власти? Заиста у својим краљевским повељама Душан често и радо изјављује, да ради исто што „сви христољубиви цареви и краљеви“ (Соловјев, с. 69). Од г. 1339 све чешће се понавља, као што је приметио Соловјев, у аренгама Душанових хрисовуља лепа изрека Соломонова: „Многу цари царствујут и силнији правду пишу“²⁾. Тако се Душан идејно спремао за законодавни рад. После тога, пошто је преузео царско достојанство, откуцао је час да од спремања пређе на ефективни рад, те у повељи, коју је издао око 1346 г. и у којој је већ најавио свој законодавни програм који је био на реду, поставио је себи за задатак, да се донесу „закони какве приличи имати“ („закони поставити, јакоже подобајет имети“, — *Нов., Зак.*², с. 5). Наравно постаје питање, коме приличи? и одговор може бити само један, и то: једној потпуно сувереној држави у рангу царства. Баш тај је задатак био остварен у доношењу Законика и у ауторизацији словенског превода скраћене Синтагме Матије Властара. Ст. Новаковић је једном признао, да је код издавања Законика горе наведене речи о „законима какве приличи имати“ односио на Законик, а затим је више постао склон, да их однесе на Властареу Синтагму (*Архив за пр. и др. науке*, 1906 г., књ. I, с. 221). Ништа не смета, да се речи, које су у питању, однесу и на једно и на друго, зашто овлашћује нас контекст, одакле се види, да потребни и замишљени закони имају да послуже уређењу како цркве, тако и земаља и градова, — „да се донесу закони какве приличи имати, и да се (тим) помогне (увести ред) и у светој за све саборној и апостолској цркви Господа Бога и Спаса Исуса Христа, као и по земљама и по градовима“.²⁾

Цар, који је имао пуноћу државне власти, био је онај универсално суверени владалац, који није само улазио у цркву као њен истакнути члан, него је донекле стајао поред васеленске цркве, а о коме је црква водила рачуна не само као о своме првородном сину, него и као о постављеном од Бога сараднику, са којим је вршила заједничко дело, и то да пасу стадо Христово. Због тога су се баш на цара примењивале све поуке о начелу и задацима владалачке власти, које је под утицајем цркве истакла религиска и политичка мисао. Нећемо се ту бавити бар ни кратким прегледом дотичних византиских учења, него се ограничавамо на идеологију царске власти у Властаревој Синтагми, која је у Српској држави добила законодавну ауторизацију. На основу Епанагоге и Василика, начело и задатак царске власти одређују се у Синтагми

¹⁾ „Si sçachez que le roi de France qui est empereur en son royaume, peut faire ordonnances qui tiennent et vailent loy“ (*Jean Bouteillier*, *Somme Rurale*, из друге половине XIV века; в. А. *Esmeln*, *Cours élémentaire d'histoire du droit français*, 15-е édition, Paris, 1925, p. 334, n. 9.)

²⁾ „... закони поставити, јакож подобајет имети, и посебити по светеј и свех саборнеј и апостолскеј цркви Господа Бога и Спаса Ис. Христа, по земљама и градовима“ (*Нов., Зак.*, с. 5).

овако: „Цар је законити владалац, опште добро за све поданике; не чини добро из пристрасности, нити кажњава из антипатије, него према врлинама подвлашћених, и као судија на утакмици додељује награде једнако, те не дарује неком благодетење заман а на штету другима. Сврха је цару да постојеће снаге са благошћу чува и учврсти, а пропале са бодром бригом успостави; оне пак које недостају да стекне мудрошћу и праведним средствима и предузећима. Задатак је цару да твори добро, ради чега га и зову добротвором; када пак престане да твори добро, онда се, по мишљењу древних, сматра, да је царско звање изопачио. Мора цар да се истакне у православлу и у побожности и да се прослави ревношћу према Богу“ (Нов., Синт., с. 127—128), јер, као што се вели на другом месту, побожност краси царева не мање од дијадеме (с. 54). Тако узвишена идеја о царској власти, о њеној дужности и њеном задатку без сумње је надахнула цара Стефана Душана, да у познатој већ нама наредби око 1346 г. изнесе за законодавство овакав задатак: „да се у држави царства нашег не умножи која злоба ни зло лукавство ни лукава мржња, него да поживимо у свакој тахости ћутке и да живимо по православној вери са свима људима царства нашега како малима, тако и велицима“ (Нов., Зак.², с. 5). И није та изјава остала само на хартији, него се претворила у живот и манифестовала се у Законику, и то у његовој заштити православне вере и цркве и у његовој актуелној тежњи за обезбеђењем општег добра, што се огледа како у законитој одбрани „малих“, тако и у систематском подређивању сталешких интереса интересима државне заједнице.

Иако је хришћанство сматрало цара као најсавршенији облик владатоца те према томе само њему је додељивало пуноћу државне власти, ипак је поред тога освештавало и власт владара нижих рангова у сагласности са апостолским учењем, према коме свака је власт од Бога, и наметало је тим владарима цивилизаторску и културну мисију у хришћанском духу. Те мисије је потпуно био свестан још Стефан Немања, кад је у аренги своје хрисовуље Хиландару 1198—1199 г. рекао о владарима овако: „и постави (Бог) ови царе, друге кнезе, ини владике, и комужде даст пасти стадо своје и сабљудати је от свакога зла находештаго на ње“. У колико се та цивилизаторска и културна мисија хришћанских владара ма којег ранга спроводила у живот, њихове су државе улазиле у међународну заједницу хришћанских земаља, где су се од свију признавала и чувала извесна основна начела морала и права, подједнако обавезна за цео хришћански па дакле цивилизовани свет. На свест о томе наилазимо у уговору краља Стефана Радослава са Дубровником 1234 г. и то у његовој одредби, да се свака кривица између Срба и Дубровчана „исправља судом правим божественим, јагоре да је право и безгрешно краљевству ми и вам верним ми пријатељам“ (Соловјев, Одабр. спом., с. 27). Наведени суд прави божествени означава баш она основна начела цивилизованог права, односно којих је између хришћанских народа постојао изванпринципиелни споразум. Споменуто цивилизаторска мисија хришћанских владара наравно их је снабдевала одго-

варајућим овлашћењима те је проширивала њихове функције у остваривању државне власти. Те су се функције множиле и расле тежећи оном врхунцу суверене власти, на коме је стајало хришћанско царство.

У владаочевој титули¹⁾ поред назива владаочевог (велики жупан, краљ, цар) означавала се територија, над којом је владао. Територијална формула владалачке титуле има делом стални, делом променљиви састав. Наравно ту долази земља, која је сачињавала основно језгро државе, и то унутрашња Србија или Српска земља, која је у почетку била позната под именом Рашке (Rascia или Raxia), које је име било изведено од престонице великог жупана, града Раса, на реци Рашкој, код данашњег Новог Пазара. Одатле потиче титула *rex Rasciae* или *Raxie*, или српски „краљ всех рашких земаљ или всеј рашкој земли, као што се титулује краљ Стефан Владислав (Нов., Спом., 138, 139, 386). Уопште се Рашка наводи у краљевој титули само у XIII веку и то врло ретко. Већ се Стефан Првовенчани називао *краљ српски* и иначе је била уобичајена титула „краљ српске земље“. Ипак није Рашка пала у дефинитивни заборав те је изненада избила чак у титули Стефана Душана, који се који пут писао *imperator Raxie* (К. Јиречек, I, 292; III, 18). Пошто је Рашка држава била генетички везана за Дукљанску државу, доцнију Зету (у данашњој Црној Гори), и та је веза била означена у краљевској титули. Стефан Немања, кад у аренги своје хрисовуље Хиландару 1198—1199 г. изјављује, да је обновио „своју дедину“, успоставио „погибшују своју дедину“, на првом месту спомиње о својим тековинама „од Морске земље“. Отада ниједан од Немањиних наследника никад није заборавио да у својој владалачкој титули спомене за Поморје или за земље или пределе поморске. На тај се начин стално употребљавала дупла територијална титула, и то „*краљ српске (рашке) земље и поморске*“. „Тим се у титули“, вели К. Јиречек, „јасно изразио постанак државе под Немањом после 1180 г., извршен уједињењем две групе земаља, праве Србије у унутрашњости и малих кнежевина у приморју“ (III, 4). Поморје се одржало и у царској титули Стефана Душана и његовог легитимног наследника на престолу. Таква непрекидна традиција о вези са Приморјем није за историка права индиферентна, јер иза ње стоји римски утицај, који је у Приморју деловао. Истина, он је уступио место византиском утицају, коме је непосредно била подложна Рашка и за који се она чврсто држала, али ипак је ранији утицај римски постојао те је несумњиво заоставио које трагове. Да се ти трагови успоставе и да се израчуна њихов значај за развитак државе и права у средњовековној Србији, то није могуће, јер недостају извори, али ипак треба да се о њему памти, те никако није слободно да се за њега потпуно заборави.

Под Стефаном Душаном наилазимо на нови територијални ингредијент у владалачкој титули и то на Грчку земљу или Рома-

¹⁾ По питању о владалачкој титули в. *Срп. Шапојевић*, Студије о српској дипломатици II. Интитулација, *Глас*, 1913 г., с. 143—161.

нију.¹⁾ После освајања византиских покрајина Стефан Душан означава у својој краљевској титули, да је „честник Грком“ (*Нов., Спом., 413, I*) или „честник греческим странам“ (*Нов., Спом., 487—488*), т. ј. да влада над делом Грка или грчких крајева, па затим се отворено именује у једној српској повељи „самодржавни господин всех србских земљ и поморских и грчких“ (*Нов., Спом., 598—599*) и у једној грчкој повељи „краљ и самодржац Србије и Романије“ (*Соловјев, Законодавство, с. 70*). То је било још онда, кад је Душан само „кравествовао великими и славними градови грчкими“ као „наставник“ (настављач) великих и светих царева грчких (*Нов., Спом., 672*). Чим је преузео на себе царство, ушле су у титулу као стални ингредијент и грчке земље и то овако: „цар и самодржавниј всех србских и поморских и грчких земљ“ (Аранђеловска хрис. 1348—1353 г. чл. I), или у обичнијој, крајој и етнографској, стилизацији, — „цар и самодржац Срблем и Грком“. Та последња дупла титула остаје и код легетимног наследника Душановог цара Уроша и код супарника Урошевог цара-претендента Симеона.

Поред наведених облика сталног териториалног састава владалачке титуле, било је у њему и променљивих ингредијената, који су се час појављивали, час ишчезавали. „Имена земаља у титули владоаца“, вели К. Жиречек, „доста се мењају. У неким повељама Стефана Уроша I нема Захумља (које се у опширној краљевској титули обично наводило у броју поморских земаља). Када се хрватски бан Младен почео писати господарем Хума, назвао се Урош II гех Croatiae. Исти је краљ дошњије из титуле драчких Анујанаца из Напуља узео још и Арбанију. Арбанија чешће се јавља и у титулама Стефана Душана и његова брата по оцу Симеона. Бугарска пак, којим се именом у ово време назива и област архиепископа охридског, спомиње се цела или делимично само 1319 г. у титули Уроша II, и око 1345—1348 г. у титули Стефана Душана“ (*Историја Срба, III, 17*). Било је и других привремених териториалних ингредијената у владалачкој титули.

Териториални део владалачке титуле није био само од историског значаја, и то као успомена на постепени улазак појединих земаља у састав државе, него и од актуелног правног значаја као *titulus* у строго правном смислу, т. ј. као правни основ за поседање појединих земаља. Чим је нека земља била унета у владалачку титулу, то се сматрало као утврђивање стеченог права на њу. А једанпут стечено право на коју земљу, никад се није губило, јер је вредео принцип неотуђивости државне области или крунског домена, као што се у старо доба говорило. Због несрећног рата могао се који део државне области фактички изгубити, али није се при томе губило, нити икад застаревало право на њега утврђено у владалачкој титули. Одатле су између владара па дзкле и њихових држава постајали бесконачни спорови односно појединих земаља и покрајина, што је водило сукобима и наоружаним разрачунавањима. Борба се вршила не само мачем, него и пером.

¹⁾ Византиски су Грци називали сами себе Ромеји (изведено од *Romani*), одакле се и њихова земља звала Романија.

Полазећи од анализе владалачке титуле, правници су изводили и аргументовали права тога или оног господара на поједине земље и покрајине. Тако је било у средњем веку па и доцније. У XVI и XVII веку nailазимо на обилату стручну књижевност француску и немачку, која се састоји из полемичких расправа француских и немачких правника по питању о правима француских краљева и немачких царева на поједине крајеве. Између држава суседних Србији највише је инсистирала на правном значају владалачке титуле Мађарска. Што је једанпут било унето у титулу мађарског краља, то се за увек сматрало да припада круни св. Стефана, чије на тај начин утврђено право на који крај никад се није губило, нити застаревало. Одатле су потицала различита потраживања мађарских краљева против суседних владалаца, напосе српских. Мађарски краљ Имре умешао се у међусобну борбу између Немањиних синова — Стефана, доцније Првовенчаног, и Вукана, — те кад је уз његову помоћ Стефан био протеран из земље, узео је (1202 г.) титулу краља Србије (*Servie rex*), која је отада остала у угарској краљевској титули за увек. Због тога, после крунисања Стефана за краља, очекивао се протест од стране тадашњег мађарског краља Андрије II, који се већ против Стефана Првовенчаног оружао, али га је долазак Савин к њему ублажио, тим више што ни унутрашња ситуација у његовој држави, због запетости у односима са племством, није била повољна за разрачунавање са тобожњим узурпатором права круне св. Стефана. Ипак та права нису застаревала, те је Бела IV сматрао Уроша I као васала, па је још и Лауш I покушао да оснажи своја права према младом цару Урошу. Поред принципиелног општег спора о праву на српску круну, било је поводом неутуђивости домена круне св. Стефана и појединачних борби између Мађарске и Србије. Њехов је предмет била некадашња мачванска бановина, додељена од Беле IV својој зету, руском бегунцу кнезу Ростиславу (из линије черниговских кнежева), и то откад је ту земљу добио краљ Стефан Драгутин после женидбе с угарском принцезом (*К. Јиречек*, I, 210—211., 218, 228, 235, 243; II, 5—6). У титули српских краљева није територијална формула имала агресивни карактер, изузимајући уношење у њу Арбаније од стране кр. Уроша II Милутина (в. горе стр. 152), што се може сматрати као управљено против Анжуанаца (*К. Јиречек*, I, 259). Примљена пак од истог краља титула *dix Croatiae* имала је одбранбени карактер као нека реторсија против аспирација хрватског бана Младена на Хум (в. горе стр. 152; *К. Јиречек*, I, 158). Од агресивног карактера и пуно амбициозних претензија било је уношење грчких земаља и грчког народа у српску владалачку титулу нарочито после преузимања царства. То последње је Византија наравно сматрала као узурпацију легитимне византиске царске титуле, али због међусобне борбе унутра у држави није била у стању да уложи формални протест (*К. Јиречек*, I, 287). Тек су 1352 г. Византинци доспели да баце анатему на цара Душана, на патријарха Јанићија и на сав сабор, који је прогласио патријаршију и царство (*С. Стапојевић*, 139).

У српској владалачкој титули поред назива владаноца (вел-жупан, краљ, цар) било је још епитета и неких других прилога, који су наслов пратили. Између њих нарочито пажњу заслужују ови: *благоверниј, христољубивиј; по воли Божијеј, по милости Божијеј или милостију Божијеју; и самодржац*. Сви су ти прилози и епитети прихваћени из Византије, у чему се манифестује приступање српских владара општој хришћанској традицији државне власти. Што се владалац зове *благоверни* и *христољубиви*, то сведочи о његовом припадништву хришћанству и православној цркви. Одатле за њега потиче дужност да буде веран православљу и да не отстаје од праве цркве. Исто уклања од његове власти апсолутизам незнабожачког типа, кад се владалац сам обожавао. У самом појму хришћанског владаноца садржи се идеја о извесним границама његове власти. Те му границе поставља религијска покорност према Богу и дужност, која одатле потиче, а која се састоји у поштовању и испуњавању Божјег закона, а тај је Божји закон обухватао не само религијске и моралне заповеди, него и правну грађу, и то: каноне, затим законе благочестивих царева византијских, којима се регулисао црквени живот, а које је црква усвојила, и напоследку оно световно законодавство грчко-римско, које је црква освештавала. У једном старом руском „црквеном уставу“, тј. повељи о привилегијама цркве, пише кнез, који га издаје, овако: „нашао сам у грчком Номоканону, да ове судове не смеју да суде ни кнез, ни његова деца, ни његов намесник, ни његови бољари (властела), ни његови судије, ни порезника не смеју да држе (ср. *на црквеним земљама*)“. На томе основу кнез дарује цркви судски и финансијски имунитет. У наведеном пасусу јасно се види признање од стране владаноца, да му је власт ограничена правним нормама вишег порекла, те се из тога признања изводе ефективни закључци. У наведеној старој руској повељи изразито је формулисано оно, што је иначе вредело свуда у хришћанским државама па дакле и у средњовековној Србији, што потврђују многобројне хрисовуље српских владара. У исто време хришћанском владару намеће се мисија да у својој земљи спроводи начела хришћанске цивилизације (в. горе стр. 126). Та га мисија овлашћује да у световним пословима прошири своје државне функције, које су се првобитно ограничавале на војводство и суд, те да иступи активно у стварању права.

Констатација у владалачкој титули да владалац влада „по милости Божјој“, основана на апостолском учењу да нема власти ако не од Бога, била је од великог значаја за јавноправни живот. Њом се извор владалачке власти смештао изнад земље, те тим се власт подизала на недостижни ниво те је добијала искључиви ауторитет. То се наравно најјаче осећало у ново покрштеним варварским државама како германским, тако и словенским. У њима један војсковођа, коме је са његовом дружином пошло за руком да постане владар народа и земље, одједном се претварао у носиоца власти, која потиче од Бога, власти, којој се мора покоравати не само из страха пред моћним мачем владалачким, него и из покорности према заповеди Божјој, којом се власт освештава. И

то се односило на сваку власт, било да ју је владалац сам стекао или наследио или га је народ изабрао. Средњевековна је политичка доктрина знала и то, да власт долази од Бога и преко народа (*per populum*), и та формула „преко народа“ није само обухватала начин доласка на власт, него и облик вршења власти. И онај владалац, који је у вршењу државних послова делио власт са народом, тј. према ондашњим приликама са сталезима, није престајао да буде владалац по милости Божјој. Свакако је дакле владалац имао оригинални извор власти, која се није дакле могла изводити из датог му од ма кога овлашћења осим од Бога. Тако је „милост Божја“ крепила и подизала владаочеу власт унутра у држави. Али осим тога иста је „милост Божја“ сведочила о потпуној самосталности и независности владоца споља, дакле о спољашњој суверености његове државе. Називати се владоцем по милости Божјој могао је само онај владалац, који није био зависан ни од чије људске милости, над којим дакле није било никаквог врховног господара. Ту свест о потпуној спољашњој суверености имао је већ Немањин син Стефан те се називао велики жупан по Божјој милости.¹⁾ Ипак му је недостајало уобичајеног знака те суверености, и то краљевске круне, те ју је од папе тражио; а кад ју је добио, онда се са пуно разлога писао „по милости Божијој венчани краљ“.

Самодржац је тачан превод грчког термина *аутократор*. Тај је византиски термин дошао да замени стари римски термин *imperator*, који је првобитно означавао врховног пуновласног војсковођу још у републиканско доба, а затим је био пренет на монарха. Нису ни Бугари, ни Срби правили никаква историска истраживања о пореклу *аутократора*, него су га тачно и скоро дословно превели и схватили његову суштину као израз спољашње суверености владоца те и његове државе. Самодржац је онај, ко сам по себи држи државу, ко дакле нема над собом никаквог вишег господара, јер је сам врховни господар. Симеон се у Бугарској прогласио за цара и самодршца, Стефан Прввенчани у Србији, и ако краљ, исто се тако писао *самодржац*, јер је *самодржац* означавао потпуног суверена, ма који да је други наслов његове власти.²⁾

Као што се из горњег види, много су средњевековни владаси пазили на проглас и надлежан израз своје спољашње сувере-

¹⁾ 1199 г. писао је Стефан папи: *Innocentio Dei gratia summo pontifici et universali pape eadem gratia . . . magnus iuppanus totius Servye*. (Соловјев, Олабр. спом., 14). Ту је маркантно квалитативно изједначење по извору националне државне власти великог жупана са универсалном, васеленском влашћу папе.

²⁾ Исти је био првобитни значај *самодршца* и код Руса. *Самодршцима* су се називали московски велики кнежеви после тога, пошто су свргли татарски јарам. Тек у даљој еволуцији је термин *самодржац* добио значај неограничене, или апсолутне власти владоца унутра у држави. В. о томе М. А. Дьяконовъ, *Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси*, изд. 3-ье, С. П. Б., 1910 г., стр. 416 и сл.; *Teodor Taranovski, Historja prawa rosyjskiego, czesć 1: Historja ustroju państwowego*, Lwow, 1928, str. 83, 121. — Исту је еволуцију доживео у своје време и западни термин *sovereign*, који потпуно одговара источно европском термину *самодржац*, Немањинка држава није знала за појам *самодршца*, као апсолутног монарха.

ности. То је потпуно разумљиво, јер је сувереност животна потреба за националну државу. Међутим је та сувереност била од разних страна оспоравана. Треба стално имати у виду, да није у средњем веку никад престајала идеја јединог васеленског царства, те сваки, ко је себе сматрао за овлашћеног носиоца те идеје, покушавао је да сувереност националних држава негира и да од њих тражи бар спољашње знаке ако не покорности, то свакако извесне подређености. Била је и Србија објекат таквих универсалистичких претензија. Наравно је те претензије пре свега истицала Византија, којој је тешко било да заборави за своју универсалну сувереност нарочито у православној свету. Још и Михаило Палеолог, велики К. Јиречек, намеравао је да Уроша II потчини цариградском цару исто онако, као што некад беху велики жупани за владе Комнена (*Историја Срба*, II, 5). Латинско је царство (1204—1261) преузело на себе историска права Византиског царства те и његове претензије. Латински цар у Цариграду Хајрих I желео је обновити у неком извесном облику некадашњу превласт Византиског царства над Србијом, против чега се велики жупан Стефан (доцније Првовенчани) морао енергично бранити (*К. Јиречек*, I, 216). Прихватили су принцип универсалне суверености и Татари, чија се држава уосталом и сматрала у рангу царства. Око средине XIII века продрли су на Балкан, а осамдесетих година истог столећа начинили су од бугарског цара свога васала. Слична је опасност претила Србији. Да ју уклони, приморан је краљ Милутин да свога сина Стефана (доцнијег краља Дечанског) са неколико властеле пошаље на двор татарског цара Ногаја. Тешко је сад одредити правну природу те мисије, да ли је то било таоштво или акт поштовања — *homagium* (*К. Јиречек*, I, 247; *Ст. Станојевић*, 126). После горњег потпуно је појмљиво, зашто се на спољашњој суверености толико инсистирало, и од каквог је значаја у томе погледу била владалачка титула.

Противно је суверености да владар прими дворско или које друго потчињено звање од друге државе. Немањин син Стефан је још за владе свога оца био од византиског цара Алексија III (свога таста) одликован дворским достојанством севастократора, које је достојанство одржао и после свога ступања на великожупански престо, што не сведочи о потпуно израженој суверености великог жупана (в. горе стр. 118). Српски краљеви нису више имали византиска дворска достојанства. Интересантан је случај, који се догодио са Стефаном Душаном у његовим односима са Млечима. У борби против Византије водио је Душан савезничке преговоре са Млечима, услед чега је био примљен за млетачког грађанина и то два пута, наиме први пут 1340 г. као *Serenissimus dominus Stefanus Dei gratia rex Servie* други пут 1350 г. већ као *Graecorum imperator semper augustus et Raxie rex illustris*. Саставши се са Стефаном Душаном у Солуну 1350 г., цар Јован Кантакузен пребацивао му је што је примио право млетачког грађанина; цару не приличи, говорио је он, да се уобраја у млетачке сенаторе (*К. Јиречек*, I, 280, 293; IV, 26). Заиста подређено звање грађанина није приличило суверену уопште, цару наполе и нарочито. Али пошто нису Млечи пре-

тили суверености српске државе, није Душан пазио на своје лично подређивање Млетачкој Републици, тој некрунисаној, тако рећи, царевини. Добивено право млетачког грађанства њега је чак мамило реалном коришћу, која се из њега давала извући. Ствар је у томе, што су у Млецима само грађани били овлашћени за многе кредитне и финансијске операције, које су странцима биле забрањене. Ради тога су радо примали и чак тражили млетачко грађанство многи страни владари, примио га је, вероватно из истих разлога, и Душан.

Владалац у Средњовековној Србији није владао само над народом, него и над земљом, па чак пре свега над земљом. На земљи је имао врховну својину (*dominium eminens*), која је вредела управо као стварно право. Од тога стварног права уступао је поданицима директну својину (*dominium directum*) и својину уживања (*dominium utile*), али је при томе врховну својину увек задржавао за себе (види горе стр. 52, 61). Право врховне својине припадало је владоцу на сву земљу уопште. Због тога није у Немањинској држави било слободне окупације земље, него је сва земља, која је још остајала слободна тј. необрађена и неискоришћавана, припадала је владоцу, који је на њој имао дакле право не само врховне, него и директне својине. У XIV веку као слободне остајале су само планине, те о њима се нарочито одређује у Душановом Законику, да, ако нису уступљене или потврђене црквама и властели, онда су цареве. „Планине што су у земљи царства ми, што су цареве планине да су цару, а црквене црквама, а властеоске властелом, што јест у чијој држави“ (чл. 81). Карактерно је, да се ту владаочеве планине међу поред црквених и властеоских па стоје дакле на једном правном нивоу. Тако је дошло због тога, што се у датом случају мисли на планине, на којима владалац има право не само врховне, него и директне својине. Тој дуплој својини владоца подложне су све планине, које нису ни црквене, ни властеоске, и ако их не би владалац фактички ни окупирао. То право директне својине владаочеве на сваку неокупирану земљу неминуно потиче из његовог права врховне својине. Принцип изнети у чл. 81-ом Душановог Законика има преседана у Дечанској хрисовуљи 1330 г., где се по дотичном питању одређује овако: „И да краљевство ми Пандократору планине које су над Дечани, — и умеждих те зе все планине с међама светогорским и градачким, и у тех-зи планинах да не метеха (да не господари) ни властелин, ни влах, ни арбанасин, разве кому игумен уценив даст... да кто дрзне, првим науком, доклу нѣ било цркви одано, став без игумнова хте-нија, рекше „Баштина ми је, и пређе сам ту-зи стојал“, да плати краљевствујштуму пет сат (500) ован, понеже у планинех не има никторе баштине, разве краље и цркви којим су краље дали“ (чл. IV—V). Упоредујући ту одредбу Дечанске хрисовуље са горе наведеним чланом Душановог Законика, Ст. Новаковић изјављује: „краљ је ту (у Дечанској хрисовуљи) изрицао начело да су у планинама баштиници само краљеви и цркве по поклону краљевском. Ако је то начело доиста стајало, онда је горе наведеним чланком (Душ. Законика) од њега отступљено, кад су краљ, црква и властела неким начином у једну врсту и на једну висину постављени“

(Зак.², с. 195). Као што се види, ствар се Ст. Новаковићу претставља овако: планине, очевидно за разлику од равница, првобитно су биле својина владоаца, затим је на њима била допуштена својина црквена, а тек на послетку и својина властеоска, што је било изнето у Душановом Законику као неки новитет. По нашем мишљењу таква схема не може да одговара стварном развиту. Због важног значаја планина за сточарство, које је сачињавало поглавити део ондашње привреде, немогуће је претпоставити, да су баш планине биле нарочито изузете од режима приватне својине за разлику од остале земље и подложене су биле томе режиму тек доцније и то путем постепеног ширења краљевских дарова. Много простија, вероватнија па због тога оправданија је претпоставка да је правни режим за планине био исти као што и за осталу земљу. Чим је било признато владаочево право врховне својине на земљу, а као што се види из манастирских хрисовуља то је право вредело од самог почетка Немањинске државе, тим је била искључена слободна окупација привредно незаузетих земаља. Али то је вредело као принцип, који се могао спровести у живот тек постепено. Раније је тај принцип остварен у погледу равница, као терена за земљорадњу, и тек доцније у погледу планина, које су служиле номадском сточарству те су се тешко давале регулисати за стални посед. Ипак се и њих државна власт прихватила, нарочито после тога, пошто је у њима била пронађена нова вредност и то због руда, које се у њима налазе. То се догодило средином XIII века у вези са доласком Саса, ових пионира рударства у Србији. Горе наведене одредбе Дечанске хрисовуље изрично забрањују приватну окупацију на незаузетим планинама, које се иначе признају за владаоче и као такве противстављају законито заузетим планинама црквеним. Том приликом се у хрисовуљи не спомињу планине властеоске, али не због тога, да их уопште није било, него из разлога опортунитета, и то да се говори само о томе, што је од значаја за дати конкретни случај, кад је у питању било разграничавање поседа између државе и једног манастира. То се пак конкретно разграничавање базирало на некој општој правној норми, која је била створена у државној пракси, одакле је прешла у обичајно право. Баш иста је норма добила у Законику облик једне генералне формуле. Није дакле Законик донео неки новитет, него је само генералисао и изрично формулисао оно, што је и пре вредело.

Владање средњевековног монарха над земљом мора се сматрати као његово примарно право, поред којег његово владање над људима долази тек као секундарно. У основу владаочево власти над људима лежала су она права на земљу, која им је он од своје врховне својине уступао, чим их је дакле према себи задуживао.¹) Они, којима је владалац усугупао директну својину на

¹) Већ је Мих. Полићевић приметио, да се друштвени положај људи у средњевековној држави одређивао према њиховом праву на земљу (*Архив*, XXXIII, 199, 205). Али пошто је упустио владаочево право врховне својине, изопачио је целу слику друштвене диференцијације и модернизовао ју је по слици и прилици данашње демократије. Услед тога и однос народа према државној власти схватао је у данашњим категоријама грађанства, или држављанства, и ако је иначе подвукао средњевековну јерархију и специфичну друштвену хармонију у оно доба (*Архив*, XXIII, 279, 331, 97, 273).

земљу, а то су били властела и цркве, сачињавали су повлашћене сталеже и дуговали су владооцу службу. Они, којима је уступао само својину уживања, дуговали су му данке и работе, и били су му потпуни поданици за разлику од повлашћених слуга, који су сами имали своје поданике, као што и владалац. Није повлашћене сталеже владалац стварао ни из чега самовласно, него из истакнутих друштвених елемената према датим приликама. Ти су се елементи истакли заједно с њим, те премда је он изнад њих избио, морао је да о њима води нарочитог рачуна и да с њима дели и своје право на земљу и везано за њега право на данке и работе од насељеника, да с њима најзад дели и саму државну власт у тој или оној мери, а све према приликама. Како се све то конструисало у конкретним облицима, то ћемо видети доле, кад ће бити говора о саборима, о посредујућим и о подређеним властима у Немањинској држави. На овом месту довољно је забележити, да није владаочева власт над људима била једноставна, него је варирала у погледу појединих сталежа. Државна власт владаочева је била директно управљена на повлашћене сталеже, — властелу и цркве, — али се према њима манифестовала само у границама оне службе, коју су владооцу повлашћени сталежи дуговали, а та служба никако није била идентична са потпуним премда јавноправним поданством. Директна је била власт владаочева и над меропсима његових земаља, али њој је одговарало приватноправно поданство меропаха, те није ту сама власт била јавноправна, него патримониална. Исту су патримониалну власт уживали и повлашћени сталежи према својим себрима. Имао је владар над тим себрима врховну државну власт, али је није остваривао непосредно, него преко посредујуће власти повлашћених сталежа. Између владооца и повлашћених сталежа постојала је дакле извесна конкуренција власти. Хетерогену и навлаш државотворну улогу могло би ту играти грађанство, али није тај сталеж у Немањинској држави скоро ни постојао. Грађанство Приморја не може да се у томе погледу узме у обзир. И ако су владооци ценили историску традицију Приморја те су увек поред Српске земље спомињали земљу Поморску, ипак је Приморје остајало на страни као додаток уз државу, а сама држава, њен костур и њен организам опредељивали су се према приликама у ужој Српској земљи.

Пошто је између владооца и повлашћених сталежа постојала извесна конкуренција власти, а развитак државе је захтевао да јавноправна власт надмаши патримониалну, треба да се постави питање, на што се та тражена надмашност владаочеве власти могла да ослани.

Први и основни ослонац владаочеве власти био је његов земљишни велепосед. Земља је била основни фонд за грађење државе и за њено издржавање. Даривањем земље владалац је обезбеђивао службу држави и приходом од својих земаља подмиривао је државне потребе. Да се државне потребе што боље подмире, неопходно је било потребно, да земљишни посед владаочев буде што већи. Исто је било потребно, да се сачува надмашност владооца над његовим слугама, који су сами били велепоседници те су

без такве надмашности могли лако измаћи покорности према владоцу као оличењу државе. Међутим је државна организација расла те је требало да се број државних слугу повећа, за што су били потребни нови земљишни дарови, који су наравно владаочев велепосед смањивали. Стварала се дакле специфична за средњи век аграрна политика, врло компликована, коју су владоци из државних разлога били приморани да воде.

Други ослонац владаочеве власти у средњем веку биле су тзв. регалије (*iura regalia* v. *regalia*), под којима се у разумевала искључива права владоца на вршење неких рентабилних економских функција и на узимање неких нарочитих доходака. Ту спадају ковање новаца, царине, право на руде и др. Уколико су царине биле од значаја за српске владаре, о томе довољно сведочи низ трговачких уговора са Дубровником. „Нагли развој Србије за владе оба сина краља Стефана Уроша I убрзан је био“, вели К. Жиречек, „поновним вађењем руда из некадањих римских рудника, пошто беху из Угарске доведени немачки рудари или Саси“ (*Историја Срба*, I, 240). Нема изворних података, одакле бисмо могли упознати конструкцију регалије на руде у средњовековној Србији. Ипак се несумњиво може претпоставити, да је таква регалија постојала. Састојала се она сигурно у искључивом праву владоца на тражење и разрађивање руда на свакој земљи. Без сумње, непознате нама повластице, које су владари давали Сасима, састојале су се у главном у томе, што им се уступало владаочево право на тражење и разрађивање руда на свакој земљи, наравно уз приход, који су рудари били дужни да дају владару од добивене руде. Та се регалија огледа у чл. 123-ем Душановог Законика о Сасима, који смо другом приликом већ навели горе (в. стр. 115). Из тога се члана види, да су Саси могли разрађивати руду и на властеоским земљама, што се може објаснити само тим, да им је била у своје време уступљена дотична владаочева регалија. То су право они чак злоупотребили, наиме окупирани су земље испод шума искрчених ради потреба рудних места. То им се на даље забрањује и на тај се начин њихове привилегије увде у границе уступљене им регалије. „Кад је Стефан Душан одузео Сасима право слободнога крчења шуме и подизања нових насеобина, држава је несумњиво“, вели К. Жиречек, „хтела тим да заустави сатирање шума“ (*Историја Срба*, III, 178—179). Није у томе био циљ наведене одредбе Законика, него у укидању злоупотребе рудне регалије, коју су Саси самовласно чинили. Свуда је у сталешким државама вредела као важни извор владаочевих прихода, те дакле као ослонац његове надмашности новчана регалија. Ковали су српски владари новце почињући од средине XIII века и имали су од тога приход, односно којег су чак тежили да буде по сваку цену што већи. То последње је чак изазвало извесне неспоразуме у међународном промету. „Зна се, да је Република Млетачка међу 1282—1287 г. предузимала нарочите мере против новаца кованих у Србији, и да су се те жалбе продужавале и после у првим десетинама XIV века. Тих жалби је пуно било и о другим државама и господарима средњег века, јер се тада правом ковања новаца грабило да добије

што више и рђавом мером новца и рђавом смесом метала“ (Нов., Зак.², с. 248). На жалост нису нам се сачувале у изворима никакве правне одредбе, којима би ковање новаца било у Немањинској држави регулисано. Стога се чак тачно не зна, да ли је постојала права новчана регалија. Вероватно је, да није постојала, тако да су поред владоца ковали новце и друга велика господа. Тек од времена цара Душана и то у његовом Законику (чл. 169 и 170) дошле су две важне одредбе у погледу ковања новаца. Прва се од њих састојала у томе, што је забрањено било обављати златарски посао на селима, него само у царским (дакле не у приватним) градовима. Ако се тим није потпуно пресецола, свакако се знатно отежавало и чак онемогућавало ковање новаца од стране велике властеле. Друга је одредба доносила оштру, и то смртну казну за тајно ковање динара чак и у градовима, где су према горњем пропису били златари концентрисани. Разложио је претпоставити, да дозвољено јавно ковање новаца у царским градовима морало је на извезан начин бити регулисано, али на жалост није о томе остало никаквих трагова у изворима. „Од појединих одредаба о ковању новаца, које је златарима цар морао давати, данас нам већ ништа није познато. Исто тако није још утврђено, је ли за живота Душанова постигнуто било државно јединствено право ковања новаца. Горе наведени чланци (Законика) претпостављају то право, али треба још да се утврди је ли се оно и остварило, јер се зна, да су нека властела Душанова, као што је на прилику Оливер, ковала новце. Може бити да су горе наведене законске одредбе, поред осталог, имале за задатак и да тому праву основе положе“ (Нов., Зак.², с. 248—249). У вези са сточарством, које је и онда играло велику улогу у српској привреди, налазила се једна специјална регалија, и то право владоца на плодове од храстових шума, тј. на жир. Та је регалија имала и нарочити назив, — *жировнина* или *жировница*, који је идентичан са *glandaticum* код старих Лангобарда и са *баланистрон* (*валанистрон*) у Византији (*К. Јиречек*, III, 252). Душанов Законик садржи о тој регалији овај пропис: „И ако се у жупи жир роди, тога жира цару половина, а томе властелину, чија је држава — половина“ (чл. 190). „Овај члан је доиста“, вели Ст. Новаковић у коментару уз њега, „у сукобу са чланом 81,¹⁾ и по њему би од планине припадала увек половина жиропаше цару, ваљда у име његовог врховног господарства над земљама“ (Зак.², с. 261). Као што већ знамо, по мишљењу Новаковића планине, па дакле и храстове шуме на њима биле су првобитно својина владоца, затим је на њима била допуштена својина црквама, а тек на послетку и властели, што је баш било изнето у чл. 81-ом Душановог Законика као новитет. Пошто се својина на планини простире и на шуму и на шумске плодове, право цара на жир противречи властеоској својини на шуму. Баш тако се претставља тобожњи сукоб између 190-г и 81-г чл. Законика. „Не треба изгубити из вида, да се овај (190) члан налази само у позноме препису Раковачком“ (Зак.², с. 262), — тако завршује Ст. Новаковић свој коментар и тим суге-

¹⁾ Текст чл. 81-ог навели смо горе на стр. 157—158.

пира читаоцу мисао, да је ту посреди нека позније учињена промена, којом се отступило од Душанових закона. Не можемо да се са наведеним мишљењем Новаковићевим сложимо. Већ смо горе (стр. 134) показали, да није у чл. 81-м било никаквог новитета, него да су властееске планине исто тако старе, као што и црквене. Исто тако је стара и жировина, што иначе добро зна сам Ст. Новаковић, јер у коментару наводи о њој податке из хрисовуља (Зак.², стр. 261), само неће да из тих података изведе неопходан закључак. Регалија не коси се са приватном својином, јер стоји над њом. Право владоаца на половину жиробаје (чл. 190) није у сукобу са својином власте на планину (чл. 81), као што ни уступљено Сасима регално право на руду (чл. 123) није у сукобу са неприкосновеношћу властееских баштина (чл. 39). Нема дакле у чл. 190-м никакве позније промене, него напротив има потврде врло старог регалног права; да је та потврда дошла само у Раковачком препису, то ништа не мари, јер, као што је то показао још Зигел, у томе су се препису сачувале аутентичне одредбе Душановог доба, тако да и сам Новаковић даје Раковачком препису „онај век који би имао оригинал са којег је преписиван.“ Ако се узме у обзир важан значај сточарства и напоје свињарства за ондашњу привреду, онда се мора признати, да није жировина била ситна регалија, него једна регалија од озбиљног значаја. У вези са истим сточарством стоји још једна регалија, и то право преће продаје краљевског меса на трговима, о чему се у уговору кр. Милутина са Дубровником 1308 г. вели овако: „кади се хоће краљево месо продати, да се заручи по всему тргу, да не продају ни купују меса, доколе се краљево прода“ (чл. V). Није ни то право било једна ситница, него једно од средстава за обезбеђење сигурности самосталног прихода владоачевог.

Трећи ослонац надмашне власти владоачеве сачињавала је стална најамна војска. Већ је Монтескије у првој половини XVIII в. у својим примедбама на историју Француске показао, да се јачање власти француских краљева на преокрету од средњег века на нови базирало на сталној најамној војсци.¹⁾ Сад важи као нешто опште-примљено у науци о држави, да између војног и државног уређења постоји несумњива међусобна зависност.²⁾ У сталешкој држави та се међусобна зависност манифестује у томе, што само стална војска, коју владар може да противстави сталешкој војсци племићкој, може да буде ослонац за самостално јачање владоачеве власти. У приликама сталешке државе та је стална војска могла бити само најамна, дакле њено је постојање било зависно од тога, уколико је владалац располагао са самосталним средствима за њено издржавање. На најамну су се војску наслањали, ако не стално, ипак

¹⁾ *Deux opuscules de Montesquieu*, publiés par le Baron de Montesquieu, Bordeaux et Paris, 1891, p. 28, 40; Ф. В. Тарановскій, Догматика положительнаго государственнаго права во Франціи при старомъ порядкѣ, Юрьевъ, 1911 г., с. 551.

²⁾ O. Hintze, Staatsverfassung und Heeresverfassung, Dresden (Gehe-stiftung), 1906

у важнијим тренутцима и српски владари.¹⁾ Најамна војска од плаћених странаца спомиње се у причању о војевању браће Немањине против његовог државног уједињавања српских земаља. Може се претпоставити, да и сам Немања, као и његови ближи наследници служили су се према могућности плаћеном најамном војском. Али стварање јаке војне силе са многим најамницима доспело је тек за владе синова краља Стефана Уроша I, кад је регални доходак од започетог у оно време рударства пружио довољно средстава за издржавање најамника. Од тога времена најамна војска игра више мање сталну и значајну улогу. Она омогућава интензивнију офанзиву против Византије, дакле ширење државе; исто тако она обезбеђује владоцу превласт у међусобним трзавицама унутра у држави (у сукобу Милутина са Драгутином, у борби између три претендента на престо после Милутинове смрти). Као језгро трупа, као једина, поред двора владаочевог (в. горе с. 32-33), стална војска, била је најамна војска не само телесна стража владарчева, него и битни ослонац јавног поретка у земљи. Служио се тим ослонцем и Стефан Душан, и као краљ и као цар; познати су њихови најамници из професионалних војника различних народности и њихов војсковођа немачки витез Палман, који је служио на Душановом двору читав низ година (1333—1355).

Не само мачем, него и пером својих службеника служили су се владари за јавноправно снажење своје власти. У томе погледу чувена је била улога француских легиста (*légistes* — правника), који су почињући од XIII в. стајали у служби француских краљева и као „краљевски људи“ (*gens du roi*), примењивали су на своје владаре римску теорију о пуноћи врховне државне власти. На тај су начин стварали не само идеологију, него и праксу повољну за јачање јавноправне власти владарчеве. Нису српским владарима стајали на расположењу школовани легисти, али је сличну улогу у Српској држави играло свештенство, које је заједно са канонима спроводило у живот и византиске законе те тиме је развијало и идеологију, а донекле и праксу грчко-римских принципа јавноправне власти, који су се примењивали на српске владаре.²⁾

У тегабном такмичењу између јавноправног принципа оличене у владоцу државне власти и патримониалних тежњи повлашћеног staleжа од пресудног је била значаја позиција градова и грађанства. Аутономни градови нису знали за патримониалну зависност, него су се базирали на јавноправном принципу јединства власти и једнаке према њој подложности. Тај јавноправни принцип, развијен у градској општини, градови су били готови да прошире на цело државно уређење. Где је владоцима пошло за руком да обезбеде градовима праву аутономију и грађанству сталешку самосталност, тамо су у њима владоци наишли на чврсти ослонац за сна-

¹⁾ в. Ст. Новаковић, Стара српска војска, с. 77—87; К. Јиречек, Историја Срба, I, 240, 254, 256, 260, 261, 263; III, 130—133.

²⁾ Општи карактер и правац тога процеса показује Никола Радојчић у својој студији „Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије“, Љубљана, 1931.

жење врховне државне власти. Где пак нису у томе погледу успели, попуштала је државна власт у корист сталешке надмоћи племства. Први је случај био у Француској; као пример друге ситуације може се навести Пољска, где су градови, иако аутономни, били ипак потиштени од шлахте. Није унутра у Српској држави било градова и грађанства, као самосталног staleжа у правом смислу те речи (в. горе § 7), те цело дотично питање у погледу Српске државе потпуно испада. Ипак су остајали приморски градови са својом аутономијом и својом засебном сталешком позицијом. Истина, они су се налазили на страни, као неки додатак уз основно језгро државе, у чије унутрашње уређење нису дирали. Ипак извесне угодности, које су они пружали, биле су од значаја за владаре који су их искоришћавали. Ту пре свега спадају порези, данци и поклони од градова, који су сачињавали нарочиту врсту дохотка владаочевог независну од унутрашњих међусталешких односа, и који су снажили државну власт. Затим су градови, нарочито Котор, пружали спремно особље за стручну државну службу и то финансиску, којим су се владоци могли да служе као директним оруђем државне политике независним од сталешких утицаја и комбинација.¹⁾ Уосталом није се српска властела противстављала владоцу као прави антагонистички елемент, те недостатак самосталног грађанског staleжа није у Немањићкој држави проузроковало надмашивање државног разлога властеоским привилегијама. Што се тиче приморских градова, својом развијеном аутономијом они су постављали чврсте границе владалачком самовлашћу те су много допринесли насађивању законитости у Немањићкој држави, о чему имаћемо прилике да говоримо доле (§ 15).

Оно, што смо доскора говорили поводом грађанства, доводи нас потпуно доследно до питања о класној оријентацији владаочевог власти. Решавање тога питања по безобзирном марксистском рецепту, и то да је државна власт у Немањићкој држави била апсорбована само класним интересима велепоседника, не би било тачно ни адекватно стварности. Схватање државе као класног господарења никако се не може примити, јер њему не одговара ниједна стварна историска држава. Свуда и свагда се држава базира на извесној компромисној равнотежи између противних класних интереса, од којих на тај или онај начин ствара заједнички државни интерес. Та равнотежа и то уједињавање противречних интереса су растељиви и променљиви, али свакако увек постоје у том или оном облику. Баш испољавање тога њиховог конкретног облика и сачињава прави предмет проучавања код историје сваког појединог државног уређења на датом месту и у дато време. Оно, што смо рекли, вреди и за Немањићку државу. Горе смо видели, како је државна власт водила рачуна о противречним интересима различитих редова повлашћених земљопоседника (стр. 64—67), како је сти-

¹⁾ „Финансиски чиновници беху највише из приморских градова, на пр., код краља Владислава 1252 г., неки Скадранци из породице Андрицо (Andrigo), доцније нарочито Которани, ређе Дубровчани. При том је велику улогу имала властеоска породица Вуччиа, српски Бућа или Бућић, из Котора“ (К. Јиречек, Историја Срба, III, 245).

тила слободу привредне радње меропаха (стр. 69—70), како је регулисала односе између тежака и господара земље, доделивши меропсима право судске тужбе против ма којег господара (стр. 70—71). Доле у историји кривичног права ћемо видети, какве су се предузимале казнене мере против социалних сукоба изазиваних било одозго било одоздо, и како је државна власт бранила јавни мир и поредак схваћен не као безобзирна превласт повлашћеног staleжа, него као могућа према ондашњем стадиуму развитка равнотежа између противречних класних интереса (II део, стр. 32, 35—36, 68, 125—133). Чим је више у друштву било сукоба па чак и врења, тим се више истицала и наглашавала надкласна оријентација државне власти. Баш она изрично је изнета у програмској изјави цара Стефана о законодавној радњи. Ту се законодавству поставља циљ, „да не умножит се в државе царствија нашего некоја злоба и злоје ухиштвеније и лукавоје ненавиденије, но паче да поживем во свакој тихости и безмолвнем житију и в православној вери житији са всеми људми царства нашего малим-же и великим“ (Нов., Зак., с. 5). И није та изјава остала само на хартији, него се претворила у стварну акцију и манифестовала се у Законику, и то у његовој заштити православне вере и цркве и у његовој актуелној тежњи за обезбеђењем „општег добра за све поданике“ (Нов., Синт., с. 127; в. горе стр. 149), што се огледа како у законитој одбрани „малих“, тако и у систематском подређивању сталешких интереса интересима државне заједнице.

Прелазећи на питање о правима владаоачеве власти, треба да се претходно зауставимо на правилној методи за његово решавање. Јер обично није та метода исправна. Обично се оперише са две историско-правне категорије монархиске власти, и то са апсолутизмом и са уставношћу. Према томе се свако ограничење монархиске власти замишљава искључиво као уставно ограничење, а сваки облик монархиске владе, где нема формалног устава, карактерише се као апсолутизам. Услед тога се монархиској власти у сталешкој држави намећу несвојствене јој црте, и то или уставност, које у ствари није било, или апсолутизам, којег није могло бити. Ствар је у томе, што апсолутизам и уставност нису неке вечне категорије, које би важиле за свако време, него релативне историско-правне категорије, које се односе на извесно време, на извесно стадиуме у развитку државе, а на друго доба не могу и не сме да буду примењене. Онај апсолутизам, са којим обично оперишу, односи се на стање, у коме су се европске монархије, тачније монархије на европском копну налазиле пред увођењем устава. То је био бирократски апсолутизам, кад није се владалац више служио за своју владавину посредујућом нашо привилегисаних staleжа, него је владао преко стручне, а од њега зависне бирократије, на којој као и на искључиво од њега зависној сталној војсци заснивао је своју неограничену, дакле у томе смислу апсолутну владавину. Тај је бирократски апсолутизам дефинитивно затро заостатке политичких функција staleжа и тиме је извршио такву јавноправну нивелацију друштва, да је на тај начин било омогућено, чим је монархиска власт, под притиском неповољних за њу прилика, попустила, да се уведу мање

више демократски устави. У свима државама на европском копну, изуевши Пољску и Скандинавске земље, устави долазе после бирократског апсолутизма. Дакле и апсолутизам и уставност у извесне сукцесивне историско-правне категорије, пуноважне за извесне одређене епохе и стадиуме развитка, те се никако не могу и не сме примењивати на чисту сталешку државу, која претставља засебни облик владе те захтева за себе и засебну исторископравну категорију. То је у своје време схватао и разговетно изнео творац уставне идеологије и доктрине Монтескије у своме чувеном *Духу закона* (*Esprit des lois*, 1748). Сви се на њега позивају поводом уставних питања, али га мало ко чита; свакако се не чита оно, што је велики мајстор писао о сталешкој држави, те је његова конструкција сталешке државе пала у заборав. Из актуелних разлога сматрамо за дужно да је из заборава извучемо, и не само њу, него и оне теориске преседане, на којима се она заснивала.¹⁾

Није на овом месту потребно да претресамо дотичне Монтескијеве назоре у ма колико пуном опсегу. Наша се сврха састоји само у томе, да од њих извадимо упутство за адекватну правну конструкцију монархиске власти у сталешкој држави. За ту сврху је од битног значаја, да је Монтескије конструисао сталешку државу ван категорија апсолутизма и уставности, баш које су категорије помрачиле поглед потоњих истраживалаца. У теориском погледу Монтескије је пронашао уставност и то у државном уређењу Енглеске и дао је за њу своју сјајну и непрелазну конструкцију. Уставно уређење Монтескије је одредио као слободну владу (*gouvernement libre*), којој је као антитезу и антипод противставио деспотизам (*gouvernement despotique*) и апсолутизам (*les monarchies extrémement absolues*). Ипак није Монтескије претворио те две антитезе у неке исцрпне категорије, једино згодно за све облике владе и за сва времена, као што су то учинили мање обазриви истраживаоци после њега, него је између њих поставио још један облик владе и то умерену владу (*gouvernement modéré*) и ту је категорију умерене владе применио на сталешку државу, напосе на монархиску власт у сталешкој држави, услед чега монархиска влада (*gouvernement monarchique*) и умерена влада (*gouvernement modéré*) долазе код њега као синоними.²⁾ Није Монтескије узео у обзир бирократски апсолутизам у његовом развијеном и пуном облику; може се чак казати, да га је превидео, јер је апсолутна бирократска монархија била нарочито развијена у немачким државама, које Монтескије није као што треба познавао. Ипак утолико је био проницљив, да је у домаћим француским приликама запазио такав квареж сталешке монархије, који неминовно води њеном претварању у апсо-

¹⁾ Није то први пут, да изводимо реституцију теориских назора Монтескијевих. Слично смо поступили са Монтескијевом класификацијом држава у нашој *Енциклопедији права* (Београд, 1923 г., § 39).

²⁾ *Esprit des lois*, livre XI, chapitre V et VI; I. II, chap. I, IV et V; I. XI, chap. XI, alinéa 7; I. XI, chap. VII; I. II, chap. IV, al. 7; I. XII, chap. XXV, al. 2.

лутну бирократску монархију.¹⁾ Дакле према Монтескијевој конструкцији, која је слободна од безобзирне рационализације и од недопуштене модернизације, није монархиска власт у сталешкој држави ни апсолутна ни уставна, него претставља собом засебни облик владе *sui generis*. Монтескије постигао је њену адекватну конструкцију благодарећи томе, што је био прави емпирик па је дакле резонувао поводом емпиричких факата, а никако није замењивао емпирију самовласним резонувањем; затим је Монтескије перфектно познавао историју и институције сталешке монархије, тако да је савладао њихов дух те их је конструисао према њиховим властитим правним принципима, који су се разликовали како од потоњег апсолутизма, тако и тим више од уставног уређења модерног доба. Монтескије је ударио темељ и поставио основице за исправну конструкцију монархиске власти у сталешкој држави. Све оно ваљано, што је по томе питању било изнето од потоњих истраживалаца, базира се на основним тезама Монтескија и даље их развија. Свакојако помрачивање истог питања, а било га је на жалост много, изазвано је било прекидом са дотичном теориском традицијом, која је ишла од Монтескија. Тај су опет прекид проузроковале две околности, и то, прво, превлађивање празног рационализма над здравим емпиризмом, који исто тако резонује али

¹⁾ „Lorsqu'un homme se rend *plus absolu*, songe-t-il d'abord à simplifier les lois. On commence dans cet Etat à être plus frappé des inconvénients particuliers que de la liberté des sujets, dont on ne se soucie point du tout“ (I. VI, chap. II, al. 6). — „Les monarchies se corrompent lorsqu'on ôte peu à peu les prérogatives des corps ou les privilèges des villes... La monarchie se perd lorsqu'un prince croit qu'il montre plus sa puissance en changeant *l'ordre des choses* qu' en le suivant; lorsqu'il ôte les fonctions naturelles des uns pour les donner arbitrairement à d'autres; et lorsqu'il est plus amoureux de ses fantaisies que de ses volontés. — La monarchie se perd lorsque le prince, rapportant tout uniquement à lui, appelle Etat à sa capitale, la capitale à sa cour, et la cour à sa seule personne. — Enfin elle se perd lorsqu'un prince méconnaît son autorité, sa situation, l'amour de ses peuples, et lorsqu'il ne sent pas bien qu'un monarque doit se juger en sûreté, comme un despote doit se croire en péril“ (I. VIII, chap. IV, al. 1, 3—5). — „Aussi les princes qui on voulu se rendre despotiques ont-ils toujours commencé par réunir en leur personne toutes les magistratures; et plusieurs rois d'Europe, toutes les grandes charges des leur Etat“ (I. XI, chap. VI, al. 11). — „Le principe de la monarchie se corrompt lorsque les premiers dignités sont les marques de la première servitude; lorsqu'on ôte aux grands le respect des peuples, et qu'on les rend de vifs instruments du pouvoir arbitraire. Il se corrompt encore plus lorsque l'honneur a été mis en contradiction avec les honneurs, et que l'on peut être à la fois couvert d'infamie et de dignités. Il se corrompt lorsque le prince change sa justice en sévérité (I. VIII, chap. VII, al. 1—3). „Les mœurs du prince contribuent autant à la liberté que les lois: il peut, comme elles, faire des hommes des bêtes: et des bêtes faire des hommes. S'il aime les âmes libres, il aura des sujets; s'il aime des âmes basses, il aura des esclaves“ (I. XII, chap. XXVII). О горе наведеним путевима претварања сталешке монархије у апсолутну в. Ф. В. Тарановскіј, Монтеские о Росси, Труды русскихъ ученыхъ за границей, томъ I, Берлинъ, 1922 г., стр. 195—198. — Европска апсолутна монархија (les monarchies extrêmement absolues, — I. XIX, chap. XXVII, алинеа претпоследња) разликује се од азиатског деспотизма (I. XI, chap. VI, al. 12, — le despotisme de l'Asie), те у оној градацији облика владе, оу la liberte va se dégradant, почињући од Енглеске и завршујући се са Турском (I. XIII, chap. XII, al. 1.), заузима претпоследње место и то непосредно испред Турске. — Све горе наведене тезе Монтескијевоје нису неко празно резонување, него јавноправно конструисање емпиричке стварности.

тек после посматрања, дакле са фактима у рукама, и, друго, тим, што су у току времена престали да Монтескија разуме. Ствар је у томе, што је Монтескије писао збијено и чак лаконично. О начину свога писања, своје стилизације сам се он изјашњава оако: „не треба да се предмет увек толико исцрпе, да се ништа не остави за читаоца да он сам ради. Није у питању да се свет натера да чита, него да мисли“.¹⁾ Оно мишљење, које Монтескије тражи од свога читаоца, није апстрактно, него конкретно засновано на фактима. Пуно факата наводи Монтескије, али и ту је штедљив, као што и у извођењу мисли, те никад не исцрпљује фактички материјал, него истиче само најмаркантнија факта, а на више места задовољава се само алузијом на оно фактичко стање, које претпоставља да је његовим савременицима, свакако њиховој елити познато. Али у току времена та се непосредна веза читаоца са фактичким стањем дотичног доба изгубила, те је свет и чак учени свет престао да Монтескијеве алузије разуме као што треба. Није Монтескије уметнички измислио правне принципе сталешке монархије, него их је извукао из оне јавноправне теориске традиције, која је постајала у његовој домовини. Према томе и ми сад треба да се обратимо тој традицији и да одатле поцрпемо подробније и опсежније формуле, које би нам растумачиле збијене и чак лаконичне тезе Монтескија. У тој теориској традицији за нас је од најбитнијег значаја она правна конструкција, коју је изнео почетком XVI века Клод де Сејсел (Claude de Seyssel) у своме чувеном делу о великој француској монархији (*La Grand' Monarchie de France*, 1-о изд. 1519 г., друго 1540 г.)²⁾

Ондашња француска монархија, која је била једна сталешка држава, није по мишљењу Сејсела апсолутна, јер живи под таквим условима политичке организације, који онемогућавају да се онај циљ, коме служи монархиска власт, изопачи. Као такви услови долазе неке узде (*freins*), које се намећу краљевској власти, а које њено остваривање увode у законите границе. Те узде не умањују краљевску власт, нити је чине сувише ограниченом, него је регулишу и умеравају њено функционисање. Те су се узде образовале историски у законодавству и у јавноправним обичајима земље, те тешко би могле да се укину, осим само привремено у неким особито неповољним за земљу приликама. Те су узде према дефиницији Сејсела три, и то, религија, јустиција и полиција.³⁾ Религија намеће узду функционисању краљевске власти у двојакном погледу, и то путем непосредног дејства на лично понашање краља и путем прекора упућиваних од свештенства. Пошто краљ мора да чува хришћански закон, ма да и привидно, то га већ одвраћа од тиранских

¹⁾ Il ne faut pas toujours tellement épuiser un sujet qu'on ne laisse rien à faire au lecteur. Il ne s'agit pas de faire lire, mais de faire penser" (I. XI, chap. XX).

²⁾ в. Ф. В. Тарановскій, Догматика положительнаго государственнаго права во Франціи при старомъ порядкѣ, Юрьевъ, 1911 г., стр. 45—55.

³⁾ „Et pour parlez desdictz freins par lesquels la puissance absolue des Roys de France est riglée, l'en treuve troys principaulx: Le premier est la religion, Le second la justice, et Le tiers la police“ (I partie, chap. VIII, éd. 1540, p. 12.)

поступака. Али ако би се краљ одлучио на неки тирански поступак, онда би наишао на прекол од стране црквених јерарха и чак од стране ма којег свештеника, који проповеда са амвона и може да краља јавно и у лице (*publiquement et en sa barbe*) обличи. Хришћански краљ мора да води рачуна о могућности црквеног прекора, а традиционо васпитање учи краљеве да своје функционисање подреде религијској узди. Узда, коју краљевској власти намеће јустисија, састоји се пре свега у томе, што се судство изузима испод самовласне акције и увиђавности краља те се поверава сталним ад хос намењеним институцијама. Суд одлучује само на основу закона, услед чега краљевске наредбе издаване за поједине случајеве имају да се цене од стране суда са гледишта њихове законитости. Под полицијом¹⁾ Сејсел разумева скуп посталих у току историје позитивних закона, управљених на одржавање државе уопште и у појединости. Иако су ти закони издати од самих краљева, али пошто су их непоколебљиво чувале читаве генерације владалаца, то је довело томе, да се краљ никако не одлучи да их погази; ако би пак желео да то учини, не би се нико таквој наредби његовој покорио. Очевидно је, да у датом случају Сејсел мисли на неке позитивне основне законе, који краљевску власт ограничавају. Који су ти основни закони, Сејсел не расветљује, него за то наводи само један пример, и то закон о неотуђивости крунског домена, т.ј. државне територије. У даљем излагању може се приметити још једно конкретно упутство на позитивни закон, о коме краљевска власт мора водити рачуна, и то на права и повластице племства. Задатак је краљевској власти у погледу племства двојаки, и то да штити његов привилегисани положај и да у исто време пази, да не би племство постало сувише поносито. Под тим поносом и охолошћу племства Сејсел стварно разуме његове узурпаторске покушаје да самовласно прошири своју сениориалну власт, што би ишло на штету средишње краљевске власти и сувише би потискивало нижи сталеж. Да се узурпаторски покушаји племства пресеку, мора се непоколебљиво спроводити принцип краљевске суверености и то према свима без разлике поданицима, што се најактуелније постиже строгим чувањем краљевске јурисдикције, како се она историски формирала. Али у исто време краљевске судије не смеју да уводе самовласне новитете који би смањивали признату надлежност сениориалних судова. Одатле се види, да се сталешке повластице сматрају као једна од оних институција „полиције“, које имају да краљевску власт обуздавају.

Наведена Сејселева конструкција, и то његова широка формула о уздама монархиске власти у сталешкој држави, вреди не само за Француску, на коју се непосредно односи, него и за све сталешке државе аналогичног типа. Створена у XVI веку та фор-

¹⁾ У старом, до краја XVIII века, правном језику „полиција“ је значила оно исто, што и њен прототип, — грчка реч *πολιτεια*, дакле не организацију и функцију осигуравања безбедности, него целокупно државно уређење и његово функционисање. Тако, нпр., Монтескије говори о Русији, да под Петром Великим *cette nation s'est policée*, т.ј. добила је исправно државно уређење (*Esprit des lois*, I. XIX, chap. XIX, al. 4).

мула постаје тим актуелнија, чим дубље идемо натраг, те потпуно одговара средњовековним приликама. Стога је можемо применити и на владаочеву власт у Немањићкој држави. Неће то бити пресађивање страних институција на туђе земљиште, него искоришћавање туђих проницљивих назора за расветљавање аналогичних институција на другом месту. Аналогичне институције постоје на више места, али не долази свуда јасна свест о њима, јер није свуда развијена рефлексија, ни теорија. Можемо се дакле послужити конструкцијом, коју је истакла јаче развијена теориска свест на једном месту, за расветљавање правне природе аналогичних институција на другим местима. Није средњовековна Србија имала своје легисте, ни политичке теоретичаре, али је имала институције аналогичне онима, које су код себе конструисали легисти и теоретичари земаља са више развијеном интелектуалном културом. Да се тим конструкцијама и теоријама послужимо за интерпретацију фактичког српског материјала, то је потпуно целисходно, јер то нам даје могућност да оперишемо са категоријом истог стадиума и исте врсте развитка.

Не треба ни много говорити о томе, да су се све три разликоване од Сејсела узде власти наметале и српским владарима у Немањићкој држави. Довољно је прочитати неколико хрисовуља, да се види, како је религија постављала границе владаочевој власти и одређивала линију њене акције. Познати су напори управљени на уређење правосуђа, који се толико битно истичу за владе краља Милутина, а завршују се судском реформом Душана, у чијем Законику овлашћују се судије да цене законитост владачевих наредаба баш онако, како је то према Сејселу својствено умереној монархији. Исто тако се из горњег излагања види, да ни „полиција“, тј. целокупни државни поредак базиран на чврстом сталешком уређењу није ни у Немањићкој држави постао нити функционисао по апсолутној вољи владачевој, него се развио спонтано и обухватао је саму власт владачеву као свој заиста битни и врховни елемент, али ипак не од искључивог пресудног, па дакле ни од свеомоћног значаја. Једном речи не може бити сумње, да и у Немањићкој држави власт владачева била умерена. Није ипак та општа карактеристика довољна, него треба да се детаљније прегледа према основним функцијама сваке државне власти.

Тај ћемо преглед почети од најважније функције, и то од законодавства. Иако најважнија, није ипак законодавство ни исконска ни првобитна функција државна. Није државна постала на празном месту, нити је тек она створила правни поредак од ничега. Пре државе је постојало обичајно право, које је држава била позвана да штити, да му својом снагом обезбеди сигурно и мирно остваривање. Вршећи ту своју мисију, држава је наравно морала да у правни поредак уводи новитете како процесуалног, тако и материјалног карактера али није то чинила путем интегралног законодавства, него истим путем, као што су се вршиле промене у обичајном праву, дакле путем праксе, путем преседана, у којима је одустајање од старих обичаја било праћено делимичним увођењем новог правног поретка од случаја на случај. Било је при томе и

праве законодавне радње, али на њу је у стварању права падала мања, споредна и тако рећи супсидиарна улога уз праксу и преседане. Доносиле су се појединачне и партикуларне законске одредбе и тек путем дуготрајне делимичне законодавне праксе долазило се до свесног признања држави апстрактног и потпуног права на законодавство.¹⁾ На томе путу опрезног и постепеног државног развитка европске средњевековне државе обазирале су се на римску царевину, било западну, било источну, и на њено монументално законодавство. Тај је узвишени образац утицао на поједине националне државе на двојаки начин, и то с једне стране постављао је границе њиховој законодавној акцији, а с друге стране одушевљавао их је за стицање потпуне законодавне власти. Први се утицај састојао у томе, што се римско, евентуално грчко-римско, или византиско право у својству права царевинског или царског (*ius Caesarum, Kaiserrecht*) признавало да стоји изнад сваког националног права, које мора да му се подреди, те царско право или закони правоверних царева били су обавезни за све, нарочито у случајевима празнина у националном праву; то је признање крчило пут за рецепцију римског, евентуално византиског права у појединим националним државама, а та је рецепција постављала границе, или барем препоне развијању националне законодавне радње. Да се те границе и препоне сломе, националне су државе тежиле да постигну потпуност законодавне власти; дотична своја потраживања државе су легитимисале или путем преузимања од стране њихових владалаца царске власти или путем прогласа тезе, да је сваки владалац цар у својој земљи. Тако се манифестовао други од горе наведених утицаја универсалног царства и универсалног права на националне државе.

Све горе наведено вреди за развитак законодавне функције владоца и у Немањинској држави. И ту је та функција првобитно минимална. Основни облик постојећег права сачињава обичајно право, чије се чување намеће владоцу као дужност. Ту последњу тезу је изрично изнео краљ Милутин 1308 г. у своме одговору Дубровчанима, и то на његов предлог, да се у Србији законом укине уобичајена *вражда* (новчана казна за убиство) и уведе смртна казна за убиство. Одбијајући тај предлог, краљ је свој поступак мотивисао тим, да „неће да пролије крв својих поданика, него жели да сачува и одржи вражду као стародревни обичај својих претходника и свој, те да не би што друго ни на који начин учинио, јер је што више то већ раније потврдио заклетвом“.²⁾ Ништа није на свету вечно, — промениле су се прилике, те је под царем Душаном била законом уведена смртна казна за убиство; истина, није била при томе вражда потпуно укинута, него се одржала као

¹⁾ в. моју расправницу „Право државе на законодавство“, *Šičićev zbornik, Zagreb, 1929, str. 371—380.*

²⁾ *D. Rex respondit, quod in hoc nullo modo assentiret, et quod volebat spargere sanguinem suorum, sed volebat servare et tenere antiquam consuetudinem Vrasdae predecessorum suorum et suam et quod aliud non faceret aliquo modo, quia hoc etiam firmaverat per sacramentum. Соловјев, Одабр. спом., 87.*

нормална казна за обично убиство без предумишљаја, а смртна је казна била одређена само за неке нарочите врсте убиства. Што је ипак важно, промењен је био стари обичај тек после тога, пошто је Душан преузео на себе царско достојанство, и тиме стекао уверење и признање, да му припада потпуна законодавна власт. Пре тога је на снази било неко друго уверење, и то, да је постојеће обичајно право нешто објективно дато, на што се владалац има да обазире, да о њему води рачуна, што дакле, ако не ограничава владаоачеву власт, свакако је умерава. На општем тлу обичајног права појавила се и законодавна радња српских владара, али само делимична, сепаратна, од случаја на случај, у колико су је изазивале неодложне животне потребе. Да је то било баш тако, о томе очигледно сведоче све хрисовуље и повеље пре Душановог Законика. Није само обичајно право ограничавало и упућивало законодавну функцију српских владара, него и хришћанска религија, која је у широком појму закона Божјег доприносила и своје право, које је владалац морао да поштује и чува. Није могло бити ни говора о томе, да би владалац смео одредити својим законом нешто, што би се косило са законом Божјим и са канонима. Канони су за собом вукли и законе благочестивих и правоверних царева, којима су се решавала различна црквена и верска питања, а затим и чисто световно законодавство истих царева, којим се црква служила и за регулисање свог учешћа у грађанском промету и у својој патримонилној јурисдикцији. *Ecclesia vivit lege Romana*, — говорило се на Западу; *ecclesia vivit lege Romanae*,¹⁾ — тако би гласио исти принцип на Истоку Европе. Тај је принцип крчио пут за рецепцију византиског права у Немањинској држави, а која се рецепција вршила прво путем усмене традиције, а затим путем искоришћавања писмених законских зборника, и то Номоканона или Крмчије, где су се поред канона и закона по црквеним и верским питањима налазили и изваци из световног законодавства. Српски су владари усвајали рецепиране одредбе византиског права према томе, како су sukcesивно долазили на место византиских царева. Ту је вредела sukcesивност ктиторства и sukcesивност по праву освајања. Sukcesивност ктиторства истиче се у хрисовуљи краља Милутина манастиру св. Ђорђа близу Скопља 1300 г. Та је хрисовуља од ванредне важности за законодавну рецепцију византиског права. У њој се усвајају и поједине норме и читаве институције византиског права, које се затим шире по целој држави. Као основа за такво усвајање византиског права наводи се, да све то краљ Стефан Милутин „обрете записано у хрисовуљех светих и правоверних цар“ (чл. 1), и то првог, другог и потоњих ктитора (чл. 32, 37, 38), те и сам као sukcesивни ктитор истог манастира све то потврђује и све правне односе везане са манастиром регулише „по томуже образу“ (чл. 32). Интересантно је забележити, да у дугачком низу старих ктитора било је и бугарских царева, који се наводе у хрисовуљи („кир-Асан цар“, — чл. 32), а који не поремећују византиску sukcesивност, него долазе као њени међувремени носиоци исто тако,

¹⁾ Византиски су се Грци називали *Ῥωμαῖοι*, — *Romaei*.

као што и стари српски краљеви, који су некад владали у Скопљу и били су ктитори манастира св. Ђорђа. Сукцесивно ктиторство прима и краљ Стефан Душан, кад 1337—1346 г. заједно са својим сином младим краљем Урошем обнавља манастир у Хтетову и баш у својству ктитора („јакоче нарекове се хтиторе месту тому“) потврђује и оснажује „утвржденија светим црквама от древних цар грчкиих“ (хрисов. чл. 33 и 35). Исти краљ Стефан Душан у другим случајевима истиче на прво место право освајања, на чијем основу сматра себе као сукцесора ранијих владалаца у датом крају, на име грчких царева, спомињући и бугарске царева, где и кадгод их је било, као међувремене носиоце византиске традиције, те издаје хрисовуље „по образу древних царев грчкиих“.¹⁾ Рецепција византиског права, на којој смо се овде мало зауставили, занима нас на овом месту само, уколико и како је опредељивала законодавну власт владаочеву. Као што се види из горњег, српски су владари сматрали реципирано византиско право као нешто дато одозго, што стоји над њима и о чему они морају водити рачуна у својој законодавној радњи. Дакле нећемо погрешити, ако будемо казали, да је и реципирано византиско право исто тако умеравало владаочеву власт, као што и домаће обичајно право. Интегрално апстрактно право на законодавство српска је држава стекла тек онда, кад је њен владалац преузео на себе царско достојанство (уп. горе стр. 122—125). Тога спајања потпуне законодавне власти са царством био је свестан Душан, те је дотичну идеологију изрично изнео у познатој својој наредби о законодавној радњи (*Нов., Зак.*², с. 3—5, а затим ју је остварио у своме законуку. Право државе на законодавство по Законику припада цару као оличењу државе, барем у толико, у колико је у питању сама законодавна заповест (*Gesetzesbefehl*). Она припада искључиво цару, тако да он својом врховном вољом претвара саборну одлуку у закон, узаконјава је: „што јест царство ми узаконило на сабору“ (чл. 142). У законским прописима нико други не заповеда, него сам цар: „повелева царство ми“ (чл. 139, 140, 145, 151, 171, 181); закон је царев закон: „закон царства ми“ (чл. 34, 78, 142), јер је „поставио господин цар закон по земљи“ (чл. 194), чак и онај закон, који се налази у Законику: „по закону царства ми, како јест у законице“ (чл. 159). Закон садржи царева законе, „што јест царство ми записало у Законице“ (чл. 139), те је царски Законик: „законик царства ми“ (чл. 105). Према томе, ко се не покорава закону и повређује га, тај поступа против закона и царске заповести: „през закон и повеленије царево“ (чл. 187). Наведене одлучне формуле тичу се законо-

¹⁾ „(Пречистаја Богородица) пособствова ми краљевствовати и славними градови грчкими и наставнику бити великим и светим царем грчким в граде Охриде... и обрете краљевство ми у граду Богородицу Перивленту хрисовуље, записани и узаконјени од прво бивших светих цар, такожде и краљевство ми и записа и утврди“ (хрисов. манастиру св. Богородице Перивленте у Охриду 1342—1345 г.). „Прејем гради довољни над ними же Грци обладаху, прејех же и град глагољемии Прилеп, идеже јест манастир пресветије Богородице, јаке глагољемоје место Трескавац..... извољих сему манастиру дати хрисовуљ свој по образу древних цареј грчкиих и блгарскиих иже прежде мене обладали сут теми странами“ (хрисов. манастиру Трескавцу, 1335 г., чл. 1).

давне заповести, али не пресуђују о садржини закона (*Gesetzesinhalt*), у чијем је доношењу у важнијим према ондашњој политичкој конјунктури случајевима примао учешћа сабор, као скупштина повлашћених сталежа. Дакле ни на врхунцу развитка законодавне власти није у њеном погледу владалац био апсолутан, него се његова власт умеравала суделовањем повлашћених сталежа, чија права су сачињавали битан део баш оне „полиције“, коју је горе цитирани Сејсел сматрао као узду наметнуту монархској власти.

Најпрвобитнија функција владалачке власти било је *војводство*, одакле је сама власт владалачка постала. У мери развитка сталешког уређења ни ту своју рођену, тако рећи, функцију није владалац могао да врши са апсолутном влашћу. Војска је била сталешка, коју је владалац сазивао према потреби; сазвана и на окупу она је морала да служи под врховном командом владаоачевом. Чим је више племићки сталеж јачао, тим је мање радо војску војевао, услед чега је тражио различите олакшице у вршењу војне службе и тежио је чак за тим, да сам сазив војске обуслови претходним пристанком племићке скупштине државне или покрајинских скупштина. То је био правац, у коме се је дотично питање развијало у понеким сталешким државама. У Немањинској држави тај се правац не опажа. Нема података ни о каквим олакшицама војне службе властеоског сталежа, нити о којим ограничењима владаоачеве власти у погледу сазивања и купљења сталешке војске. Ипак је и ту владалац, и ако формално неограничен, сигурно морао водити рачуна о расположењу и јавном мњењу властеле. Тешко је замислити, да би се војска могла скупити против директне воље властеле, јер није владалац располагао са којом принудном организацијом за мобилизацију осим исте властеле. Дакле се разложно може претпоставити, да у решавању питања о рату и миру није владалачка власт била апсолутна, него барем умерена политичком тежином властеоског сталежа. Томе треба додати, да није ту вредела нека апстрактна правна норма, него је све то било зависно од евентуалне политичке конјунктуре у датом конкретном случају, јер је поред сталешке војске, коју је требало скупљати, постојала стална војна снага владаоачевог двора и најамне војске, а која је снага контрбалансираола политичку тежину властеле. Чим је сталешка војска била на окупу, подложна је била врховној команди владаоца, који је њој заповедао преко постављених од њега војсковођа. Директна служба владоцу, коју су властела дуговали, и витешка верност према врховном господару, у којој су властела били васпитани, правдале су и спроводиле у живот њихову покорност врховној команди владаоачевој. Али покоривање постављеним од владаоца војсковођама и подређивање себе општем јерархиском поретку државне војне команде није било у властеоској свести исто тако оправдано ни исто тако подношљиво, као што покоривање непосредно самого господару, те у своме спровођењу у живот лако је могло наилазити на изванредан отпор или бар резервисаност од стране властеле, који су сматрали себе као непосредне слуге владаоачеве. Није ту била у питању, као што мислимо, стручна дисциплина у боју ни у осталим чисто војним операцијама, него

подређеност општој и судској власти државних војсковођа за цело време, докле год је сталешка војска била на окупу. Тешко је било властели, који су сами навикли на заповедање и као господари на својим властелинствима и као дискрециони управници у земљама и градовима, у којима су држали државе (в. чл. 155 Душ. Законика), да се „на војсци“ претворе у послушне извршиоце наредаба њима претпостављених. Да то није лако ишло чак ни под Душаном Силним, о томе сведочи чл. 129. Законика, који гласи: „На војсци на свакој да обладају (тј. имају власт) војеводу колико и цар; што реку да се чује. Ако ли их кто пречује у чем, да јест то-зи осуђеније које и онем-зи који би цара преслушали. И судове, мали и големи, који су на војсци, да им суде војеводу а ин никто“. Не би тај члан био потребан, ако би све ишло глатко. Стари законодавац не предвиђа све апстрактно могуће повреде права, него наводи оне, на које наилази у пракси. Било је дакле непоковања војсковођама; било је, мислимо, и покушаја од стране властеле, да и на војсци наставе своју господарску власт управну и судску; тим се вероватно објашњава стилизација последњег става у наведеном члану Законика, и то да се законодавац не задовољава одредбом, да на војсци „суде војеводу“, него још намерно додаје „а ин никто“ (уп. доле II део, стр. 124—125). Чим даље будемо ишли у прошлост, тим ће непокорности према државним војсковођама бити више. Без сумње да се она увек угушивала по могућности према приликама. Али је можда тек Душан у сјају царске круне могао против ње иступити са отвореном законском репресијом, којом се она изједначивала са кривичним делом против државе (в. доле II део, стр. 114—115).

Као што војна, исто тако је стара и исконска судска власт владасчева. Првобитно је постојао лични суд владаочев, који је владалац вршио у извесном делу, у колико је то било могуће, лично, а иначе преко својих нарочитих повереника (*iudicium per commissarios*). Како се тај систем личног суда владаочевог постепено претворио у систем државног суда са стабилним законитим инстанцијама, о томе ћемо говорити доле у III делу и то у одељку о судском уређењу. На овом месту треба само забележити, да ни судска власт владаочева није била апсолутна ни самовласна, него умерена и подложна извесним уздама, као што се изражава Сејсел. Иако је правосуђе потицало од владаоца, као његовог оригиналног извора, ипак се његово вршење доводило у склад са сталешким уређењем. То се постигало путем организације суда са поротом по познатом у средњем веку принципу да раван равном има да суди (*judgement par les pairs*), благодарећи чему правосуђе се вршило уз суделовање сталешких претставника (в. горе стр. 13). У хрисовуљама наилазимо на наративне податке, да су владоци судили споровима о земљи манастирској на саборима (в. доле § 11), у чему се манифестује други и важни начин суделовања повлашћених сталеза у остваривању судске власти владаочево, која је дакле била подложна општем начелу умеравања од стране сталешког уређења. Умеравала се судска власт владаочева и на други начин, и то из чисто државног разлога, који је стајао изнад ста-

лешког уређења, путем строгог спровођења у судству начела законитости, о чему ћемо говорити на своме месту доле (§ 15). Ту је довољно споменути, да је начело законитости било управо намењено томе, да елиминира из судства личне наредбе царске дате „или по срчбе, или по љубви или по милости“ (чл. 171. Душановог Законика), једном речи по самовласној увиђавности.

Управа у средњевековним државама ограничавала се на полицију безбедности (Sicherheitspolizei) и на финансије. Финансиска је власт владаочева била умерена и чак ограничена економским имунитетом повлашћених staleжа (в. горе стр. 23—27 и 90—92). У области полиције безбедности нису се владаочевој власти постављале одређене границе. Али се управна власт владаочева уопште умеравала путем оних начина, на које се она уопште остваривала и спроводила у живот. То су били два начина, и то преко подређених власти (в. § 12) и преко посредујућих власти (§ 13). Посредујуће власти су сачињавали повлашћени staleжи у својим властелинствима, — они су посредовали између владоца и пучанства те су тим владалачку власт умеравали. Подређене власти то су били непосредни директни органи владаочеви, једна врста чиновника, али далека од бирократије, јер се особље тих органа регрутовало из владеоског реда и сама власт поверавала им се не само на јавном, него и на патримониалном праву. Дакле и ту се владаочева власт умеравала општим принципом сталешког уређења.

Умеравање монархиске власти извршивано од стране повлашћених staleжа, уколико је уносило у државни живот начела права и слободе, било је повољно за државу и њен развитак. Али се исто могло изопачивати, и то кад је тежило за безобзирним остваривањем сталешких повластица и кад је претеривало патримониалну власт повлашћених staleжа, која се лако могла претварати у центрифугалну силу. Онда је долазила под претњу класна равнотежа и постајала је опасност по саму државу. Те су се неповољне прилике уклањале тим, што се политичка тежина повлашћених staleжа контрбалансирали ауторитетом и снагом монарха, који су потицали од оних самосталних ослонаца владаочевој власти, о којима смо говорили горе (в. стр. 135—140). Благодарени тим ослоњцима владоци су истицали државу изнад staleжа и водили су ону наткласну политику, о којој смо говорили горе (в. стр. 140—141), а која је обезбеђивала опстанак и јачање државе. То се постизало тим, што је владалац са надмашним ауторитетом тражио од свију покорност својој власти, у којој се оличавала власт државне заједнице, и ту су покорност пружали и повлашћени staleжи. Таква је надмашност владаочевој власти постојала и развијала се у току векова, али је тек Стефан Душан у сјају царске круне могао да прогласи неизоставну покорност владалачким наређењима као дужност једнаку за све његове поданике. „Књига царства ми (царско наређење на писму)“, вели се у Законику, „да се не преслуша где приходи, или ка госпожде царици, или ка краљу, (престолонаследнику), или ка властелом великим и малим, и свакому човеку. Никто да не пречује што пише књига царства ми“ (чл. 136). Интересантна и маркантна је стилизација наведеног члана. Ду-

жност неизоставне покорности према актима владалачке власти ту се пре свега намеће члановима владаочевог дома и властели великој и малој, дакле оној великој и повлашћеној господи, који су у извесном степену делили државну власт са владоцем те су стога тешко подносили поданичку дужност неизоставне покорности. Између повлашћене господе, којима се та дужност намеће, не наводи се црква. То никако не значи, да би црква била од споменуте дужности изузета. На другом месту истог Законика између оних, који би преслушали наређење царских судија предвиђена је и црква, која том приликом потпада и под санкцију општу за све, и то „да се осуде јако и преслушници царства ми“ (чл. 148). По себи се разуме, да се ту не мисли на цркву као на верску установу, него на поједине цркве и манастире, који су имали своја властелинства (ул. горе стр. 88—89). Та црквена властелинства и њихови заступници по службеној дужности имали су без сумње исту поданичку дужност покорности према држави, као што и световна властела. Вични својој патримониалној власти и чак поносни због ње могле су цркве и манастири, као и властела, да понегда манифестују и непокорност према државној власти, нарочито према њеним подређеним органима. Баш ту могућност предвиђа горе наведени чл. 148-ми и за то прети црквама и манастирима, тј. њиховим правним заступницима истом казном, као што и властели или „комо љубо човеку“. Ипак у чл. 136-ом не наводи се црква међу оне повлашћене господе, којима се свечано намеће дужност неизоставне покорности према владалачким наређењима. То ћутање на датом месту о цркви, тачније о црквама и манастирима, а у ствари о њиховим заступницима, дакле о свештенству, објашњава се сигурно тим, да се од свештенства никако није могло очекивати непокорности према директним наређењима владаоцевим. Свештенство је спроводило византиску идеологију о надмашности и моћи владаоцеве власти, којој су сви имали да се покорвају, те су у томе погледу играли у Немањићкој држави исту улогу, као што легисти у Француској (в. горе стр. 139). Тешко би било претпоставити, да неко од свештенства „пречује књигу (цареву)“, те стари законодавац, који редовно пази само на оно *quod plegumque fit*, није сматрао за потребно, да о општој поданичкој дужности опомиње и цркву. Тек после дотичне опомене повлашћеној господи Законик намеће исту дужност „и свакому човеку“ (чл. 136). Што се баш ту наводи „сваки човек“, то може имати двојаки значај, и то, — прво, да је тим изражена општа тежња Законика, нарочито другог, у који дотични члан спада, за генерализацијом његових одредаба, и друго, да ту владалачка власт намерно пробија кроз посредујућу власт повлашћених сталежа и чак њиховим приватним поданицима намеће општу дужност директне и непосредне покорности према наређењима државне власти.

Општа поданичка дужност неизоставне покорности према владалачким наређењима допушта ипак неки изузетак или бар олакшаницу стварног карактера. О томе се говори у последњем ставу претресаног члана и то овако: „Ако ли буде таква-зи књига што не може он-зи савршити, воља не има да даст тај час, да греде

опет с књигом ка царству ми, да опове царству ми“ (чл. 136).¹⁾ Дакле фактичка немогућност извршења владалачког наређења уопште или у датом тренутку заустављала је његову извршност; доносиоц дотичног наређења имао је да о томе реферише владоцу. Што је за тим рефератом имало да дође, о томе Законик ћути. Али је дотични резултат могао очевидно да буде тројаки, и то, — или да се наређење у потпуности понови, или да се укине, или да се на одговарајући начин према стварним приликама промени.

Да се из извесних одређених у праву разлога извршавање владалачког наређења зауставља и да се владоцу подноси одговарајући реферат о немогућности извршења, такав је поступак познат праву европских држава у средњем и у новом веку. У Француској се дотични реферат владоцу називао *remontrances* (напомена), и нарочите државне институције, и то врховни судови, који су се под старим режимом називали парламенти (*parlements*), а између њих највише Париски парламент (*parlement de Paris*), уживали су специално право да подносе краљу такве напомене (*droit de remontrances*). Пошто је Париски парламент имао дужност па затим и право да региструје (*droit d'enregistrement*) у својим актима све краљевске уредбе и наредбе (*ordonnances, décrets, lettres*), он је ценио њихову законитост (*droit de vérification*) и заустављао је извршење оних краљевских наређења, која би била у супротности са основним законима (*lois fondamentales*) земље и њеном јавноправном традицијом, те је поводом њих подносио краљу напомену (*remontrances*). У одговору на њу краљ је или укидао, евентуално променеивао оспорено наређење или га је потврђивао нарочитим заповедним писмом (*lettres de jussion*), коме је парламент морао да се покори. Догађало се ипак, да ни заповедно писмо краљевско није било у стању да савлада отпор од стране парламента. Онда би краљ лично долазио у парламент и држао његову седницу под својим претседништвом (тзв. *lit de jusice*), у којој се дотично краљевско наређење регистровало па дакле признавало за извршно већ без икаквих приговора (*adveniente principe cessat magistratus*). Није у Немањичкој држави било таквог *droit de remontrances*. Реферат владоцу прописан у чл. 136-ом Душановог Законика има мало другу природу, и то посреди је само фактичка немогућност извршења владалачког наређења, коју његовом доносиоцу пријављује заинтересовано поједино лице, а о чему доносилац реферише владоцу. Има и ту једне врсте *remontrances*, али само у најскромнијем облику, јер не полази напомена ни од државне, ни од сталешке институције, која би била нарочито овлашћена, да цени легалност или опоруност владалачких наређења, него од појединца, који није фактички у стању да упућено му наређење изврши. Иако ту нема праве напомене поводом вређаних права, него више постоји жалба и молба поводом тешког или јадног стања,

¹⁾ То се на данашњи језик преводи од Новаковића овако. „Где би се пак догодило, да царско писмо наређује нешто, што не може да изврши онај коме се наређује, или нема да да (оно што би се писмом тражило) онога часа, да се (онај који писмо носи) врати с тим писмом к цару и да га извести“. (*Нов. Зак. 2, с. 227*).

ипак је та жалба и молба узаконена, те се њом привидно бескрајна власт владоочева свакако умерава.¹⁾

И тек што наведена индивидуализација допуштене напомене, да није владалачка наредба за извршење, и мало пре забележена тежња владалачких наредба да допру чак до приватних поданика (в. горе стр. 152—153), сведоче, да је владалачка власт под Душаном Силним гравитирала у правцу простирања њене непосредне акције на цео народ, а мимо посредујуће власти повлашћених стаљежа и, тако рећи, преко њихове главе. Али ни на томе врхунцу свога јачања није владалачка власт била апсолутна. Ослабљујући посредујуће власти, тежила је она само за тим, да осујети успоравање и сметање од њихове стране акције средишње државне власти. Да се пак та акција врши у духу правог државног разлога и општег добра, у исто су се време постављале границе евентуалном апсолутизму владоца, и то у облику обезбеђења објективног начела законитости, о чему ћемо говорити на своме месту доле (§ 15).

Монархија је у Немањинској држави била наследна. Баш као такву схватао ју је сам њен оснивач Стефан Немања, који земљу Српску назива „својом дедином“ (Хиландарска хрисов. 1198—1199 г., аренга), Потоњи владоци исто тако истичу и подвлаче наследност своје власти. Стефан Владислав (1234—1243 г) у интитулацији својих повеља наводи, да је „наместник“ свога оца, „внук светага Симеона, син првовенчаног краља Стефана“. Исти позив на оца и деда долази у једној црквеној повељи Стефана Уроша I (1243—1276 г.). У Милутиновим повељама се у интитулацији, као што је то приметио Ст. Станојевић (*Глас*, 92, с. 146 и 145—150), особито јако истиче увек порекло, родитељи и преци његови: „правнук светага Симеона Немање и внук првовенчаног краља Стефана Симеона монаха, син же Стефана краља Уроша прваго, Симеона монаха“, а у Светостефанској хрисовуљи томе још је додато: „внук светаго и равнаго апостолом богоносца и наставника и просветитеља все србскије земље и поморскије и прваго архиепископа Сави.“ Стефан Душан у својој најстаријој, још краљевској, црквеној повељи из 1334 год. свечано износи у њеној интитулацији, да је внук превисокаго и светаго и страшнаго краља Стефана Уроша, преунук господина ми и преподобнаго оца Симеона Стефана Немање, новаго мироточца, владики бившаго самодржавца србских и поморских земља.“ Већ као цар Душан у својој наредби о законодавној радњи око 1346 г. иступа као „внук и син их, и отрасль благаго корене их, светих благоисповедних родитељ и преродитељ моих“ (*Нов.*, Зак.², с. 3) у чему очевидно налази основну легитимацију своје власти.

Свест и уверење о исконској и непрекидној наследности монархиске власти изазивала је то, да није се та власт сматрала као

¹⁾ *Montesquieu*, *L'esprit des lois*, I II, chap. IV, al. 7: „Comme la mer, qui semble vouloir couvrir toute la terre, est arrêtée par les herbes et les moindres graviers qui se trouvent sur le rivage; ainsi les monarques, dont le pouvoir paraît sans bornes, s'arrêtent par les plus petits obstacles, et soumettent leur fierté naturelle à la prière“.

лична ствар појединог владооца, него као објективна установа, која стоји изнад њега, и према којој евентуални владооци, који се по вољи Божјој ређају, нису ништа друго до њени пролазни носиоци. Наведени се погледи манифестују у идеји о престолу или столу као о сталном седишту монархиске власти. На ту идеју наилазимо већ код великог жупана Стефана Немањића,¹⁾ а њен завршени израз пружају нама повеље цара Стефана Душана.²⁾ Пошто се престо апстрахује од личности евентуалног владооца, који на њему у дато време седи, то се и дужности поданичке дугују не само владоцу, него и „столу српскому“.³⁾ У томе се донекле наговештава идеја о апстрактној правој личности државе, коју је иначе конкретно оличавао сваки евентуални владалац.

Правну конструкцију наслеђивања престола у Немањићкој држави први је дао Н. Крстић. Материал, којим се за то послужио, били су обичаји и преседани. „У свему овоме“, вели, „ја сам се послужио историјом, па сам постављену теорију извео из историјом оправданих догађаја уверен будући, да су обичаји у старој српској држави, као и другим оног времена државама, толико исту силу обезбедности и важности имали, као и писани закони“ (Гласник, VII, 51). Та постављена од Крстића теорија састоји се у констатацији, да је редовно по обичају наслеђивао престо после оца најстарији син, а да су женске биле искључене из наслеђивања престола слично томе, као што је било у Француској по *lex Salica* (VII, 33). То је основна теза постављена од Крстића теорије, која се затим развија и детаљира. О њеном детаљном развиту ћемо говорити мало доле, а сад зауставићемо се на ономе, што смо изнели, јер то заслужује пажњу са принципиелног методолошког гледишта.

Крстић је заузео потпуно исправно методолошко становиште, кад је изнео, да се наслеђивање престола заснивало на правном обичају, и кад је према томе пропратио „историјом оправдане догађаје“, т.ј. историски утврђене преседане, у којима се обичај манифестовао, те на њиховом основу дао правну конструкцију институције наслеђивања престола. Иако је обележио, да је пуноважност обичаја у Српској држави била иста, као што и у другим оног времена државама, ипак у своме завршном закључку рекао нешто, што може дати повода за претпоставку, да је у неким земљама оног времена било закона о наслеђивању престола. Мислимо ту на упоређење обичајног поретка наслеђивања престола у Немањићкој држави са истим поретком у Француској по *lex Salica*. Без даљег објашњења то може дати повода за неку антитезу у датом погледу између обичаја и закона. Стога сматрамо за потребно да ствар расветлимо. Прво, треба да скренемо пажњу, да није *lex Salica*, као

1) „По сем мому вы, господије мои и братија, кому Бог дарује си стол по мне и сије владичаство...“ (Хиланд. хрис. 1199—1206 г., чл. IV).

2) Хтетовска хр. 1337—1346 г., чл. I,.... „Бог.... достоинна сподоби ме бити на престоле светих мојих прародитељ“.

3) „... аште и поње неком случит се деспоту Оливеру, и саргешит којим љубо делом царству ми и столу српскому...“ (хрисов. манастиру Лесново у Злетову 1347—1350 г., чл. XXV; пуни текст наведеног члана в. горе стр. 89—90).

што ни остали *leges barbarorum*, био прави законик у модерном смислу, него више ауторизовани од државне власти зборник обичаја. Друго, и то је главно, није Салички закон ништа говорио о наслеђивању престола, које се у Француској, као што и другде, опредељивало обичајем и преседанима; тек су у току времена супсумирали тај обичајноправни поредак под *lex Salica* и то путем ретроспективне а екстензивне интерпретације одредбе о наслеђивању *tergae salicae*, која иначе нема са престолом ништа заједничког. Ту је интерпретацију и сумсупцију прво изнео познати већ нама (в. горе стр. 144) Клод де Сејсел, а затим ју је дефинитивно усвојио и ауторизовао Париски парламент у својој одлуци од 28 јуна 1593 г., којом је протествовао против решења тадашњих *États généraux* (т. зв. *états de la Ligue*), да се на француски престо позове шпањолска инфанта, а чиме је тај позив био осујећен.¹⁾ Свуда се наслеђивање престола одређивало правним обичајем, и тек су неке нарочите прилике и ванредне потребе проузроковале доношење по томе питању специјалних закона или супсумирање уобичајене праксе под стари закон интерпретиран *ad hoc*. Обичајно је право било иначе од пресудног значаја не само за наслеђивање престола, него и за све остале институције државног уређења. Тек су неке нарочите прилике и ванредне потребе проузроковале, да се уобичајена пракса државног уређења узаконјавала на писму или да се доносио нови реформаторски закон о државном уређењу.

Наслеђивање престола од стране најстаријег сина владаоачевог вредело је по мишљењу Крстића већ у ранијим српским државама, па је затим прешло и у Немањићеву породицу и Немањићку државу (VII, 35.), где нема ни једног примера, да би млађи брат заузео престо игноришећи старијег. „Нећу у осталом тим да кажем“, вели Крстић, „да нису ни покушавали чинећи обичајем утврђени ред наслеђа пореметити и место прворођеног сина подигнути на престо млађег му којег брата, али су покушаји овакви немир и незадовољство народа српског, претстављеног у лицима црквене и светске властале, причињавали“ (VII, 40). Иако је горе наведени поредак престолонаслеђа постојао од почетка, ипак се стабилизовао, тек откад је Милутин примио престо од свога брата Драгутина. Пре тога одлучног тренутка није поредак престолонаслеђа био одређен ни учвршћен, него су на његово опредељивање утицали сами краљеви (VII, 40). Тако је Немања поставио на престо свога сина Стефана, који је опет поставио свога сина Радослава; тај је морао уступити своме брату Владиславу, а Владислав је опет уступио брату Урошу; затим је још Драгутин уступио престо своме брату Милутину, јер још није било строгог реда у наслеђивању. Почевши од Милутина нема више предаје престола од оца сину, ни од брата брату, него се стабилизира обичајно право наслеђивања престола од најстаријег или прворођеног сина (VII, 42—43). Поред утицаја владаоачевог, кад је он био на снази, а после тога, пошто је он престао, самостално су утицали на престолонаслеђе властела (VII, 46). Властела су у своје

¹⁾ в. Ф. В. Тарановскій, *Догматика положительнаго государственнаго права во Франціи при старомъ порядкѣ*, Юрьевъ, 1913 г., стр. 341—344 и 583—588.

време отступили од слабоумног Радослава и изабрали су на престо Владислава, што је и одобрио и св. Сава (VII, 46). У компликацијама и сукобима због престолонаслеђа, који су се догодили за време Милутина и Дечанског, опет се манифестовао уплив властеле (VII, 47). Тај је уплив властеле био јачи под slabим владоцима и слабији под силним. Иначе је уплив властеле на престолонаслеђе био исти, као што и на остале државне послове (VII, 47 и пр. 23).

После Крстића другу конструкцију престолонаслеђа у Немањинској држави дао је Конст. Јиречек, и то оваку. „У реду наследства опажа се, после 1200, борба између домаћег уобичајеног сениората и византиске институције савладара, назначених будућих наследника (наме́стный господинъ, наме́стникъ, настолникъ, наследникъ). Браћа и стричевићи често воде међусобне ратове, а покашто ратују и синови с очевима, исто онако као и Арпадовићи. Обе династије и немањинка и арпадовићка дошле су саме себи главе због ових престоних борби. Поелица тога беше да је у Србији, исто као и у Угарској, било који пут у исто време, два краља, као што су били браћа Урош I и Владислав, а доцније Стефан Драгутин и Урош II Милутин. Као и код Арпадовића, тако је и српски наследник престола често добивао титулу *млади краљ*. Тако Стефан Драгутин јавља се као *junior rex Servie* поред свога оца Уроша I; тако Стефан Душан као *млади краљ, rex iuvenis* у Дубровчана, поред свога оца Стефана Уроша III, старог краља (*rex veternaus*); тако Урош као *млади краљ* поред свога оца Стефана Душана. С овим двоструким краљевством скопчана је била привремена деоба државне територије, али отуда се ипак нису развиле онакве удеоње кнежевине као у средњовековној Русији. Секундогенитуре Мирослава, брата Немањина, у Захумљу и Вукана, сина Немањина, у Дукљи не беху дуга века“ (*Историја Срба*, III, 12—13; уп. II, 4).

Јиречекова конструкција је сасвим другојачија, него ли што Крстићева, Крстић је истакао као уобичајено наслеђивање престола од најстаријег прворођеног сина, т.ј. начело т.зв. примогенитуре (првородства). Међутим Јиречек за примогенитуром ни не спомиње, него говори о сениорату (старешинству). Разлика је велика, јер примогенитуром и сениорат претстављају два хетерогена принципа наслеђивања, који спадају у различне стадиуме друштвеног развитка. Сениорат значи, да наследство припада најстаријем. Уколико би било речи о ужој породици, сениорат би се поклапао са примогенитуром, јер у таквој породици после смрти њене поглавице најстарији је прворођени син. Али се обично сениорат противставља примогенитури, јер, кад се говори о сениорату, онда се мисли бар на ширу породицу (задругу, кућу Душановог Законика), а обично на род. По принципу сениората у задрузи брат умрлог домаћина има првенство пред његовим прворођеним сином, дакле стриц пред синовцем. У роду се сениорат установљава у ширем кругу сродства, јер наследство прелази на најстаријег у целом роду, дакле на старешину рода. Сениорат вреди у родовном, најмање у задружном уређењу, а примогенитуром у породичном уређењу; при томе треба имати у виду, да се породично уређење подудара са индивидуали-

стичким режимом у праву, јер се ни самостални појединац не може замислити без уже породице, као оне крвне заједнице, која прати појединца и код најјаче развијеног индивидуализма у праву. Сениорат вреди под режимом родовног колективизма добара, примогенитурa — под режимом индивидуалног поседуња добара, компликованог само ужом породицом. Прелазећи на специално питање о престолонаслеђу, морамо казати, да сениорат спада у онај стадиум политичког развитка, кад су држава и врховна власт у њој биле својина целог владалачког рода, те се на престо подигао најстарији у владалачком роду, — његов старшина. То је био почетни стадиум у развоју владалачке, т.ј. монархиске власти, који се опажа у свима словенским земаљама, где је свуда постојао првобитно сениорат у престолонаслеђу и тек затим се развила примогенитурa. Најбољу илустрацију тога стадиума пружа родовни поредак престолонаслеђа, који је до средине XIII века био на снази у руским земаљама. Владалачка права су у ондашњој Русији припадала читавом кнежевском¹⁾ роду Рјуриковића, који је полазио од првог позватог (862 г.) варјашког кнеза Рјурика. Сваки је мушкарац кнежевског рода имао јавно субјективно право на кнежевски престо у Руској земљи. Пошто је било више руских „земаља“, поједини су Рјуриковићи могли да их постепено заузимају, што им је омогућавало реализацију њихових субјективних права на кнежевске престоле. У процесу колонизације и политичког формирања руских земаља, постојала је извесна јерархија старешинства између земаља, што се манифестовало у извесном јерархиском поретку између градова, који су стајали на челу земаља, а у којима су се баш налазили кнежевски престоли. Одатле је постала извесна веза између јерархије градова и земаља и генеалошке јерархије међу члановима кнежевског рода. Редом родовног старешинства (сениората) кретали су се кнежеви из млађих градова и престола на старије, и на тај би начин евентуални родовни старшина (сениор) стизао на најстарији престо у Кијеву, где је било врховно политичко средиште свију ондашњих руских земаља.

К. Јиречек поближе не одређује, баш како треба да се схваћа сениорат, који он сматра као домаћу и уобичајену институцију престолонаслеђа у Немањинској држави. Ипак неке његове алузије упозорују, да се мисли на сениорат из доба колективног родовног поседуња владалачке власти. Као такве алузије сматрамо истакнуте од Јиречека међусобне ратове, које често воде браћа и стричевићи, и споменуте од истог секундогенитуре, иако нису биле дугог века. Ако у међусобном рату поводом престолонаслеђа примају учешће стричевићи, то значи, да постоји спор и сукоб између две генеалошке линије, дакле је у питању родовно старешинство. Секундогенитурa је другородство; ако је секундогенитурa призната да она даје одређено право на самостални, иако и споредни престо, то сведочи, да је посредни одређена јерархија престола, која одговара ге-

¹⁾ Кнез је уобичајени код Словена назив владара. Тај је назив био прихваћен од Гота, и замењено је прасловенски назив *војвода*, којим су Словени првобитно означавали своје владарце.

неолошкој јерархији, дакле у основу лежи колективно родовно поседање државне власти. Наведене алузије вреде само за расветљавање Јиречекових погледа на ствар, али никако не за расветљавање саме ствари. За постојање сениората маркантни су ратови, које воде стричеви против синоваца, и то синова умрлог старијег брата, који би преузели власт по праву примогенитуре. Таквих ратова није било у Немањићкој држави. Наилазимо само на обратни случај, и то на претензије, а затим на борбу синовца против стрица, и то Владислава, Драгутинова сина, против краља Милутина. У тој борби нема ништа од сениората, него се све креће око првородства. У своје време Драгутин се бојао, да не би његов отац Урош I предао престо мимо њега млађем сину Милутину, те је оца низвргао с престола и сам га заузео. Затим је Драгутин сам уступио престо истом Милутину. Доцније се предомислио и затражио је престо за свога сина Владислава, наравно по праву првородства. Напослетку је сам Владислав после смрти очеве затражио за себе престо од Милутина, опет наравно по праву првородства. Што се тиче Милутина, није се он позивао против Владислава на право старешинства (сениорат), него је бранио своје право стечено због концесије од стране Драгутина. Од те одбране је Милутин попустио, и то кад је са Драгутином склопио уговор, по коме је после смрти Драгутинове његов син Владислав имао да наследи не само очеве земље, него и српски престо, тако да би Милутин остао под његовом врховном влашћу. Али није ту своју обавезу Милутин издржао, него је после смрти Драгутинове уговор јавно погазио, приграбивши земље умрлог брата и бањивши свога синовца у тамницу. После смрти Милутинове Владислав се ослободио тамнице и иступио је као претендент на престо против Стефана Дечанског. Баш ту је дошло до оне борбе између стричевића, коју истиче К. Јиречек поводом своје теорије о сениорату. Али ни ту није био у питању сениорат, него примогенитура, тачније две примогенитуре, од којих је државни сабор (6. I. 1322) легитимисао ону, која је потицала од последњег ефективног краља. Секундогенитура би код система колективног родовног поседања владалачке власти значила да, кад прворођени брат заузима главни престо, другорођени добија споредни престо, на коме остаје до смрти прворођеног, а после његове смрти, кад је сам постао старешина (сениор), прелази на главни престо, искључујући своје синовце. Са таквим схватањем секундогенитуре немају ништа слично оне две тобожње секундогенитуре, које истиче Јиречек. Није био Мирослав другородни брат према Немањи, него старији од њега, а сам је Немања био уопште код свог оца најмлађи син. Долазак Немање на положај врховног владоца догодио се ван родовне јерархије. Поред брата, великог жупана, Мирослав је добио споредни престо у Захумљу. Као што сведочи уговор са Дубровником 1186 г., заступали су Рашку државу, бар у спољним односима, велики жупан Немања заједно са својом браћом кнежевима Страцимиром и Мирославом, који се наводе у тексту уговора, а од којих је Мирослав уговор потписао поред великог жупана. У наведеном се факту донекле огледа схватање државне власти као колективне родовне или бар заједничке својине. Ако је то и било тако, ипак није

се олаваде изводио систем јерархиског подизања на врховни великожупански, доцније краљевски престо. Није се на њега ступало из Захумља, ни преко Захумља. Кнежевски, а доцније чак великокнежевски, престо у Захумљу постао је наследан у Мирослављевом роду без икакве јавноправне везе са српским престолом, на који нису захумски кнежеви ни претендовали. Захумље је била сасвим засебна држава, која је око средине XIII в. дошла у васалну зависност од Угарске, а затим је под Урошем I била придобивена за Српску државу. Вукан није био другорођени, него прворођени син Немањин; стога не разумемо, како се поводом њега може говорити о секундогенитури. Заповестављен у погледу престола, који је отац предао млађем, Стефану, добио је Вукан са титулом великог кнеза¹⁾ три области, и то Дукљу и Требиње, Хвосно код Пећи и Топлицу. Али при томе није било ни речи, да би се његов великокнежевски престо сматрао као непосредни ступањ за врховни престо великожупански. За тај престо Вукан се после очеве смрти борио против Стефана. Ако се може говорити о правном разлогу, из којег је Вукан ту борбу заметнуо, није то био сениорат, него примогенитура, коју је Немања погазио. И сам Вукан после неуспеле борбе и још више његови потомци остали су потпуно на страни од престолонаслеђа у Немањићкој држави. На основу горњег слободни смо казати, да Јиречеково тврђење о сениорату, као о домаћем уобичајеном принципу престолонаслеђа у Немањићкој држави, не може се сматрати као образложено, ни доказано. Није више род вредео као заједница, којој је у целини припадала државна власт, нити је на врховном престолу седео евентуални родовни старешина. Род је означавао само непрекидно јединство крвног порекла сукцесивних владалаца, а наслеђивање се престола вршило у кругу уже породице ефективних владара. Баш тако формулише стање ствари Теодосије у „Животу св. Саве“, кад вели овако: „и никтоже ин иноколенав ва Срблиих огосподи се, тачију от племена их, отац сину и син сину краљевство предајуште“.²⁾

Није тобожњи домаћи уобичајени сениорат одређивао ред престолонаслеђа у Немањићкој држави потпуно ни чврсто, него је, по мишљењу Јиречека постојала борба између њега и византиске институције савладара, назначених будућих наследника престола. Треба дакле да се зауставимо и на тој институцији. Није византиска институција савладарâ (*συνβασιλεύς*) одређивала неки ред или систем престолонаслеђа, него је била само један начин, један пут за стварање наследности престола. Да је царска власт наследна, то никад није у Византији добило званично признање. Званично је вредео принцип старог Римског царства, према којем се царска власт добијала по делегацији од народа. Према томе се на престо могло ступити на основу народног избора или на известан начин изражене воље народа, евентуално оних политичких тела, која су тобоже на-

¹⁾ Сам је Вукан узео чак стари краљевски наслов Дукљанских краљева, — *rex Dalmatiae et Dioclie* (*К. Јиречек*, III, 13; уп. I, 204).

²⁾ *Никола Радојичић*, Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије, в *Лjubljani*, 1931, стр. 23.

род заступала, или на основу исто тако изражене воље војске. Али је фактички постала тежња да се царска власт претвори у наследну. Баш у томе су правцу радили сами цареви и успевали су на тај начин, да су за своје синове још у њиховом детинству добијали пристанак војске на њихову сукцесију на престолу. Као други начин за постигнуће истог циља долазило је проглашавање неког, исто тако уз пристанак војске и других меродавних фактора, за савладара. Као такав се обично проглашавао царев син, или брат, или рођак, или лице од цара посињено. Дакле институција савладара је само служила за увођење извесног реда престолонаслеђа, који се претходно одређивао према извесном жељеном принципу. Због тога, кад Јиречек каже, да у реду наследства опажа се борба између сениората и институције савладара, то није за конструкцију престолонаслеђа било довољно, јер није речено, коме је принципу служила институција савладара. А пошто смо горе показали, да није сениорат оправдан фактима, може се казати, да Јиречекова конструкција престолонаслеђа не даје нама ништа.

Од много веће вредности је стара Крстићева конструкција, те треба да се на њу вратимо. Та конструкција истиче примогенитuru као принцип меродаван за престолонаслеђе. Пуноважност тога принципа Крстић не ограничава на Немањинку државу, него је простира и на српске државе пре Немање. Не би смо у томе последњем погледу ишли за Крстићем и не само због тога, што пратимо историју права у Немањинској држави, него и из разлога, да се престолонаслеђе пре и после Немање тешко може обухватити у једној конструкцији. Мислимо, да баш у пре — Немањино доба спада сениорат, који је тако незгодно био од стране К. Јиречека смештен у Немањинској држави, где га већ није било. Поводом одузимања права на престо од прворођеног сина Немањиног Вукана Ст. Станојевић вели овако: „У српским државама, у погледу владе и наследства престола, примењивани су до тога времена разни принципи, и принцип сенијоритета и принцип примогенитуре и принцип колективне владе. Али је већ доста рано принцип примогенитуре све више почео овлађивати. И он је истина често рушен, али увек насилно“.¹⁾ Сматрамо, да се у наведеним речима, као што треба, констатује сукцесивност сениората и примогенитуре, као и дефинитивно формирање последњег принципа баш у Немањинској држави.

На конструкцију примогенитуре Крстић поставља важну примедбу, и то да се тај принцип дефинитивно стабилизирао тек за владе Милутина. Пре тога раније наилазимо на постављање на престо од стране оца млађег сина мимо старијег прворођеног, као и на уступање престола од стране брата брату унаточ наслеђивања у директној линији по принципу примогенитуре. Наведена рестрикција Крстићева је, као што мислимо, тачна. Она не пориче принцип примогенитуре ни пре доласка Милутина на престо, него подвлачи, да није онда тај принцип био једини меродавни, него се сударао са супротним принципом, према коме је ефемерни владалац било сло-

¹⁾ Ст. Станојевић, Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, Београд, 1912 г., стр. 73.

бодно, било под притиском, али сâм, т.ј. својом дискреционом влашћу, постављао после себе наследника. Последњи случај таквог дискреционог располагања владаоачевог са престолом догодио се онда, кад је Драгутин уступио престо свом брату Милутину. Да је и пре доласка Милутина на престо примогенитура била призната од правне свести и чак се остваривала, о томе сведоче следећа факта: борба против Стефана Првовенчаног од стране његовог старијег брата Вукана, који се подигао и нашао за себе присталице несумњиво у име права примогенитуре; директно наслеђивање престола после Стефана Првовенчаног од његовог прворођеног сина Радослава; напослетку, што је Драгутин свргнуо оца Уроша I са престола, и то се може донекле сматрати као превентивна одбрана права примогенитуре, којем је претио пројекат предаје престола млађем сину Милутину. Први и трећи од наведених факата упозорују на примогенитуру индиректно, али ипак сведоче, да је свест о томе принципу постојала. Долазак пак на престо Радослава је већ права и стварна манифестација примогенитуре. Не смета, што га је св. Сава интерпретирао као претсмртно постављање од оца. И у приватном праву старог доба отац је именовао наследнике и делио је међу њима породично имање, али је то увек чинио у сагласности са постојећим обичајем. Исто је било и са тобожњим постављањем Радослава на престо, јер се ту наређење очево поклапало са правним обичајем.

Почињући од доба Милутиновог примогенитура је завладала, и то није више била поремећена од дискреционе власти, са којом би ефективно владалац располагао престолом. Али су дошле нове компликације, изазване приликама, у којима је Милутин добио престо. Милутину је уступио престо старији брат Драгутин, уступио му је дакле право првородства, које је имало да пређе на Милутина и његове директне потомке. Није сметало, што је Драгутин одржавао краљевску титулу и чак на северу владао све до своје смрти, јер у ствари је његова власт била споредна, а врховни господар на српском престолу је ипак био Милутин. Несрећна је компликација дошла онда, кад је Драгутин своју концесију повукао и истакао је право на престо свога сина Владислава. Пред том ревиндицираном примогенитуром Милутин је отступио те је с Драгутином склопио уговор, по којем се обавезао да после његове смрти преда врховну власт у земљи Владиславу. Није ипак ту обавезу испунио, него је земље умрлог брата приграбио, а синовца бацио у тамницу. Од онда је власт самог Милутина изгубила легитимну титулу те се базирала на узурпацији. Такво је стање имало своје последице, које су се манифестовале после Милутинове смрти. Онда се показало, да по праву примогенитуре постоје два претендента на престо. За Владислава, Драгутинова сина, било је право примогенитуре изведено по директној линији; истина је оно било од Драгутина уступљено, али га је он доцније ревиндицирао и за његово успостављање добио је пристанак од Милутина, који је затим уговор погазио и самовласно успоставио првобитно му концедирано првородство. За Стефана

Дечанског било је то, што је он старији син¹⁾ ефективног владара, који је умро на престолу, те се његово право на престо базира на непосредној и актуелној примогенитури. Правни сукоб између два наведена схватања примогенитуре решио је државни сабор (6. I. 1322), на коме је Стефан Дечански био крунисан, дакле тиме и његова примогенитура, па чак и некадашња узурпација Милутинова биле су позакоњене.

У даљем је престолонаслеђе ишло правим путем примогенитуре, и то од Стефана Дечанског Стефану Душану и од Душана Урошу. И ту је било компликација, али сасвим засебне природе. У те компликације пре свега спадају два устанка сина, презумптивног и чак проглашеног престолонаследника, против оца — краља, и то неуспели устанак Стефана Дечанског против Милутина и успешни устанак Душана против Стефана Дечанског. Њихови узроци и њихов значај никако не могу да буду исцрпљени са правног гледишта, ни тим више са стране права престолонаслеђа,²⁾ али ипак могу да се са те стране посматрају и процене. Нису ти устанци били против права примогенитуре, него за то право. Баш тако их је квалифицирао још Крстић. „Врло је вероватно“, вели Крстић, „да је зато Дечански против оца свог краља Милутина устао и од овог силом круну отети хтео, што се можда намера појављивала место Дечанског млађег му брата од друге супруге Милутинове Симониде Гркиње на престо српски подигнути, који је Дечанском по очевском наследију... припадао, као што се све то и отуд увиђа, што је Константин, ослањајући се зар на прве оне намере, после смрти Милутинове, кад је Дечански, још пре из ропства свога повративши се, ступио био већ на престо српски, исти и силом оружја од Дечанског отети покушавао. Овом подобне околности бити ће, пре него ишта друго, и Душановог устанка узрок; за знак, да је формула престолонаслеђа у ово време већ тако јака била, да се није могла иначе, него са потресом целе државе, променити“ (*Гласник*, VII, 40). Не мари, што Крстић према стању историске науке у његово време греши у фактима, и то не зна, да је Симонида била нероткиња. Важно је то, што је основна мисао Крстићева тачна те се може потврдити критички провереним фактима. Није невероватно, да устанак Дечанског стоји у вези са мирним уговором, који је Милутин склопио са Драгутином, да се после Драгутинове смрти српски престо преда Владиславу Драгутинову сину, те да је Дечански устао на одбрану свога права примогенитуре, као што га је он схватао (*К. Јиречек*, I, 256). Пошто је опет Дечански свога сина од друге жене Симеона претпостављао проглашеном престолонаследнику Душану, то је

1) Ко је од Милутинових синова био старији, да ли Стефан или Константин, о томе постоји контроверза, која се не може решити са потпуном сигурношћу, него са више или мање вероватности. По томе питању идемо за Ст. Станојевићем и налазимо, да са највише вероватности мора се сматрати као старији Стефан Дечански.

2) Да се један од главних разлога насилне промене на престолу изведене 1331 г. састојао у незадовољству спољном политиком Дечанског, то је истакао Ст. Новаковић и у последње време Ст. Станојевић; в. *Ст. Станојевић*, *Битка код Велбужда, Браштво*, XXIV, 1930, стр. 17.

исто тако могло придати Душановом устанку карактер борбе за одржање законите примогенитуре. Нова компликација мирног престолонаслеђа по примогенитурџ дошла је после смрти цара Стефана Душана. Симеон, полубрат Душанов, је после његове смрти иступио као претендент и борио се против законитог наследника престола Уроша. И ако је то била борба стрица против синовца, која је иначе карактеристична за систем сениората, ипак није се ту успостављао некадашњи сениорат, него се манифестовао предзнак оног распадања велике творевине Душанове, које је почело одмах после његове смрти.

У процесу стабилизације примогенитуре велику је улогу играла институција савладара, коју је К. Јиречек истакао, али чију функцију није на жалост расветлио (в. горе стр. 158 и 161—162). Први случај примене институције савладара опажа се у томе, што се у мирном уговору између Угарске и Чешке 1271 г. једном приликом наводи српски краљ Урош и његов син Стефан „млађи краљ Србије“ (junior rex Servie). Томе су претходиле оваке прилике. Византиски цар Михаило Палеолог водио је акцију за зближење са Србијом, што је намеравао да постигне путем женидбених веза. У Србији требало је да Милутин, млађи син краља Стефана Уроша I, узме за жену Ану, ћерку Михаилову, и да постане наследником престола, те да се тако обиђу старији син Драгутин и његова жена Мађарица. Преговори су били тако далеко успели, да је царска кћи већ била на путу за Србију, када се читава ствар поквари због потпуне промене ситуације, изазване несрећним походом краља Уроша против Угарске и поразом, који му су Мађари нанели. Међу условима за мир, наметнутим од стране победиоца, вероватно беше обећано, да ће Урош I, још за живота, поделити са својим сином Драгутином престо и краљевину, исто онако, као што је било у Угарској између Беле IV и Стефана V (К. Јиречек, I, 236). Ма како је то било, додељена Драгутину титула „млади краљ“ свакако је поткрепљивала право примогенитуре. Да су од истог и чак већег значаја за стабилизацију примогенитуре били крунисање Душана за младог краља поред краља Дечанског,¹⁾ именовање Уроша „младим краљем“ поред краља Душана и напослетку крунисање истог Уроша за „краља“ поред цара Душана, о томе, мислимо, не треба ни говорити. Оваку институцију савладара Јиречек назива византиском, дакле сматра, да је у Србији била прихваћена из Византије. Али горе наведене прилике, које су изазвале прву примену институције на Драгутина, као и титула српских савладара („млађи или млади краљ“), сведоче о томе, да у Србији је та институција стигла вероватно из Угарске, што иначе признаје и сам Јиречек.

Треба да поновимо оно, што смо већ горе навели (в. с. 157-158), и то да је Крстић истакао утицај властеле на престолонаслеђе, што је несумњиво тачно. Није се тај утицај ограничавао на политичку акцију фактичког карактера поводом различитих сукоба због престола, него је примао и правни облик, и то кад се ступање на пре-

¹⁾ Титула престолонаследника Душана млади краљ стално се наводи у житијима; в. Даничић, Животи, с. 197, 207.

сто вршило уз учешће сабора. О томе учешћу ћемо говорити доле у §-у о сабору. На овом месту довољно је забележити, да и у кардиналном за наследну монархију питању о престолонаслеђу полашћени су сталече вршили своју умеравајућу функцију.

На крају одељка о владоцу треба да кажемо неколико речи о владалачком дому и о ужој владалачкој породици. Иако врховна власт у Немањинској држави није се сматрала као колективна својина владалачког рода (в. горе стр. 160—161), ипак су се неким од чланова владалачког дома додељивале удео некежевине. Исто тако је престолонаследник добијао по општем обичају извесне земље, где је владао као очев намесник. Под царом Душаном извршена је чак била подела државе на две области, и то цареву и краљеву (престолонаследникову). Засебне су се земље додељивале и краљици, која их је одржавала у своју владавину и после смрти супруга као краљица мати (*domina regina mater*), као што је то био случај са краљицом Јеленом удовом краља Уроша I. Сва ће се наведена питања претресати у §-у 17, посвећеном структури државне области (територије).

Као што смо већ рекли, врховна власт у Немањинској држави није била колективна својина владалачког дома. Према томе владалачки дом у целини није вршио никакве функције врховне власти, те није било у Немањинској држави никаквих скупова чланова владалачког дома, на којима би се претресала и решавала државна питања. За такве скупове зна руска историја XI—III века. То су били састанци или сејмови (снеми) руских кнежева, који су сви припадали једном дому Рјуриковића. Скупљали су се ти састанци према потреби и то ради претресања и решавања оних питања, која су битно интересовала цео владалачки дом или род. Ту су спадали распоређивање престолâ између кнежева и предузимање заједничких војних акција, као и суђење оним браћи-кнежевима, који би одлуке кнежевских сејмова погазили. Осим тога су кнежевски сејмови понегда решавали и о општим питањима уређивања руских земаља; тако је на пр. крвна освета била укинута на општем састанку Јарослављевих синова (средином XI века). Ништа сличног у Немањинској држави не налазимо.

Што се пак тиче уже породице владоачеве, то изгледа, да су се њени чланови, свакако владоачева супруга и престолонаследник, сматрали у извесној мери као саучесници врховне власти, ако не актуелни, ипак као потенцијални. На то нас упозорује онај начин, на који се у Душановом Законику проглашује неприкосновеност земљишне својине властеоске наспрам носиоца врховне власти (в. горе стр. 22). Дотични члан Законика гласи овако: „Да нест вољан господин цар, ни краљ, ни госпожда царица никому узети баштине по силе, ни купити, ни заменити, разве ако си кто сам пољуби“ (чл. 43). Не може бити сумње, да се ту проглашује самоограничење врховне власти у погледу приватне својине, коју и она има да безусловно поштује. Забрана пак сваког самовлашћа врховне власти у датом правцу не односи се само на владоаца, него и на престолонаследника и на владоачеву супругу. Одатле следи, да би се одговарајући противправни поступци престолонаследника и владоачеве

супруге сматрали као недозвољена појава самовлашћа врховне власти. У основу пак такве стилизације и концепције морала је да лежи нека претстава о престононаследнику и о владаочевој супрузи као о сучесницима врховне власти уз владоца као њеног актуелног носиоца. Ако нису престононаследник ни владаочева супруга били овлашћени да врше правна акта располагања са врховном влашћу, ипак се њихове противправне радње могле приписивати сáмој врховној власти. Свакако се дакле својство суверена проширивало и на престононаследника и на владаочеву супругу. Има ту дакле знака или бар трага или заостатка породичног поседуња врховне власти. Тај је заостатак старине морао да уступи место новом схватању, према коме се као искључиви носилац врховне власти сматрао само ефективни владалац, који није никако делио врховну власт са својом породицом, тако да према његовим наређењима и престононаследник и супруга договали су исту покорност, као што и сви остали поданици. Наведено се ново схватање износи у познатом већ нама (в. горе стр. 152—153) чл. 136-ом Душановог Законика, који гласи: „Књига царства ми да се не преслуша где приходи, или ка госпожди царици, или ка краљу, или ка властелом, великим и малим, и свакому човеку“.

§ 11. САБОРИ.

О саборима говори се у изворима у више смисла. Пре свега и уопште најчешће долазе црквени сабори. О св. Сави прича Доментијан, како „светије и богопроповеданије сабори често сабираје и с теми богоизбраними светилници, с епископи, с преподобними отци пречистују веру Христову поновљаје“ (287). Сабор читаве националне цркве назива се обично велики сабор. На великом сабору осим клира могао је бити и „вас народ христоименитих људи“ (Доментијан, 233—4), сва „чеда својега отачаства“ (*ibidem*, 321), цело стадо духовно („паствина духовнаја“, Даничић, Животи, 262). Али због присутних лаика није сабор губио свој црквени карактер, који се јавно манифестовао у циљу, ради којег је сабор био сазван, и то, на пр. „на објављење светије истинитије вери Христови, на проклетије безбожних јеретик“ (Доментијан, 233—234) или ради опште црквене поуке (*ibidem*, 321). Поред сабора читаве националне цркве долазе сабори појединих манастира, као органи њихове самоуправе. Тако се у изворима спомињу „вас сабор Светије Гори“ (Даничић, Животи, 167, 284; *Нов.*, Спом., 417, II), „сабор славнааго манастира Хиландара“, или „вас сабор дому св. Богородице Хиландарскије“ (Даничић, Животи, 325; *Нов.*, Спом., 480, V), „вас сабор Жички“ (Даничић, Животи, 379). Сабор црквени може означавати не само нарочито сазвани скуп, него и целокупни састав свештеног особља националне цркве или поједине црквене институције. Тај се последњи смисао црквеног сабора наводи у Душановој повељи о законодавној радњи (око 1346 г.), а која је у исто време и његова животописна повеља. У њој Душан вели, да је био венчан на царство „благословенијем рукоју преосвештеног

патријарха Јоаникија и всеми архијереји сабора србскога; тогожде благословенијем и рукоју преосвештенога патријарха блгарскога кир-Симеона и всеми архијереји сабора блгарскога... и всеми старци сабора светогорскога“ (Нов., Зак.², с. 4—5).

Црквеним саборима противстављају се државни сабори. У изворима се они никад не називају државни. Њихов се државни карактер одређује према њиховом саставу од два повлашћена стајежа и према њиховој јавноправној компетенцији. Државни се сабор понегда назива у изворима сабор српски или сав сабор српски или сав сабор Земље Српске, али тај назив сам по себи још не пресуђује о државном карактеру тога или оног сабора, јер и црквени сабор може да се назива сабор српски, кад међутим државни сабор може да остане без националног епитета, — „вас сабор иже изволише о мене царствовати“ (горе споменута повеља 1346 год., — Нов., Зак.², стр. 5). Ваља још забележити, да државни сабор, на коме је био донет Душанов Законик, званично је у заглављу истог назван „православни сабор“, што ни мало не сведочи о његовом црквеном карактеру, јер у оно време конфесионално обележје је идентично са националним те се наводи место њега (уп. чл. 153-ћи Душановог Законика).

Напоследку сабор означава сваки уопште, чак и незаконити, као што је био „себров сабор“, забрањен у чл. 69-ом Душ. Законика под претњом оштре казне (в. II део, стр. 129—130).

На овом месту нас ће занимати само државни сабори и то као јавноправна институција средишњег уређења у Немањинској држави.

Државне институције нису се у старо време стварале одједном законом, нити су се мењале законским новелама, него су постајале фактички према потребама и учвршћивале су се, развијале и легитимисале путем понављања, дуготрајног примењивања, дакле путем праксе, председанâ, обичаја, који није ништа друго до низ председана признатих од правне свести. Према својем првобитном постанку и почетном развитку све државне институције су обичајно-правне, традиционалне и такав свој карактер одржавају у току векова. То не значи, да су оне непомичне и непроменљиве, него да се крећу, промењују, развијају од случаја на случај, дакле не стоје, него теку и не увек мирно, него понегда и бурним потоком, али стално у истом кориту обичаја и традиције. Тек ванредне прилике и оштри сукоби између меродавних фактора, на чијој се сарадњи базира државни живот, изазивају потребу за прецизнијим одређивањем државних институција на писму, и то у законима, јавноправним уговорима и уставима. Тај ванредни и изузетни пут правног регулисања државних институција претвара се у опште и редовно правило тек под утицајем политичког рационализма у XVIII в.

Обичајноправни традиционални карактер имали су и средње-вековни српски сабори. Тога је потпуно био свестан Ст. Новаковић и ту је свест лепо изразио у тврђењу, да су сабори „радили по правилима која су се предањем чувала а по потреби ширила и мењала“ (Зак.², с. XXVI). Према томе је своју студију о саборима почео са набрајањем свију познатих му сабора и тек на основу претходно констатованих председана тежио је да испрекидане саборе

конструирате као једну државну институцију.¹⁾ И ми ћемо ићи за тим лепим примером те пре свега набројимо саборе одржане у Немањинској држави. То је потребно због тога, што Новаковићев списак сабора треба да се поправи и допуни према данашњем стању историске науке, као што су њу задужили потоњи истраживаоци предмета. Та потоња истраживања по могућности смо искористили, а између њих морамо да нарочито истакнемо најновију студију Ник. Радојчића о саборима за првих Немањина²⁾ и нештампане изворне белешке о саборима Ст. Станојевића, који ми их је љубазно ставио на расположење, на чему најтоплије захваљујем уваженом колеги. Ни наш списак сабора неће бити исцрпни, јер, прво, од оног, што је већ у стручној књижевности утврђено, могли смо случајно нешто пропустити, а друго, нису постојећи извори ни до данас исцрпно истражени по нашем питању.³⁾ Не бавимо се проналажењем нових факата ни самосталном анализом наративних извора, него правном синтезом факата констатованих од општих историка. Због тога да нам се допусти да наведемо наш сигурно дефектни списак сабора као провизорни.

Први сабори спадају у време владе Стефана Немање (1168—1196), дакле у време првобитног образовања јединствене српске државе. Најстрожи критички изворних података признају, да су под Немањом одржани два сабора, и то један у Расу ради угушивања богомилске јереси и други приликом силаска Немање с престола и предаје врховне власти сину Стефану (доцније Првовенчаном). Под Немањом може се констатовати још један сабор, и то забележен само од Доментијана у животу св. Симеона, а одржан после одласка Расткова у Свету Гору и повратка потере за њим у Рас. Констатујући га, ипак га Радојчић не убраја у праве државне саборе, јер нема на њему никакве главне радње, ни сам Доментијан га не спомиње у Животу св. Саве, где би му било места. Мислимо, да се наведена строга оцена одбаченог сабора може ублажити. Да

¹⁾ Истом методом историско-правног конструисања председава већ се служило први истраживалац сабора Н. Крстић, који је ту методу искористио потпуно свесно, као што се види из његове изјаве изнете у приступу к претресању питања о томе, ко је зван био на саборе. „На ово питање“, вели Крстић, „само ћемо онда моћи задовољавајући одговор дати, ако се будемо строго придржавали домаћих извора почињући од времена Немање I па све до смрти високог Стефана, кад се српска држава коначно растројавати почела“ (*Гласник*, IX, 72). На исти је начин решавао и сва остала питања о саборима. Није само начинио систематски списак свију оних сабора, које је иначе проучио као председане и искористио за синтетичку конструкцију.

²⁾ *Никола Радојчић*, О српским државним саборима за првих Немањина *Šišićev Zbornik (Mélanges Šišić)*, Zagreb, 1929, str. 481—486.

³⁾ Нарочито нам је жао, да наша синтетичка конструкција српских сабора излази у свет, пре него што је публикована цела монографија Радојчића о саборима, за коју је писац већ спремио сав материјал, а чији почетни део сачињава горе наведена студија пишчева о саборима за првих Немањина, и то пре Уроша I. Цела монографија, кад буде завршена и објављена, без сумње ће допринети многе исправке и додуне и у списку сабора и у њиховој оцени, тим више, што према љубазној изјави пишчевој, ће се она у многоме базирати на поновној и нарочитој анализи података о саборима, који се могу извући из византиских извора.

није на том сабору било никакве главне радње, то је закључак изведен из неке готове формуле о правој компетенцији државног сабора. Ако се пак буде ишло обрнутим путем, те се формула саборне компетенције буде стварала на основу преседана, онда се може констатовати, да толико важан догађај у владаочевом дому, као што бегство владаочевог сина, био је дефинитивно расветљен на сабору. Догађај је у политичком односу био без сумње важан, јер би нерасветљен пред јавношћу могао дати повода узбуни и чак компликацијама. Стога не би смо претресаном сабору одрекли јавноправни карактер. Што га бележи само Доментијан и то на једном, а не на два места, то га не сумњичи, као што не сумњичи сабора одржаног ради угушивања богомилске јереси та околност, што о њему прича само Стефан Првовенчани, а ни св. Сава ни Доментијан у Животима Стефана Немање, ни Теодосије у Животу св. Саве за њега не спомињу. Из непознатих нам сада разлога једног је писца интересовао тај, а другог онај сабор; што су пак могли бирати оно, што их је интересовало, то сведочи, да је било од чега бирати, да је дакле институција сабора постојала. Према горњем и споменути само од св. Саве сабор одржани пред одлазак Немањин из Студенице у Свету Гору не треба да се игнорише, него да се прими као још једна манифестација јавноправног обичаја сазивања сабора, а који се обичај може сматрати као стабилизиран већ за владе Стефана Немање.

Након завршетка Жиче приликом крунисања Немањиног сина Стефана за краља одржан је био државни сабор. Не истичу се под Стефаном Првовенчаним (1196—1228) други важни сабори, али се саборна пракса у општем не прекида, јер се спомињу сабори поводом саслушања посланице св. Саве из Свете Горе (Доментијан, 93) и поводом свечаности због престављења св. Симеона (Доментијан, 107).

За владе краља Владислава (1234—1243) спомиње се сабор, на коме је св. Сава поставио себи наследника на архиепископском престолу, и то Арсенија I (Радојчић, 485—486).

Од времена краља Уроша I (1243—1276) долази нама документарни податак о јавноправној радњи сабора, и то хрисовуља манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264 г., која је, као што сама о томе сведочи, била издата на сабору (Нов., Зак.², с. XVII—XVIII; Спом., 594, I).

У време јединствене и недељиве владе краља Драгутина (1276—1282) спада сабор, на коме је за архиепископа српског био постављен Јевстатије I (Даничић, Животи, 308), што према обрачуњу Ст. Станојевића треба да се однесе на 1279 или 1278 или чак 1277 год. Врло је вероватно, да се предаја престола од стране Драгутина Милутину у Дежеву састала на сабору (Крстић, Гласник, IX, 83; К. Јиречек, I, 242—243).¹⁾ За време, кад је у Српској држави

¹⁾ На сабор нарочито упућују ове речи Данилове: „И по сих дарова ему престол свој, и по достојанију прославише и рекуште: многа лета сатвори Бог благочестивому и христољубивому (и самодржавному всеје србскије и поморскије земље) Стефану краљу Урошу“ (Даничић, Животи, 26). Ствар је у томе, да се многогодишње увек наводи као завршни акт саборног постављања на архиепископски престо.

било два краља (1282—1316), и то „краљ Стефан“ (Драгутин) и „краљ Урош“ (Милутин), спомињу се два сабора, од којих су један одржали оба краља заједно, а други само краљ Стефан. Први од тих сабора стоји у вези са ликвидацијом наоружаног сукоба између два краља (1312—1313 г. отприлике) и о њему се сачувала белешка, да „изволенијем обоју брату и сбора српскије земље“ упућен је био у Цариград цару Андронику II, његову сину и савладару Михаилу и патријарху Нифону (1312—1315) Хиландарски игуман Никодим, да с помоћу њиховом посредује за мир у земљи (*К. Лиречек*, I, 256; III, 38). Други од споменутих сабора сазвао је краљ Стефан Драгутин, кад је видео да му се самртни час приближује, дакле у марту 1316 г. (*Нов.*, Зак.², с. XVII), и на том се сабору за-калуђерио, а после сабора „писанија посла к вазуљбеному си брату христољубивому краљу Стефану Урошу“ (*Даничић*, Животи, 51). Сумњиво је, да се та посланица састојала само у побожним мислима због предосећања смрти, него се са много вероватности може претпоставити, да је потсећала брата на уговор о подели власти и о регулисању престолонаслеђа.

Обнављење и нарочито дотација Бањског манастира, задужбине краља Милутина, били су извршени уз учешће сабора. У потврди или, ако се тако може рећи, у контрсигнатури, коју је доцнији архиепископ Никодим поставио на Светостефанској хрисовуљи, вели се о томе овако: „ничесоже в сии дом неправедно (краљ Стефан Урош) приложи, ни преже сазданих цркава обидев, ни хрисовуљ их разорив, разве јеже из области краљевства си подаа, или купљенија или испрошенија, или вољне замене, са благовољенијем всего Сабора“ (*Нов.*, Спом., 630—631). Пошто је Бањски манастир био обновљен после измирења између два краља, можда је наведени од Никодима сабор био баш исти сабор, који су одржали оба брата краља, што није искључено, јер су манастирску хрисовуљу потврдили оба брата, и ако је манастир лежао у области Урошевој. Не може се то ипак тврдити категорички, те ако није то било тако, онда се мора претпоставити, да је у ту сврху бис сазван и одржан нарочити сабор од краља Милутина.

У време успостављене јединствене владавине краља Милутина (1316—1321) спадају сабори, који су били одржани после смрти архиепископа Саве III (умро у јулу 1316 г.) ради избора новог архиепископа. О томе се код Данила прича овако: „и сабрав вас сабор отачаствија си, всечастније епископи и игумени и чрнце и великославније властели, изискује (краљ Стефан Урош) таковааго мужа не јединају, но и тришти, и за все годиште, и многаја попеченија о том имеје“ (*Даничић*, Животи, 152), и тек након свих тих напора избор је пао на хиландарског игумана Никодима (*ibidem*, 153; *Нов.*, Спом., 630). У наведеном тексту Ст. Станојевић подвлачи, да су се поводом избора архиепископа настали у току године три сабора и тек је на трећем избор био извршен. Такво је одуговлачење ствари било изазвано тим, што је краљ спроводио кандидацију епископа Данила, а властела га нису хтели, него су истакли кандидацију Никодима, која је и победила. То сведочи, да није сабор био празна формалност, него институција од акту-

елног значаја. Сем тога се из истог види, да према приликама и потребама сабори су се могли одржавати чешће у релативно кратким размацима времена. О честом сазивању сабора баш под Милутином прича се у дугачком животописном делу повеље истог краља Хиландару 1318 г. о селишту Уљарима (*Споменик*, III, 17—24). Ст. Новаковић примио је као веродостојне податке наведене повеље, у којима се сарадња и припит сабора приказује управо уза све главне радње краљеве, и замерио им само, да се у њима не спроводи прецизнија терминологија, тако да није свуда разговетно, да ли је у питању државни сабор или сабор архијерејски; ипак је био склон, да назив *сабор српски* тумачи као државни сабор (*Зак.*², XVIII—XIX). Сем тога у истој повељи Новаковић је нарочито издејојио податак о обнављењу старих хрисувоља Хиландару, које је краљ извршио „с господином духовним оцем архиепископом Никодимом и сабором српским“, и признао је, да је то баш исти сабор, на коме је Никодим био изабран за архиепископа (*Зак.*², XX). Међутим критичко је испитивање утврдило да наведена животописна повеља Милутинова је фалсификат (*Јов. Радонић*, *Летопис*, књ. 183, 1895, с. 92 и д.; *К. Јиречек*, I, 245, пр. 2). Иако услед тога пропада карактер аутентичног сведочанства, ипак остаје факт, да у хиландарским круговима, који су једино могли фалсификат извршити, постојало је схватање сабора као уобичајене јавноправне институције, чија се сарадња могла приписивати најважнијим делима краља Милутина. Такво схватање и баш у просвећеним и озбиљним круговима хиландарским, који су увек били блиски државним пословима, није могло постати као празна измишљотина, него се сигурно базирало на живим утисцима од савремене или недавне стварности. Ако чак ти утисци и на њима базирано схватање сабора не репродуцирају стварно стање на адекватни начин, то свакако садрже стварну политичку идеологију извесних кругова, која не би могла постати, кад не би за њу било никаквог супстрата у саборној пракси.

За владе краља Стефана Дечанског (1321—1331) забележено је више сабора. На државном сабору 6. Јануара 1322 г. свечано је било извршено крунисање Стефана Уроша III и његовог сина Душана као савладара, коме је при томе била дата титула млади краљ (*Даничић*, *Животи*, 207; *Нов.*, *Спом.*, 646, I; *К. Јиречек*, I, 262). На државном сабору 1325 г. био је изабран за архиепископа Данило II (*Даничић*, *Животи*, 176, 362—363; *Нов.*, *Зак.*², XXI). Сутрадан после битке код Велбужда (28-VII-1330) краљ Стефан Урош III одржао је сабор (*Ст. Станојевић*, *Братство*, XXIV, 1930, с. 16), о којем се код Данила прича овако: „ва утреи же дан, жеже јест по брани тои крепкои, сего превисокааго краља сабрану бившу месту сабору јего в дан недељнии (*Даничић*, *Животи*, 187)... господин краљ посла вестники к преосвештеному архиепископу всеје србскије и поморскије земље кир Данилу и к подружију својему благочестивеј краљици (и госпожди) Марији и к всему сабору земље србскије“ (*ibidem*, 189). Из наведеног се види, да је сабор после битке био одржан на лицу места у табору и ту су били прегледани трофеји и донета је била одлука о сахрани погинулог у битци по-

беђеног цара бугарског (188—189); оним пак члановима сабора, који се нису налазили на лицу места, краљ је послао веснике са обавештењем о одржаној славној победи и њеном значају (189—190). Исте 1330 г. одржан је био сабор, на којем је била издата хрисовуља краљевској задужбини манастиру у Дечанима (*Нов.*, Зак.², XXI, Спом., 653, LIII).

Најмногобројнији су сабори за владе Стефана Душана (1331—1355). Већ их је Ст. Новаковић набројао десет потпуно поузданих. На основу података запажених од потоњих истраживалаца мора Новаковићев списак Душанових сабора да буде поправљен како у погледу броја државних сабора, тако и у сликању појединих од тих сабора.

8. Септембра 1331 г. Стефан Душан био је свечано крунисан за краља на државном сабору у дворцу Сврчину.

Као што је разложно претпоставио још Крстић (*Гласник*, IX, 86), а што је прихватио и Ст. Новаковић (*Зак.*², XXII), био је после смрти архиепископа Данила одржан сабор у јануару 1331 г. ради бирања његовог наследника и као такав је био изабран Јоаникије, иако његов животописац не спомиње за сабор, него кратко прича овако: „по престављенији господина архијепископа кир Данила, господин краљ Стефан постави својега логотета“ (државног канцелара, *Даничић*, Животи, 378). Претходни председани, почињући од времена кр. Драгутина, потоња пракса и најзад велико расположење Душана у погледу држања сабора овлашћују да се и постављање Јоаникија сматра као извршено на државном сабору.

О Ускрсу 16 априла 1346 г. на државном сабору у Скопљу био је краљ Стефан Душан крунисан за цара, његова супруга Јелена за царицу, а син престолонаследник Урош за краља (*Нов.*, Зак.², стр. 4—5).

У јуну 1347 г. био је одржан државни сабор у Сопотници, на коме је била издата повеља Орсагу Пријевићу Дубровчанину. У италијанском препису те повеље, извађеном из Дубровачког архива и објављеном од К. Јиречка (*Споменик*, XI, 26—27), означено је, да је повеља написана у Сопотници *al collegio*. У примедби К. Јиречек тумачи, да *collegio* не може овде значити друго него сабор.¹⁾ Том приликом слободни смо забележити, да се Сопотница још једанпут наводи, као место издате повеље и то у повељи патријарха Саве IV 1361 г., у којој се потврђује Хиландару село приложено му од челника Милоша, а који је прилог био потврђен и од цара Стефана и од цара Уроша. Стилизација Савине повеље није прецизна.¹⁾ Ипак се види, да је првобитни поклон био учињен

¹⁾ На тај податак о сабору 1347 г. скренуо је моју пажњу Соловјев, на чему г. колеги љубазно захваљујем.

²⁾ „В нижже ждреби и мене смеренаго раба твојега патријарха Сави дође престол господина ми наставника и учитеља свој србској земљи кир Сави. И смеренију нашему пребивајушти в дому Спасову патријархији са всеми преосвештеними митрополити и епископи и частними игумни, и прилучи се време, и пришедшу смеренију ми к господину цару на Сопотницу, изиде челник Милош и говори господину цару и смеренију ми, и тогда прилучшу игумену пресветише Богородице Хиландарскије кир-Феодосију и с частними старци, си же христо-

пред царем Стефаном у Сопотници и тамо од њега потврђен, и да је то било баш онда, кад „прилучи се време“, да Сава иде цару у Сопотницу. Одатле се може извести закључак, да је ту било по среди неки заказани долазак, дакле долазак на савет или на сабор. Ако је Сава долазио у Сопотницу већ у својству патријарха, што би излазило из поступачног тока излагања, онда би то спадало у време од 29-XI-1354 до 20-XII-1355, кад би опет био у Сопотници одржан саборни састанак, на коме би се издавале повеље. Али пошто је сва стилизација Савине повеље врло непрецизна, можда би било вероватније претпоставити, да се у њој прича о доласку у Сопотницу, кад није још Сава био патријарх и можда баш на исти сабор 1347 г., на коме би биле издате повеље и челнику Милошу и дубровчанину Орсату Пријевићу.

На државним су саборима биле издате две манастирске хрисовуље, и то манастиру Лесново у Злетову и Аранђеловском манастиру у Призрену, као што о томе сведоче саме те хрисовуље (Лесновск., чл. II—III, *Нов.*, Спом., 676—677; Аранђеловск., чл. II, III, CLVI, CXC, *Нов.*, Спом., стр. 683, 697, 700). На жалост не може се одредити прецизно, кад су се дотични сабори одржали, јер се хрисовуље не могу датирати потпуно тачно, него приближно, и то Лесновска са 1347—1350, а Аранђеловска са 1348—1353 г.

На празник Вазнесења 21 маја 1349 г. био је на окупу државни сабор, на коме је био утврђен Законик. Тај се сабор изрично наводи и тачно датира у самом Законнику и то у његовом заглављу. Сем тога се исти сабор наводи у хрисовуљи цара Стефана цркви Анагност Драгоја од 21 Маја без-означене године и спомиње се у баштинској повељи цара Стефана властеличићу Иванку Прибиштитовићу од 28 маја 1350 г. У првој се хрисовуљи вели овако: „прииде же вселеннаја ва сабравши се радостију у Скопи на зборе“, па затим се из текста, иако поквареног, види, да је хрисовуља издага на истом сабору, због чега и има датум од 21 маја. Новаковић није то признао, него је само констатовоао, да се наведени у хрисовуљи сабор морао одржати негде после 1346 г., пошто је царство и патријаршија већ установљена, али нема начина да се расправи, имамо ли посла с неким непознатим или с неким од већ поменутих сабора (*Зак.*², XXIV). Свакако није допустио да је ту посреди баш законодавни сабор од 21 маја 1349 г., те је доцније датирао хрисовуљу, о којој је реч, 21 маја око 1350 г. (*Нов.*, Спом., 758). Потпуно је по нашем мишљењу разложно поступио Соловјев, што је у наведеном у хрисовуљи сабору признао баш законодавни сабор 21 маја 1349 г. (*Законодавство Стеф. Душана*, 55—56). Сведочанство повеље Иванку Прибиштитовићу постало је очигледно тек после тога, пошто је Соловјев наштампао потпуни текст њене нарације, који гласи: „изволенијем Божијем и поспешенијем свегаго Духа, сабравшу же царству ми збор в славном граде

љубиви муж челник Милош.... приложи село Сопиниће... и са всеми заселкији и с међами и с правинами села того, јако да јест този село дому пресветије Богородице Хиландарскије, како му је записано с милостију господина светгаго цара Стефана у баштину, такожде с милостију господина цара Уроша“ (*Нов.*, Спом., 630—631).

Скопи, з господином ми и отцем с преосвештеним патријархом Србским кир-Јозаникијем и з богадарованноју царицеју кир-Јеленоју, и з богадарованим сином нају краљем Урошем, и са митрополити и епископи (и) игумни и с чистними пустинножители и с всеми властели Србскими и Грчкими и обновисмо и састависмо и узаконисмо всака правила светих и божествених цркак, и прочим записовати хрисовуле словеса царска којемуждо противу делу јего“ (Одабр. спом., 150—151). Као што се види, на наведеном сабору извршено је било генерално обнављање и потврђивање сваких права и привилегија цркава и манастира и одлучено је било да се издаду одговарајуће хрисовуље и осталима, који на то имају право, т.ј. и световном повлашћеном staleжу, или властели. Наведено одређивање рада Скопског сабора потпуно се слаже с тим, што се о њему говори у хрисовуљи цркви Анагноста Драгоја, где се вели, да су цар и сабор гледали у закон светих отаца одлучили да иду за тим, што су тамо нашли, те су према томе наредили, да се црквама пишу хрисовуље. Дакле је посреди један исти сабор у Скопљу и то од 21 маја 1349 г. Није на њему само био издат Законик, него и донета је генерална одлука о обнављању и издавању хрисовуља са повластицама појединим црквама (евентуално манастирима) и појединим припадницима властееоског staleжа. Доношење такве одлуке не само да се није косило са издањем Законика на истом сабору, него је с њим стајало у непрекидној вези, јер се одлука базирала на утврђеним у Законику општим одредбама о повластицама црквеним и властееоским и према њима је наређивала обнављање и записивање појединачних хрисовуља. На основу те одлуке добили су хрисовуље и Анагност Драгоје и Иванко Прибиштитовић, и то први одмах на Скопском сабору 1349 г., а други после године дана, али с позивањем на исти сабор. У вези са законодавним сабором 1349 г. и нарочито с његовом одлуком о обнављању и потврђивању хрисовуља са повластицама мора да буде постављена велика привилегија цара Стефана Душана Дубровнику од 20 септембра исте 1349 године. У наразији те повеље вели се о њеном издању овако: „зговори се царство ми сином царства ми краљем Урошем и с властели, и од селе напред сикози учини милост царство ми граду Дубровчаном“ (Нов., Спом., 169). Као што се види, привилегија је била донета у најмању руку уз учешће савета, што није обично за формулар уговора са Дубровником и издаваних Дубровнику повеља. У колико се не варамо, то је први пут да се такво „зговарање“ спомиње, а спомиње се оно због тога, што је привилегија била издата у смислу горе наведене одлуке законодавног сабора. Мислимо чак, да се у споменутом „зговарању“ има у виду баш „зговарање“ са сабором, и само из неких нарочитих, а нама непознатих, разлога изостављен је био у саставу сабора црквени staleж. Привилегија Душана јако се разликује од свих претходних повеља издаваних Дубровнику, и то у томе, што се у њој скупљене и систематизирани све главне тачке свију претходних уговора, тако да се она јавља као нека кодификација свију повластица додељених Дубровчанима. Баш због тога је она послужила као узор за све уговоре са Дубровчанима, који су се склапали доцније све до пада Србије (уп. К. Лиречек, III, 215). Кодификациони карактер

треба да се сматра као други доказ везе између привилегије и законодавног сабора 1349 г. Али од највећег и, тако рећи, од пресудног значаја је трећи доказ, а који се састоји у томе, што је споменуту везу изрично признао цар Урош, кад је 1357 г. потврдио Дубровчанима њене повластице, што ћемо показати доле, кад буде говора о државном сабору 1357 г.

На сабору је био издан и други Законик. Белешка, која у Призренском и неким другим преписима одваја текст другог Законика од првог, садржи само датум, и то „в лето 6862 (дакле 1354 г.) индиктион 7.“ и ништа више дакле о сабору не говори. Али из чл. 164-ог, у коме се други Законик изрично противставља првом, јасно се види, да је други Законик био утврђен на сабору, јер се прописује, да се његова одредба о кажњавању за примање туђих људи не примењује на оне, „кто буде чијега чловека пријел преже сијега сабора“, т.ј. пре сабора, на којем је други Законик био издат. Пошто је у проучавано доба нова година почињала на дан 1. септембра, горе наведени датум „в лето 6862“ обухвата време од 1. септембра 1353 г. до 31. августа 1354 г. (*Archiv für slav. Philol.*, XXII, 144), у које дакле хронолошке границе спада други велики законодавни сабор Душанов.

„И по представленији патријарха кир-Јоаникија Стефан цар сабра сабор србскии и грческии в граде Серу и постави Саву патријарха на престоле светааго Сави“ (*Данчић, Животи, 380*). Пошто је утврђено, да је Јоаникије умро 3 септембра 1354 г., државни сабор у Серу, на коме је за патријарха био изабран Сава IV, мора се сматрати, да је био одржан засебно и после другог великог законодавног сабора Душановог.

У пролеће 1355 г. цар Душан одржао је сабор у Крупиштима на Овчем Пољу, забележен у законским споменицима, који за њега су везани, и то у хрисовуљама потврђеним на томе сабору и издатим или у сáмо „доба саборно“ (в. чл. 83-и Зак.) или скоро после њега. Ту се односе ове хрисовуље: 1) од 2 маја 1355 г. Хиландару, којом се пресуђује спору о земљама и потврђују права и слободштине Хиландарске метохије (*Нов., Спом., 429—432*); 2) хрисовуља са нетачним датумом (л. 6852), којом се Хиландару потврђује цела метохија манастира св. Николе у Добрушти (*Нов., Спом., 718—720*); 3) хрисовуља од 17 Маја 1355 г., којом се Хиландару потврђују метохија манастира св. Петра Коришког и друге земље и повластице (*Соловјев, Гласник Скопског научн. др., књ. II, с. 26—29*); 4) хрисовуља од 2. јула (без године), којом се потврђују Хиландару земље у Локвици и код св. Петра Коришког (*Нов., Спом., 433—434; Соловјев, о. м., 29—30*).

Постоји још једна хрисовуља цара Стефана Душана, у којој се наводи да је издата на државном сабору, и то хрисовуља, којом се потврђује дар севастократора Дејана Матери Божјој у Архилевници (*Нов., Спом., 738—740*). Кад је Новаковић писао своју студију о саборима, познавао је ту хрисовуљу само у препису, у коме датирање (по години и индикту) толико је нетачно и не одговара помену патријарха, да ту хрисовуљу није Новаковић убројио у податке о саборима за Душанове владе, него ју је оставио

на страну (*Зак.*², XXVI—XXVII). Доцније је од Љ. Ковачевића био пронађен оригинал, који је датиран 1354 г. индикта X, августа 10, што није на жалост уклонило унутрашњу противречност датума, ни његову несагласност са поменом патријарха, јер 1354-ој години не одговара индикт X, него VII, а 10 августа 1354 г. још је жив био патријарх Јоаникије, међутим у хрисовуљи је у саставу сабора споменут патријарх Сава. Упознавши се са Ковачевићевим преписом оригинала, Новаковић је о претресаној хрисовуљи изнео овако мишљење: „остаје, дакле, још да се расправи питање о датуму и о индикту, али о вредности саме повеље нема више разлога сумњати“ (*Нов.*, *Спом.*, 738). Последње време прави се покушај, да се претресана хрисовуља уброји у споменике издате на сабору у Крупиштима и то из разлога, што, иако се у хрисовуљи не спомињу Крупишта, ипак је готово исти састав сабора: патријарх Сава итд. Дакле се за несумњив признаје помен патријарха, а датум се као нетачан одбацује. Ако би се то чак и примило, не би ипак било довољно разлога, за поуздано тврђење, да се хрисовуља позива на сабор у Крупиштима. Прво, у хрисовуљи састав сабора није исти, као што у Крупиштима, јер му недостају „пустиножители светије гори Атона“, које наводе све четири горе означене хрисовуље, издате на сабору у Крупиштима или на основу његовог решења. Истина, може се казати, да то није још битно, јер све горе наведене четири хрисовуље дате су Хиландару, те због тога су на дотичну саборну седницу били позвати светогорски калуђери, а кад су у питању били други манастири могли су се они и не позивати. Ипак остаје други приговор против идентификације сабора из претресане хрисовуље са сабором у Крупиштима и то овај. Од четири повеље, несумњиво за тај сабор везане, једна (под т. 2) је записана у Крупиштима, а три остале на Овчем Пољу, где су се Крупишта налазила. Међутим у хрисовуљи, о којој је реч, изрично се помиње, да је заповест цара за њено писање издана под Скопљем. Према горњем морамо признати, да противречности, које сметају да се наведени у хрисовуљи сабор мање више прецизира, нису на жалост ни до данас уклоњене. Пошто ипак вредност хрисовуље стоји ван сумње, важи она као општи доказ проширене саборне праксе за владе цара Стефана Душана.

Под царем Урошем одржан је био велики државни сабор у Скопљу у априлу 1357 г., што је тачно забележено у хрисовуљи од 10 априла исте године, којом је цар Урош дао о. Млет которској властели Биволичићу и Бучићу (*Нов.*, *Зак.*², с. 147—148, *Спом.*, 310—311; *Словјев*, *Одабр. спом.*, с. 159—161), а где се о сабору вели овако: „са добре устрајајушту ми по закону установљеному всечастнаго збора, иже от прежде господином и родитељем царства ми светопочившим царем иже устави vsакоја правила, тази vsа утврждајет царство ми, зговорив с госпођом и материју царства ми благоверноју царицеју кир-Јеленоју и с господином и оцем преосвештеним патријархом кир-Савом и са всеми митрополити (и) игумени и са всеми властели велевазможними под рукоју царства ми и са всем збором србским, иже записовати хрисовуље и милости слоова царска, јако ничемуже врежденну бити; по тому

жде образу царскому изволи же и царство ми“. Као што се види из наведеног текста, на сабору 1357 г. цар Урош је потврдио законодавну радњу свога оца, извршену исто тако на сабору, и у појединости његову саборну одлуку о потврђивању хрисовуља. Не може бити сумње, да се ту има у виду Скопски сабор 21 маја 1349 г., баш чије се одлуке потврђују. У погледу властеоских права и повластица сабор 1357 г. играо је исту улогу, као што и сабор 1349 г. Као што се у Законику потврђује неприкосновеност баштина, што их властела „држе до сијега-зи сабора“ (чл. 39), исто тако се у хрисовуљи од 15 априла 1357 г. потврђује кесарици Јерини баштина мужа јој кесара Прељуба, „како ју јест држал кесар Прељуб у војеводстве до збора“ (*Нов., Спом., 313*). У вези са сабором стоје повластице потврђене од цара Уроша Дубровчанима 25 априла 1357 г., што се доказује тим, што се издавање тих повластица мотивише истим позивањем на одлуке законодавног сабора 1349 г., као што и у горе наведеним баштинским хрисовуљама. На то позивање наилазимо чак двапут, и то како у генералној привилегији Дубровнику, којом цар Урош потврђује дотичне повеље свога оца, деда и прадеда (*Нов., Спом., 178*), тако и у сепаратној повељи, којом цар Урош дарује Дубровнику земљу од Љуте до Курила (*Љ. Стојановић, Старе српске повеље, I, 1, с. 96—97*). Споменуто позивање гласи овако: „држешту ми скифтрос царствија по преданију же и уставу господина и родитеље царства ми светаго цара Стефана, јакоже јест оставил и узаконил записовати хрисовуље словесе царска, и прво светим и божественим црквам, по том властелом и властеличићем и иним прочим, и ничему же неврежденну бити, изволи же и царство ми по томужде образу даровати и записати сизи хрисовуљ и милост“. Дакле цар Урош, који је сам примао учешћа у законодавном сабору 1349 г. изрично сведочи, да је на њему била донета општа принципиелна одлука о обнављању сваких појединачних привилегија, како црквама и властели, тако и осталим. У смислу баш те одлуке и идући за очевом традицијом он је сам на сабору 1357 г. обновио и потврдио више хрисовуља и повеља. Што се тиче напосе везе између привилегије Дубровнику од 25 априла 1357 г. и државног сабора од исте године и истог месеца, алузију на ту везу срећемо код К. Јиречека. Насликавши развој сукоба између Уроша и његовог стрица Симеона, као и међународне компликације, које су пратиле тај сукоб, К. Јиречек наставља овако: „Овим немирним временима и тумачи се што су Дубровчани, после смрти цара Стефана, дуго оклевали да предузму, по обичају, кораке за нову потврду привилегије. Најзад, у априлу 1357 г., скупио се био државни сабор у Скопљу, у присуству цара Уроша, патријарха, старе царице, племства и клира. Дубровачки посланици затекли су Уроша истог месеца у Призрену, те им овај, са неколико повеља, потврди њихове повластице. Највећи добитак беше поклон коса више градских винограда од Жупе до Курила (сада Петрово село). Када у јесен стиже у Дубровник један арбанаски властелин из Авлоне као посланик Симеонов, изјавише Дубровчани да су готови да посредују за мир између Симеона и његова синовца“ (*Историја Срба, I, 309*).

Из наведених, Јиречекових примедба, испољава се не само веза између Дубровачке привилегије и сабора 1357 г., него и између истог сабора и општих политичких догађаја унутра у земљи и у међународним односима.

Питање о саставу сабора, или ко је зван био на саборе, поставио је још Н. Крстић и за његово решење трасирао је оваку методу. „На ово питање“, рекао је, „само ћемо онда моћи задовољавајући одговор дати, ако се будемо строго придржавали домаћих извора почињући од времена Немање I па све до смрти високог Стефана, кад се српска држава коначно растројавати почела“ (*Гласник*, IX, 72). Та је метода потпуно исправна, јер одговара природи институције, која се заснивала на обичају и живела по традицији. Баш том је методом Крстић радио и на основу проучених преседана констатовао, да су на саборе били звани свештенство и властела, тј. повлашћени сталежи, те да су дакле сабори били сталешке скупштине. Тај одговор је потпуно тачан, тако да би се могао навести као ствар утврђена и несумњива. Али пошто се у последње време он поставља под сумњу, као да није изведен из факата, него тобоже сугериран априорном теоријом посталом из површног упоређивања, морамо се зауставити на поновном прегледу изворних података о саставу сабора.

Подаци о саставу сабора долазе у двама врстама извора, и то у наративним књижевним списима и у законским споменицима. То двојачко порекло дотичних података треба да се има у виду стално и озбиљно, да би се подаци могли ценити према засебном карактеру извора, у којима долазе. Ствар је у томе, што се законски споменици служе пословним језиком, дакле се изражавају кратко, по могућности прецизно и у правним терминима. Међутим у књижевним списима језик је наравно књижевни, заснован на извесној књижевној традицији, прихваћеној из Византије, а преко византског посредништва и од удаљенијих образаца, између којих важно место припада светом писму. Књижевни језик није пазио на то, да буде пословно кратак, ни прецизан, ни да се изражава у правним терминима, него да буде што лепши, што узвишенији, што сличнији оним високим узорима, на којима су писци били васпитани. Због тога има у књижевном језику и плеоназама, и улепшавајућих епитета, и фигуралних израза и универсалних књижевних речи потпуно далеких од домаћег пословног језика и за њега туђих. Због тога не сме се свака реч у књижевном спису примати за пословни израз, тим мање за правни термин, него многоглаголније лепоте ради треба да се процеди кроз сито критике, да се испод цвећа књижевних лепота извуку суви стварни подаци. Без сумње има извесних књижевних украса и у законским споменицима, али у њима то је само танки и незнатни нанос; међутим у књижевним списима то је елеменат самог његовог бића. Мора се дакле правити разлика у процењивању изворних података о саставу сабора према карактеру извора, у којем ти подаци долазе. Нарочито се то односи на детаљизацију саборних учесника, која у књижевним списима долази у толико многоречивом облику.

О саставу сабора за првих Немањића, и то пре Уроша I, има података само из књижевних списа, и то из житија састављених од св. Саве, Стефана Првовенчаног, Теодосија, Доментијана и Данила. Баш ти подаци нарочито захтевају оно критичко процеђивање, о којем смо тек што рекли горе.

О првом сабору под Немањом одржаном у Расу ради угушавања богомилске јереси Стефан Првовенчани пише, да је Немања позвао „својега архијереја, Јевтимија глаголема, и чрнце с игумни својими и частније ијереје, старше же и велъмуже своје, от мала и до велика их“ (6), изрично назива тај скуп *сабором* (7) и прича, да је на њему Немања донео одлуку „сабеседовав се са светитељем си Јевтимијем, и с частними чрнци, и с велъжожами својими“ (7). Имамо ту дакле односно састава сабора две формуле, и то једну опширнију и другу скраћену. Скраћена формула резимира опширнију те јасно истиче двоструки састав сабора, — од свештенства и племства. Наведене у опширнијој формули детаљније категорије саборних учесника смештају се све у основне две групе скраћене формуле. Може се чинити само, да изван па дакле изнад две групе остају *старци*; било је чак покушаја, да се од њих начини неки демократски елеменат на сабору, али није тај покушај озбиљан, нити се уопште могу *старци* сматрати као засебна група саборника. *Старац* је у оно време био уобичајени назив за калуђера, нарочито за угледног калуђера, који се истакао дугим и строгим животом у манастиру. Према томе би *старци* дошли као детаљизација *чрнаца*.

О сабору поводом силаска Немање с престола исти Стефан Првовенчани пише овако: „призвав (Стефан Немања) к себе подружије своје и сину своје и архијереја, Калиника рекомаго, и приставники делом и кнезе земљи своје, иже над властми, војеводи же и всини“ (12). Ако би смо схватили све набројене категорије саборника као стручне у правном погледу, онда би смо морали признати, да је посреди неки сасвим други скуп, него што је био први сабор. Али то не би било правилно. Зашто? Зато, што и „приставники делом“, и „војеводи и војници“, то су само другојачији називи за племство, за властелу, и то називи по њиховим функцијама, јер су властела и војску војевали и вршили државна дела њима поверена. Остају „кнези земље..., иже над властми“ али у њима не може да се види какав стручни јавноправни термин, него књижевни израз, прихваћен вероватно из светог писма, а којим се истакао виши слој племства, коме је била поверена управа читавим областима. Као нешто ново упоредо са описом првог сабора долази спомен о учешћу на сабору владаоачеве супруге и његових синова. Према ондашњем патримониалном схватању власти владаоачева се породица сматрала донекле као саучесник власти, те појмљиво је, да је примала учешће у сабору поред владоаца. Св. Сава, који је исто тако присутан био на сабору, као и Првовенчани, описује његов састав овако: „савакупи благороднују си децу и все избраније си бољаре, малије и великије“ (изд. В. Ђоровића, 155). У св. Савином опису изостављени су архијереј Калиник и супруга владаоачева, али властела су означени једним именом *бољаре*, који је израз можда у оно доба имао и значај стручног термина.

После такве скоро стручне прецизности св. Саве најлазимо код Теодосија опет на плеоназам ради књижевног украса. Према њему је Немања позвао: „ипати и војеводи, тисуштници и сатници и прочиих благородних, в купе же малих и великих“ (36). Да су *ипати* књижевног византског порекла, а *тисуштници* и *сатници* потичу из светог писма, то је за нас несумњиво. Заједно с војводама они сачињавају нови вариант отменог називања властеле по њиховим функцијама. Доментијан поводом истог сабора нагомилава још више чисто књижевних речи и уобраја у састав сабора „десетнике и педесетнике и сатнике и тисуштнике“, о којима се тако лепо прича у св. писму, како их је установио Моисије по савету свога таста (Исход, 18, 20—26). Веран своје стилу Доментијан и о сабору, сазваном после одласка Расткова у Свету Гору и повратка потере за њим у Рас, пише, да на њега Стефан Немања „призвав саврстницу своју и сину своје и даштери и все власти царства својега великије и малије, десетници и педесетници и сатници и тисуштници“ (28—29). Штедљивији пак и прецизнији у речима св. Сава прича, да на сабору, одржаном пред одлазак Немањин из Студенице у Свету Гору, Немања и његов син састали су се „са всеми суштими властели и бољари“ (163). Као што се види из горњег, под многоликим изразима долази иста садржина, и то двоструки састав сабора од свештенства и племства; при томе долазе случајеви, кад се свештенство не наводи, него само племство.

О састављању сабора након завршетка Жиче и приликом Стефанова крунисања подробно прича Теодосије и то овако: „Скоро же и са всеми лепотами подобними иже в Житчи великој цркви савршење бивши, повелевајет светиј архиепископ брату самодржи Стефану с високими и со всеми благородними тамо пријити, и абје от јего повеленија ва все власти држави јего послајут се, сазивајуште ипати и војеводи, тисуштници и сатници и малих ва купе са великими. Светиј же архиепископ все своје паки епископи, игумени же и все црковније служителе сазивајет“ (141). Због „ипата“, „тисуштника“ и т. сл. израза, чије порекло и чији значај су нам већ познати, не би смо тај пасус ни навели. Ипак га цитирамо *in extenso* због тога, што се у њему изрично истиче двоструки састав сабора, и то од племства и свештенства. При томе се, и то је врло маркантно, прича, да је владалац нарочито сазивао само племство, а о скупљању свештенства бринуо се поглавар црквени. То последње може да пролије светлост на оне случајеве, кад се ћути о присутности свештенства на сабору, јер се то ћутање може објаснити тим, што се писац зауставља на сазивању сабора од стране владоца те прелази ћутке преко купљења свештенства од стране архијереја. Из истих се разлога може претпоставити, да чим се на сабору спомиње архиепископ, то значи да је тамо био у пратњи сакупљеног од њега свештенства, и ако се о свештенству нарочито не спомиње. — Што се тиче двају других сабора, који се могу забележити за Стефана Првовенчаног (в. горе стр. 170), њихов је састав карактерисан од Доментијана кратко и прецизно, и то у једном случају као „вас сабор бољар својега владичества“ (93), а у другом — као „сабор свштенних... и благоверни бољари“ (107).

О сабору за краља Владислава, на коме је св. Сава поставио Арсенија за свога наследника на архиепископском престолу, Доментијан прича: „и сабрав (sc. св. Сава) сабор свој светиј, богоизбраније светитеље својега отачаства и частније игумени и богоносније чрнце и христољубивије људи и богомисљна чеда својега отачаства“ (296). Световни део сабора долази ту под називом „христољубивих људи“ и „богомисљних чеда“. Али не би било исправно, ако би смо у тим новим изразима видели манифестацију неке реформе тобоже изведене у саставу сабора. Посреди је само нови књижевни израз, а никако не промена институције. Теодосије о истом сабору пише: „призвав же (св. Сава)... Владислава краља и благородних јего великих“ (180) и тим даје реалну интерпретацију „христољубивих људи“ и „богомисљних чеда“. Данило исто тако прича у патријархалним терминима, да св. Сава „повеле сабраним бити всем чедом јелико држави јего“ (248), али о дефинитивном постављању новог архиепископа ипак каже прецизно, да је било обављено „сушту... всему сабору земље србскије“ (249-250).

Од времена кр. Уроша долази прво законско сведочанство о сабору, и то у хрисовуљи манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264 г., где се вели, да је краљ испитао сва манастирска права на земљу и на људе „с архиепископом Арсенијем и са всеми епископи и с игумени и с властели великими и малими краљевства ми“ (чл. I). Односно тога сведочанства већ је Ст. Новаковић приметно, да „састав сабора, онакав исти какав видимо у заглављу Душанова Законика, већ се у томе документу показује јасно одређен“ (Зак.², XVIII). Дакле законски споменици у размаку од једног столећа доносе о саставу сабора исту стручну формулу. Томе треба додати, да се та формула не коси с горе наведеним наративним подацима о саставу ранијих сабора, јер се под китњастим књижевним изразима крију исти учесници сабора, и то свештенство и властела.

Односно потоњих сабора превлађују законска сведочанства, а наративни подаци су у мањини. Ти наративни подаци потичу од Данила, чији је језик релативно прост. Код њега више не наилазимо ни на „приставнике делом“, ни на војводе, ни на ипате, нити на „десетнике, педесетнике, сатнике и тисуштнике“. Као данак старој књижевној традицији долазе једанпут (на сабору, на коме је за архиепископа постављен Јевстатије I) „правоверни бољари“ (Даничић, Животи, 308), а у китњастом стилу спомињу се на другом месту (на сабору 1325 г., на којем је за архиепископа постављен Данило II) „вси велемоштнии земље србскије“ (176). Иначе свуда је разговетан двоструки састав сабора од свештнства и властеле. Нарочито треба да се истакне опис сабора 8-IX-1331 г. у Сврчину, на коме је Стефан Душан био крунисан за краља. „Повеле (Стефан Душан) бити сабору Богом сабрану отачаствија јего; и сему преосвештеному (Данилу) пришедшу с богодарованоју јему паствиноју, епископи же и игумени, и с всем причтом црковним, и всему сабору сабрану земље србскије в царцем дворе јего Сврчине“... (218). У наведеном пасусу могу да се разликују ови моменти: прво краљ наређује скуп сабора, затим долази на тај са-

бор архиепископ са својим „сабором свештених“ и тек онда се формира „сав сабор српске земље“. То би значило, да се купи сабор властеле, затим му се придружује „сабор свештених“ и тек та два органска дела сачињавају целокупни државни сабор. Дакле би се ту сабор састављао сличним редом, као што и сабор након завршетка Жиче (в. горе стр. 181).

Најочито је важан случај, кад о истом сабору долазе и наративни подаци и законско сведочанство. То је баш случај са сабором 1316 г., на коме је Никодим био постављен за архиепископа, на што је скренуо пажњу већ Ст. Новаковић. Данило прича, да су на томе сабору били „всечастније епископи и игумени и чрнци и великославније властели“ (152). Сам Никодим у потврди Свето-стефанске хрисувоље позива се на тај сабор, који га је изабрао за архиепископа, и том приликом слика његов састав и то овако: поименице набраја четрнаест епископа и четрнаест игумана, који су били присутни на сабору па затим додаје, да је на сабору био „вас богоизбрани лик все српскије земље“ (Нов., Зак.², XIX—XX; Спом., 630). Наративни податак и сведочанство правног документа псудуарају се; правни докуменат, који полази од архиепископа, је прецизан у одређивању свештеног дела сабора, а односно његовог световног дела служи се неким књижевним изразом, који је на жалост мање прецизан, него наративни податак о властели.

Законска сведочанства о саставу сабора нису једнолика. Морамо се на њима зауставити, да се објасни она разноликост у набрајању саборних чланова, која се у њима опажа.

Потпуно засебни карактер има сведочанство Дечанске хрисувоље о саставу сабора, на коме је хрисувоља била издата. То сведочанство гласи овако: „сабравши збор српскије земље, архиепископа Данила и епископи и игумени и казнаце и тепчије и војеводи и слуги и ставилце“ (Нов., Спом., 653, LIII). Ту је необичан састав световног дела сабора, који сачињавају достојанственици краљевског двора, као што казнаци, тепчије и ставилци, и поред њих војводе и слуге. Није чак разговетно, да ли ту војводе и слуге стоје поред дворских званичника или и они улазе у састав двора. Вероватније је да се претпостави то друго, јер се баш у то време Оливер звао „велики слуга“ и том се титулом потписивао (Нов., Спом., 663), а не може бити сумње, да је то титула дворска.¹⁾ Онда би требало претпоставити, да су световни чланови датог сабора били само из дворских кругова. Не би у томе било ништа чудноватог, јер је без сумње владаочев двор сачињавао основно језгро сваког сабора. Питање је само у томе, да ли осим дворских достојанственика у ствари није више било никог од властеле, или да су само они били истакнути у документу, а преко остале властеле прешло се ћутке. Тешко је и скоро немогуће, да се то питање реши на један тачни и поуздани начин. Пошто се на истом месту говори о „свом збору српском“, може се претпоставити, да су били присутни и шири властеоски кругови. Ипак се то не може афирмативно тврдити.

¹⁾ в. Ст. Новаковић, Глас, књ. 78, 1908 г., с. 248.

О својој крунисању за цара прича сам Стефан Душан у својој наредби о законодавној радњи 1346 г. овако: „венчан бих... благословенијем рукоју преосвештенога патријарха Јоаникија и всеми архијереји сабора србскога; того-жде благословенијем и рукоју преосвештенога патријарха блгарскога кир-Симеона и всеми архијереји сабора блгарскога, и молитвами же и благословенијем всечастнаго лика Светије Гори Атона, протом же и всеми игумени и всеми старци сабора светогорскога, паче же и от архијереја престола грчкога и всего сабора иже изволише о мене царствовати“ (Нов., Зак., стр. 4—5). У наведеном пасусу набројен је састав сабора, на коме је крунисање било извршено. У томе набрајању има само свештених лица, а о световном делу сабора изрично се не говори. Тај се део ипак подразумева, што се види одатле, што се на завршетку наведеног пасуса спомиње „сав сабор“, који је изволео да Душан постане цар. Пошто се обављало црквено чинодејство, сва је пажња концентрисана на свештенству, а о осталим учесницима сабора спомиње се у општем изразу: „сав сабор“. На исту стилизацију налазимо и у спомену Дечанске хрисовуље о сабору 6-I-1322 г., на којем је Стефан Дечански био крунисан за краља (Нов., Спом., 646, I), и у причању Даниловом о Сврчинском сабору 8-IX-1331 г. (в. горе стр. 182).

Лесновска је хрисовуља била издата „на збору с господином и отцем светаго царства ми преосвештеним патријархом кир-Јоаникијем и с архиепископом охридским Николајем, и с архиепископом скопским, рекше митрополитом кир-Јоанном, и са всеми митрополити и епископи и игумени и ликом јерејским и властели и са всем збором светаго царства мојега“ (Нов., Спом., 676, II). Ту се јасно види двоструки састав сабора од свештенства и властеле. У детаљизацији првог дела скреће на себе пажњу лик *јерејски*, у коме стручни истраживаоци виде припаднике парохиског свештенства.¹⁾ Имајући у виду, да су сеоски попови налазили на нивоу себара, не би смо били за сувише широку интерпретацију *лика јерејског*, тога несумњиво књижевног израза, под којим се можда крије онај круг свештенства, који је стајао испод игуманског достојанства, али ипак није обухватао сеоске попове.

О саставу законодавног сабора 1349 г. пружа кратку, али прецизну формулу Душанов Законик у својој заглављу, које гласи: „си-же законик постављајем от православнога Сабора нашего, преосвештеним патријархом кир-Јоаникијем и васеми архијереји и прковници, малими и великими, и мноју благоверним царем Стефаном, и васеми властели царства ми, малими же и великими“. У наведеној формули владалац се убраја у састав сабора; спомиње се пак на другом месту, — после патријарха, али је очигледно, да се то чини само из побожног поштовања према првосвештенику, коме се додељује пачасно место; иначе је несумњиво, да владалац сачињава први и основни део сабора. Што се сабор не противставља владаоцу, као неко тело поред њега, него се владалац меће у

¹⁾ Д-р Рад. М. Грујић, Средњевековно српско парохиско свештенство, Скопље, 1923, с. 57.

сабор заједно са сталежима, та се правна конструкција среће свуда код сталешких скупштина, и њен се траг одржава у традиционој енглеској формули *King in Parliament* (краљ у парламенту, а не краљ и парламенат), која вреди и данас. У оба сталешка дела сабора разликују се велики и мали припадници одговарајућих сталежа, дакле горњи слој и редовни припадници. У хрисовуљи властеличињу Иванку Прибиштитовићу 28 маја 1350 г. наилазимо на детаљизацију састава законодавног сабора 1349 г. (в. горе стр. 174). Ту пре свега накнадно долазе владаочева жена и син престолонаследник. Од њих се не може стварати нека нова засебна категорија саборних учесника, нити се они могу убрајати у властеоски сталеж, него им је право место непосредно уз владоаца, са којим они у извесној мери саучествују у врховној власти (в. горе стр. 166—167). У детаљном набрајању свештенства за патријархом, митрополитима, епископима и игуманима иду „часни пустиножители“, под којима се подразумевају светогорски калуђери. У световном делу сабора наводе се „сви властели српски и грчки“. Нарочита пажња према светогорским калуђерима и грчкој властели карактеристична је за Душана, који је своју царевинску политику базирао на поседану грчких крајева и на идејној духовној потпори од стране атонских стараца.

У хрисовуљама, које су везане за сабор 1355 г. у Крупиштима (в. горе стр. 176), састав се тога сабора наводи исти, као што је састав законодавног сабора 1349 г. према хрисовуљи 28 маја 1350 г. са „пустиножителима Свете Горе Атона“ укључно. Само се „властели“ спомињу не само српски и грчки, него још и поморски. На исти састав наилазимо и у хрисовуљи 1357 г. односно сабора од исте године (в. горе стр. 177), само се у њему не спомињу светогорски калуђери, ни истичу засебно „властели“ грчки и поморски.

Резимирајући горње може се казати, да су у састав сабора улазили: 1) владалац, 2) поглавар цркве и свештенство и 3) властела. Уз владара бивали су присутни на сабору чланови владаочеве породице, који су се донекле сматрали, као саучесници врховне власти, и то престолонаследник и владаочева супруга, евентуално мати. Учешће у сабору владаочеве супруге Крстић сматра као новитет уведен од Душана и приписује му кобни значај. „Несвојствено је“, вели, „српском праву то, што се Душан и са својом супругом саборно саветовао. У овом Душановом поступку, којим је он своју супругу у саборна саветовања увео, треба тражити узрок, што се царица Јелена после Душанове смрти трудила, да у своје руке задобије државну управу, чему су сви српски властели противни били, не хотећи се покоравати женској власти. У овом Душановом поступку треба тражити уједно и семе раздора, које је између владатеља и српске властеле посејано било“ (*Гласник*, IX, 79—80). То мишљење није тачно и свакако је јако претерано. Није ту Душан увео неки новитет апсолутно несвојствен српском праву, јер за учешће у сабору владаочеве супруге имало је преседана и то још на сабору одржаном приликом силаска Стефана Немање с престола и предаје врховне власти Немањиним

сину Стефану (види горе стр. 180). Исто тако је Стефан Дечански сутрадан после битке код Велбужда упутио посланицу о победи архиепископу Данилу, супрузи својој краљици Марији и свем сабору српске земље (в. горе стр. 172); сматрао је дакле краљицу као нормалног учесника сабора. Свештенство и властела су се позивали на сабор од свију редова, — „велики и мали“. Без сумње, та је широка формула допуштала у пракси различите детаљне варијанте, и то према особинама државних послова, који су се имали претресати на том или оном сабору, и према политичкој конјунктури оног тренутка, кад се сабор сазивао. Позивали су се сви припадници повлашћених сталежа уопште, те свако, ко је на сабор дошао, учествовао је у њему лично за себе. Није дакле било претставништва, или заступништва. Тако је ствар првобитно стајала свуда на сталешким скуповима. Принцип репрезентације и институција сталешких посланика дошли су у другим земљама тек доцније. Нису српски сабори постигли тај степен развитка.

Састав се сабора одређивао према традицији, — правном обичају и државној пракси. Крстић, који је то добро схватао, те који је према томе конструисао састав сабора на основу преседана (в. горе стр. 179), сматра ипак, да је тако ствар стајала само пре Душана, а да је Душан донео о саставу сабора законске одредбе. Те одредбе Крстић налази у заглављу Душановог Законика, где су набројени учесници законодавног сабора, и у чл. 69-ом, који тобоже дефинитивно искључује из сабора себре те тим потврђује привилегију, додељену свештенству и властели, да учествују у саборима (*Гласник*, IX, 74—75, 78—79). То се мишљење Крстићево не може примити. У заглављу Законика ништа се не узаконјава, него се званично констатује оно, што је по обичају и по традицији постојало. У чл. 69-ом одузима се себрима право збора и договора, а о државном сабору ту нема ни речи (в. II део, стр. 129—130). Ст. Новаковић, који иначе све то лепо разуме и на другом месту износи проницљиву интерпретацију чл. 69-ог (*Зак.*², LI—LII), у својој студији о установи сабора, ипак иде за Крстићем те вели овако: „Сабор Српски је, дакле, састављен био од свештенства и властеле, и чланом 69 још се нарочито настојавало, да се Сабору тај састав одржи. Тиме је показана једна врло карактеристична црта оновремених погледа на живот и на уређење државно, црта која се и иначе свуда кроз Душанов Законик са следственошћу спроводи. Очеvidно је како време цара Стефана никако није хтело да зна за Народну Скупштину. Њој се, извесно, пресецао пут наредбом чл. 69 о сабору себрову“ (*Зак.*², XXVII; уп. с. 189). Чл. 69 пресецао је пут локалним себарским саборима и није се налазио са државним сабором ни у каквој вези; за народну пак скупштину није се уопште у оно доба знало, ни мислило, те није ни требало, да се против ње води каква борба.

Учешће свештенства у саборима ни од кога се не пориче. Што се пак тиче властеле, то има у стручној књижевности тежње да се њено учешће у сабору на сваки начин умали и чак негира. На тај је пут стао још Конст Јиречек, кад је састав сабора формулисао овим речима: „на сабору беху владалац, земаљски чинов-

ници свих ступњева и више свештенство“ (III, 37). У последње време сличан поглед износи Радојчић бар односно сабора пре Уроша I, кад у појединим саборима оног доба види „у првом реду збор војничких и грађанских чиновника“ или „збор војништва и свештенства“ (I. с. 483, 484). Против наведених погледа довољно је да се истиче једна околност, која је ипак од пресудног значаја по датом питању, и то да у Немањинској држави, као што и у осталим сталешким државама ранијег доба, није уопште било ни чиновништва, ни војништва поред и ван властеоског staleжа. Војништво и властела то су за оно доба синоними. Поред војне службе иста властела заузимали су различита државна звања и дужности, које им се поверавале од владоца. Самостална класа професионалних чиновника, за које би грађанска служба била нека струка и који би се од те струке издржавали, није у то доба ни постојала. Потпуно је могуће и разумљиво, да су на саборима били присутни и чак у првом реду заслужени припадници властеоског staleжа, који су заузимали различите дужности грађанског реда, али нису они дошли на сабор као чиновници, него као властела, јер није оно доба знало за бирократију, која би се могла противставити племству. Једну врсту бирократије или тачније њеног зачетка претставља прихваћени из Византије почетком XIV века кефалија. Врло је карактеристично, да ниједан од постојећих података о саборима не убраја кефалије у њихов састав.

Што се тиче надлежности (компетенције) сабора, то се и она, као што иначе и цела саборна институција, опредељивала обичајем, праксом, традицијом. На основу постојећих података о одржаним у Немањинској држави саборима може се констатовати, да су се пред саборе износили ови предмети: 1) промене на престолу, и то силазак с престола и уступање престола, одређивање престолонаследника, крунисање за краља и за цара; 2) постављање поглавара народне цркве, и то архиепископа, а затим патријарха; 3) даривање земаља црквама и манастирима и издавање том приликом одговарајућих хрисовуља; 4) генерално потврђивање и понављање свију појединачних привилегија, као што је то било на саборима 1349. и 1357 г.; 5) опште законодавство, као што је било доношење Законака на саборима 1349. и 1354 г. и званична потврда законодавног рада цара Стефана Душана од стране цара Уроша на сабору 1357 г.; 6) борба с јересју, са којом се почиње историја државних сабора под Немањом; 7) вршење владаоачевог суда по земљишним споровима ради заштите привилегисаног земљишног поседа цркве, као што је био случај на сабору 1355 г. у Крупиштима; 8) питања о рату и о миру, као вероватно понегде и друга питања спољне политике, о чему сведоче сабор после битке код Велбужда и сабор који је одредио посланство архим. Никодима у Цариград ради посредовања о миру (в. горе стр. 171), и на што прави алузију извесна веза, која је постојала између сабора 1355. и 1357 г. и спољних политичких догађаја (*К. Лиречек*, I, 303 и 309; в. горе стр. 178).

Крстић је покушавао, да уброји у надлежност сабора и управне послове. „Из члана 150. (142-г по установљеној од Ст. Новаковића и сад општепримљеној подели Душановог Законака на чла-

нове) Душановог закона може се“, вели Крстић, „известити, да су српски владатељи властелом и властеличићем давали на сабору земљу и градове у држави, т.ј. под управу, откуд би се могло разумети, да је подаривање виших државних звања такође потпадало некој контроли државног сабора“ (*Гласник*, IX, 87). Тај се закључак Крстићев не може примити, јер је изведен из нетачне, рекли би смо чак самовласне интерпретације наведеног члана Душановог Закона. Није ни тешко да се пишчева грешка обелодани, за што је довољно да се текст пажљиво прочита. Чл. 142-и гласи: „*властелом и властеличићем којим јест дало царство ми земљу и градове, ако се кто од њих обрете опленив села и људи и затрв през закон царства ми што јест царство ми узаконило на сабору, да му се узме држава, а он-зи што буде струл, да все плати од своје куће и да се каже како и пребеглац*“.¹⁾ Као што се види из текста наведеног *in extenso*, сабор се спомиње поводом донетих на њему закона, које властела и властеличићи у својим државама не смеју да газе, а никако не поводом додељивања земаља и градова у држави, што се приписује акту личне власти владаоаче.

Горе констатована надлежност никако се не сме схватити као да једанпут за увек одређена и као да се од ње није никад отступало. Напротив познато је, да по свим тачкама саборне надлежности, изумимајући доношење Законика, владаоци су решавали и без учешћа сабора. Што одавде следи? Одговор на то питање зависи од гледишта, које будемо заузели код процењивања констатованих појава. Са гледишта познијег државног уређења, које располаже са јаким бирократским апаратом за извршивање налога државног поглавара, и са гледишта формалног устава, чак и сталешког, наведена саборна надлежност не вреди ништа, тако да чак не ваља да се о саборима води каквог рачуна, као да нису ни постојали. Али то се гледиште не сме заузети, јер се свака историска појава мора ценити према приликама свога доба. Није онда уопште било развијеног бирократског апарата, него је владалац остваривао своју власт преко повлашћених сталежа. Сем тога није Немањинка држава знала за какав формални сталешки устав. У тим приликама констатована саборна надлежност има да се цени овако. Било је случајева, кад је владалац био свестан, да самостални ослонци његове личне власти (в. горе стр. 135—139) довољни су за решавање извесног питања, или да ће сталежи радо ићи за његовим решењем; у тим је случајевима владалац решавао сва питања самостално те постављао је сталеже пред свршеним фактом. Али било је и других случајева, кад нису самосталне снаге владаоаче власти биле довољне, нити се могло поуздано рачунати, да ће се сталежи мирити са извршеним фактом; онда је владалац износио одговарајуће питање пред сабор и тим је путем тражио и добијао ослонац од стране сталежа. Са каквог гледишта није индиферентно, да ли су се сабори скупљали

¹⁾ Данашњим језиком тај се члан излаже од Ст. Новаковића овако: „ако би се од властеле и властеличића, којима сам ја цар дао земљу и градиве, неко нашао да плени села и људе и да противно закону погази што сам ја цар на сабору узаконио, да му се та држава одузме, и дужан је да од своје куће накнади све што је оштетио, а казна му је како и бегунцу“. — Уп. II део, с. 127—128.

и одржавали или нису, те институција сабора не сме се ни игнорисати ни омаловажавати. Ако би смо познавали све прилике ондашњег доба у детаљима, онда би смо могли да сваки случај исцрпно објаснимо и да прецизно покажемо, за што се питање исте врсте решавало у једном случају без сабора, а у другом уз његово учешће. Пошто ипак не располажемо са таквим потпуним познавањем ондашњих прилика, приморани смо да се ограничимо на горе наведену општу формулу, која ипак омогућава конгениално процењивање и саборне надлежности и целокупне институције сабора.

Што смо казали, каква су се питања износила пред сабор и решавала уз његово учешће, то није још довољно за одређивање саборне надлежности. Треба још одредити, у чему се то учешће сабора састајало, или другим речима, што је сабор радио по предметима, који су се пред њега износили.

Као што смо обележили горе (в. стр. 184—185), није сабор био једно самостално тело поред владоца, које би доносио своје самосталне одлуке те би их подносио на потврду владоцу, него је сабор обухватао и владоца и сталеже у заједничком раду. Питање је дакле у томе, у чему се манифестовала непосредна сарадња сталежа са владоцем на сабору. Према постојећим изворима одговор се може тражити само у оним формулама о тој сарадњи, које долазе у законским споменицима, где се саучешће сабора спомиње. Треба дакле да те формуле прегледамо.

У првом по времену извору одговарајуће врсте, и то у хрисовуљи кр. Уроша I манастиру св. Петра и Павла на Лиму 1254—1264 г. ствар је претстављена тако, да је владалац потражио и добио од сабора све потребне информације, те је на њиховом основу донео своју одлуку (чл. I). Информациона функција сабора, која се ту испољава, мора да се као што треба процени. Није ондашњи владалац располагао са стручним чиновничким апаратом, преко којег би се могао информисати о стању ствари. Могао је ту информацију добити само од сталежа, преко којих је управљао, те у извесним приликама увек је могао бити приморан да сталеже скупи у сабор баш ради информације. Свако, ко води рачуна о току државних послова, добро разуме, да информација је од важног, а понегда од пресудног значаја за саму одлуку. Према томе, ни онда не би се могло саучешће сабора игнорисати, ако би се оно увек ограничавало само на информациону функцију.

Формуле законских споменика не ограничавају функцију сабора на информисање владоца, него је простире много даље, и то на само доношење одлуке. Најобичнији израз за означавање сарадње владоца и сталежа на сабору је *зговор сабора* (*Нов.*, Спом., 653, LIII; 676, II; 677, III; 681, XXII; 683, II, III; 699, CXС; 310, I; *Соловјев*, *Одабр. спом.*, 100), т. ј. договор између владоца и сталежа, на којем се саборна одлука базира. Тај *зговор*, праћен на једном месту још *расуђенијем* (претресом, дебатама), потпуно се подудара са тим, како се у наративном извору слика први сабор под Немањом, о којем се прича, да је на њему владалац донео одлуку „*сабеседовав се са светитељем си Јевтимијем и са частними чрнци, и с велможима својими*“. На једном месту и то код архиепископа Никодима саборна се од-

лука назива *благовољеније* *всего сабора* (Нов., Спом., 631), у којем се називу истиче дефинитивни резултат *зговора*. Да није претходни *зговор* био само формалност без стварног значаја, о томе је добро знао баш Никодим, до чијег постављања за архиепископа дошло је тек после тога, пошто су по томе питању били у истој години држани три сабора (в. горе стр. 171).

На неку одлучнију формулу наилазимо у заглављу Душановог Законика, где се изрично вели овако: „си-же законик постављајем от православног сабора нашег“, и где се дакле целокупна законодавна власт приписује сабору, у који владалац улази као његов саставни део. Али, не гледајући на наведену формулу заглавља, у самом тексту Законика подвлачи се на више места, да сама законодавна заповест (*Gesetzesbefehl*) припада лично цару, тако да се тим законодавна улога сабора своди на доношење садржине закона (*Gesetzesinhalt*, — в. горе стр. 149). Према томе одлучнија формула заглавља не треба да нас буни, него треба да се интерпретира у смислу иначе уобичајеног *зговора*.

Сасвим засебно место заузима формула, на коју наилазимо једанпут у Аранђеловској хрисовуљи 1348—1353 г. На два места Аранђеловска се хрисовуља служи уобичајеном формулом *зговора*, али се на једном месту изражава сасвим другачије и то овако: „И милостију Божијом и *повеленијем* господина патријарха кир-Јоаникија, и *всего збора* повеле царство ми да седа игуман Светога Стефана и Пандократоров и Архаггелов на зборе на особне трапезе с игумни *забрдскими*“ (чл. CLVI). Према буквалном смислу наведеног пасуса *повеленије* (заповест) би сабора стајало изнад владоаца, чије би *повеленије* било од подређеног извршног значаја. Али то се не сме тако да схвати. Ту је посреди нека необична стилизација изазвана нарочитом жељом да се што ефикасније прекине могућност спорова о реду, којим се има седети на званичном збору У оно се доба много спорило о томе реду свуда па очевидно и у Србији. Свако се бојао, да не би заузео место испод свога звања и достојанства, тако да није се радо покоравао ни одлуци владаоачевој у томе погледу. С тога се цар Душан позива и на милост Божију, и на ауторитет сабора, и тек на последњем месту наводи своју заповест. Одатле ипак никако не следи, да је у ствари ауторитет сабора стојао изнад владоаца.

Из наведене анализе не може се извести прецизан закључак, који би могао да буде формулисан у данашњим јавноправним терминима, и то не може се казати, да ли су сталежи уживали на сабору саветодавни или одлучујући глас. То нас ипак не буни, ни чуди, јер на појаву исте врсте већ смо наишли поводом одређивања владаоачеве власти. Онда смо констатовали, да није власт владаоачева била ни апсолутна, ни формално ограничена, него умерена (в. стр. 141—146). Па и сад на слични начин морамо констатовати, да нису сабори били ни саветодавно, ни законодавно тело у данашњем смислу, него једна специфична институција својег доба, која је владаоачеву власт умеравала.

Горе смо се базирали на анализи формула о функцији сабора, које долазе у законским споменицима, дакле почињући од времена

краља Уроша I, откад имамо први спомен о сабору у једном правном документу. Али и у доба пре Уроша I вршили су сабори исту функцију умераванња владаочеве власти, као што и после. Горе смо чак и забележили, да *сабеседованије*, којим се у једном наративном извору карактерише сарадња сталежа и владоаца на првом сабору, подудар се са *зговором*, који долази у потоњим законским споменицима. Али и мимо тога сам опстанак сабора не може значити ништа друго, него умераванње владаочеве власти. Да је првобитна власт владаочева била апсолутна, то није тачно, јер су је умеравали и институција дружине и народна већа. Хипотезу о апсолутизму власти првобитних владалаца изнели су у словенској историографији пољски историчари, који под сугестијом развијених у Пољској шлахетских привилегија нису осим њих видели никакав други начин умераванња владаочеве власти. Али у последње време то се старо гледиште напушта и од пољских историчара. „Применjвање појма апсолутних владара на прве Пијастовиће треба да се призна за погрешно,“ — тако изјављује један од виђених данашњих историка пољског државног уређења Казимир Тименецки.¹⁾ Исто тако би било погрешно, ако би смо појам апсолутизма применили на српске владаре пре Уроша I. Од времена Немање постоје сталежи и постоје сабори. Самим својим опстанком сабори су владаочеву власт умеравали.

Да се као што треба схвати правна природа сабора према стварним приликама у Немањићкој држави, не мора се полазити од неким априорних права моћног племства, него од емпиричких дужности, које су повлашћени сталежи имали да врше према оличеној у владоцу држави.

Горе (в. стр. 31—32) смо забележили, да осим војне службе властела су служили и дворску службу, која се састојала у томе, што су властела били дужни да према потреби, а на позив владоаца дођу на његов двор и ту га помажу у државним пословима. Та се помоћ између осталог састојала у савету. Не треба ни доказивати, ни објашњавати, да је такав савет био за ондашњег владоаца потребан, јер није владалац имао на расположењу никакво стручно саветодавно особље осим властеле, преко које је владао и управљао у земљи. За савет је владалац позивао или ужи круг угледније и моћније властеле или широке кругове целокупне властеле из читаве земље. У првом случају то је био одабрани савет, у другоме — сабор, или тачније световни део државног сабора. Заслуга је Крстића, што је он први запазио и истакао та два облика саветовања о државним пословима (*Гласник*, IX, 81—82). Ради бољег упознавања са тим одабраним саветом да наведемо неке изворне податке о њему.

Кад је краљ Милутин замислио да свога побуњеног и побеђеног сина Стефана казни за побуну, „с многим вељможи својими савештав се о сем, јелико јему вазљубљени, и ти реше јему: благочестивији краљу, добре смисљено вештал јеси“ (*Даничић*, Животи, 126). Краљ Стефан Урош III, пре него што је одлучио да подигне

¹⁾ *Kazimierz Tymieniecki*, Prawo niemieckie w rozwoju społecznym wsi polskiej (*Kwartalnik historyczny*, XXVII), Lwów, 1923, s. 19.

своју задужбину у Дечанима, „савештаније сатвори с преосвештеним аријепископом Данилом и с превазљубљеним сином својим и с некоторијими вазљубљеними јему властељи“ (*ibidem*, 202). После тога пошто је Стефан Душан збацио оца с престола, „савештаније сатвори са суштиним јего властељи, и повељено бист родитељу јего веедену бити с подружијем својим ва славнии град глаголемији Звечан, и тамо бљусти и до ијелиже некотороје самиреније сатворита между собоју“ (*ibidem*, 213). Кад се око 1335 г. отприлике краљ Угарски Карло Роберт дигао на Српску државу, краљ Стефан Душан „повеле сабраном бити всем војем јелико држави јего, и великоименитије своје вељможе призвав, и савештаније с теми сатвор, и утврдив богоразумнијими глаголи својими јако никакоже уклонити се таковије победи многијих језик пришедших на сего христољубивааго“ (*ibidem*, 228). Кантакузен затекао је 1342 г. на двору Стефана Душана, тада још краља, савет од 24 најугледнијих достојанственика, од којих је сваки заповедао једним делом војске; у већању овога савета живо је учествовала и Душанова жена Јелена (*К. Јиречек*, III, 25). Поред саветовања са великом властелом било је случајева, кад је владалац држао савет само са вишим црквеним јерарсима. Тако у својој хрисовуљи Хиланадару 1302—1309 г. краљ Милутин каже овако: „Сего ради, видев краљевство ми јере беше потрен хрисовуљ господина ми и отца ми великаго краља Стефана Урша, и зговорив се краљевство ми са архиепископом вторим Евстатијем и с господом ми материју краљицом Јеленом и са всеми епискупи србскимим. . . и преписах хрисовуљ сији Светије Богородице хиландарскије“ (чл. XVI). Исти је краљ Милутин пред поход на Полог и Скопље „вазам благословеније от архијереја својего светитеља и всего (освештенааго) сабора јелико лика свештеничкааго“ (*Даничић*, Животи, 108).

Подаци о одабраном савету долазе скоро само у наративним изворима и уопште су ретки, знатно ређи, него подаци о саборима. Одатле се ипак не сме извести закључак, да су саветске седнице биле много ређе од саборних скупова, нити да су претстављале неку изузетну појаву. Животописи краљева, у којима су подаци о саветима дошли, нису описивали обични ток државног живота ни државних послова, него су износили важне и маркантне догађаје из тога живота, те се и савети у њима спомињу само утолико, уколико су везани баш за важне догађаје. Уколико, па чак да ли су савети радили на државним пословима, који нису имали карактер сензационалних догађаја, о томе животописи ћуте. Одатле ипак не следи, да није ни било савета ван сензационалних политичких догађаја. Вероватније би било претпоставити, да их је било, и да се уопште ужи савет сазивао чешће, него ли широки скуп саборни. Можда се баш ужи одабрани савет подразумева под оним „малим сабранијем“, које се спомиње у кр. Милутиновој хрисовуљи св. Ђорђу Скопском 1300 г., као нека уобичајена институција, добро позната, чији се састав стога не треба да наводи, јер је свима познат, а где краљ доноси толико интимна решења, као што побожно обе-

ћање о обнављању храма.¹⁾ То су претпоставке по нашем мишљењу врло вероватне, али ипак само претпоставке, јер потребни фактички подаци недостају.

Савет је имао аристократски карактер, јер је био скуп одабране велике властеле. Исти је скуп улазио и у састав сабора и сумњиво је, да би се он у њему губио и тако рећи растављао у гомили редовне мале властеле. Сигурно се тај мали збор (*мало сабраније*) и на великом сабору држао скупа и благодарећи већој специфичној тежини утицао на редовну властелу и њено понашање. Требало је више времена и саборне праксе, пре него што је редовном племству пошло за руком да се ослободи притиска и сугестије од стране великаша (магната) и да изнесе свој слободни и самостални глас. Баш тим је редом ишао развој сталешких скупштина у другим земљама западне и источне Европе. Нешто је слично морало бити и у Србији, али како је то баш било конкретно, за то се не зна нити ће се кад сазнати због тога, што недостају извори.

Са много вероватности може се претпоставити, да је одабрани савет био примарна институција, а сабор — секундарна, т.ј. да се првобитно сазивао савет и тек доцније претворио би се у сабор путем позивања редовне властеле, која се придруживала великашима. Било је ту и неке прелазне формације, и то кад на сабор пред великаша није се позивала сва властела, него само она, која је стално служила на владачевом двору („слуге“) Баш такав је био састав световног дела оног сабора, на коме је била издата Дечанска хрисовуља (в. горе стр. 183).

Што се тиче духовног дела државног сабора, то се и његова правна конструкција у многоме (али, да кажемо унапред, не у свему) базира на дужности, коју су имали да врше према оличеној у владоцу држави повлашћени сталежи велепоседника. Поред властеле су други такав сталеж сачињавали цркве и манастири (в. горе стр. 88—89). Нису цркве и манастири служили војну службу, оне које су били слободни, али ипак им је остајала дворска служба, саветодавна служба, коју су дужност вршили преко својих законских заступника, и то архиепископа, затим патријарха, епископа, игумана. Ти су виши црквени јерарси претстављали аноклигију властеле, те у томе би се смислу могли назвати црквеном властелом, који је назив употребљавао Крстић (в. горе стр. 12). Њихову је саветодавну службу владалац примао са највише поверења и поуздања, јер је црква стајала за монарха и увек је спроводила монархску идеју (в. горе стр. 139). Можда се тим може, осим побожних покуда, објаснити што су владоци широко даривали земље црквама и манастирима, јер се тим повећавао на државним саборима број претставника црквене властеле, на које се владалац могао поузданије наслонити. Али ни ту није све било једноставно ни глатко, као што се види из борбе између краља и властеле поводом постављања за архиепископа Никодима (в. горе стр. 171), а која борба свакако

¹⁾ „И краљевство ми малим сабранијем обештах се ваздвигнути и саздати храм та от основанија“ (Нов., Спом., 608, 1).

сведочи да су властела понегда тежили, да задобију поглавара цркве на своју страну.

Иако су цркве и манастири сачињавали повлашћени staleж велепоседника, ипак је над њима стајала црква као јединствена верска установа, која је вршила побожне функције, те према томе није имала само дужности, него и одговарајућа потраживања и права. Ту се мисли на основну функцију цркве, и то на религијску и моралну поуку, коју је имало да врши свештенство. Из предмета, којих се та поука могла да тиче, нису били изузети државни послови, а из лица, на које се она простирала, није био изузет ни владар. Због тога свештеници свију степена јерархије, као духовни очеви, сматрали су се и признавали као природни, од Бога постављени, саветници владалаца.¹⁾ Пружити владоцу савет то је била дужност свештенства према Богу, али према самом владоцу то није била више њихова дужност, него право, а владалац је био дужан, да њихов савет бар саслуша. Због тога је положај свештенства на државном сабору компликованији, али услед истог и чвршћи, него ли властеле. На државном сабору свештенство не само служи владоцу саветодавну службу, него и остварује своје право на поуку. Према томе и пошто право поуке припада целокупном свештенству, на државне се саборе позивају не само високи јерарси, та права црквена властела, него и шири кругови свештенства. На жалост прецизне границе тих кругова не дају се тачно одредити (види горе стр. 184).

Иако је учешће staleжа у саборима потицало од њихове дужности према оличеној у владоцу држави, ипак одатле не следи, да је то учешће било само од објективне вредности за државу, те није имало субјективне вредности за staleж. Свака јавноправна дужност, учвршћена објективним правом, неминуовно стиче за њеног сталног извршиоца субјективну вредност као рефлекс права, који он ужива у своју корист. Исто је било са учешћем staleжа у саборима и развијало се на овај начин. На захтев државних интереса сабори постају уобичајена институција, у чији се састав непроменљиво позивају припадници истих сталешких кругова. Током времена одговарајући сталешки кругови толико навикавају на традиционално учешће у саборима, да почињу да то вршење своје дужности сматрају већ скоро као своје право, иако је у ствари посреди само рефлекс објективног права. Даљи је развитак ишао у два различита правца. У једним земљама и у једним приликама владалац је, благодарећи саборној помоћи од стране staleжа, толико јачао и држава се толико подизала изнад staleжа, да су се staleжи приморавали да буду задовољни са оваким рефлексивним стањем њиховог јавноправног положаја, докле год потпуно оснажени владалац није успео, да саборе и учешће staleжа у власти потпуно укине. Тако је био у Француској и у Русији. У другим земљама и у другим приликама staleжима је пошло за руком, да толико апсорбују владоца,

¹⁾ То је лепо расветлио чувени историк руског права Василије Сергејевич. в. његове „Древности руског права, томъ II, изд. 3-ье, 1908, одељак: „Совѣтники князя“.

да је он био приморан, да им изрично призна субјективно јавно право на учешће у сабору и у вршењу функција врховне власти, те да своју власт формално ограничи. Тако је било у Мађарској и у Пољској. Немањинка држава није успела да стигне до оне раскрснице, на којој се два наведена правца разилазе, јер је од спљашњег насиља пропала пре тога тренутка.

Иако учешће сталежа у саборима Немањинке државе није се у правном погледу уздигло изнад рефлекса објективне обичајно правне норме, ипак су иза њега стајале извесне стварне гаранције. Те му је гаранције пружала она реална политичка сила, коју су у држави претстављали сталежи велепоседника, нарочито властела. На то је обратио пажњу већ Крстић те је рекао, да је владалац морао скупљати властелу у саборе, јер су властела војна снага (*Гласник*, IX, 84—85, 89—90). Новаковић, кад тврди, да нису сабори били празна формалност, позива се на општи политички утицај властеле, који је властела у више прилика потврдила утицајем на сам престо, као што је збацивање Стефана Дечанског (*Зак.*², XXIX), а што је имало и ранијих преседана. Конст. Јиречек сматра као сигурно, да је моћ високог племства непрестано расла због тога, што је оно умело да искористи распре и борбе међу члановима династије (II, 10). Не може се тврдити, да ако су властела желели утицати на власт по својој вољи, могли су то само устанком. У компликованим политичким односима оног доба било је места и за властеоске буне и за легалну акцију властеле на саборима. Ништа не мари, што се ток сабора у наративним изворима описује на онакав начин, да се властела сликају као индиферентни гледаоци и покорни слушаоци владачевих наредаба. Иза црквено-византиске стилизације ипак избије реални значај догађаја и реална улога сталежа. На сабору на коме је Немања поднео отставку и поставио је на престо не старијег сина Вукана, него млађег Стефана, властела су ћутали, али су тим ћутањем не само изразили пристанак на промену на престолу, него су у исто време зајемчили, да ће новопостављеног краља у случају потребе подржати и својом наоружаном снагом. Баш ради тога, а никако не ради помпезне церемоније и био је сазван сабор и на њему се манифестовала политичка улога сталежа. Стефана Душана је самовласно изнела на престо зетска властела, али је он тај факт легализовао на сабору, на коме је био крунисан поново (први је пут био крунисан заједно с оцем). Јако је Душан држао власт у својим рукама и већ 1332 г. савладао је буну исте зетске властеле. Ипак је исти Душан сазивао саборе неупоредљиво чешће, него ли његови претходници на престолу. То је већ знапазио Крстић и чак се чудило, да је поред толиких ратова било времена за толико сабора (*Гласник*, IX, 90). Јасно је, да је на саборима Душан тражио ослонац и за вођење ратова и за спровођење свога царевинског програма. Није случајно, што је на сабору 21 маја 1349 г. извршио, бар начелно, генералну потврду свију појединачних привилегија сталешког карактера. Тако је под силним Душаном сабор јачао. „Под царем Урошем младим сила српских сабора тако је велика била“, као што је тачно приметио Крстић, „да је цар Урош, заузимајући

престо, јавно обећати морао, да ће се придржавати закона, које под Душаном сабор поставио“ (*Гласник*, IX, 90).

Треба да се нарочито истакну у засебну групу сабори, на којима су се владоци крунисали. Чак у оној формули, која се односно њих наводи у законским споменицима, не наилазимо на обични *зговор* (в. горе стр. 189), него на изразе од одлучнијег значаја. У Дечанској хрисовуљи краљ Стефан Урош III изјављује овако: „венчан бих на краљевство... благословенијем и рукоју преосвештенога архиепископа Никодима и всех епископ и всего сабора србскога“ (*Нов.*, Спом., 646, I). Ту се сабору приписује иста активна улога, као што и архиепископу, што значи, да се поред постављања на престо од Бога преко чинодејства архиепископског признаје још и постављање од сабора, дакле а *Deo per populum* (од Бога преко народа), или тачније а *Deo per status* (од Бога преко сталежа). О сабору, на коме је било извршено крунисање Стефана Душана за цара, сам Душан у наредби о законодавној радњи око 1346 г., каже овако: „изволише о мне царствовати.“ Дакле није он одлучио, да постане цар, по договору (*зговору*) са сабором, него је сабор о томе одлучио и дао му је царску власт. Као што се види, не сматрају се сабори за крунисање као вршење саветодавне дужности према владоцу, него као вршење неке самосталне, рекли бисмо, уставотворне власти. Није узалуд, што су се у другим земљама формална ограничења владаочеве власти установљавала на саборима, на којима су се владоци бирали или крунисали. Није до тога у Немањинској држави ни дошло, али свакако се почела испољавати засебна правна природа оних сабора, на којима се вршило крунисање.

Изрични сталешки карактер српских сабора упозорuje на њихово начелно сродство са сталешким скупштинама у другим европским земљама нове политичке формације, — романским, германским и словенским. Да је Србија ту институцију прихватила од ма које од тих земаља, за то нема ни изворних података, ни ма каквих алузија. Није хипотеза о рецепцији потребна ни за истраживаоца, јер схватање и објашњење институције не изазива никаквих потешкоћа за њега. Подједнаке потребе воде свуда подједнаким последицама. Због тога није ни чудо, што је у приликама сталешке државе постала и постојала сталешка скупштина. Само у начелу је Немањинска држава била иста, као што сталешке државе у другим земљама. У конкретном пак остваривању она је пружала свој самостални вариант. Према томе и српски сабори, и ако спадају у заједничку врсту сталешких скупштина, имају ипак свој засебни (идиографски) карактер.

Византија је била сасвим хетерогена политичка формација према сталешким државама. Она је могла утицати и стварно је утицала на јачање монархиске власти, на проширивање и подизање државних задатака, на сређивање судства и управе, на развијање грађанског и кривичног права и т. сл. Али није она могла да да ни обрасца, нити потстрек за стварање сталешке скупштине, јер није за то имала ништа одговарајућег, нити чак сталежа са истим фун-

кцијама. Српски сабор не може се никако извести ни из византиског сената, ни из византиског консисториума, ни из византиске еуфемije. Остављамо на страну, да за време од краја XI века и надаље није сенат играо у Византији никакву политичку улогу. Довољно је забележити, да је сенат био скуп виших државних достојанственика, највиша бирократска институција, а сабори су у сталешким државама постојали баш због тога, што није у њима било бирократије, и пропали су онамо и онда, где и кад је бирократија дошла на власт. Консисториум није уопште био нека државна институција, него облик дворског церемониала, који се састојао у томе, што су се виши чиновници и дворски достојанственици скупљали у једној дворској сали, која се називала „велики консисториум“, да поздраве цара код његовог свечаног појављивања. Еуфемija значи акламација између осталог код проглашавања новог цара. Извршивали су ту акламацију дворски достојанственици и чиновници, као и претставници војске, који су сви скупа као да заступали *народ*, који је на тај начин тобоже бирао цара, што се по традиционалној јавноправној теорији још увек сматрало за потребно. Јасно је из горе наведеног, да у свему томе није било ништа ни из далека сличног са сталешком скупштином. Васпитани на византиским узорима могли су писци сликати српске саборе бојама из византиског церемониала, али се под тим бојама крила сасвим друга неавизантска садржина.

§ 12. ПОДРЕЂЕНЕ ВЛАСТИ.

У првобитној држави вреди принцип личне или персоналне владе владоаца. То значи, да владоац лично води војску, лично суди и лично управља. Пошто није наравно у стању, да све то сам врши, поверава поједине владине функције лицима из своје непосредне околине од случаја на случај, а затим мање више стално. Ту владаочеву непосредну околину сачињава првобитно владаочева *дружина* (в. горе стр. 44), а затим, кад су се дружиници одвојили од владаочевог дома и сами удомили на својим имањима, — владаочев *двор*. Немањихка држава не зна више за дружину, те извор, одакле су у њој потекле подређене власти, био је *владаочев двор*.

Наводећи различите податке о уређењу владаочевог двора код старих Срба, Хрвата, Влаха и Руса, К. Јиречек тим поводом поставља и једну оншту примедбу, која гласи овако: „Јужнословенске и влашке уредбе потсећају више на дворска звања Лангобарда и Франака него на јерархију цариградског царског двора“ (III, 24). Ту своју примедбу писац баца, тако рећи, узгред, а одакле не изводи закључака потребних за право расветљавања дотичног питања. Морамо дакле да то место њега учинимо. Ствар је у томе, да је између владине организације у Византији и у новопосталим варварским државама, — германским, романским и словенским, — постојала начелна хетерогеност. Византија се наслањала на многовековну цивилизацију и имала је на расположењу јако

развијени и разграњени апарат подређених власти са стручним чиновничким особљем; двор византиских царева је ту подређену организацију завршавао и крунисао у својству највише бирократске установе у држави. Варварске државе нису имале ни историју за собом, ни од векова израђену организацију владе. Није код њих владаочев двор крунисао неку већ од векова постојећу организацију, него је сам претстављао сву ту организацију у потенцији, те је једини пружао и особље, и план и упутства за управљање државом. Нису тај двор сачињавали неки стручни чиновници, које би тамо доводила претходна бирократска карјера, него припадници племићког сталежа, који је једини стајао владаоцу на расположењу, вршећи према њему своју војну и дворску службу. Сталешки карактер владаоачевог двора у Немањићкој држави лепо се огледа у Душановом Законнику, који нам прича, како властела „греду“ у владаочев двор (чл. 173; в. горе стр. 31—32), описује начин на који је долазио у владаочев двор властеоски подмладак (чл. 51; уп. горе стр. 45) и афирмативно тврди, да је било властела, „који стоје у кући царства ми“ (чл. 177). Не треба ни доказивати, ни наглашавати, да све то није неки новитет уведен од цара Стефана Душана. За сваког је историка јасно, да се ту констатује стари државни поредак, који ће постајати тим актуелнији, чим се даље будемо удубљавали у прошлост.

Услед различитих функција, које су се поверавале појединим дворанима, дворско се особље диференцирало. У тој се диференцијацији манифестовао развој подређених власти, те морамо да се на њој зауставимо. Диференцијација се састојала у постанку и одржавању различитих дворских звања, те треба да их прегледамо.

Она лица из дворског особља, којима се поверавају функције подређених власти, имају првобитно један општи назив, и то „владаоци двора краљева“ (хрис. кр. Драгутина Хиландару 1276—1281 г., чл. IV и V). Али у току времена појављују се на томе општем тлу појединачна дворска звања. После 1200 г. долази као високи достојанственик *тепчија*; његово звање није тачно познато, тако да му се приписују различите функције, и то да је носио пред владоцем скитар (Ст. Новаковић). или да је можда био надзорник коенице (Мијушковић), или да је водио надзор над дворским младичима (*Truhelka*), или да је велики *тепчија* био старешина телесне страже владаоачеве (Ст. Новаковић); у хрисовуљама наилазимо на два случаја, кад је *тепчија* по налогу владоца спроводио границе пољског имања („међу утесал“, — хрисов. Епископији Призренској 1326 г., чл. VII; Аранђеловска хрисов. 1348—1350 г., чл. CXXXI). На челу владаоачеве благајне па дакле и финансиске управе стајао је у XIV веку *казнац* или *велики казнац*. То је звање било убрзо прозвано по византиском начину, — *протовестијар*. Затим иду *велики жупан* и *војевода* (одговара византискоме стратеги — *στρατηγός*) или *велики војевода*, чија достојанства на први поглед изгледају као највиши степен одликовања за стручну службу грађанског или војног реда. Али у ондашњим приликама не може бити речи о некој јерархиској чиновничкој или официрској карјери. Ту може бити посреди само сталешко избијање и само основна вла-

стеоска служба, тј. војна, уз коју су грађанске функције долазиле само као додатак, и то као одмор од ратних трудова и у исто време као нарочита награда за ратне подвиге. Звање *великог жу-пана*, тј. некадашња владалачка титула само је подвлачила близину извесног великаша према носиоцу врховне власти па можда и нарочито тежила, да га привеже уз средишњу власт. Војводе су очевидно били актуелни војсковође, који су се истакли у ратно доба, и којима је затим то звање било одржано и на њиховом мирном положају код владаочевог двора. Испод војводе долази још један степен војног старешинства, који се одржава као дворско звање, и то *челник* или *велики челник*. Као један редовни назив за „владалице двора краљева“ могло би се сматрати звање *слуге*, која је реч од терминолошког значаја за означавање односа племства према владаоцу (в. горе стр. 32). Али је и у њему било извесног одликовања. Што се пак тиче *великог слуге*, он се уздизао изнад великог челника; томе треба додати, да по мишљењу Новаковића *велики слуга* одговара византиском $\mu\epsilon\gamma\alpha\varsigma \delta\omicron\mu\epsilon\beta\omicron\tau\iota\kappa\omicron\varsigma$, који је био врховни заповедник, или маршал сувоzemне војске. Ставилац се доводи у везу с $\delta\acute{\omicron} \epsilon\pi\iota \tau\omicron\upsilon\lambda\epsilon\zeta\eta\varsigma$ византиским столником. Почевши од времена Уроша III дворски се канцелар назива грчком титулом *логотет*. Под њим су били писари дворске канцеларије — *дијаци*.¹⁾ Он је стилизовао и потписивао владаочеve повеље. Сем тога био је надлежан за надзор над црквама (Зак., чл. 25), а понекад је водио и финансиске послове место протовестијара. Управник двора или владаочеve палате био је *двородржица*, кога доводи у везу са византиским *παλατοφύλαξ*.

После преузимања царства уведена су била специјална звања византиског царског двора, и то *деспот*, *севастократор* и *цесар*, који су били без нарочитих функција и само од титуларног значаја. Нису ни сва претходна звања имала одређене функције, али ипак нису били искључиво титуларна и церемонијална, као што су била звања *деспота*, *севастократора* и *цесара*.

Пошто је између дворских звања било извесне градиције, поједини су се дворани могли пењати по степенима дворске јерархије. Може се, на пример, да пропрати по изворима дворска карјера познатог великаша Оливера. Он је био једно за другим „велики челник“, „велики слуга“, „велики војвода“, а после проглашења царства „севастократор“, доцније „деспот“ (К. Јиречек, III, 25). Али није то била једна бирократска или ујем смислу дворска карјера, него сталешка карјера, што значи, да му нису дворска звања стварала положај, него су му се давала према положају, које је заузимао као повлашћени и моћни велепоседник. Стога је Оливер чак издавао даровне повеље манастиру, у којима је сам себе приказивао, да није *слуга* само по милости господина краља, него и по милости Божијеј (Нов., Спом., 662, I). Јасно је, да

¹⁾ Пошто су првобитно писмени били само припадници клира, назив се клирика одржао као општи назив за писара. У Енглеској и у Француској чак и данас писар и секретар, нарочито код судова и нотара назива се *clerc*.

то није стил једног бирократе, него једног моћног великаша (grand seigneur).

Дворски званичници и достојанственици делом су вршили извесне сталне дужности, као што су били логотет, казнац и про-товестијар, двородржица, делом су сачињавали кадар поверљивих људи, којима је владалац поверавао према потреби различите функције, као што на пр. тепчији, да на лицу места спроведе земљишну границу према владаочевој пресуди.

Двор је очевидно сачињавао централну владу и централну управу, али то треба схватити са извесном резервом. Није се у оно време спроводила строга правна разлика између централне и локалне владе и управе; није ни било уређене јерархије владиних и управних институција, које би биле распоређене по инстанцијама те би се пењале по јерархиским степеницама од најнижих места преко ширих округа и провинција па све до централне владе. Према томе односно ондашњег доба не треба да се говори о централној влади и управи, него о влади и управи у центру, под којим се разуме седиште владоца. Али ни то седиште није било стално. Немањинка држава није никад имала сталну престоницу, као што је био Париз у Француској, Краков у Пољској, Праг у Чешкој, Трнов у средњовековној Бугарској или Кијев, Чернигов, Новгород, Смоленск, Владимир, доцније Москва у појединим руским државама у току средњег века. Као у Угарској и Немачкој, тако и у Србији владалац је већи део године провео на путу, идући из једног дворца у други (*К. Јиречек*, III, 9). Владоачев двор, куда је долазио и где се налазио, тамо је апсорбовао сваку локалну управу и на томе је месту вршио функције и централне и локалне владе и управе. Из двора су се слали изасланици владоачеви према потреби у различите крајеве и пределе те се на тај начин опет мешала централна влада и управа са локалном.

Наравно није се могло изаћи на крај без локалних власти мање више сталних. Али пошто је био на снази принцип личне владе владоачеве, све су те локалне власти имале специфични карактер, према коме се знатно и начелно разликују од данашњих појмова о локалним властима. Нису то биле сталне основане на закону дужности, него налози (*commissio*), давани од владоца. Земља се управљала преко изасланика, *per commissarios*. Тако је свуда било у средњем веку и много доцније у новом веку. То је био владин и управни систем нових европских земаља. Али је поред њега продирао у средњовековне државе и појам о сталној дужности, као заснованој на закону сталној делегацији државне власти са одређеним делокругом компетенције. То је био римски појам о *magistratus*. Продирао је он и у Немањинку државу из Византије. У преласку од владиног и управног система *per commissarios* на владин и управни систем *per magistratus* састоји се сав развитак подређених власти у европским државама. *Magistratus* су постајали постепено и само у појединим гранама владе и управе. Према карактеру сталешке државе *magistratus* су чак могли да буду дво-струки, и то једни су имали делегацију владоачеве, други сталешких власти. Али је до тога дошло само у оним сталешким држа-

вама, где су повлашћени сталези добили формално признање својих јавних права на саучешће у власти и где је дакле вредео дуализам владаоачеве и сталешке власти. За такав дуализам Немањинка држава није знала, него је у њој увек вредело јединство државне власти оличене у владоацу.

После горе наведених општих примедба, које је требало поставити ради разумевања ствари, прелазимо на даљи преглед подређених власти у детаљима и нарочито у погледу локалне управе.

Организација војних снага у земљи и заповедање њима сачињавали су основни и главни позив владоаца. Познајемо, да је војска у оно доба била организована према систему сталешке милиције (в. горе стр. 28). Али основно језгро те војске сачињавао је владоачев двор, који је вредео као њен стални кадар и њен ђенералштаб. Није то узалуд, што у једном споменику XIV века скупљање војске се слика, као скупљање од стране владоаца његових *домочедаца* (дакле дворана) и „*все војске отачаствија*“ (фалсификована повеља кр. Милутина Хиландару 1318 г. о сељишту Уљарима, *Споменик*, III, 20, 21, 22, 23; уп. горе стр. 172). Командна власт у војсци припадала је лично владоацу, који је пре свега и у првом реду био војсковођа. Пошто није био у стању да ту командну власт остварује увек лично, био је приморан да ју према потреби делегира појединим лицима (*per commissionem*). Тако су постали војводе постављани из властеоских редова, које смо већ видели на двору владоачевом. Али није то било лако, да се властела, који су сматрали да служе лично владоацу, покоре делегираној власти војводе. Због тога је цар Стефан Душан морао да у своме Законику нарочито и званично нагласи: „на војсцие на свакој да обладају (да имају власт) војеводе колико и цар; што реку, да се чује. Ако ли их кто пречује у чем, да јест то-зи осужденије које и онем-зи који би цара преслушали“ (чл. 129; упор. II део, стр. 124—125).

Други основни је позив владоаца да буде судија. Принцип личног суда владоачевог одржао се кроз цело време у Немањинској држави. Као помоћници и извршиоци тога суда служили су различити дворски званичници и достојанственици по владоачевом налогу. У току XIII века постаје законита нижа инстанција судска за мешовите спорове између Срба и Дубровчана, а на прекрету на XIV век наилазимо на сталне судије у градовима и жупама. Прихваћивање појма *magistratus*-а долази у судству раније, него ли у управној области. На овом се месту нећемо на томе заустављати, јер детаљно испитивање судског уређења спада у III део нашег система.

У управу оног доба спадали су само ови послови: руковање крунским доменима, финансиске и пореске ствари, затим полиција безбедности. И ту су биле неминовне локалне власти, чија се организација заснивала како на систему налога (*commissio*), тако и на систему сталних стручних дужности (*magistratus*). Није се та организација установљавала законима, него праксом. Од те праксе није остало никаквих директних докумената. Које су биле локалне власти, на то индиректно упозорују нас манастирске хрисовуље.

У њима се додељује економски и судски имунитет, који је ослобођавао цркве и манастире од доласка и интервенције локалних власти; тим се поводом те локалне власти, испод којих се манастир изузима, набрајају у хрисовуљи. Морамо да те наведе у хрисовуљама прегледамо.

Ако будемо ишли хронолошким редом, онда ћемо средином XIII века наићи на један општи назив за локалну власт, и то: *владалац*, *ев. владалци*, или *владушти* (*Нов.*, Спом., 578, IV; 598, XXVII; 601, XXII), што одговара *владалцима двора краљева* у центру (види горе стр. 198). Хрисовуља кр. Стефана Драгутина Хиландару на призренске метохије 1276—1281 г. наводи поред *владалца* још *севаста* и *кнеза* и упозорује, да је било више локалних управних органа, јер не само гарантује, да неће у метохије доћи ни *севаст*, ни *кнез*, него их уопште ослобођава *просто рекох од всех владалац малих и великих* (388, XI; уп. 387, IV). Очевидно је, да је *севаст* прихваћен из Византије, или тачније, да је одржан у пределу освојеном у Византији; сигурно се истом византиском традицијом треба да објасни нека разграњеност или свакако многобројност локалних управних органа у споменутим пределима, на што се у хрисовуљи прави извесна алузија.

На преокрету од XIII века на XIV-ти две хрисовуље кр. Милутина од исте 1300 г., од којих је једна била дата Хиландару, а друга св. Борђу на Серави код Скопља, доносе нову грађу о локалним властима и то од важног значаја. Хиландарска хрисовуља садржи кратки пропис: „и кефалија градски да не има области тамо, ни ин владалац никоји“ (392, VIII). Ту се из опште масе „*владалаца*“ нарочито истиче *кефалија градски* и противставља свим осталим локалним управницима. То је врло маркантно, јер баш *кефалија* је постао основни облик стручне локалне власти и као такав је доцније ушао у Законик цара Стефана Душана. Да је *кефалија* (-поглавар) прихваћен из Византије, тачније преузет заједно са освојеним грчким земљама, не треба ни говорити. У Скопској хрисовуљи наводе се многобројни претставници локалне власти, и то: *севаст*, *прахтор* (финансиски орган, — прибирач пореза) или *прахтор градски*, *кастрофилак* или *страж граду* (према интерпретацији самог споменика), *кнез* или *кнез жупски*, *кефалија*, *казнац* (благајник, скупљач пореза), *тепчија мали*, *судија велики* или *мали*, *судија граду*, *судија жупски* (608, II; 609, V; 613, XXVII; 616, XXXIX; 617, L; 620, LXXIII).

Прегледајући набројене у Скопској хрисовуљи локалне власти, можемо да одавде изведемо неколико закључака, и то: 1) да ширећи се на грчке крајеве Немањинка је држава у њима наилазила на мање више разграњени систем локалних власти (*от великих и до малих власти*, — 600, V), и то општит (*севаст*, *кефалија*), војних (*кастрофилак* или *страж граду*), финансијских (*прахтор*) и судских, — које је одржавала у истим пределима, прихваћивала и, као што ћемо видети доле, преносила у друге области и у унутрашњости; 2) да су поред стручних византиских власти постојали и у грчким крајевима стари српски управници, као што *кнез* или *кнез жупски*; 3) да је било локалних власти са истим називом, као што и дворска звања,

о чему сведочи локални казнац и тепчија мали; у томе подударану назива огледа се првобитни начин, кад се локална управа поверавала дворским изасланицима; кад су дотичне функције постале мање више сталне, постао је на месту стални орган са истим називом као што и доскорашњи изасланик дворски, а дворском звању је за разлику био додат епитет „велики“; тако су се разликовали велики казнац у двору и просто казнац у провинцији, тепчија или велики тепчија у двору и тепчија мали негде у провинцији. Ако у даљем будемо закључак под т. 1. комбиновали са закључком под т. 3-м., онда можемо рећи, да су се локалне власти развијале двоструким путем, и то путем претварања домаћих налога (commissio) у мање више сталне функције и путем прихваћивања византиског локалног система сталних дужности.

Поред низа горе наведених локалних власти са домаћим и грчким називима Скопска хрисовуља зна још за једну њихову категорију. Ту категорију сачињавају владушти по државама краљевства ми (616, XXXIX). Владушти су нам иначе већ познати, као други општи назив локалних власти поред владалаца (в. горе стр. 202). Али за њихово ближе упознавање Скопска хрисовуља доприноси нешто ново, на име веже те „владуште“ за државе, као сасвим засебне управне јединице, које постоје поред градова и жупа, у којима врше своју дужност остали стручни управни службеници. Доле ћемо нарочито говорити о државама и о њиховој управи. Засада довољно је, да констатујемо две основне категорије локалних власти, и то управнике sui generis у „државама“ и управне службенике у градовима и жупама. Као најтипичнији и најважнији претставник друге категорије, који је собом засенио све остале службенике исте врсте, јер је сигурно свима њима био претпостављен, долази кефалија, који се сматра као непосредни делегат владачев и право оличење административне власти на месту. Није то узалуд, што се баш кефалија именује кефалија краљевства ми (609, V) и што се пренос административне власти у манастирској метохији на игумана врши помоћу ове формуле: „сам игуман да јест кефалија панађуру“ (620, LXXIII). Није та формула случајна, јер у једној грчкој хрисовуљи цара Стефана Душана 1346 г. наилазимо на аналогични израз, и то на „жупане који кефалствују“ (κεφαλαικεύοντες ζουπάνοι — Нов., Спом., 566, V).

Скопска хрисовуља упозорује чак на неке детаље односно организације локалних власти. Одатле видимо, да нису локални органи примали плату од средишње власти, него су наплаћивали одређени оброк од локалног становништва (Нов., Спом., 609, V; уп. К. Јиречек, III, 251). Баш тај се оброк без сумње предвиђа у Душановом Законику, кад се у њему прописује: „кефалије што су по градовех да узимају свој доходак законом“ (чл. 63). Уз тај доходак, који је кефалија имао права, на име свога издржавања, купити од становништва, Законих додаје још једну привилегију кефалијину, и то да је кефалија имао право за своје потребе куповати од грађана жито, вино и месо у пола цене.¹⁾ Осим оброка локални органи

¹⁾ „... и да им се продавају жита и вина и меса за динар што иному за два; на грађанин то-зи да му продава, а ин нико“ (чл. 63).

власти примали су у натури или наплаћивали су у новцу од сеоског становништва т. з. приселицу (Нов., Спом., 617, L; К. Јиречек, III, 248), т.ј. стан и храну, кад им је требало да на своме службеном путовању негде отседну. Сигурно су властела тежили да претворе приселицу у своју општу сталешку повластицу. Тим су вероватно били изазвани рестриктивни прописи о приселици у Душановом Законику (чл. 155—156), где се одређује, да уживање приселице припада само оној властели, који „држе државу“¹⁾, и изузетно великом властелину стегоноши (в. горе стр. 13—14). Најзад Скопска хрисовуља упозорује, да су се локални органи власти за извршивање својих наредба служили *отроцима* (Нов., Спом., 616 XXXIX), т.ј. својим робовима, у најмању руку својим момцима, т.ј. приватним слугама. То је врло карактеристично, јер сведочи о патримониалном карактеру локалних власти. Иако су им биле поверене јавно-правне функције, ипак се њихово вршење схватало као уживање и остваривање личног права носиоца локалне власти, те су они своју управну дужност вршили преко истих људи, којима су се служили и у своме приватном газдинству. Тај патримониални карактер подређених власти, иначе својствен и другим земљама и знатно познијем времену, огледа се и у Душановом Законику, где се редовно предвиђа, да судија може да извршује пресуде и друге судске наредбе не само преко пристава, који је био надлежан за то судски орган, него и преко свога приватног слуге — сокалника (чл. 107; в. II део, стр. 123).

Хрисовуље XIV века понављају већ познате нам категорије локалних власти.²⁾ Долазе ту и византиски називи, као што *кефалија* и др., и домаћи, као што *кнез*, који се спомиње у хрисовуљама 1348 г., и *жупан*, који се наводи у хрисовуљи 1361 г., и *војевода*, за кога спомиње хрисовуља 1355 г., и коме се дакле догађало да врши мирне управне функције (уп. израз *држал у војеводстве у баштинској повељи 15-IV-1357 г.*, Нов., Спом., 313). Најважније за нас је то, што се у споменутим хрисовуљама надаље разликују две основне врсте локалне управе, и то преко стручних службеника, за које је типичан кефалија, и преко властеле, који „држе државе“. Несумњиво се упозорује на ту другу врсту свуда, где се поред и после кефалија и других службеника наводе још „ини владуштији ва земљи (или земљах) краљевства, ев. царства, ми“. У хрисовуљи цара Стефана Душана св. Николи у Добрушти 1355 г. они се чак карактеришу као „*владуштији ва земљи царства ми по обичајам српским*“ (Нов., Спом., 720, XIV), чим се подвлачи њихова начелна разлика од управе преко службеника на византиски начин.

Дуализам локалног управног система одржан је и у Душано-

¹⁾ Није то био неки новитет, него потврда постојећег поретка. У првом Законику, кад се предвиђа злоупотреба приселице, мисли се као на њеног учиниоца на властелина, који држи државу, као што се види из одређене казне: „та-зи држава да му се узме, а ина да не даст“ (чл. 57).

²⁾ в. Нов., Спом., 401, XI; 644, XII; 403, XXV; 670, XXXVII; 406—7, III; 658, X; 673, XVI; 680, XXII; 415, XXII; 423, IX; 424, II; 436, XI; 471, V; 704, XVII; 494, ал. 2.

вом Законику, где се потпуно разговетно огледа у чл. 178-ом, који истиче општи појам локалних власти састављен од две категорије, и то од кефалија и властеле, који имају државу.¹⁾ Као што је тачно приметно Мих. Полићевић, „у старо време држава је значила власт или област било краљевску, било властеоску, било приватних људи над земљом, а не земљу саму“ (*Архив за пр. и др. науке*, XXIII, 264). У датом случају држава значи право на управу даровано властелину од владоаца на уживање. У државу или „на државу“ су се давале жупе (Скопска хрисов. 1300 г., чл. XXXII; повеља челнику Муси 1363 г., *Нов.*, Спом., 316), земље и градови (Душ. Законик, чл. 142), али према жупама, земљама и градовима, у којима су управљали постављени за то кефалије и други службеници, држава је сачињавала засебну управну јединицу (в. горе стр. 203), јер је имала другу правну природу. Управљајући жупом или градом, кефалија је вршио дужност, на коју је био постављен, међутим властела, који су имали државе (*владушти по државах краљевства ми*, в. горе стр. 203), уживали су право, које им је било даровано. И једни и други су били подређени владоачевој власти, али на основу различитих принципа, и то кефалије по принципу административне јерархије, а „држести жупу“ (Скопска хрисов. 1300 г., чл. XXXII) по принципу опште сталешке верности. Стога је положај кефалије имао искључиво стручни административни карактер, а положај властелина у држави или на држави увек је имао политички карактер. Кефалија је био у извесном смислу чиновник, а властелин је на држави био политичка фигура. Политички карактер држава лепо се огледа у причању Данила поводом доласка Стефана Душана на краљевски престо. Затворивши побеђеног оца у граду Звечну, Душан „васала вестници во все држави отачаствија својега; и слишавше јелико силних, вси приходеште поклоњааху се јему; и тако все држави отачаства јего предаше се в руке јему“ (*Даничић*, Животи, 214). Као што се види из наведеног пасуса, нису властела на државама стајали под чиновничком дисциплином, него су слободно изјављивали своју сталешку покорност, на коју их је владалац позивао.

Кефалији је, као шт овећ знамо, био додељен одређени оброк од становништва; властелин на држави је вероватно уживао извештан део целокупног дохотка владоачевог од жупе или земље, коју је држао. На то упозорује изрична одредба Душановог Законика о подели жиропађе, на којој је било регалије, на пола између владоаца и властелина, чија је држава (чл. 190; в. горе стр. 137—138).

У стручној књижевности постоји тенденција, да се властелин на држави призна за наследну. Зато нема никаквих изворних података, те потпуно има право Соловјев, кад у овако твр-

1) Чл. 178-и гласи: „судије куде посилају приставе и књиге своје, аште кто пречује и одбије пристава да пишу судије књигу кефалијам и властелом у чијеј буду државе они-зи преслушници, да саврше за то-зи власти што пишу судије. Аште ли не саврше власти, да се кажу као преслушници.“ — За тај израз власти има преседана у хрисовуљи Хиландару око 1332 г., — „ди им нест... никто от властеј краљевства ми“ (*Нов.*, Спом., 403, XXV; уп. Хтетовск. хрис. 1337—1346, *ib.*, 653, XXIII).

ђење сумња, а истиче доживотни карактер државе.¹⁾ Жупа се могла давати у баштину (Душ. Законик, чл. 134), али одавде никако не следи, да, кад је властелин држао жупу у држави, имао је на њу баштинско право. Напротив, разлика у терминологији сведочи, да је било разлике и у садржини одговарајућих права. Разлика између баштине и државе манифестује се у томе, како се баштина и држава одузимала. Баштина се могла одузети само за неверу (в. горе стр. 23), међутим се држава одузимала за специјална кривична дела против јавног мира и поретка (в. II део, стр. 127—128), и то за злоупотребе приселице (Душ. Законик, чл. 57) и за оштећивање и потискивање себара (чл. 142). *Држава није баштина,*²⁾ као није ни пронија.³⁾ То је институција *sui generis*, и то право на живљање управне власти.

Власт кефалија, као и властеле, који су државе држали (Душ. Законик, чл. 155), простира се по општем правилу само на државне земље. Што се пак тиче црквених и властeosких земаља, то је за њих била надлежна посредујућа власт дотичних велепоседника, на коју баш у идућем §-у прелазимо.

§ 13. ПОСРЕДУЈУЋЕ ВЛАСТИ.

Пошто је земаљски посед повлашћених сталежа уживао економски и судски имунитет (в. горе стр. 24 и сл., 27—28, 90 и сл., 92—93), насељеници црквених и властeosких имања изузимали су се испод директних односа према владоцу, јер се цело њихов јавноправни живот свршавао и завршавао унутра у повлашћеном имању, или у *властелинству*, који је термин утврдио у науци Ст. Новаковић. У погледу владе властелинства су сачињавала засебне делове државе поред жупа, где су управљали кефалије са подручним особљем, и државā, које су биле даване властели под управу. Земаљски господари, којим су властелинства припадала, сачињавали су засебну категорију *посредујућих власти* (*pouvoirs intermédiaires* према Монтескијевој терминологији), које су стајале између владоца и народа. Наравно су и посредујуће власти биле потчињене владоцу, али није та њихова потчињеност била административно-дисциплинска, него је потицала из њихове персоналне покорности и верности према владоцу. Због тога посредујуће власти треба да буду противстављене подређеним властима изложеним у претходном §-у.

Изворни подаци о унутрашњем уређењу властелинстава постоје само односно црквених властелинстава, на која смо дакле приморани да ограничимо ово наше излагање.

¹⁾ А. Соловјев, Једна српска жупа за време царства, *Гласник Скопск. научн. др.*, књ. III, 1927, стр. 25, пр. 6.

²⁾ Само у чл. 81-м Душ. Зак. реч *држава* употребљава се у смислу баштине, али само у познијем Раковачком препису, у коме је право разумевање некадашње терминологије изгубљено.

³⁾ На жалост идентификује државу с пронијом Ст. Новаковић (*Зак.*, стр. 240.).

Ослобођена од плаћања данака и теглења терета у корист државе и у знатној мери од надлежности државног судства, властелинства су се одвајала од жупа, које су биле основне управне јединице у погледу државних (владаочевих) земаља. О томе одвајању сведоче врло изразите формуле у манастирским хрисовуљама, као што су ове: „и оброка да не дају жупом“ (Хиландару 1276—1281, чл. XIV), „работе у жупу да им не“ (Аранђеловска 1348—1353, чл. CLXXIX), „ни у жупу приплаштају“ (Јерусалимској цркви св. Аранђела, 1348, чл. IV), „и да им не ниједне работе кефалијине“ (Хиландару 1355 г., чл. XI). Према томе „људије жупсцији“ противстављају се људима из властелинства (Аранђеловска 1353 г., чл. X).

У оклопљеним имунитетом властелинствима нису подређени органи државне власти смели да интервенишу, нити чак да тамо улазе. „И да нема улести у село то... никоји владалац краљевства ми ни владалац држештаго жупу ту“, — таквим енергичним речима брани се управна и судска самосталност црквеног метоха у Скопској хрисовуљи 1300 г. (чл. XXXII). Слично и чак још енергичније изражава се једна потоња хрисовуља, кад вели овако: „и в тех селакх и метохијакх да не има области улести ни кефалија, ни севаст, ни пронијар, просто рекше ни мал ни велик“ (хрисовуља ман. св. Богородице Перилевте у Охриду, 1342—1345 г., чл. XVI).

Изузето испод опште управе и општег судства властелинство је сачињавало потпуно самосталну јединицу административну па донекле и политичку. Стога се у хрисовуљама властелинство карактерише као *самовластно* и *самосудно*, или *самовластно* и *самовољно* (Скопска хрисовуља 1300 г., чл. 1; манастиру св. Пантелејмона 1349 г., чл. II).

Димензије властелинстава биле су различите, и то почињући од села и до читаве жупе. Душанов Законик предвиђа, с једне стране, да неко „има једино село у жупе или међу жупама“ (чл. 58),¹⁾ и с друге стране, да кад владалац записује баштине, — „кому запише село... а кому жупу“ (чл. 134). Што су црквена властелинства обухватала читаве жупе, о томе сведочи низ хрисовуља, почињући од Жичке око 1220 г. Ако се властелинство простирало на целу жупу, није његов *самовластни* и *самосудни* положај изазивао никаквог сукоба са државним управним системом, јер у таквој жупи није ни било никаквих државних владиних органа. Ако се властелинство налазило у жупи, ствар је била компликованија. У погледу аграрних односа властелинства су улазила у састав жупе и свакако су уживала угодности, које су одатле потицале. Такво се стање констатује у Душановом Законнику и шта више нарочито се брани. „Жупа жупе да не попаса добитком ништа. Ако ли се најде једно село у то-зи жупе у кога љубо власте-

¹⁾ Као што је zgodно приметно Н. F. Schmid (Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven, N. F., II. Bd., 1926, s. 125. p. 37), „међу жупама“ значи негде на пустом брду (уп. чл. 158 и Душ. Зак.). — Дакле би у чл. 58-ом могло бити речи о селу колонизованом на раније неокупираној земљи, која није била укључена ни у једну жупу.

лина, или јест царства ми (т.ј. крунско или дворско имање), или јест црквно село, или властеличића, оному-зи селу нико да не забрани пасти, да пасе куда и жупа“ (чл. 75). Али у управном погледу властелинство није улазило у жупу, у којој се топографски налазило и за коју је у привредном аграрном односу било иначе везано. Жупу, у којој су се налазила владеоска и црквена села, Законик назива *смесном жупом* и констатује, да у таквој жупи нема *једнога господара*, и ако у њој постоји кефалија (чл. 157). Ту дакле налазимо на општу законску потврду традиционог стања, према коме нису властелинства била подложна кефалији, него су била *самовластна и самосудна*; због тога, чим се у жупи нашло властелинство, ма и од најмањих димензија (село), жупа је престајала да буде у управном погледу једноставна, јер није над собом имала *једног господара* у облику подређеног државног органа.

Управно средиште властелинства био је двор, о којем се баш у томе смислу спомиње у манастирским хрисовуљама на више места (*Нов.*, Спом., 610, XIII; 611, XVI; 635, XIII; 667, II; 673, XV; 684, VI; 685, XI; 697, CLXI). Двор је пре свега руковао пољским и осталим газдинством, те се у двору налазила *житница* (667, II). Понегда се ради боље безбедности привредно средиште налазило у граду или у пиргу, и у пиргу је била манастирска *сокница* (*Нов.*, 683, II; 395, XVII; 613, XXIX). Без сумње се у истом двору концентрисала и административна и судска власт властелинства. У опширним властелинствима било је више дворова, од којих сваки је био надлежан за извешан привредни и административни део територије властелинства.

На челу управе и судства у властелинству стајао је господар земље (*Душ. Законик*, чл. 147) или земаљски господин (*Аранђеловска хрисов.* 1348—1353 г., чл. XXV), у црквеним властелинствима наравно законски заступник правога господара, дакле евентуални старешина манастира, и то игуман, архимандрит, епископ. Он је своју власт делио са старијом браћом, са старцима, из чијих су се редова бирали и постављали иконом и остали помоћници старешине. У опширнијим црквеним властелинствима постављали су се од манастира нарочите судије (*Нов.*, Спом., 432, XII). Подручни нижи органи у властелинству били су *отроци* (в. горе стр. 80) и *владалци*; тај последњи термин може се сматрати као генерални.

Становништво властелинстава није се ограничавало на мериопхе, сокалнике, уопште на себре, него је обухватао неколицину припадника и виших сталешких редова. На своме месту горе говорили смо о настањеним на црквеним земљама властелинства, властеличима и пронијарима (в. горе стр. 39—42). Ти црквени људи владеоског реда сачињавали су без сумње наоружану силу властелинства, која му је била потребна за праћење старешинства на путу па и за одбрану властелинства у случају напада на њ, што се у оно немирно доба догађало и осим спољашњег рата. У вези с тим треба споменути, да је за одбрану у црквеним властелинствима било и тврђава, и то градова и пиргова (*Нов.*, Спом., 639, V; 475 и даље).

Као спољашњи знак *самовластног и самосудног* положаја властелинства могу се навести патримониалне тамнице, којих је било и на црквеним и на владеоским земљама (в. II део, стр. 63—66).

У привредном погледу властелинство је сачињавало донекле затворено газдинство (*geschlossene Wirtschaft*), које је сâмо подмиривало све своје основне потребе. То му је била база, да у административном и политичком погледу буде самосудно и самовластно. Али поред те затворености властелинства су примала учешће у земаљском промету и ту су чак уживала нарочите повластице, и то да на својим земљама држе тргове и панаџуре. На основу постојећих података могу се констатовати два степена у развоју повластица, које су се давале црквеним властелинствима односно тргова. Нижи се степен састојао у томе, што је држава поклањала властелинству изванредан део од свога дохотка, који је примала од тргова на црквеним земљама. Тако у хрисовуљи кр. Милутина Врањинског манастиру око 1296 г. прописује се: „от трга Светаго Серђа свако годиште 100 перпер од Николаја дне до Николаја дне, да се узима чим се цркви љуби“ (*Нов.*, Спом., 580, IV,¹) а у хрисовуљи ман. Трескавцу после 1337 г. „приложи краљевство ми... от трга прилепскога да узимајет трети дел вино светаја цркви“ (*Нов.*, Спом., 671, VII). Виши се степен састоји у томе, што се држава одриче сваких својих права и оставља тргове на територији властелинства потпуној власти господара земље. Онда тргови постају потпуно патримониални.²) Таквих тргова има скоро у свима великим црквеним властелинствима, нарочито у метохијама Хиландарског манастира.³) Ти су тргови били сталне пијаче, на којима се вршио трг недељни (*Нов.*, Спом., 615, XXXVI). Сем тога је било годишњих вашара, који су се понегде исто тако називали трговима (*Нов.*, Спом., 434, II; 692, CIII; 718, V; 719, VII), али за које је проширенији назив био панаџур (*Нов.*, Спом., 611, XXII; 615, XXXVI; 620, LXXII; 636, XXXVII; 640, XVI; 657, II; 658, XV; 666, XXI; 671, XII; 698, CLXXVII). Ти су панаџури служили не само земаљском, него чак и међународном промету, јер су на њих долазили „сваки... и Грк и Латинин“ (*Нов.*, Спом., 640—641). Не гледајући на то, стајали су у финансиском, полициском и у судском погледу под патримониалном влашћу, што се у хрисовуљама нарочито наглашује. „И кефалија да не метеха на панаџури ни свезати, ни доходка узети којего љубо, ни који владалац, но сам игуман да јест кефалија панаџуру“ (Скопска хрисов. 1300 г., чл. LXXIII). Кад се у једној другој хрисовуљи записује манастиру цео метох, говори се о панаџуру кратко, — „и с панаџуром и са всеју правиноју того“ (1335 г., *Нов.*, Спом., 666, XXI), и без сумње се под панаџурским правом (*Marktrecht*) разуме, да и у погледу панаџура манастирско је властелинство било исто тако самовластно и самосудно, као што и према осталом метоху.

Односно уређења световних властелинстава нема изворних података, али се одатле никако не сме изводити закључак, да нису

¹) Исто и у хрис. ман. Лесново 1347—1350 г. (*Нов.*, Спом., 678, VIII).

²) „И трг, што је у Хтеговој да не има никто области у њем, ни краљевство ми, ни суродник краљевства ми“ (1337—1346 г., — *Нов.*, Спом., 659, XVII).

³) в. *Нов.*, Спом., 384, II; 388, VIII; 389, I; 393, I; 400, II, V; 402, XXI; 420, VIII; 430, IV; 486, III; 571, I; 624, XXVIII.

световна властелинства била институције исте врсте, као што и црквена, јер не би то било тачно. Економски имунитет, који су властеоске земље уживале, изузимао их је испод надлежности финансијских државних органа и неминовно је изазивао одговарајућу административну организацију унутра. Иако судски имунитет на властеоским земљама није толико прецизно одређен, као што на црквеним, ипак је постојао.¹⁾ Стога се мора признати, да су и световна властелинства била *самовластна* и *самосудна*, и да су властела на својим имањима иступали као посредујуће власти. Тај се њихов карактер нарочито манифестује у погледу војске, од које су црквена властелинства била по општем правилу слободна. Директно су се позивали на војску само властела, који су затим водили са собом и изванредан број насељеника својих имања. Посредујућа власт господара земље простирала се у световним властелинствима у извесном погледу и на црквене односе у границама властелинства. Ако је властелин саградио на својој баштини цркву, та се његова баштинска црква донекле изузимала испод опште црквене управе и то односно постављања за њу пароха; њега је ставио господар земље и водио је епархиском епископу да га благослови; дакле таквог пароха није епископ могао да постави мимо посредујуће власти господара земље.²⁾ Имао је властелин сигурно још и нека друга права према баштинској цркви; и ако нису нам та права ближе позната, ипак се морају претпостављати на основу прописа Душановог Законика, да власт епископа над баштинским црквама има да се ограничи само на „духовно дело“ (чл. 45). Односно унутрашњег уређења световних властелинстава пружа нам врло важан податак Душанов Законик, и то тим, што се у њему констатује постојање властеоских дворова. Не говори Законик директно о властеоским дворovima, него о дворанима властеоским и спомиње, да је између њих могло бити и пронијаревића и себара (чл. 106). Ако је било властеоских дворана, несумњиво било је и властеоских дворова. Двор пак властеоски није могао да буде нешто друго, до управно средиште властелинства. У двору се концентрисала и привредна управа властеоским газдинством и општа административна и судска управа подложним властелину становништвом. Двоструки карактер дворске управе огледа се и у двоструком саставу властеоских дворана. Газдинство се могло поверавати и себрима, а за управу и судство властелин се служио особљем из виших сталешких редова. Према томе се у властеоске дворане убрајају и себри и пронијаревићи (в. горе стр. 38—39). Као што је двор владаочев био основни стални кадар и ђенералштаб за земаљску војску (в. горе стр. 201), исто тако су и властеоски дво-

¹⁾ Питање о судском имунитету и о патримониалном судству претресаће се детаљно у III делу.

²⁾ „И властеле и ини људије који имају цркви баштине у својих баштинах, да нест вољан господин цар, ни патријарх, ни ин светитељ те-зи цркве под велију подложити црков, разве да си је вољан баштиник да си стави свога калуђера и да га доведе к светитељу, да га благослови светитељ у чијеј буде ниурци. И да облада светитељ у тај-зи цркви духовним делом“ (Душ. Зак., чл. 45.).

рови сачињавали основну наоружану снагу властелинства, која је служила за његову одбрану и са којом је властелин ишао на позив владоца да „војску војује по закону“.

Пошто није ондашња држава имала на расположењу довољан број подрвених органа, била је приморана да се наслања на посредујуће власти, у чијим се дакле рукама налазило непосредно управљање великим делом народа. Али је било случајева, кад није се могла државна власт у те посредујуће власти поуздати. Онда је интервенисала у унутрашњем животу властелинства и ограничавала власт господара земаља; при томе је дотеривала до непосредних односа са приватним поданицима. Ту спада интервенција државе у регулисању дужности мераопаха према господару земље, која је интервенција одлучно била остварена у Душановом Законнику (в. горе стр. 57—58). При томе је меропху било додељено право судске тужбе против господара, који би од њега тражио нешто преко мере одређене у закону (в. горе стр. 70—71). То је право судске тужбе прекидало посредујућу власт господара земље и постављало је приватног поданика у директне односе према државној власти. Од истог је значаја био пропис Законика, који је у изузетном случају крајње невоље допуштао лични суд владоачевом двору за све, осим отрока, дакле и за меропхе и остале приватне поданике (чл. 72),¹⁾ као и право заштитног прибежишта на владоачевом двору за приватне поданике, који су побегли из патримониалних тамница (чл. 112). Судску надлежност посредујућих власти држава је ограничавала тим, што је истицала нарочиту врсту т.зв. „царских дугова“ (*cas regaux, casus regales*), које је изузимала испод патримониалне јурисдикције и резервисала за државни суд (детаљно ће се о томе говорити у III делу). На војсци се патримониална јурисдикција уопште укидала према војницима, јер су војводе судили судове и големе и мале (чл. 129; в. II део, стр. 124). Тежећи, да се посредујуће власти подреде државним циљевима, државна власт није њихове функције сматрала као право на слободу од државне интервенције, него као дужност према држави у погледу одржавања безбедности и реда у земљи. То је гледиште одлучно истакнуто у другом Законнику и то у новели Душановој о гоњењу тата (крадљиваца) и гусара (разбојника, — чл. 145—147). Ту се обавезно гоњење тата и гусара по званичној дужности намеће свима посредујућим властима и установљава се одговорност господара земље за сваког тата и гусара, који не би био издат, а затим би био пронађен, тако да господар земље има да накнади оштећену странку и да се казни као тат и гусар, и то да се ослепи и обеси. Сумњиво је, да ли су се наведене казне стварно примењивале на господаре земаља, али ипак цела ствар је карактеристична, јер показује, како је државна власт тежила да посредујуће власти подреди државном ауторитету и државном интересу. У тој тежњи није водила рачуна само о носиоцима посредујуће власти, него је продирала у унутрашњу административну организацију властелин-

¹⁾ „И кто невољан дојде на двор царев, да се свакому учини правда, освен отрока властеског“ (чл. 72).

става и наметала је државне полициске дужности подређеним органима у властелинствима, и то владалцима, које је у случају нерада позивала и на самосталну одговорност пред државом (*Душ. Законик*, чл. 146). Ако су пак владалци испунили своју дужност и поднели су господарима земље потребни извештај (о татима и гусарима, који се налазе у властелинству), а господари нису то узели у обзир, онда је свака одговорност владалаца отпадала, а кажњавали су се само господари (чл. 147). У томе се манифестовала надмашност државне власти над посредујућим властима, за чим је држава тежила и што је у најнужнијим случајевима и спроводила. Као највеће постигнуће на овом путу долази директно подређивање посредујућих власти локалним органима државним. Није то подређивање било опште, него изузетно и делимично, и то поводом стражарења путева против тата и гусара. Дотични пропис Душановог Законика гласи овако: „Где се обретају жупе смесне, села црквна или царства ми (крунска или дворска имања), или властелска, и буду смесна села, и не буде над том-зи жупом једнога господара, на ако буде ђефалије и судије царства ми, којих јест поставило царство ми, да поставе страже по свех путех, и ђефалијам да предаде путове да их бљуду стражама“ (чл. 157). У наведеном члану пре свега се констатује, да по општем правилу посредујуће власти нису подложне локалним органима државним, због чега над смесним жупама (в. горе стр. 207—208) нема једног господара. Затим се од тога општег правила прави изузетак поводом стражарења путева. Извршивање те важне функције односно чувања безбедности поверава се у смесним жупама подређеним државним органима, и то кефалијама и судијама. У томе дакле погледу и посредујуће власти потпадају под надлежност локалних органа државних, који им наређују и их надзиравају и контролишу. Наведени поједини случај претставља највиши степен превласти државе над посредујућим властима, докле је стигло новаторско законодавство цара Душана.

Заслужује да буде нарочито забележено, како се држава борила против опасности за опште државне економске интересе, која је могла да потиче из права посредујућих власти на патримониалне тргове. Ти су тргови наравно правили конкуренцију државним трговима. Опасност је била у томе, да не би та конкуренција постала на страни посредујућих власти непоштена, што у ондашњим приликама значило, да не би се служила насиљем. Баш такву насилну конкуренцију предвиђа Законик и оштро је кажњава. „Да нест вољан“, прописује се у Законнику, „властелин ни мал ни велик, ни кто љубо, задржати и заручити своје људи или ине трговце да не греду на тргове цареве... Ако ли који властелин задржи трговца, да плати 300 перпер“ (чл. 121—122). У наведеном тексту, као што се види, изрично се предвиђа само, да властела могу насилно сметати своје људе и трговце, да иду на цареве тргове, а за патримониалне тргове властелске ту се не спомиње. По себи се ипак разумје, да се циљ таквог сметања могао састојати само у томе, да задржани своји људи и трговци продају робу на месту, и то посредно властелину или на тргу у његовом властелинству. Баш та-

ква насилна конкуренција са државним трговима забрањује се под претњом велике новчане глобе.

Исти карактер и значај посредујућих власти, као што властелинства, имају у сталешким државама и аутономни градови. Таквих градова је у Немањинској држави било у Приморју. Пошто је њихова аутономија страног порекла и базира се на принципима, који су иначе били туђи Немањинској држави, нећемо се на њој заустављати, јер то је питање, за које би била потребна нарочита студија (в. горе стр. 84—85). Што се тиче градова у унутрашњости, то нису они знали ни за какву аутономну посредујућу власт, него су стајали непосредно под државном влашћу и њима су управљали локални подређени органи државни.

Ни подређене власти државне, ни власти посредујуће, које су народом управљали, нису непосредно дотеривали до појединаца, него су на своме путу наилазили на извесну колективну организацију, преко које су се пучанству предавала владина наређења и у исто време примало се све, што је пучанство дуговало држави и господарима земаља. Као таква организација долазило је село.

Иако су се себарски терети теглили од куће (Душ. Законик, чл. 70), ипак не може бити сумње, да за исправно вршење дужности од стране кућа неминовно је био потребан извешан распоред и надзор од стране села. Не треба ни говорити, да работе заманицом (белба) нису се могле ни замислити без колективне акције села. Неке од себарских терета, као што је била приселица, изрично су се наметали селима (Душ. Законик, чл. 133, 159). Сем тога се у Душановом Законику манифестује тежња, да се плаћање данака и извршивање работа, као и распоред земљишних ждробова остави селу, да то надзирава и о томе одлучује (чл. 67; види горе стр. 68—69).

Иако је кривична колективна одговорност падала редовно на кућу, ипак у читавом низу случајева позивало се на колективну одговорност читаво село (в. II део, стр. 30—32). Затим баш село је било оптерећено многоликим полицијским функцијама, и то: примало је на оставу украјеног коња, кад га је сопственик нашао и одузео, и чувало га је до суда (Душ. Законик, чл. 92), морало је под претњом казне пазити да не би било забрањеног ковања динара (чл. 169), дужно је било постављати страже на путевима (чл. 158) и водити генералну истрагу да би се пронашли тати и гусари (крадљивци и разбојници, — чл. 145; в. II део стр. 95—96).

Било је и газдинских питања, која су се тичала целог села, као што, на пример, питање о пасиштима (Душ. Законик, чл. 74). Село се сматрало као самостална привредна јединица, која је имала да чува своје међе, те према томе је водила судске спорове због земљишта (чл. 79).

За вршење свију горе наведених функција морало је село да има извесну управу и то самоуправну организацију, коју је без сумње и имало. Законски споменици ћуте за сеоску самоуправу. Уосталом није то ни чудо, јер се сеоска самоуправа базирала на исконским правним обичајима, који су свима били добро познати и утолико укорениени, да за њих није законске потврде ни требало.

У једном члану Душановог Законика наводе се узгред разни називи сеоских старешина, и то: „кнезови, премићурије, предстајници и челници“ (чл. 146). Поред старешина морало је бити и сеоских зборова, без којих не би се никако могло извршити ни распоред за тегљење терета, ни проналажење, ни предавање криваца, ни која друга из горе наведених управних и судских функција, на које су се села позивала.

Држава није сеоску самоуправу створила, него ју је затекла као исконску установу уобичајену од памтивека, а коју је искористила за своје сврхе. Било је те установе и на државним земљама и у властелинствима. И тамо и ту сеоска је самоуправа посредовала између властодржаца, који су заповедали и наплаћивали, и пучанства, које је наредбе испуњавало, плате плаћало и работе работало.

Пошто се држава служила сеоском самоуправом за своје сврхе, нерад се сеоске самоуправе кажњавао од стране државе. Обично се кажњавало цело село, али у појединим случајевима сем тога су се кажњавали и сеоске старешине (*Душ. Законик*, чл. 146).

Сеоска се самоуправа допуштала у границама, које су биле одређене старим обичајним правом и захтевима од стране државе. Чим би се те границе прекорачиле и сељаци би почели претресати своје класне потребе, сеоски би збор постао незаконит и кажњив, јер је опште право збора и договора било себрима одузето. То је учињено у чл. 69-ом Душановог Законика, где се дотична забрана проглашује на категорички начин и то овако: „себрова сабора да нест“, а под претњом оштре казне за коловође и за редовне учеснике незаконитих зборова (в. II део стр. 129—130). Та се забрана подудара и са византиском тезом, која је гласила, да „сабирати народ (ὄχλος, што значи прост народ, дакле себре) без царске заповести закони сматрају као достојно велике казне“ (*Нов.*, Синт., 477), и са прописима неких далматинских статута (Винодољског Закона и Поличког Статута), управљеним против нелегалних зборова, као и против „лига“ или „парта“ (страначких и класних удружења).

§ 14. ОПШТА КОНСТРУКЦИЈА НЕМАЊИЋКЕ ДРЖАВЕ.

Ако хоћемо да стручно конструишемо правну природу Немањичке државе, морамо казати, да то је била сталешка држава (*Ständestaat*) и то сталешка монархија (*der monarchische Ständestaat*). Кад се каже, да је држава сталешка, то значи: 1) да у тој држави нема појма о јединственом грађанству, него се народ дели на сталеже, који су један од другог одвојени правним прописима и правним разликама, тако да се правно стање појединог лица одређује према сталежу, коме оно припада; 2) да има нарочито повлашћених сталежа, који, изузетно од осталог народа, примају активно учешће у државној радњи, и то и као потчињени органи власти, кад врше своју специјалну службу владоцу и држави, и

као саучесници врховне власти, кад извршују њене функције скупа са владоцем. После тога пошто смо уређење Немањинке државе испитали, потпуно је јасно, да се оба наведена обележја са пуно разлога односе и на њу. Остаје нама само, да још једанпут рекапитулирамо основне црте тога уређења у општим потезима.

Сталешка диференциација народа је у Немањинкој држави била спроведена доследно и изразито. Није, истина, у њој дошло до потпуног затварања властеоског сталежа, нити до корпоративне организације његове, тако да није било нарочите сталешке магистратуре. Али су ипак границе између сталежа биле проведене одлучне и прецизне. Сталежи су били распоређени јерархиски и горе су се налазили два нарочито повлашћена сталежа, и то: 1) властела и 2) цркве и манастири. На тим двома повлашћеним сталежима базирала се цела државна организација и државна радња. Није било сталне војске, него се војска скупљала према потреби на позив владоца по систему властеоске милиције. Иако власт владоца, као врховног војсковође, ничим није била ограничена, ипак није купљење војске било један технички, него један политички акт, јер се и без икаквих формалних ограничења војне власти монарха свакако морало водити рачуна о расположењу властеле према тој или оној војној акцији, која се предузимала. Властеоска милиција по самој природи својој није могла да буде само стручно извршно оруђе у рукама владоцевим. Такву је улогу играла самостална најамна војска, те уколико је те војске било, утолико је владалац добијао одрешене руке у спољној, па чак и у унутрашњој политици. Мирна државна радња се исто тако вршила преко повлашћених сталежа. Централна се влада и управа обављала на двору владоцевом, који су сачињавали најугледнији припадници властеоског сталежа; није се њихов углед базирао на дворским звањима, него им су се дворска звања давала према њиховом сталешком угледу; и у најближој дакле околини владочевој огледао се самостални значај властеоског сталежа. Испод локалне државне управе изузимала су се властелинства, црквена и световна, у којима је државну власт замењивала посредујућа власт господара земаља. Због тога се локална управа ограничавала на државне земље. Било је два система локалне управе, и то: 1) поједине територијалне јединице су се давале у државу властели, који су добијали плодуживање управне власти,¹⁾ и 2) у жупама су се постављали кефалије, као стручни управници. Иако су оба система стварали подређене органе, ипак први је систем био близак институцији посредујућих власти, и само је други систем истицао чисти облик подређених власти. На жалост нема података, на основу којих би се могло констатовати релативно проширивање једног и другог система. Изгледа ипак, да је први систем био проширенији,

¹⁾ У Русији XIV—XVII в., кад се нека област давала под управу, казало се, да је некоме дата да се од ње храни (на кормленје). Интересантно је, да на исти израз наилазимо у средњовековној Србији, „Даст (краљ Милутин) јему (своме сину Стефану) некоторују чест малу од држави жупи Будимскије, идеже ему храниши се (Даничић, Животи, 169—170).

а да се други примењивао ређе, тако да строги систем државне управе тек је крчио пут за себе. Властела, који су држали државе, били су сталешке слуге владаоачеве и само је кефалија био државни чиновник. Али није тога чиновничког особља било много, што се види макар из тога, што за њега није се нашло у Душановом Законику засебног места поред сталежа. Већ је Зигељ запазио, да члан о законским дохоцима кефалије спада у онај део Законика, у коме се регулише јавноправни положај властеле. То се лако објашњава, јер су се кефалије регрутовали из властеоских редова, те се законски доходак кефалијин лако могао сматрати као једна од властеоских повластица. Изразити државни карактер имали су судије, који се појављују на преокрету од XIII на XIV век и под Душаном одвајају се од управних органа. Дворска служба властеле пружала је особље за централну владу и управу; из истог су извора потекли сабори, на које је стизало и свештенство, као скуп природних саветника владаоачевих. На тај се начин државни рад овлашћених сталежа проширивао и на функције врховне власти.

Оличена у владоцу држава тежила је, да државне задатке и интересе постави изнад сталежа. Та се тежња манифестовала у различитим правцима, и то, — у одржавању међусталешке равнотеже и у сузбијању оштрих класних противречности и социјалних сукоба, у ускраћивању посредујућих власти, у борби са злоупотребом власти и са сталешким самовлашћем од стране властеле, који су држали државе, у истицању власти кефалија и судија у смесним жупама и т. сл. Али ипак мимо повлашћених сталежа није ондашња држава могла да ради.

Сталешка је држава била прожета патримонијалним, или српски, баштинским карактером. То значи, да је у њој за разлику од модерне државе јавноправни односи били спојени са приватноправнима, јер се у основу базирали на земљишној својини (*patrimonium*, баштина). Сама сталешка диференцијација и јерархија сталежа биле су везане за земљишну својину, за аграрне односе. Иста се веза огледала у политичкој јерархији. Као што већ знамо (в. горе стр. 52—53), владоцу је припадало *dominium eminens* на земљи, повлашћеним сталезима *dominium directum*, а себрима *dominium utile*. Посредујућа власт господара земље у властелинствима била је неодвојено спојена са њиховим баштинским правима. Западно-европска јуриспруденција оног доба је плодове од земље делила на природне (*fructus naturales*) и грађанске (*fructus civiles*); под последњима су се разумевали дохоци од јурисдикције (*iurisdictio*), која је обухватала и сењеријално судство и сениоријалну управу, т.ј. судство и управу господара земље у властелинству (сениорији). Чак ни државна јурисдикција није била одрешена од општег схватања управе и судства као атрибута земљишне својине. То се нарочито манифестовало у давању властели земаља и градова у државу, што је на крају крајева значило, да се властелину даје уживање грађанских плодова од тога или оног округа државне земље. Појам се својине уносио у правну конструкцију јавних функција. Врховна се власт монарха сматрала као његова својина (*ius proprium*); с тога су владоци називали

државу својом очевином и дедовином. Иако подређени органи нису им делегирану власт сматрали као своју својину, ипак нису своје јавноправне функције одвајали од свога приватног газдинства, што се види отуд, што су се као извршним особљем у административним и судским пословима служили својим отроцима и сокалницима.

У најновијој стручној књижевности има тежње да се патримониални карактер потпуно негира у Немањинској држави. Та негација полази од тезе, да је патримониална држава сасвим засебан облик владе, који се не може спајати ни с каквом другом структуром власти. Ако је дакле држава сталешка, не може она да у исто време буде патримониална. Та је теза погрешна, јер у њеном основу има неспоразума. Патримониална држава није један завршени и засебни облик владе. Кад се говори о патримониалној држави, то уопште није прецизно, јер на крају крајева ту још нема дефиниције облика владе. Може се говорити само о патримониалном схватању државне власти, или о патримониалном карактеру власти. Тај се карактер опажа код различитих облика владе, — и у феудалној држави, и у сталешкој држави и чак у апсолутној бирократској монархији. Тек потпуно укидање сениориалног режима, сталешких повластица и самоникле монархиске суверености уклонили су из државе патримониални карактер политичке власти, тако да се он дефинитивно изгубио тек у модерној уставној демократској држави. Патримониална држава и сталешка држава то нису неке антитезе, које би једна друга искључивале, него делимичне дефиниције једне исте државе, које тек скупа дају потпуну претставу о њој. Кад се говори, да је држава сталешка, тим се одређује организација власти; кад се томе додаје, да је иста држава била прожета патримониалним карактером, тим се одређује схватање политичке власти, чија је организација била већ приказана.

Са нарочито великим се напором пориче, да је владоцу у Немањинској држави припадало *dominium eminens* над територијом. Међутим познато је, да не само у средњем веку, него и у новом веку под старим режимом, дакле све до уставног уређења модерне државе територија се сматрала као објект стварног права од стране државне власти. Према томе је постојао нарочити појам о териториалном врховенству (*ius territorii, Gebietshoheit*), које је сачињавао један од саставних елемената државне суверености. То се териториално врховенство састојало баш у *dominium eminens*. Не може се доказати, да је средњовековна Србија у дотичном погледу сачињавала изузетак од општег тока развитка.

Сталешка држава је један историски облик владе, који је у своје време био проширен у читавом низу земаља, како у западној, тако и у источној Европи. Сталешко уређење државно постаје у XIII веку у Француској, у немачким земљама, у Пољској, у Чешкој, крајем XV века формира се у Русији (у Московској држави). XIV—XVI векови претстављају епоху расцвета сталешких држава у западној Европи, на истоку Европе у Московској држави епоха сталешке државе спада у XVI—XVII век. Ни после XVI века није сталешка држава у западној Европи пропала, него је даље трајала.

или у ускраћеном и чак изопаченом облику, као што у Француској после укидања сталешких скупштина (*états généraux*), или у дегенерисаном облику надмоћности племићког staleжа над државом, као што је било у Пољској од средине XVII века и све до проглашења устава 3 маја 1791 г., донетог скоро у очи пропасти државе.

Првобитни облик сталешке државе је свуда био један исти. У основу сталешке диференциације лежала је диференциација сталешких дужности. Они staleжи, који су владоцу дуговали личну службу војну и дворску, заузели су виши положај и определили су собом државно уређење. Високом квалитету њихових дужности одговарале су повластице, које им су за то биле даване. Али су при томе сталешке дужности биле увек нешто *prius*, а повластице тек *posterius* у правној конструкцији сталешке државе. Даљи пак развитак сталешке државе креће се двојаким путем, и то овако: 1) у једним земљама систем превалирања сталешких дужности над сталешким повластима остаје у принципу непроменљив; повластице повећају се и расту, али увек долазе као последица дужности, дакле према њима као *posterius* а дужности остају као основа државног уређења, као његов *prius*; наравно виши staleжи траже да се њихов привилегисан положај утврди и гарантује; томе тражењу држава излази у сусрет и потврђује и гарантује сталешке повластице, али само увек у облику објективног државног закона, чијим се рефлексом повлашћени staleжи имају да користе; тако је на западу Европе било у Француској, а на истоку Европе у Московској држави; 2) у другим земљама изгубио се приоритет сталешких дужности, те су се на прво место истакле сталешке повластице, — *iura ac libertates* (права и слободштине);¹⁾ ту су се већ дужности сматрале као последица сталешких привилегија и стога су се врло често занемаривале; сталешке су се повластице схватале и конструисале као субјективна јавна права, која су staleже противстављала држави; стога нису се сталешке повластице уносиле у општи државни закон, него су се потврђивале у нарочитим генералним привилегијама, које су владоочеву власт формално ограничавале, што је доводило скоро до уговорних односа (*pacta conventa*) између владоца и повлашћених staleжа, због чега је на место јединства државне власти долазио дуализам владоачеве и сталешке власти у држави; тако је било у Мађарској, у Чешкој, у Пољској и у неким немачким змљама. Не може бити сумње, да је Немањинка држава по својој јавноправној структури спадала у први од наведених типова сталешке државе. Повластице на писму су се у Србији давале само појединачне, — појединим црквама и манастирима и појединим припадницима властеоског staleжа. Њихова општа потврда није била донета у неким генералним сталешким привилегијама, него је била кодифицирана у општем државном Законику, што је било још праћено

¹⁾ „Слободштина“ је аутентични израз српских законских споменика од краја XIV в. и у XV в. који потпуно одговара појму *libertas*, као субјективног јавног права, В. Нов., Спом., 209, 1; 228, 1; 230, 1; 231, 1; 238, 1; 252, 1; 257, 1; 278, 1.

повлањањем појединачних повластица на истом државном сабору у Скопљу у мају 1349 г. (в. горе стр. 174—175). Истих се начела држао и цар Урош у својој општој потврди законодавне радње цара Душана (в. горе стр. 177—178). Кодификација сталешких повластица у општем државном законнику може се сматрати као израз правне превласти државе над сталежима. Због тога, где и кад се прешло на систем базиран на приоритету сталешких *iura ac libertates*, тамо су ценили генералне сталешке, *resp.* племићке привилегије, а општу кодификацију племство је на свакојаки начин спречавало. У Пољској општа је кодификација била изведена под Казимиром Великим, Душановим савремеником, на коме се је пресекао не само владалачки дом Пијастовића, него и првобитни систем сталешког државног уређења заснованог на приоритету сталешких дужности. Потоњи систем приоритета сталешких привилегија није више допустио да се општа кодификација изврши. Почињући од т. зв. Статута Ласког 1506 г. није успео у Пољској ниједан покушај званичне кодификације све до пропасти старе Пољске државе. Шљахта - властодршци никако нису хтели признати, да се њихова „права и слободштине“ прецизирају и стабилизирају у једном законнику. Слично се опажа у Чешкој, где под Карлом IV, Душановим савремеником, није успела кодификација (т. зв. *Majestas Carolina*) баш због тога, што је наишла на одлучни отпор од стране повлашћених сталежа.

Систем приоритета сталешких дужности и прецизирања сталешких повластица у општем државном законнику без сумње је давао држави правну превласт над сталежима. Али правни принципи по себи још мало значе, јер све зависи од тога, да ли се и у колико се ти правни принципи остварују. Ако будемо са ове стране узели стање ствари у Немањићкој држави, онда ћемо видети, да државни живот није у пракси одговарао горе наведеној правној тези о превласти државе над сталежима, него су властела врло често надмашивали владасца па дакле и оличену у њему државу. То фактичко стање ствари, које се разилазило са правним принципима државног уређења, лепо слика Константин Јиречек у својој „Историји Срба“. По мишљењу К. Јиречека, моћ високог племства не престано је расла због тога, што је оно умело да искористи распре и борбе међу члановима династије, — тако, на пр., у време задевица између браће Радослава, Владислава и Уроша I, затим када је Уроша I збацио са престола син му Стефан Драгутин и у време затегнутих односа између Драгутина и његова брата Стефана Уроша II Милутина. У тој борби напусти краља Уроша II, у један мах, скоро сва властела, али када је он успео, они се опет сви окупише око њега. Утицај властеле ојачао је у великој борби између наследника Стефана Уроша II — три краља: Константина, Владислава (II) и Уроша III, а доцније приликом расцепа између Уроша III и његова сина Стефана Душана. Кобне појаве из овог времена беше осино одступање Бранивојевића, чијом кривицом Босанци придобише Захумље, и одметање војсковође Хреље Византинцима (К. Јиречек, II, 10). Чим је нестало Душана Силног ауторитет државе и њено јединство одмах су попустили. Државна власт под

царем Урошем је потпуно била потиснута надмоћу великаша (К. Јиречек, I, 313), тако да је већ под њим почело распадање јединствене државе на поједине области, ако и не потпуно самосталне, ипак прожете центрифугалним тежњама. Те су центрифугалне тежње потицале из старих особина државног уређења и то отуда, што је у управној области превалирао систем давања земаља и градова властели „на државу“.

Као што видимо, стварност у Немањићкој држави није одговарала њеним правним принципима, према којим је држави припадала превласт над сталежима, јер су у ствари властела надмашивали владоца и државу. На једном месту своје „Историје Срба“ К. Јиречек изнео овако тврђење: „Моћ властеле, с дана у дан већа, зауставила је у Србији напредовање државно много раније него у Угарској и Пољској“ (II, 2). У наведеном тврђењу разговетно се огледа она противречност, која је постојала у Србији између правне структуре државне и стварног политичког живота.

Није сталешка држава сачињавала почетни стадиум у развоју политичког уређења у европским земљама, него познији. Просечна схема тога развоја зна за три ова поступна стадиума: 1) кнежевско-дружинску државу, 2) феудалну државу и 3) сталешку државу. Кнез и његова дружина дали су свуда земљи првобитну елементарну државну организацију (в. горе стр. 44). Кад су се дружиници одвојили „хлебом и имањем“ од кнежевог двора, настањивали су се они на својим великим поседима, који су им били даровани или свакако потврђени од владоца. Уговор о „вери“ или верности и на њој заснованој служби, који је везао дружиника са кнезом, који га је за службу штитио и одаривао, остао је и даље на снази. Њему се придружио потчињени према владоцу положај земљишних поседа, дарованих или признатих од стране владоца њиховим слугама под условом службе. Спајање службеног (васалног) уговора са условним земљишним поседом и створило је оно уређење, које је познато под називом феудализма. Није само владалац имао своје слуге и им је даривао или признавао земље, него су исто чинили и крупни поседници, који су стајали под владоцем. На тај начин је постао феудални јерархиски систем, који је обухватао дугачке степенце уговорне међусобне зависности, које су почињале од владоца и преко крупних поседника силазиле су до ситног поседа и његовог господара. Обично се феудализам карактерише као растављање јединствене државе са јаким средишњом влашћу, као распарчетавање државне суверености. Није то тачно, а свакако је претерано. Није феудализам распарчетавао државу, него ју је укоренивао у земљи. Кнез и дружина су се налазили, тако рећи, на површини живота у земљи са остацима њеног некадашњег племенског уређења. Кнез и дружина су земљу обилазили и уводили су државни ред путем периодичког доласка на различита места. Васали настањени на земљишту проширивали су и укоренивали политичко уређење свуда на један стални начин. Ако је у томе процесу постало више политичких центара, то се могло доцније уклонити путем уједињавања и у ствари је било уклоњено; али што је у истом процесу поли-

тичка организација сишла са површине у дубину земље и њеног живота, то је остало као трајна тековина, без које не би можда даље напредовање државно било ни могуће. По нашем мишљењу феудализам је у различитим националним локалним варијантима постојао свуда. Такав поглед није ипак примљен у историографији словенских права, где се обично феудализам негира. Али и негирајући феудализам, мора се признати, да није се кнежевско-дружинска држава непосредно претворила у сталешку, него да је између њих постојала извесна посредна периода, у којој су се сталешки формисали и сталешка се држава спремала. Специфично обележје те посредне периоде, као што иначе и феудализма, састоји се у засебном појединачном односу према владоцу сваког поседника, чије су повластице имале лични, персонални карактер. Замена личних односа неким сумарним потчињавањем владоцу свију поседника исте врсте претворила их је у сталеш са истим повластицама за све његове припаднике. Онда је постала сталешка држава.

Ако се сад обратимо средњовековној Србији, онда морамо забележити, да се у њеној историји горе наведени три стадијума у политичком развитуку не даду констатовати.

Растење средњовековне српске државе карактерише се јако убрзаним темпом и чак скоковима у процесу њеног развитака. Стефан Немања имао је титулу, иако великог, ипак жупана, т.ј. племенског старешине. Чим је он у другој половини XII века ујединио под својом влашћу српска племена и од њих настајене земље, појавио се крајем његове владавине државни сабор као орган сталешког претставништва; син и наследник првог оснивача државе већ се венча краљевском круном; преко шездесет-седамдесет година после Првовенчаног, изводи се значајна реформа у судском уређењу и у управи, а после стопедесет година српска се држава претвара у царство и смело пружа руку да настави јавно-правну традицију Византије.

Пита се, кад и како су били прођени посредни стадијуми од племенског уређења и све до сталешке монархије са јаком влашћу владаоцем и системом објективне законитости. Сам се Стефан Немања позива на наследност своје државе, а себи приписује само то, што ју је обновио. Али претходни пут те наследности не може да буде расветљен као што треба разговарно. Преко посредних етапа развитака пролазило се брзо, тако да нису се оне кристализовале у засебне завршене периоде. За њих сазнајемо само из преживљаја и алузија, који су се сачували у много познијим правним споменицима. На такве преживљаје и алузије наилазимо у чл. 48-ом и 51-ом Душановог Законика, где су се сачували трагови дружинског уређења из кнежевске епохе (в. горе стр. 44—45), о којој иначе нема никаквих других података. Чл. 72-ги Законика изузетно од опште судске надлежности по инстанцијама оставља непосредни суд владаочев свакоме слободном човеку, који буде побегао од притиска неправде и буде дошао на двор царев. У томе члану оживљује слика старог земаљског кнеза, који је лично вршио правосуђе у оно старо добро време, кад су ноћног тата (крад-

љивца) доводили непосредно на „кнежев двор“ (Руска Правда). Несумњиво је, да је историја српског права знала за таквог кнеза и за цело одговарајуће социјално-политичко уређење, иако није се оно манифестовало у читавој засебној периоди. „Дворане властоске“ из чл. 106-ог Душан. Законика нехотице потсећају на староруске „бојарске дружине“, зарегистроване у Руској Правди. Предаја власти земаља и градова у државу сведочи, да није се још одолело распарчетавању власти између велике господе. Одатле је потицала и непокорност властеле, која се тешко потчињавала јединственој власти владаочевој, за што ју је требало опоменути чак и у Душановом Законику (чл. 136; в. горе стр. 152—153).

Дакле се може тврдити, да је и у историји средњевековне Србије било различитих етапа политичке еволуције, пре него што се прешло на сталешку државу. Али те су етапе трајале кратко време, нису постизале свој пуни развитак, него су се брзо смењивале следећима. Због тога се може казати, да се развитак вршио у убрзаном темпу и чак у скоковима. Било је еволуционих скокова и код других народа (на пр., код Пољака), али су ти скокови код сваког народа имали своје нарочите особине.

Постаје питање, чим се објашњава такав убрзани темп у политичком развоју средњевековне Србије. Несумњиво раним и блиским додиром са развијенијим и светским центрима културе. Ту на првом месту долази Други Рим, — Византија, одакле су дошли хришћанство, проsvета, култура и цивилизација. Већ у Хиландарско-Студеничком типичу св. Саве наилазимо на такво опредељење „слободе манастиру“, које је неминовно водило претварању цркве у неки *status in statu* и морало је утицати на реформисање политичког уређења по угледу Византије. Наравно није Византија дала образац за сталешку државу, јер није знала за сталешко уређење, које је постало у новим варварским политичким формацијама средњег века. Али је византиски утицај много допринео томе, да је та нова политичка формација у неком убрзаном темпу добила праву државну консолидацију по угледу јаке државе византиске. Поред византиског било је и западних утицаја, који су долазили преко Дубровника, благодарећи оживљеном и непрекидном промету између њега и Србије. Свако, ко пажљиво чита уговоре српских владара с Дубровником, јасно види, како је под утицајем непрекидних веза са тим словенским Млечима уводио се и јачао унутра у Србији законски и судски ред. У једном од ранијих уговора, и то у уговору краља Стефана Радослава 1234 г. наилазимо већ на општу декларацију, да се сваки сукоб „исправља судом правом божественим“, што нехотице потсећа на „права хришћанска“, на која се позивао и наслањао Литвански Статут 1529 г., и што би данашњим језиком значило „право цивилизованог света“. Затим треба имати у виду, да је било време, кад се романски свет у облику Латинског царства (1204—1261 г.) непосредно приближио Србији, што није могло остати без утицаја на развитак српског права. Сви се ти страни утицаји допуштала и прихваћивали ради што бољег спремања националне српске државе за мирно и наоружано такмичење са њеним суседима.

На завршетку нашег излагања о општој јавноправној конструкцији Немањинке државе треба забележити, да у данашњој књижевности има тежње да се негира у средњовековној Србији постојање сталежа па дакле и сталешке државе. Наведена је негација праћена афирмативним тврђењем, да је Немањинка држава била *задружна држава*.¹⁾ Споменута негација не може се узимати у обзир као нешто озбиљно, јер није базирана на каквој позитивној аргументацији, ни документалној, ни теориској, него на погрешној идентификацији сталешких и класних разлика и разлика према званичном положају. Што се тиче *задружне државе*, ту нема никакве јавноправне конструкције, него то је један фигурални израз, који је одушевљавао словенске родољубе пре шездесет година у доба словенофилског романтизма, али данас и са гледишта историске критике не обухвата никакву реалну садржину. Задруга је облик породичне, кућевне организације. Ако се каже, да је држава била задружна, то у ствари ништа не значи. Никад није задруга одређивала цео јавни живот. Са пуно разлога истиче се сад теза, да се целокупна друштвена организација увек базирала на обема основним друштвеним групама, и то на малој групи и на великој.²⁾ Мала група подмирује потребе у ужем удруживању и има у извесном смислу приватно-правни карактер. Велика група спроводи шире удруживање и има јавни карактер, претставља политичку организацију. У прву групу спадају породица, задруга, род, а у другу — племе, држава. И мала и велика група подједнако су исконске појаве. Једна без друге никад нису постојале, тако да тек њихова узајамна комбинација одређује целокупну друштвену организацију једног датог доба. Али свака од њих важи само у своме делокругу, те организациони принципи једне не простиру се на другу. Задруга је постојала и под племеном и под различитим облицима државе, али никад није било ни задружног племена, ни задружне државе, као што није било племенске, нити државне задруге.

§ 15. НАЧЕЛО ЗАКОНИТОСТИ У ДРЖАВНОМ УРЕЂЕЊУ И У ФУНКЦИОНИСАЊУ ДРЖАВНЕ ВЛАСТИ.

Као што смо показали, Немањинка је држава спадала у ону категорију сталешких држава, где је важио приоритет сталешких дужности, где није се развио систем јавних субјективних права сталежа противстављаних правима владаочевим, него где су сталешке пољности биле потврђене и гарантоване општим законом. Пошто у своме функционисању није владаочева власт наилазила на „права и слободштине“ (*iura ac libertates*) сталежја, нису се за њу постављала никаква формална ограничења. Постојале су само обичајно-правне традиционалне „узде“ владаочеве власти (в. горе

¹⁾ В. Јеврем Герасимовић, Старо српско право, Београд, 1925 г., стр. 97-98

²⁾ В. Kazimierz Tymieniecki, Spoleczenstwo Slowian Lechickich (ród i plemię) Lwów, 1928, str. 17-19 i nast.

стр. 144—146). Између тих узда, које су владаочеву власт умеравале, налазило се и поштовање према традиционалном државном уређењу, дакле је било и правних елемената. Ти су се правни елементи развијали и временом су примали све одређенији облик, који се састојао у томе, што се објективни закон признавао за природну границу владаоачеве власти. Тако се у Немањићкој држави, као њен принцип, развило начело објективне законитости, које је дефинитивно било спроведено у Душановом Законику.

Законик не само прећутно спроводи начело законитости, него га и проглашује јавно и изрично. То се проглашавање манифестује у директним прописима, да се све врши *по закону*, и у одговарајућим забранама, да се ма што врши *през закон*. Случајеви, поводом којих Законик изрично проглашује начело законитости, могу да се поделе на три групе. У прву групу спада регулисање судства, у другу нормирање сталешких и социјалних односа, и у трећу регламентација управне радње државне. Случајеви из прве групе су релативно најмногбројнији, из друге групе — долазе у мањем броју, а из треће групе — сасвим су малобројни.

Законик више пута прописује, да се суд врши *по закону* и тим начелом законитости опредељује различите моменте и разне стране судства. У име овог принципа Законик укида старе облике самосуда (чл. 84) уопште и према црквеним људима напосе (чл. 30), чува законити нормалну судску надлежност (чл. 182), регулише питање о „отстојању“ оптуженог у случају контумације тужиоца (чл. 89),¹⁾ потврђује меродавни значај сведока у парницама поводом сеоских међа (чл. 80), регламентира функционисање пороте (чл. 132, 152—154), фиксира новчану казну (чл. 180). Као што се види из текста последње одредбе („да плаћа по закону“), под законом се ту очевидно разуме стари правни обичај (уп. чл. 193), баш због чега није износ глобе тачно одређен, јер је обичај био свима познат. Такво широко схватање закона као правне норме уопште, било законске, било обичајне, долази и на другим местима, где се прописује поступање *по закону* и забрањује све, што би било *през закон*. Према томе и проглашено у Законику начело законитости има шири смисао, не значи само сагласност са писаним законом (*Gesetzmässigkeit*), него и сагласност уопште са постојећим правом (*Rechtmässigkeit*). Ипак се у Законику манифестује тежња да се нарочито истакне и да превалира снага писаног закона. Према томе општи проглас начела законитости у судству стилизован је овако: „Всаке судије да суде *по законнику*, како пише у *законику*, а да не суде по страху царства ми“ (чл. 172).

У погледу сталешких и социјалних односа начело законитости се изрично примењује на потврду јавноправних дужности, поглавито војне службе, властеле (чл. 42), на обезбеђење сеоског попа потребном земљом (чл. 31, 65), на осигуравање безбедности

¹⁾ Контумација — недолазак на рочиште; отстојање — да оптужени пречека цело време, докле одређеног дана траје судска седница и да се на тај начин ослободи од потраживања тужиоца, који пошто није на рочиште дошао, своју парницу губи.

трговаца на путу (чл. 159), на разграничавање између села њихових права на пасишта (чл. 74), на обезбеђење зависних насељеника у земљама и градовима од властеоског самовлашћа (чл. 142), на тачно одређивање дужности и терета мерапаха према њиховим господарима, шта више према цару као баштиннику (чл. 139; упор. чл. 68). Дакле се начело објективне законитости простире на одређивање сталешких дужности и на обезбеђење нижих друштвених слојева против притешњавања од стране виших, следствено на зајемчавање извесног правног стања нижих сталежа. Овде је умесно забележити, да се права виших сталежа гарантују у облику, који донекле личи на систем признатих јавних субјективних права. Тако, гарантујући властеоска баштинска права и самоуправу грчких градова, не позива се Законик на општи закон, него на специјалне привилегије, и то хрисовуље, које се признају и проглашују као неприкосновене, или према тадашњој терминологији као *тврде* (чл. 39, 40, 124, 137). Нарочито ни изрично не спомиње Законик за баштинска права црква и манастира на земљу, али односно црквених земаља установљава ништавност свакојаким „милосних књига“ владаочевих, које би црквену својину газиле (чл. 78). Одавде следи, да Законик сматра неприкосновеност црквеног земљишног поседа као један основни закон државни. Из горе наведеног се види, да у области сталешких и социјалних односа начело објективне законитости има да стабилизира сталешки ред и да уклони оне злоупотребе и повреде права, које би могле да буду изазване безобзирним уживањем повластица од стране виших сталежа. То је особито очевидно из оних чланова Законика, који говоре о мерапашким дужностима.

У управној области начело законитости изрично се спроводи у Законнику односно доходака кефалија (чл. 63), неких нарочитих полицијских мера поводом путовања цара и царице (чл. 187) и односно обезбеђења посебног градског уређења поглавито у погледу судства (чл. 176). Стилизација последњег од наведених чланова је врло карактеристична. У њему се вели овако: „градове сви по земљи царства ми да су на законе о всем, како су били у првих цар“ (чл. 176). Међутим пре (чл. 124, 137) поводом истих градова позивао се законодавац на њихове специјалне привилегије — хрисовуље. На тај начин допуштено у Законнику начело субјективне законитости затим се слива са начелом објективне законитости и то тако, да последње апсорбује прво. Такав се закључак потврђује и тим, што се нарочито зајемчавање неприкосновености црквеног земљишног поседа против „милосних књига“ врши у име општег закона („да се суде по закону царства ми“, — чл. 78).

Као што смо већ рекли горе, најмногобројнији су они случајеви, у којима се изрично начело законитости спроводи у погледу судства. То је потпуно разумљиво, јер на крају крајева као коначно и најважније средство за спровођење законитости јавља се суд. Због тога баш односно судства изнета је у Законнику општа теза о законитости, где се законита радња судска противставља радњи од страха владаочева (чл. 172).

У вези са законитошћу судства постаје питање, како мора суд да поступи у случају, кад има празнине у Законику и уопште у постојећем праву. „Аште се обрете“, вели Законик, „велико дело, а не узмогу расудити и расправити, који љубо суд велик будет, да гредe от судиј једин с обема онема-зи парцема пред царство ми“ (чл. 181). Несумњиво је, да под општу формулу, — „а не узмогу расудити и расправити“, — потпадају и материјална компликованост предмета парнице, и формална тешкоћа у тумачењу закона, па тим више празнина у постојећем праву. Законик не оставља судијама потпуну слободу у тумачењу закона и попуњавању празнина у постојећем праву, него последњу функцију резервише за владоаца, који у дотичним случајевима дејствује према мешовитом судско-законодавном поступку. Можда треба да се интерпретације познијих преписа Законика у чл. 99-ом и 101-ом сматрају баш као трагови таквог мешовитог поступка. Такав поступак не сачињава нарочиту особину Законика цара Стефана Душана, јер је био својствен свима државама оног па чак и каснијег доба, докле год није судска власт добила потпуну самосталност као одвојена од власти законодавне.

У западној Европи судови су празнине у домаћем праву попуњавали прописима римског права. Богатство супсидијарног (помоћног) извора омогућавало је, да судови попуњавају празнине самостално, тако да се подношење дела на решење владаочево догађало врло ретко и чак је изашло из праксе. Што је на западу било римско право, то је за исток било право византиско. Карактеристично је, што Законик не упозорје на византиско право као на помоћни извор, нити уопште за њега спомиње, него марљиво чува владаочево право на попуњавање законских празнина. Ни у томе средњевековна Србија не чини изузетак, јер се слично опажа и у другим земљама, где, као на пример у Француској, примена је римског права била чак судовима директно забрањена. То су владари чинили из бојазни, да не би од примене римског царевинског права настрадала њихова сувереност. Али су се животне потребе показале јаче од суверених забрана, те је римско право непрекидно продирало у судску праксу националних држава. Исто је без сумње било и у Србији. Противни томе прописи Душановог Законика не треба да нас уведу у заблуду. Што се тиче начела законитости, то под утицајем прихваћених одредаба византиског права оно је само могло да расте и јача.

Према општој одредби Законика (чл. 172) суд не сме да погази закон од страха владаочева. Али што има суд да ради, ако дође неко директно владаочево наређење, које се коси са законом или га повређује? И на то питање има одговора у Законику.

Најпре треба да забележимо, да владалац, као носилац имовинских интереса и права, као баштиник, има према Законику да у своме приватном привредном животу стоји под законом. Тако за њега, као што и за сваког другог, туђа приватна својина је неприкосновена. „Да нест вољан господин цар... никоју узети баштине по силе, ни купити, ни заменити, разве ако си кто сам пољуби“ (чл. 43). Према меропху владалац, као што и сви остали

привилегисани баштинници, „нест вољан... учинити през закон ништа“, а „ако ли му учини што без закона... сваки мерапах да јест вољан прети се... са царством ми“ (чл. 139). Владалац потпада под општи законски пропис, којим се забрањује пријем бегунаца: „никто ничијега човека да не прима, ни царство ми“ (чл. 140).

Што се пак тиче случајева, кад владалац иступа као носилац врховне власти и издаје наредбе, које противрече закону, о томе има у Законнику неколико нарочитих прописа. При томе у том се погледу опажа разлика између првог и другог Законика и може се констатовати поступно растење и јачање начела законитости у старој српској држави, барем у старом српском законодавству.

Први Законик најпре предвиђа случај, кад би владалац даровао некоме земљу, која би већ била чија својина, а за такав дар (*милост*) поставља границе у погледу његове важности за суд. Даровно писмо (*милосна књига*) сасвим не важи, ако се тиче црквене земље; суд има да не пази ни на *милосну књигу* ни на *милосника* (лице, преко кога је владаочев дар извршен), него да суди по закону (чл. 78). То значи да се неприкосновеност црквеног земљишног поседа сматра као један основни закон.

Ако се пак владаочев дар тиче државне земље, онда он важи и дотично даровно писмо вреди као необориви судски доказ (чл. 79). Ако се на једну исту земљу пријаве „две књиге царева“, онда Законик прописује да се спорно питање реши не по начелу законитости, него по начелу целисходности: „кто сада држи до сијегази доба саборнаго, тогова да јест“ (чл. 83). Дакле, сабор, на коме је Законик био донет, није само у име права насађивао законитост, него је из државног разлога потврђивао фактичко стање земљишног поседа. Иначе неприкосновеност властеских земаља била је утврђена путем свечане потврде баштинских хрисовуља (чл. 39—40), тако да није владаоц могао да земљу једног властелина дарује некоме другоме (уп. чл. 43).

На основу горњег може се казати, да први Законик одриче важност свим оним актима владаочевим, који потврђују неприкосновену својину (баштину) повлашћених сталежа, и то цркве и властеле.

Сем тога први Законик предвиђа још неки општији случај, и то ако буде суду пријављена каква владаочева наредба („књига царева“, — чл. 105), која би била у супротности са одредбама Законика. Ако то суд буде констатовао, онда мора да поднесе дело на решење владаоцу (чл. 105). Дакле је суд био овлашћен само да дело заустави; његово пак дефинитивно решавање било је резервисано за владаоца.

Други Законик спроводи начело законитости у погледу владалачких наредаба доследније и на један више категорички начин.

Почетни члан другог Законика одређује о снази дејства владалачких наредаба овако: „књига царства ми да се не преслуша где приходи, или ка госпожди царици, или ка краљу, или ка властелом, великим и малим, и свакому човеку“ (чл. 136), дакле признаје ту снагу једнаком и обавезном за све поданике. Признајући владалачким наредбама свесилно дејство према лицима, Законик

их не сматра као свесилне према закону, него их подређује начелу законитости. Члан, који непосредно иде за горе наведеним гласи: „хрисовољан царства ми што су учињени градовом царства ми, да им нест вољан потворити ни господин цар“ (чл. 137). У даљем се та одредба уопштава, те се установљава опште правило, према којем владалачке наредбе, које противрече Законнику, немају вредности. Ако се таква противречност обелодани, суд није више дужан да поднесе дело владаоцу, као што је захтевао први Законик, него је овлашћен да му пресуди дефинитивно. „Аште пише књигу царство ми или по срчбе, или по љубви, или по милости за некога, а она-зи књига разара законик, не по правде и по закону, како пише законик, судије ту-зи књигу да не верују, такмо да суде и врше како је по правде“ (чл. 171). Дакле суд је потпуно овлашћен да самостално цени законитост владалачких наредаба и уредаба, и да својом одлуком пресуђује ствари дефинитивно. Тим је начело законитости доведено у другом Законнику до свога логичког завршетка, а Душановој је држави придат карактер једне потпуно законите владе. Можда је одредба чл. 171-ог била више од декларативног, него од ефективног значаја. И у таквом случају она ипак заслужује пажњу од стране историка права као израз политичко-правне идеологије дотичног доба, тим више што не долази случајно, ни изненада, него крунише читав низ појединачних прописа, како треба да се то или оно врши *по закону* и да се ништа не допушта *през закон*.

Такве гаранције законитости, као што су дате у чл. 105, а особито 171 и 172-м Душановог Законика, јављају се као обележје високо развијене државноправне културе, те без сумње претстављају собом плод оног убрзаног темпа политичког развитка, којим се уопште карактерише историја Немањићке државе. И у овом, као што и у осталим погледима (в. горе стр. 221—222), толико рана постигнућа у државном развоју постизала су се у средње-вековној Србији, благодарећи утицајима, који су ишли из развијених европских културних центара како источних, тако и западних, а одакле је Немањићка држава прихваћивала напредне принципе државног и правног реда.

У својој цењеној расправи „Снага закона по Душанову Законнику“ (Глас, СХ, 1923) Н. Радојчић је убедљиво показао, да врховна снага закона и подређени према закону карактер појединих владачких наредаба изрично су се и трајно признавали у Византији у читавом низу законодавних одредаба, почињући од Теодосијанског кодекса и све до новеле цара Андроника III, савременика Душановог. Између многобројних правних прописа те врсте нарочито се истичу дотичне одредбе Василика (*Basilicorum lib. VII, tit. 16—17*) и новела цара Манојла Комнена од 1159 г., која се на њих базира; баш те се одредбе могу сматрати као најближи узор, по чијем су угледу били састављени чл. 171—172. Одакле су пак ти чланови директно пресађени у Законик, то се баш са пуном сигурношћу не може рећи. Највероватније је да су узети из пуних или из скраћених Василика. Истраживање Ник. Радојчића допринело је важни прилог за историју не само српског, него и визан-

тиског права. Ствар је у томе, што скоро до последњег времена постојало је основано на предрасуди популарно схватање Византије, према коме се говорило само о „царском деспотизму“, те није се ни допуштала мисао за какво ограничавање царске власти објективном снагом закона. Тек је 1910 г. енглески византолог J. В. Вуг дефинитивно одолео старој предрасуди и текстима је доказао, да је византиски цар био везан правом. Идући за тим правцем, Радојчић је дотично питање расветлио детаљније и за византиско и за српско право.

Установљавању начела законитости у Немањинској држави помогли су и западни утицаји, под којима се средњовековна Србија налазила. И то се опет мора истакнути посредујућа улога Дубровника, коју смо већ једанпут констатовали горе (в. стр. 222—228). Није то случајно, што баш у уговорима са Дубровником долази она основна формула *по закону*, у којој је изражен битни захтев начела законитости и која се толико често среће у Душановом Законику. На наведену формулу наилазимо у уговору кр. Стефана Радослава 1234 г. (Соловјев, Одабр. спом., стр. 27), у потврди очеве повеље о трговини од краља Стефана Уроша I 1252 г. (Љуб. Стојановић, Старе српске повеље, 17), у уговору краља Милутина 1282 г. (Нов., Спом., 156, III). Корелативна формула *през закон*, која се примењивала на противправна делања, не среће се у српским уговорима са Дубровником. Неће бити сувишно, ако забележимо, да се формула *през закон*, налази у повељи бугарског цара Јована Асана II општини Дубровачкој после 1230 г.¹⁾ У уговору кр. Стефана Радослава 1234 г. наилазимо на неки вариант исте формуле, и то *през сије утврђеније краљевства ми* (Соловјев, Одабр. спом., стр. 27, чл. 6). Буквална формула *през закон* долази у хрисовуљи краља Стефана Првоченчаног манастиру Жичи око 1220 г. (Нов., Спом., 575, XXVIII). Тим се поводом може само подвући, да су се дубровачки и византиски утицаји узајамно сретали и укрштавали. У односима са Дубровником српски су владари навикавали практички да своја акта неизоставно заснивају на законским прописима. Веома је у томе погледу карактеристично, да кад је цар Стефан Душан 5. XII. 1355 издао Дубровчанину Мароју Гочетићу, који је на његовом двору служио у финансијском надлештву, разрешницу од његове дужности, то се он притоме позвао, да „сију милост записа царство ми по Закону Градском“ (Нов., Спом., 175), и сад се може тачно показати, баш на које одредбе *Libri statutorum Ragusii* цар се позивао (Нов., Спом., 130, I).²⁾

У истом правцу, као што и страни Дубровник, вршили су утицај на српско право и они градови Јадранског Приморја, који су припадали Немањинској држави, а између њих пре свега и највише Котор. Баш у Которском Статуту наилазимо на једну главу, која се може сматрати као извор чл. 171-ог Душановог Законика. Имамо

1) Грамоты болгарскихъ царей, трудъ Г. А. Ильинскаго, Москва. 1911 г., стр. 13.

2) ул. А. Соловјев, Градски закон у средњовековној Србији, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. XXXIII, с. 345—346.

у виду главу 348-у по Јиречековом препису млетачког рукописа, или 349-у по штампаном издању Которског Статута у Млечима 1616 г. Та глава има наслов: »De cartis et povellis adductis a dominatione contra consuetudinem civitatis. Anno Domini M.C.C.C.^oprimo.« Позивајући се на читав низ фактичких злоупотреба из праксе, глава предвиђа случај, кад би који грађанин которски добио од краља повељу, којом би се супротна му странка изузимала испод надлежног законитог суда и била би осуђена од владоаца да плати владоцу глобу (*si aliquis ex nostris civibus praesumeret facere aliqua cum dominatione, per que pena alicui cadat dominationi, cum carta vel sine carta seu povella, quae a dominatione portata fuerit*). Такав се случај изједначивао са обичним насиљем те се кажњавао, као што и насиље, јавном глобом од 500 перпера, приватном глобом у корист оштећене странке у истом износу и накнађивањем оштећенику његове штете (*damnum et expensas*). Потпуно је очевидно да се противзаконита повеља признавала за ништавну и да је суд ценио њену незаконитост (*contra consuetudinem civitatis*) те ју је својом одлуком стављао дефинитивно ван снаге. Има дакле, као што мислимо, разлога, да се наведена глава Которског Статута уброји у изворе чл. 171-ог Душановог Законака.

Позивајући се на Которски Статут, само умножавамо изворе чл. 171-ог Душановог Законака, а никако не поричемо горе забележено прихваћивање из Василика. Желимо само да покажемо, да о идеји законитости и о њеном конкретном формулисању нису састављачи Законака само прочитали у Василикама, него су се у томе погледу наслављали и на претходну праксу односа са автономним градовима Приморја. Да се о томе добије разговетно уверење, довољно је прегледати Которски Статут, у коме се на више места наилази на анулирање незаконитих радњи владоаца, у које спадају чак и оваки случајеви: *si aliquis noster civis fuerit derobatus, depredatus vel carceratus per dominationem* (Нов., Спом., 15). Ваља нарочито истакнути енергичну реакцију Которског Статута против насилног напада владоачевог на приватну својину грађана. Имамо у виду главу 312 (по млетачком издању 1616 г.) *De facto diuisionis Zorpe de Gherbili*. У њој се садрже прописи о подели земљишних ждредова у Грбаљској жупи између грађана Которске општине и забрана да се ти ждредови предаду странцима.¹⁾ *Volumus etiam quod nemo partem suam possit dare Dominationi nostrae vel alicui foestiero, unde fit damnum seu contrarium Communitati no'strae, vel alicui; quod si contrarium fecerit, damnum componat et solvat de bando uyperperos quingentos Communitati et partem amittat, et si forte Dominatio non per ingenium, vel per instinctum alicuius, sed per propriam vim acceperit partem alicui, et tenuerit sibi, vel alicui dederit de suis Baronibus, tota Communitas totam partem defendere teneatur omnino; et si nullo modo poterit Communitas extrahere, teneatur Communitas*

¹⁾ То је била специфична аграрна политика далматинских градова у њиховим жупама; слично је поступао и Дубровник, — в. *Радослав М. Грујић*, Организација Дубровачке области Коновала од XII до половине XV в., Београд, 1926, стр. 31, 35 49 сл.

dicto patrono emendare (pag. 234—235). Цитирани пасус нехотице нас потсећа на члан 43-ћи Душановог Законика, у коме се гарантује неприкосновеност приватне својине наспрам владооца. Нећемо да кажемо, да је баш тај пасус био директни извор наведеног члана, али желимо да покажемо, да су из Котора продрале у Србију идеје чврстог правног поретка и законитости. Односи са прибојским аутономним градовима стварали су за владаочева акта трајну школу законитости. Ако начело законитости дефинитивно се формулише у Душановом Законик у облику прихваћеном из Василика, ипак се оно ту не појављује изненада као *deus ex machina*, него долази као завршетак дугачког процеса претходне праксе.

Горе смо се већ послужили изразом и појмом основног закона, као какав смо квалифицирали необориву тезу о неприкосновености црквеног земљишног поседа (в. стр. 225, 227). Није то случајно, нити смо тим наметнули прошлости нешто, за што не би она знала. У мери развитка законитости у држави, наравно се истицала идеја о основним законима, који стоје изнад обичног законодавства и изнад државне, ев. владаочева власти. У Француској сталешкој држави постојало је чврсто учење о основним законима (*leges fundamentales regni, lois fondamentales du Royaume*),¹⁾ под којима су се разумевао онај скуп преседана, јавних обичаја, појединих организационих закона и државне традиције, на којима се заснивало државно уређење, а које ни владалац није смео да погази. За такав појам основних закона знала је и Немањинка држава нарочито под Душаном, кад се његов Законик очевидно сматрао као једна врста основног закона (чл. 171). У томе смислу може се признати Мијушковићева дефиниција, према којој би Душанов Законик био једна врста сталешког устава. Прецизности ради томе треба само додати, да се тај устав базирао на приоритету сталешких дужности и на врховенству објективног закона, те се у томе принципиелно разликује од сталешких устава базираних на систему сталешких *iura ac libertates*.²⁾

§ 16. ОДНОС ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ.

Горе (§ 8) смо говорили о појединим црквама и манастирима, као и о свештенству, у колико су они сачињавали повлашћени сталез у држави. Сад ћемо се зауставити на цркви као јединственој верској и друштвеној заједници и то на односу, који је постајао између државе и тако схваћене цркве.

Црква је имала своју засебну и потпуну организацију, која је налик на државну организацију обухватала и управу и законодав-

¹⁾ В. А. *Lemaire*, *Des lois fondamentales de la monarchie française d'après les théoriciens de l'ancien régime*, 1907; *мој рад*: Догматика позитивног го, сударственог права во Францији при старомъ порјадѣ, 1911, стрн. 242—247, 281, 341—344, 382—383, 469—473.

²⁾ уп. D-r *Rudolf Rauscher*, *Volebni kapitulace a korunovačni reversy panovníků ve statech střední Evropy*, v Bratislavě, 1925, и мој приказ у *Архиву за правне и друшв. науке*, књ. XXVIII, с. 328—334.

ство и судство. Кад су Срби примили хришћанство, црква је дошла к њима, као што и к осталим новокрштеним народима, са својом потпуно завршеном организацијом, која по степену развитка у мно- гоме је превазилазила политичку организацију земаља, у којима се црква инсталирала. Засебну и самосталну црквену организацију све су новокрштене земље, дакле и Србија, примиле као свршени факт, као установу Божанственог права те су је код себе допустили као *status in statu* (државу у држави). Као најосетљивији за средњи век моменат црквене самосталности јављало се без сумње црквено суд- ство. Као верска зеједница црква је вршила двојаки суд: 1) поводом т.з. духовних дугова (дела) над свима вернима; ту су спадала раз- личита кривична дела и преступи против вере и у исто време из об- ласти грађанског права сва брачна дела, и 2) над клиром поводом свију дела, како грађанских, тако и кривичних; то је била једна врста изузетног сталешког судства. То се судство признавало цркви свуда и у току средњег века није наилазило ни на какве препоне ни на потешкоће. Душанов Законик свечано признаје надлежност црк- веног суда за духовне дугове (чл. 4) и кажњава сваког светов- њака, који би се осудио да суди духовном дугу, новчаном глобом у износу од 300 перпера (чл. 12); у исто време забрањује свакој власти световној, да позове на одговорност пред собом калуђера (чл. 30), дакле уопште припадника клира, исто тако под претњом новчане глобе. Унутрашња самосталност црквене организације и њено слободно функционисање стајали су у средњем веку ван сумње и свуда су се подједнако признавали. Кад се осим тога по- ставља питање о односу између државе и цркве, има се у виду неко специјално питање, и то: да ли је призната засебна црквена органи- зација била у целој подређеној држави, или је стајала поред др- жаве, или се чак подизала изнад државе. То се питање решавало различно у западној римокатоличкој и у источној православној цркви. Наравно је, да у погледу православне Немањинке државе ћемо се интересовати гледиштем и положајем православне цркве.

Пошто хришћанска црква има васеленски карактер, она се у принципу подиже изнад државе, која је по самој својој природи од локалног карактера. У погледу организације васеленски карактер хришћанске цркве манифестовао се у два облика, и то у облику је- динственог централизованог система са једним врховним поглаварем, као што је било на римокатоличком западу, и у облику са- борног система федерације самосталних националних цркава, као што је било на православном истоку. Ни на истоку није се само- сталност националних цркава по себи разумела, него је требало да буде додељена и потврђена од стране Цариградског патријарха, који је уопште изјављивао извесне васеленске претензије и од кога, што је главно, примиле су црквену организацију оне земље, које су после поделе цркава остале православне. Докле год православној цркви у извесној земљи није била додељена и потврђена самостал- ност, или т. з. аутокефалија (самопоглаварство), она је била под- ређена Цариградској патријаршији. Није се та подређеност мани- фестовала само у црквеним пословима, него се огледала и у држав- ним пословима. Није се само локална црквена организација сматра-

ла као провинциални део Цариградске патријаршије, него се исти провинциални карактер приписивао и локалној државној организацији. Владалац земље, чија је црквена организација била подређена Цариградској патријаршији, сматрао се као владалац друге, ниже врсте, који стоји под врховним господарем хришћанског православног света — византиским царем. Докле год није национална црква добила аутокефалију, сувереност националног владара, ако није се негирала, ипак се смањивала и наилазила је на различите препоне и сметње. Зато постоји много фактичких доказа из историје цркве и државе у руским земљама.¹⁾ Руска је црква добила аутокефалију тек средином XV века. Србији је пошло за руком да је добије много раније. Велика је историска заслуга св. Саве, што је умело искористити прилике, тачније неприлике у Византији због навале Латинског царства и донео је из Никеје од патријарха и цара признање аутокефалије српске цркве 1219 год. Као видљиви знак аутокефалије јављао се самостални избор архиепископа, који се вршио у земљи првобитно на духовним, а затим на државним саборима. Црквена аутокефалија је много допринела самосталном развоју и потпуној независности Српске државе. Подизање Српске архиепископије на патријаршију (1346 г.), иако се сматрало као потребно за проглас царства, није у ствари ништа додао стогодишњим аутокефалним правима српске цркве. Самовољни проглас патријаршије без пристанка Цариградског васеленског патријарха изазвао је схизму, која је била ликвидирана тек 1375 г., кад је Цариградски патријарх повукао бачену пре двадесет три године на српску цркву анатему. Српска се патријаршија простирала на све земље Српске царевине, дакле и на освојене грчке крајеве; само је Охридска архиепископија одржала своју историску аутокефалију.

Сасвим засебну компликацију у погледу спољашње суверености Немањинске државе стварао је положај римокатоличке цркве на њеној територији и то у Приморју. Управна власт над римокатолицима у тој области припадала је Барској архиепископији, која је од времена свога заснивања (1067 г.) била подређена директно Риму. Али се то последње оспоравало од стране Дубровачке архиепископије, која је тежила и повремено успевала да потчини Бар и с њим цело Приморје својој јурисдикцији. Због тога водила се у току целог столећа борба између Барске и Дубровачке архиепископије, што је лепо расветлио Ст. Станојевић у својој цењеној монографији: „Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави“ (1912 г.). Црквена јурисдикција у Приморју од стране једног архиепископа, који је припадао страниј држави, претила је нежељеним страним политичким утицајем и вређала је спољну сувереност државе. Због тога су српски краљеви сматрали ослобођење од те стране јурисдикције као важан државни захтев те су на томе радили, да га подмире. Средином XIII в. под краљем Урошем I потраживања Дубровачке архиепископије су дефинитивно пропала, те је римокатоличка црква у Немањинској држави постала независна од којег страног епископа и директно

¹⁾ в. В. И. Сергјевичъ, Древности рускаго права, томъ II, изд. 3-ье 1903 г., часть II.

потчињена Риму, чија је врховна власт наравно остајала, иако су неки грађани у Бару викали „Шта се нас тиче папа? Господин наш краљ Урош је наш папа!“ Наравно тога уображеног цезаропапизма није било, него је био постигнут максимум независности приступне за римокатоличку цркву у једној земљи и то да је она према папи постала *immediate subjecta*.

Сад прелазимо на главно питање, које нас на овом месту занима, и то на питање о односу између аутокефалне цркве и националне државе. Није се то питање решавало у Немањинској држави на један самоникли начин, него по угледу Византије, одакле је била пресађена црквена организација и прихваћене су биле идеје о узамном односу између државе и цркве.¹⁾

Између многих предрасуда односно Византије, које по мало, али ипак стално падају под ударцима научно-критичког историског истраживања, најдуже се одржава неаргументовано тврђење о тобожњем постојању у Византији *цезаропапизма*, под којим се разуме усредсређивање у рукама цара осим световне и врховне духовне власти налик на власт папску. Пошто је познато и нико то не пориче, да није византиски цар имао ни право на црквену поуку, ни право свештенства, ни право хиротонисања, потпуно је очевидно, да о цезаропапизму у Византији не може бити ни говора. У ствари цезаропапизам је постојао па чак и данас постоји само у протестантским земљама; баш по протестантском угледу увео је цезаропапизам у извесној мери у Русији Петар Велики, кад је укинуо патријаршију и на њено место поставио Св. Синод, који је безусловно подредио царској власти као једно од државних надлештава; тај је систем био на снази у Русији све до револуције 1917 г., кад је била успостављена патријаршија. Било је у православним земљама много различитог потискивања цркве од стране владалаца, који су своју власт злоупотређивали, али цезаропапизам, као нормални систем за православну цркву, није постојао ни у Византији, ни у Русији пре Петра Великог, ни у Србији.

Приврженици теорије о тобожњем византиском цезаропапизму битно греше још у томе, што један непокретни систем намећу целој хиљадугодишњој историји Византије. Тврђење, као да није у Византији било никаквог развитка, него застој укоченог живота, већ је уопште напуштено као ненаучно. Треба да се од њега одустане и по питању о односу између државе и цркве, јер није тај однос остајао непомичан, него је еволуирао. Не можемо да на овом месту пратимо ту еволуцију у детаљима, али морамо да истакнемо њене две основне периоде, и то: 1) пре IX века и 2) почињући од IX в.

У првој периоди на снази је стари римски јавноправни систем, одакле је уопште произашла власт византиских цара. Према римском схватању религија је сачињавала неодвојени део државних послова, те је наравно њено врховно руководство припадало цару, који је на себе преузео и власт *pontificis*

¹⁾ в. Г. В. Вернадскій, Византійскія ученія о власти царя и патриарха *Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov*, Prague, 1926, p. 143-154; Г. А. Острогорскій, Отношение церкви и государства въ Византіи *Seminarium Kondakovianum*, IV, Prague, 1931, p. 121-134.

maximi, као што је преузео власт читавог низа врховних магистрата. То су основно римско схватање наследили и усвојили и византиски цареви. Сама је титула pontifex maximus била укинута тек 375 г., дакле педесет година после христијанизације царевине. Али трагови тога, што је цар у исто време био и првосвештеник, остају и надаље. Још на саборима V и VI века цара су поздрављали ускликом „βασιλεὺς καὶ ἐπίσκοπος“ (цар и свештеник). Првосвештеничке прерогативе нарочито је енергично остваривао цар Јустинијан Велики, који је истовремено иступао и као световни и као црквени законодавац. Ни црква није ништа имала против тога. На месном цариградском сабору 536 г. патријарх је гласно изјавио, да мимо воље и заповести царске ништа се не сме у цркви предузимати. Антично су гледиште делили и на западу и чак такви људи, као што је био папа Лав I (440—461 г.), који је чак опомињао цара, да није му власт уручена само да управља светом, него и да руководи цркву.¹⁾ До VII века укључно цареви не само сазивају црквене саборе, него и претседавају на њима и рукују њиховим радом, и у опште јако утичу чак на догматска питања. Поред старе формуле quod principi placuit legis habet vigorem као да се постављала, вели Острогорски, паралелна формула quod principi placuit canonis habet vigorem. Превласт државе над црквом у духу античне римске традиције опет су одлучно и енергично спроводили у VIII веку цареви иконоборци, који су негирање икона силом наметнули цркви.

Антична римска традиција, према којој је држава апсорбовала цркву, већ је и у раније време наилазила на протест од стране богословске мисли. Атанасије Велики, Јован Златоуст и многи други црквени оци из старохришћанског доба тражили су, да се сфере духовне и световне власти разговетно разграниче, и проглашавали су нову, античном свету непознату, идеју о самосталности цркве. Дефинитивно и категорички је та идеја била формулисана у VII веку од стране Св. Максима Исповедника, чија личност и проповед изазвала је, по убедљивом мишљењу Острогорског, одлучни преокрет и у православном богословљу и у византиској цркви. Иако су цареви иконоборци тај нови покрет угушили, ипак су сви њихови противници и приврженици св. икона одлучно негирали власну инверзију цара у црквеним пословима и проповедали слободу и самосталност цркве. На њиховом је челу стајао Теодор Студит одлучни идејни борац за црквену аутономију. Укидање иконоборства је у исто време било и укидање античног апсорбовања цркве од стране државе. Онда је на хришћанском истоку постао нови систем односа између цркве и државе, према којем је ослобођена црква заузела самостално место поред државе (а не изнад државе, као што се доцније догодило на хришћанском западу). Тај је нови систем био званично конституисан у законодавном споменику из краја IX в., — у Епанагоги. Дотично учење Епанагоге није било нека пролазна епи-

¹⁾ Функције rectoris ecclesiae додељивала је доцније западна црква франачким краљевима, и то не само Карлу Великом, пре него што је он преузео царске власт, него још и Пипину. В. интересантну студију: W. Ohr, Der Karolingische Gottesstaat in Theorie und Praxis, Leipzig, 1902.

зода, него је определило целу потоњу историју односа између државе и цркве у Византији. Несумњиво је баш оно било прихваћено у Србији у време организације српске цркве под Св. Савом. Исто је учење ушло у Властареви Синагму, чији је скраћени словенски превод било званично ауторизован од цара Стефана Душана, те је постало меродавно и за Душаново царство.

Према Епанагоги црква није подређена држави, нити стоји изнад ње, него поред ње, самостална, али у непрекидној с њом вези. „У друштвеној заједници („житељству“, πολιτεία) која се иначе налик на човека састоји из делова и удова, највећи и најнужнији су делови цар и патријарх. Стога душевни и телесни мир и благостање поданика зависе од једномишљености у свему и од сагласности између царства и архиепископства“ (Нов., Синт., 454). Ту се јасно спроводи идеја о сложеном и сложном јединству црквено-политичког организма, које под општим условом узајамног мира и заједничке сврхе оставља у осталоме, како држави тако и цркви, унутрашњу самосталност. Према томе има да се неизоставно чува самосталност црквеног суда, те се под претњом казне забрањује, да се клирици и црквенаци, било драговољно било насилно, упућују световним судовима (Нов., Синт., 229). Општа се струја црквене самосталности манифестује чак у томе, што Властарева Синагма, идући у томе за Фотијевим Номоканоном, наводи и donationem Constantini („уостављеније великаго Константина“, — Нов., Синт., 273—275). Тако схваћена унутрашња самосталност цркве обухватала је и неприкосновеност црквених имања, о чему се у Синагми чак ни не говори, јер се то само по себи разуме. У Немањићкој држави потпуно су се признавале и самосталност црквеног суда и неприкосновеност црквених имања, што је званично било потврђено у Душановом Законику, као што смо то забележили горе (в. стр. 231—232, 224—225 и 227).

Поред наведеног обезбеђења црквене самосталности у Синагми се констатује, да световна власт понекад од тога принципа отступа. Цареви „имају обичај да врше промене у свештеним канонима, дабоме са побожном и богољубивом намером“; тако, на пример, „бирање епископа канони поверавају епископима области, а да ни један владалац у томе не заповеда; међутим цареви и мимо епископског бирања постављају и патријархе и епископе“ (Нов., Синт., 363). Али такво попуштање црквене самосталности у корист превлађивања државе ограничавало се само на управна питања и на спољашњи црквени ред. У догматским пак питањима одржавала се потпуна слобода и самосталност цркве. Патријарху је својствено, наводи се у Синагми теза из Епанагоге, „о истини и у одбрану догмата и о чувању правде и побожности да говори пред царевима и да се не стиди“ (Нов., Синт., 454), и та теза није праћена никаквим резервама, нити којим попуштањем.

Једини патријарх мора, као што одређује Епанагога, да тумачи правила св. оца и саборне одлуке. Цар пак има само да чува и да подржава све, што је написано у св. писму, и све догмате утврђене на васеленским саборима. Зато „цар мора да се истакне у православљу и у побожности и да се прослави ревношћу према Богу“

(Нов., Синт., 128). За подизање на царски престо у Византији неопходан је био услов, да кандидат буде правоверник. Постепено се чак установио обичај, да пред крунисање цар дâ писмену потврду, да ће се непроменљиво држати православне вере те неће покушавати да црквене установе у чему промени. У неким случајевима патријарх могао да заустави крунисање, докле год тај услов не буде испуњен.

Црква и држава у Византији сачињавале су јединствени црквено-политички организам, те им је био постављен заједнички задатак, и то да пасу стадо Христово. Стога није цар ни могао да остави верски и црквени живот без пажње и сарадње са своје стране, него је баш био дужан да буде активни сарадник у верским и црквеним пословима. Правоверни је цар био изрично признат и нарочито позват као „чувар вере“, који је имао да верски и црквени живот надзирава. То признато цару у Византији својство „чуvara вере“ (φύλαξ τῆς πίστεως) потпуно одговара ономе својству „оданог браниоца свете цркве и њеног помагача у свему“ (devotus sanctae ecclesiae defensor atque adiutor in omnibus), које је од друге половине VIII века припадало франачким краљевима (в. II део, стр. 111), а затим западноримским царевима чак и после проглашења крајем XI века папске супрематије над државом и царством, на мање више и свим западноевропским владоцима, да не говоримо већ о нарочитим овлашћењима француских краљева на основу т. зв. Libertés, droits et franchises de l'Église gallicane. Свакако је за нас интересантно забележити, да је функцију надзора над црквеним животом, и то над владањем клира активно вршио германоримски цар и чешки краљ Карло IV, савременик цара Стефана Душана.¹⁾

И српски су владоци сматрали православље као основу своје власти и државе. Није у Србији дошло до обичаја, да краљеви пред крунисање зајемче своју праву веру на писму, али се несумњиво крунисали као правоверни православни краљеви и цареви. Иако је круна дошла Стефану Првовенчаном из Рима, ипак је затим историјат крунисања био обојен у православу боју (К. Јиречек, I, 217—218). Уопште односи Немањића према Риму су више пута примали правац, који не би се могао допустити строгим припадницима источне православне цркве. Да не говоримо о Стефану Првовенчаном ни о његовом брату Вукану (К. Јиречек, I, 203), али и у потоње време било је према Риму попуштања, које не би се могло допустити са гледишта православне цркве. Истина, два пута није се краљ Милутин одазвао на папске позиве на унију, али је мало доцније обећао западноримском цару, да по цену савеза, са сврхом да се освоји Византиско царство, ће приступити римској цркви (I, 246, 253). Био је моменат, кад је Стефан Дечански био вољан да се заједно с клиром, властелом и целим народом одрекне „схизме“ и пристане уз римску цркву (I, 265). Чак и цар Стефан Душан ради подизања европске акције против Турака изјавио је папи, да је

¹⁾ в. F. M. Pelzel, Karl der Vierte König in Böhmen, I. Theil, Prag, 1780, S. 51; Emil Werunsky, Geschichte Kaiser Karls IV, III Band, 1892, S. 212.—213.

вољан признати папу као оца хришћанства, правог заступника Христова и наследника св. Петра, што му није било тешко учинити, јер се у то време налазио у схизми према цариградској цркви (I, 301). Али то се све изазивало калкулацијама у области спољне политике, а, што је главно, није имало реалних последица. Унутра у земљи православље је остајало непоколебљиво.

Вршили су српски владаци и функције чувара вере, и то почињући од Стефана Немање и његове борбе против богомилске јереси и надаље. Те су се функције нарочито развиле и разграбиле под Душаном, зашто је овлашћивала потпуност преузете царске власти (в. горе стр. 122). Душан је био свестан, да је он „благоверни православни цар“, коме пристоји да буде чувар вере, дакле и надзорник над црквом. Према томе се Душанов Законик брине „најпрво за христијанство“ (чл. 1), и у првом своме члану заповеда „да се очисти христијанство“, наиме од јереси, од празноверица, од вређања верског и црквеног закона, од нерада и злоупотребе црквених власти, од нерада у црквеном животу. Услед тога цар Душан уноси у свој Законик кривична дела против вере; тим поводом не прописује ипак ништа, што не би постојало у канонима, него се изрично позива на „закон црквени“, „закон светих отаца“, те смера само да спољашњом снагом државне заповести помогне верски закон, да се он стварно спроведе у живот (в. II део § 20 и § 16). Ради бољег уређења верског и црквеног живота а у сагласности са канонима Законик прописује, да више не буде невенчаних бракова, него да се сви венчају (чл. 2, 3), да се свуда по парохијама поставе попови и протопопи за верску поуку (чл. 7, 11), да црквене власти не узму мита (чл. 13), да се у манастирима игумани постављају строго по канонима (чл. 14), да се у манастирима чува „киновија“ — општежитије (чл. 15, 17), да се црква бори против отпадништва од православне вере и против празноверица и да попови празноверицама не попуштају (чл. 6, 20), да се црквени суд врши у свему по канонима, нарочито да се пази, да се одлучење од цркве пресуђује строго законито (чл. 4, 5). Особито се Душанов Законик брине, да црква испуни своју социјално-политичку мисију у држави (в. горе стр. 96), те према томе наређује: „по свима црквама да се хране сиромаси онако, како су наредили основаоци; ако ли их који митрополит, епископ или игуман не би хранио, да се с тога достојанства збаци“ (чл. 28).

Такву власну законодавну борбу против нерада у верском и црквеном животу сретамо и код другог православног словенског народа — код Руса, али много доцније, јер Русија је доцније преузела власт православног царства. Први руски цар био је Иван Грозни, који је баш за ту борбу сазвао нарочити црквени сабор 1550 г.; томе је сабору упутио нарочите посланице, у којима је истакао неред у цркви, те је сабор донео потребне одлуке, које је издао у т. зв. Стоглаву, т. ј. у књизи саборних одлука подељеној на сто глава. Што се тиче уношења у световно законодавство кривичних дела против вере, то се у Русији догодило још доцније, тек средином XVII века под царем Алексијем Михајловићем у његовом Уложенију, т. ј. Законнику. Све је то дошло у Србији

раније, а у вези с тим, што је већ Душан прихватио и преузео идеју православног царства.

Пошто није црква била одвојена од државе, него је с њом заједно сачињавала један сложени и сложни црквено-политички организам, додељивало се цркви одређено учешће у државном животу. Ту прво долази право црквених достојанственика на милосрдну интервенцију код световне власти, која је интервенција била позната и проширена у Византији (*μεσιτεία, προστασία, δέησις, προσβεία, παρηγοία*).¹⁾

Право милосрдне интервенције састојало се у томе, што су црквени достојанственици били овлашћени да узимају под своју заштиту мале и сиромашне људе, којих би потискивали и неправично гонили великаши и богаташи, као чак и органи државне власти; иста се заштита простирала на заточенике и затворенике, и на сиротињу уопште. У име и ради те заштите црквеним је достојанственицима било допуштено, да интервенишу пред царем и властима у циљу да издејствују да се потискивање и неправично гоњење укине, да се незаконито заточени и затворени пусте на слободу, а да се законито кажњеним њихов удес ублажи, да не би трпели преко законите мере, да се сиротињи и јадницима пружи материјална и морална помоћ. То се право заснивало на изричним одлукама Картагенског и других сабора. Припадало је свима епископима, али нарочито патријарху услед његовог изузетно високог положаја. Нарочитом праву патријарха на милосрдну интервенцију постављен је био један засебни задатак у уредби цара Никифора Вотанијата 1079 г. Та је уредба наметнула патријарху дужност, да регуларно један пут у години претставља цару о свима заточеницима и затвореницима, да се њихова ствар прегледа, да ли се имају пустити на слободу или се морају надаље задржати у заточењу и у затвору. Обавезују се том уредбом и сви будући патријарси, да за њу потсећају царева, да не би потпали под вечну осуду од Бога. Та уредба, изазвана политичким гоњењима, која су прагмала скоро сваку промену на царском престолу у Византији, знатно је оживила право милосрдне интервенције, које се и иначе остваривало, о чему је остало много документалних сведочанства. Услед честих и енергичних интервенција од стране патријарха Јована XI Века (1275—1282) цар Михаил Палеолог одредио је за патријархове интервенције један дан у недељи, и то уторак. На патријаршарском двору постојао је чак нарочити архонт за послове о интервенцијама.

Одредбе о милосрдним интервенцијама ушле су и у Властареву Синтагму. „Сардикског сабора правило 7—о“, вели се у Синтагми, „гласи: ако не буде епископ позван царским писмом, да не сме отићи к цару, нарочито ради достојанстава, која више пристоје световњацима, него епископима. Ако се пак усрдно заузме, да греду цару ради помоћи јавно оштећенима, сиротињи, удовицама и сирочади, или ако жели да замоли за заточене због кри-

¹⁾ в. М. И. Соколовъ, Печалованіе патриарховъ предъ василевсами въ Византии IX-XV в., Христіанское чтеніе, 1909 г., с. 933—964.

вичних дела или за подвргнуте другим казнама, онда има да се од паметних људи више похвали, него ли укори“ (*Нов.*, Синт., с. 85). Према томе се милосрдна интервенција укључује у круг епископских дужности и одређује се овако: „епископима је заповеђено да старешинама у земљи пријављују увреде увредитеља. Епископи нека посеђују затворенике у тамници сваку среду и петак, било да су робови или слободни, те нека побуђују начелнике („кнезе“) да чине према затвореницима оно, што заповедају закони. Епископи су дужни да побуде начелнике, да затворене у тамници робове у року од двадесет дана изведу и, ако се у року од двадесет дана њихови господари не јаве, да их пусте“ (*Нов.*, Синт., 286). Због тога у оне, који траже помоћ од цркве, убројени су и „они, који прибегавају цркви да одбију нападе насилника, или учинитељи неких кривичних дела или неправедно увучени у ропство, а који траже заштиту, ради којих постоје и адвокати“ („о правдатељије“, — *Екдиктоц*, — *Нов.*, Синт., 309). Најзад, истој милосрдној интервенцији води и горе (стр. 236) споменута дужност патријархова да, не стидећи се, говори пред царевима о правди (*Нов.*, Синт., с. 454).

Дужност и право свештенства да интервенише пред владоцем правде ради у принципу признају се у свима хришћанским државама, иако нису били онако регулисани, као што у Византији. Према томе француски политички писац XVI века Claude de Seyssel сматра религију као главну узду (*frein*), којом се обуздава самовлашће владаочево, јер у случају неког тиранског поступка од стране владоца слободно је сваком свештенику или проповеднику да га тим поводом укори јавно у очи, или, као што се писац изражава, „у браду“ (*publiquement en sa barbe*, в. горе стр. 145).

У Русији је право милосрдне интервенције било познато под називом „право печалованија“ и остваривало се по угледу Византије и налик на византиску праксу. Да ли је исте праксе било и у средњовековној Србији, о томе, на жалост, немамо изворних података, али узрок је томе само у оскудици извора. Иначе мислимо, да је право цркве на милосрдну интервенцију било познато и признато и у Немањинској држави. Можемо чак забележити и један случај такве милосрдне интервенције, испричан у животопису краља Стефана Дечанског. Из Цариграда, где је живео у прогонству, обратио се Стефан епископу Данилу, који се налазио у Светој Гори у Хиландару, и замолио га је, да му издејствује код његовог оца краља Милутина опроштење и дозволу за повратак у домовину. Данило је одржао савет са целим хиландарским сабором, на коме је било одлучено, да се учини пред краљем одговарајуће „прошеније“ (*Даничић*, Животи, 166); то је „прошеније“ било упућено краљу преко архиепископа, — „такожде мољбу састворше к преосвештену архиепископу Никодиму, јако да погрудит се с сими посланими до благочестиваога краља“ (166). Са молбом и „прошенијем“ отишла је у Србију нарочита депутација од Хиландара и дошла је прво код архиепископа, кога је замолила да интервенише пред краљем. „Си же преосвештении (архиепископ Никодим) јако по истине савршено дрзновеније имеје к сему благочестивому (краљу) приступив к њему и начет јему глаголати

сладкије и доброразумније глаголи, имиже би вазможно јему било великиј гнев јарости јего предложити на кротост“ (167). Интервенција је успела. „Си бо христољубивиј (краљ) не хоте презрети таковааго *прошенија* и мољби сего преосвештенааго и всего сабора Богом љубовнааго Светије Гори, но на милосрдије предлож се и глагола: *прошеније* ваше исполних, и повелевају јако да будет о всех воља ваша, јелико глаголасте ми о сине мојем“ (167—168). У горе наведеном имамо потпуну слику милосрдне интервенције, као што се она вршила и у Византији.

О другом облику учешћа цркве у државним пословима вели се код К. Жиречека овако: „архиепископ с епископима свагда је потврђивао велике краљевске даровнице манастирима, тако даровницу краља Уроша I манастиру св. Петра на Лиму, и Уроша II Хиландару и Бањској“ (*Историја Срба*, III, 77). Карактеристична је формула, којом се од архиепископа потврђује краљевска даровница манастиру св. Петра на Лиму, и то овако: „аз Арсеније поставих подпис Светаго Сави и утврдих“ (*Нов.*, Спом., 597). У потврди Светогостефанске хрисовуље епископ Никодим нарочито истиче потпуну законитост свију учињених дарова и то овако: „паче же прежде всего буди вам слишештним известно се јако ничесоже в сии дом неправедно приложии, ни прежде сазданих црквава обидев, ни хрисовуљ их разорив, разве жеже из области краљевства си подаа, или купљенија или испрошенија, или вољне замене, са благовољенијем всего Сабора. И за испрошеније же или замену или и куп не такмо такмаја подаа но и множаишаа“ (*Нов.*, Спом., 630). Било је ту дакле неке контроле од стране цркве над владаочевим даровницама црквама и манастирима, да не би се у њима вређала црквена слобода и да не би дар садржао неке правне мане, или нешто противзаконито, што не би црква могла да прими. Та контрола од стране цркве сачињава дакле неки *pendant* ономе надзору над редом у цркви, који је са своје стране вршио владалац.

Трећа и најважнија функција, која је припадала цркви у световним државним пословима, потицала је из дужности и права свештенства да врши религијску и моралну поуку. Због тога свештеници свију степена јерархије сматрали су се и признавали као природни, од Бога постављени, саветници владалаца. Одатле се изводило самостално право свештенства на учешће у државним саборима, о чему смо већ говорили на своме месту горе (в. с. 193—194). Виши јерарси, а нарочито архиепископ, доцније патријарх, имали су у тој саветодавној функцији нарочиту и истакнуту улогу и не само на саборима, него и у ужем савету владаоцем и код решавања многих текућих државних послова.

§ 17. СТРУКТУРА ТЕРИТОРИЈЕ.

Територија није се сматрала у средњем веку као граница за дејство државне власти у простору, у чему се састоји модерно схватање територије, него као објект стварног права државе, ев. владоца. То је у оно доба било опште схватање територије у

свима европским земљама. Да је оно вредело и у Немањинској држави, о томе смо већ говорили горе у вези са општом структуром државе (в. стр. 52—53, 216—217). Још је Стефан Немања називао државу својом „дедином“. То „дединско“, или баштинско право припадало је владоцу не само на државу, као врховну власт, него и на територију, као објект стварног права (*dominium eminentis*). Интересантно је, како у једном случају краљ Милутин одређује правну титулу свога поседања новоосвојених грчких крајева. „И послештествованијем светију ми господину Симеона и Сави прејех по мачу Скопску Страну и Овчеполску, и Положску и Дабарску и прочеје ине стране, и по том бих зет благоверному и самодржавному цару греческому кир-Андронику Палеологу, и да ми онузи земљу у прикију“ (Нов., Спом., 477, II). Ту се поред јавноправне титуле освајања наводи приватноправна титула примања на име мираза па чак се та друга титула сматра као да узаконшавање, бар као оснажење прве. Тим је свакако призната могућност и шта више законитост приватноправног располагања са деловима државне територије. Није тај принцип одговарао строго јавноправном схватању државе у Византији, него је очевидно потицао из политичких назора, који су били на снази у Србији.

Патримониално схватање територије увек садржи могућност да се јединствена држава подели између чланова владалачке породице на поједине самосталне политичке делове, за које у историји словенских права постоји терминолошки назив *удели*. Да ли је било удела у Немањинској држави?

На самом почетку Немањинске државе несумњиво је било удела. „Немања“, вели К. Жиречек, „није био једини владалац Срба. Двојица од његове браће имала су своје удеоне кнежевине; они су се, како изгледа, убрзо измирили с њим, те остали његови пријатељи. Они су имали титулу кнеза (*comes*), која је позајмљена била из заузетог Приморја. Срацимир, који се у повељама спомиње на првом месту после Немање, важи као заснивач Богородичина манастира у Градцу (сада Чачак) на западној Морави. Мирослав је добио Захумље ...Он је у долини Лима, по свој прилици у својој првобитној отаџбини, подигао манастир св. Петра, обдарио га богато са добрима и на Лиму и на Тари, а тако исто и у Захумљу на ушћу Неретве, у околини Стона и у Приморју између овога града и Дубровника“ (*Историја Срба*, I, 193—194). Заједно са великим жупаном удеони су кнежеви учествовали у склапању уговора са Дубровником 1186 г., у чему се донекле огледа схватање државне власти као задружне својине (в. горе с. 160—161), а на којем се схватању баш базира одвајање удела. Мирослављева даровница манастиру св. Петра на Лиму била је потврђена од великог жупана Стефана, Немањиног сина (Нов., Спом., 593—594), али то не противречи кнежевском положају Мирослава, јер су свуда удеони кнежеви били у тој или оној мери подређени великом кнезу или врховном господару земље, али није та њихова подређеност потицала из подаништва, него из специфичне покорности члана владалачког дома према његовом поглавару. После смрти Мирослава,

брата Немањина, захумска је властела протерала његову удовицу и њеног малолетног сина Андрију, и поставила је на престо кнеза Петра. Велики жупан Стефан, син Немањин, са својим сином Радославом кренуо је против Петра и потукао га, те га ограничио на крај између Неретве и Цетине. Управу у земљи, јужно од Неретве, предао је Стефан своме сину Радославу, а за господара у стонском пределу у Приморју код Сланга и у Жупи Поповској поставио је свога брата од стрица Андрију, сина Мирослављева. Онда је у Захумљу било два „велика кнеза“. Доцније је Андрији пошло за руком да придобије читав Хум. Из тога доба потичу уговори „великога кнеза“ Андрије са дубровачким кнежевима, Јованом Дандолом (1214—1235) и Јаковом Делфином (1247—1249), као и са градом Сплитом (1241). У њима се он, као наследни кнез, позива на своје претке, те се, по начину византиских приватних повеља, потписује около крста, исто као некада Немања и Мирослав. Да је краљ Србије одржао врховну власт над Андријом види се, вели К. Јиречек на крају горе наведеног историјата Захумља под Стефаном Првовенчаном, отуда, што се Захумље наводи у титулама краља Стефана и Владислава, и што је архиепископ Сава у Андријиној земљи засновао српску епископију (*Историја Срба*, I, 221). Уношење удеоних кнежевина у титулу врховног господара долази као израз оног принципати (да се послужимо термином из историје пољског права), који му је припадао над удеоним господарима. Простирање јединствене црквене власти на удеону кнежевину не одузима њој политичког карактера нити ју претвара у подређену административну јединицу, јер се према приликама дешавало, да и независне су државе потпадале под јурисдикцију страних архиепископа. Под Андријиним сином Радославом укида се веза Захумља са Немањинском државом: 1254 г. Радослав се изрично назива угарским васалом (*К. Јиречек*, I, 229). Поново је придобио Захумље за Србију краљ Стефан Урош I око 1263 г. (I, 235). Удеоних кнежева није више било у Захумљу, те би се могло рећи, да је под Урошем I Захумље било медиатизовано и инкорпорисано.¹⁾ Али то се не може категорички тврдити, јер се 1280 г. спомиње Андријин син Ђорђе на ушћу Неретве (*К. Јиречек*, I, 247). Да ли је тај Ђорђе одржавао положај удеоног кнеза бар у ситном пределу или је тај положај дефинитивно изгубио, то није познато. Почетком XIV века под краљем Милутином седео је у Захумљу његов син Константин (*К. Јиречек*, I, 247), али да ли као намесник краљев или у својству удеоног кнеза нове формације, то се не да одредити. У време престоних борби 1323—1324 г. Немањинка је држава за увек изгубила Захумље, које је задобила Босна (*К. Јиречек*, I, 262—263).

¹⁾ Пошто је Захумље било васална кнежевина Угарске, а круна Св. Стефана никад не губи својих права на земље, које су под њом једанпут биле, угарски краљ Бела IV сматрао је Уроша I у погледу Захумља за свога васала (*К. Јиречек*, I, 235; уп. горе стр. 129). — Медиатизовати значи укинути у земљи њеног владара и уопште одузети земљи њену политичку самосталност; инкорпорисати — укључити у општи састав државне територије.

Поред Захумља, које је имало изразити карактер удео не кнежевине Мирослављевића,¹⁾ било је у Немањинској држави и других ситуација у владалачком дому, које спадају у категорију удеоних односа. Да наведемо између њих неке маркантније.

Као што је познато, Немањин син Вукан добио је још за владе очеве са титулом „већи кнез“ три области, које не беху једна с другом у вези: Дукљу и Требиње, Хвосно код Пећи и Топлицу (*К. Јиречек*, I, 204). Његов политички положај је без сумње опредељивала Дукља, или Зета, која је била колевка државе и чак после уједињења с Рашком ипак је одржавала тежње за самосталношћу и независношћу, свакако сепаратистичке тежње.²⁾ Маркато је, да је у Приморју Вукан носио већ 1195 г. и стару дукљанску краљевску титулу (I, 204). Та је краљевска титула прешла и на његовог старијег сина Ђорђа. Изгледа, да је Стефан Првовенчани медиатизовао Зету, али није та медиатизација била потпуна, о чему сведочи факт, да је тек што споменути Ђорђе још 1242 г. столовао као *principes Diclie* у Уљцињу (*К. Јиречек*, I, 212).

Кад је после смрти Стефана Првовенчаног Радослав био крунисан за краља, његова браћа Владислав и Урош добили су, по свој прилици, нарочите територије (*К. Јиречек*, I, 222). Тешко је претпоставити, да су те територије имале неку другу правну природу, него је највероватније, да су то биле удео не кнежевине. Исто тако је, по свој прилици, добио удео област Милутин, кад је његов старији брат Драгутин заузео краљевски престо 1276 год. (*К. Јиречек*, I, 241).

Краљ Стефан Драгутин оставио је својој матери краљици Јелени поседе у Приморју од Дубровника до Скадра, које се дуго времена називало земљом краљице матере (*domina regina mater*), у унутрашњости Плав (код Гусиња) на горњем Лиму и замак Брњаци у најгорњем крају Ибра (*К. Јиречек*, I, 240—241). Пошто је краљица издавала повеље са повластицама и под њом су држали земље властела (в. *Соловјев*, *Одабр. спом.*, с. 88—89), не може се порицати политички карактер њених посела, који се због тога могу упоредити са оним засебним уделима, или удовичким седиштима, која су руски кнежеви XIV—XV векова остављали својим женама.

Већ је *К. Јиречек* скренуо пажњу, да у Приморју било је, међу владачевим имањима, и добара некадашњих кнежева, или удесних владалаца, која су се звала *кнежине*. У *Civitas vetus*, данашњем Цавтату а старом Епидавру, помиње се краљев виноград (*vinea domini regis*) поред једне „кнежине“. Међу поклонима кнеза Мирослава манастиру Св. Петра на Лиму јавља се у Стону „кнежина сва и врт кнеж“. Па и код Хтетова и призренског манастира помиње се „кнежа или кнежева нива“ (*Историја Срба*, III, 193—

¹⁾ „Захумље имало је лабаве везе с целином; у XIII веку имало је оно већином своје кнежеве од лозе Мирослава, брата Немањина, и често је било дељено.“ (*К. Јиречек*, III, 4).

²⁾ уп. *Ст. Станојевић*, Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, 1912 г., стр. 67—68.

194). Та топографска имена претстављају заостатак некадашњег удеоног режима.

Није било државног јединства, кад су 1282—1316 г. постојали два краља, и то „краљ Стефан“ (Драгутин) и „краљ Урош“ (Милутин). „Није поуздано“, вели К. Јиречек, „да ли је краљ Стефан Драгутин задржао за себе неке области“ (I, 243), разуме се на територији Немањићке државе, али је свакако краљ Стефан 1313 год. имао у поседу рударско место Рудник. Дакле није Драгутин био само „краљ Сремски“, као што га су понегда називали (*Споменик*, III, 20), него је у исто време имао удела и у српској територији. Дакле је било неке поделе територије, бар у принципу. Није тај принцип престао ни после смрти Драгутина и чак Милутина. Стефан Дечански, кад није се још могао поуздати у успех да престо заузме, предлагао је своје брату и претенденту Константину да земљу поделе (*К. Јиречек*, I, 262). Кад је државни сабор 6. јануара 1322 год. одлучно стао на страну Стефана те га крунисао за краља, онда нису тим само била одбачена потраживања других претендената, него је у исто време био одбачен и принцип поделе територије, који се отада може сматрати као укинут.

После тога пошто је Зета после пораза Вукана била медиатизована и инкорпорисана, она се обично давала престолонаследнику. Први је добио Зету у својству престолонаследника Радослав, а последњи Стефан Душан. Обично се говори, да је престолонаследник добијао Зету у управу као краљевски намесник, али нико није ни покушао да одреди појам и правну природу тога намесништва. Изгледало би, да је ту било давање Зете престолонаследнику у државу, што је сачињавало један од два система локалне управе у Немањићкој држави (в. горе стр. 203—205). Да ли је то било тако и како је то у ствари било, за то нема никаквих изворних података нормативног карактера. Али наративни извор, и то Данило, пружа нам неки индиректни податак, на чијем би основу требало да се између намесништва у Зети и обичне државе прави разлика. Као престолонаследнику дао је у своје време кр. Милутин Зету своје сину Стефану (Дечанском). Ево како о томе прича Данило: „и отлучи ему достојнују чест држави својеје земљу Зетскују са всеми гради јеје и областију (их); vsакоју же подобоју сана царскаго почат, вдав јему vsа јелико на потребу јему от малих даже и до велика“ (*Даничић*, Животи, 124). То све је Стефан изгубио, кад је против оца устао и био за то кажњен. Пошто је затим био помилован те се вратио у домовину, није опет добио Зету, него га је отац обезбедио на други начин, и то овако: „даст јему некторују чест малу от држави жупи Будимскије, идеже јему хранити се“ (169—170). Не може бити сумње, да је у другом случају Стефан добио један део Будимске жупе у државу или на државу, као што се у оно време стручно говорило. У исто време пада у очи велика разлика у томе, како Данило описује ту предају жупе у државу, и раније постављање истог Стефана у Зети. Без сумње ту пре свега има разлике у пишевој стилизацији, изазване различитом моралном ситуацијом у првом и у другом случају. Различитом писац слика, како је отац обдарио свога верног престолонаслед-

ника и зета бугарског цара, и како се исти отац побринуо да обезбеди свога неверног сина, који се покајао. Али поред моралне тенденције несумњиво се у пишчевој стилизацији огледа и правна разлика, која је постојала између престолонаследниковог намесништва у Зети и држања једног дела Будимске жупе у држави. По нашем мишљењу неодређено од историчара намесништво у Зети није било ништа друго до продужење удеоно владавине и то у облику који се могао допустити из општих државних разлога. Алузија на такав поглед може се наћи код К. Жиречека. „Пошто је“, вели К. Жиречек, „секундогенитура¹⁾ Вуканова, једног од Немањиних синова, била уклоњена, Дукља (доцнија Зета), у данашњој Црној Гори, била је, као и Уелс у Енглеској, област наследника престола“ (III, 4). Нама се чини, да између два наведена сукцесивна стања Зете, и то под Вуканом а затим под престолонаследницима, постојала је не само хронолошка, него и генетичка веза. Држава је морала водити рачуна о сепаратизму Зете, те није могла да њену удеоно самосталност одједном одлучно укине, него је изабрала неки средњи правац у томе погледу, и то начинила је од Зете удеоно кнежевину за престолонаследнике. Тим су се подмиривали захтеви покрајинске самосталности и у исто се време уводили у лојалне границе према држави, јер је удеоно владалац био увек наследник општедржавног престола. Истина, пракса је показала, да ни то није гарантовало потпуну лојалност према држави оличеној у средишном и врховном владоцу, јер, као што је познато, два пута је Зета натерала престолонаследнике, и то Стефана Дечанског и Стефана Душана, да устану против оца и краља. Ипак са правног гледишта везање Зетског удела за престолонаследника претстављало је комбинацију најпоузданију за државу. Није се ипак та комбинација настањала под Душаном, кад је он заузео престо. Пре него што му се престолонаследник родио (1337 г.), био је приморан да парализује зетски сепаратизам наоружаном руком. У пролеће 1332 г. побунила се Зета са својом властелом на челу против краља. Душан је ту буну брзо савладао и радикално, тако да затим за цело време његове владе није више било у Зети каквог сепаратистичког покрета. Због тога није Душан више одржавао стари обичај, по коме је Зета имала удеоног владара у лицу престолонаследника. Кад је краљевство било подигнуто на царство, извео је Душан сасвим нову поделу територије између владоца (цара) и престолонаследника (краља) и у тој је подели поставио Зету на подређено место.

О тој новој подели сведочи византиски писац Ник. Грегора, који прича, да је Душан оставио своме сину да управља по српским обичајима свима земљама на север од Скопља и реке Вардара, а себи је узео грчке градове и земље, да њима управља по грчким законима. Тај наративни податак наилази на потврду у законским споменицима Душановог доба и то у великој хрисовуљи Хиландару 1348 г. (*Нов., Спом., 420*) и у уговору с Дубровником од 20 септембра 1349 г. (*Нов., Спом., 169—172*). У хрисовуљи се

¹⁾ О секундогенитури в. горе стрн. 158, 159—161.

изрично разликују два дела државе, и то Србље (Србија) и Романија (Грчка); у Србију спадају Плав, Зета, Морава, Пилот, Липљан, Призрен, полог, а у Романију — Просек, Штип, Брегалница, Струма, Струмица, Редина, и као што изгледа, и Скопска област. У споменутом уговору с Дубровником на више се места разликују „земља царева и краљева“, „тргови цареви и краљеви“, „властелин царев и краљев“ и ко љубо „из земље царства ми и краљеве“. Укупни подаци из наведених законских споменика потпуно се подударају са горе споменутих сведочанством Ник. Грегоре те га потврђују. На овом месту нас не занима иначе важно питање, да ли је наведена подела била стварно спроведена у живот како у погледу фактичке владавине Урошеве, тако и у погледу териториалног разграничавања између домаћег српског и реципираног византиског права. У вези са структуром територије истичемо овде само још једну примену принципа о подели територије. Иако у основу те примене постављени су сасвим нови разлози, ипак сам принцип о подели територије не може се сматрати као нешто ново, него се мора признати, да тежи старини. Потпуно има право К. Јиречек, кад наводи Душанову поделу непосредно уз податке о засебном положају Зете и Захумља. „После великих освојења Стефана Душана“, вели К. Јиречек, „читава стара област, Српска земља, чинила је опет једну засебну целину насупрот новим тековинама, Романији или земљи грчкој“ (III, 4—5). У томе је опет оживела стара удеона традиција.

Иако су у Немањићкој држави постојали удели, нису се они претворили у доминирајући систем, него су више сачињавали изузетке од државног јединства, које је на крају крајева превалирао. Због тога нису удели проузроковали оно распадање државе, које је дошло одмах после Душана под његовим сином. Није то распадање потекло из удеоних кнежевина, него из властеоских држава. Иако су властела, који су држали земље и градове у држави, били *de iure* само подређени органи владоца, ипак *de facto* су стекли толику надмоћност, да није ни Душан Силни успео да ју савлада. И ту опет морамо да подвучемо у Немањићкој држави ону противречност између правне структуре и стварног стања, коју смо већ истакли на своме месту горе (в. стр. 219—220).

КЊИЖЕВНОСТ

- Душан Алимшић*, Управне власти у старој Српској царевини, Београд, 1921.
- D-r Milan Vlaĭnatz*, Die agrarrechtlichen Verhältnisse des mittelalterlichen Serbiens, Jena, 1903.
- Д-р Милан Э. Влајинац*, Моба и позајмица, Српски Етнографски зборник, књ. XLIV, Београд, 1929.
- Јеврем Герасимовић*, Старо српско право, Београд 1925.
- Д-р Рад. М. Грујић*, Средњевековно српско парохијско свештенство, Скопље, 1923.
- Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI-XV века, Скопље, 1925.
- Владимиръ Дьячанъ*, Учасіе народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ до измѣненій ихъ государственнаго устройства въ XIV и XV вѣкахъ, Варшава, 1882 г.
- D-r Metod Dolenc*, Dušanov Zakonik, Primerjalni prikaz pravnih razmer po Dušanovem Zakoniku in po istodobnem germanskem pravu, s posebnim ozirom na Slovence, Ljubljana, 1925.
- Тихомир Р. Ђорђевић*, Наш народни живот, књ. I-II, Београд, 1930.
- Dimitrije Lj. Gjuritsch*, Das öffentliche Recht im mittelalterlichen Serbien, diss. Freiburg (Schweiz), 1926.
- Ө. *Зигель*, Законникъ Стефана Душана, С.Пб., 1872.
- О сочиненіи „Памятники“ Флоринскаго, Записки Имп. Ак. Наукъ, т. LXIII, 3, С.Пб., 1890.
- Д-р Алекса Ивић*, Родословне таблице српскихъ династија и властеле, 3-ће изд., Нови Сад, 1928.
- Михаило Јасински*, Уговори српскихъ владара са Дубровником као споменик старог српскогъ права, Београд, 1930 (Архив за правне и друштвене науке, XXXVIII).
- Konst. Jireček*, Das Gesetzbuch des serbischen Zaren Stephan Dušan, Arch. f. slav. Philol., Bd., 22, 1900.
- Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, 3 Teile, Denkschriften Wiener Akademie, philosoph-hist. Abt., Bd. 56, 1912; Bd. 58, 2 Abt., 1914.
- Константин Јиречек*, Историја Срба, превео и допунио Јов. Радонић, 4 свеске, Београд, 1922-1923.
- K. Kadlec*, Valaši a valašké právo, Praha. 1916.
- Коста Н. Костић*, Стара српска трговина и индустрија, Београд, 1904.
- Д-р Н. Крстић*, Разматрања о Душановом Законику. I. О политичком стану и правама србског држављана у србском царству, Гласник, VI, 1854, с. 88-149; Разматрања о старим србским правама. II. О државном строју I-о о владоу, Гласник, VII, 1855. с. 22-85; 2-о Органи државне

- власти, Гласник, IX, 1857, с. 60-126; III. О црквеним законима, Гласник, XI, 1859, с. 204-261.
- Михаил Ласкарис*, Византиске принцезе у средњовековној Србији, Београд, 1926.
- Павле К. Лебл*, Le Code Douchane. Etude sur l'histoire du droit public Serbe, thèse pour le doctorat, Paris, 1912.
- Lazar Markovitsch*, Die Grundbesitzverhältnisse in Serbien nach Duschan's Gesetz, Zeitschr. f. vergl. R. W., Bd. XXII, 1909.
- Д-р Василије Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији, Сремски Карловци, 1920.
- Ктитори, њихове дужности и права, Прилози, уред. Павле Поповић, св. V, Београд, 1925 (1926).
- Д. Мијушковић*, Систем Душановог Законика, Српски Преглед, 1895, бр. 4, 5, 6.
- Miloche Mladénovitch*, Le caractère de l'état Serbe au moyen âge (thèse), Paris, 1930.
- Д-р Владимир Никוליћ-Земунски*, Историја цара Стевана Душана, Београд, 1927.
- Својан Новаковић*, Служба логотета (или великог логотета) у старој Српској држави, Београд, 1886 (напосе штампано из Права);
- Die Ausdrücke себрь. почтењ, und мѣропшина in der altserbischen Uebersetzung des Syntagma von M. Vlastares, Arch. f. slav. Philol., IX, 1886;
- Пронијари и баштиници (спахије и читлук-сахибије), Глас, I, 1887 г.
- Село, Глас, XXIV, 1891.
- Град, трг, варош, Београд, 1892 (педаг. часопис Наставник).
- Стара српска војска (напосе штампано из Ратника), Београд, 1893 г.
- Законик Стефана Душана цара Српског, 2-о изд., Београд, 1898.
- Villes et cités du moyen âge dans l'Europe Occidentale et dans la Péninsule Balcanique. Chapitre d'introduction aux recherches sur les villes et cités dans la Serbie du moyen âge, Arch. f. slav. Philol., XXV, 1903, s. 321-340.
- Сокје и Сокаљник de la Serbie du moyen âge, Arch. f. slav. Philol., XXVII, 1905, s. 175-181.
- Матије Властара Синтагмат, Београд, 1907.
- „Соке“ и „сокаљник“ у средњовековној Србији, Годишњица Николе Чупића, XXVI, 1907, с. 113-128.
- Византијски чиновни и титуле у српским земљама XI—XV века Глас LXXVIII, 1908 г., с. 178—279.
- Законски споменици српских држава средњег века, Београд, 1912.,
- Баштина и бољар у југословенској терминологији средњег века, Глас, XCII, 1913.
- Д-р В. Petranović*, О робству (по српским споменицима и статутима приморских далматинских градова), Rad, XVI., 1874, s. 59—75.
- Д-р Мих. Политевић*, Устројство правосуђа у старој Српској држави у XIII и XIV веку, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXIII, 1923.
- Никола Радојчић*, Снага закона по Душанову Законнику, Глас, CX, 1923, с. 100—139.
- Судије и закон у средњовековној Србији и у Угарској. Прилог проучавању државног типа средњовековне Србије, Летопис М. С., књ. 305 св. I—II, 1925 г., с. 53—68.
- О српским државним саборима за првих Немањина, Šišićev Zbornik, 1930, s. 481—487.

- Теодосијеви погледи на друштвено и државно уређење Србије, *Razprave znanstvenega društva*, 9, v Ljubljani, *historični odsek*, 2, Ljubljana, 1931.
- Ј. Радоњић*, О деспоту Јовану Оливеру, Глас, XCIV, 1914.
- А. В. Соловјев*, Повеља краља Милутина барској породици Жаретића, Архив за арбанаску старину, језик и етнографију, књ. III, 1925 г., с. 117—125.
- Одабрани споменици српског права (од XII до краја XIV века), Београд 1926.
- Два прилога проучавању Душанове државе, Гласник Скопског Научног Друштва, књ. II, св. 1—2, 1926 г., с. 25—46.
- „Градски закон“ у средњовековној Србији, Архив за пр. и др. науке, XXXIII, 1928 г., с. 342—349.
- Једна српска жупа за време царства, Гласник Скопск. Научн. Друштва, књ. III, 1927, с. 25—42.
- Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Скопље, 1928.
- Св. Шианојевић*, Историја Српскога народа, 2-о изд., Београд, 1910.
- Борба за самосталност католичке цркве у Немањинској држави, Беогр., 1912.
- Студије о српској дипломатици Глас, XC, XCII, XCIV, XCVI, C, CVI, CX, 1913—1923 г.
- La civilisation du peuple serbe au moyen âge, *Revue de l'Orient Chrétien*, X, 1919.
- Цар Душан, Београд, 1922 (отшампано из Братства, 16).
- Љуб. Стојановић*, Стари српски родослови и летописи, Београд, 1927.
- Старе српске повеље и писма, књ. I, први део, Београд, 1929.
- Теодор Тарановски*, Начело законитости у Законику цара Стефана Душана, Споменица С. М. Лозанића, Београд, 1922, с. 146—153.
- Душанов Законик и Душаново Царство, Нови Сад, 1926 г.
- *Historja prawa południowo-słowianskiego* (najnowsze publikacje), Lwow, 1927.
- Нѣсколько идиографических чертъ старога сербскаго права, *Conférence des historiens de l'Europe orientale et du monde slave*, II-e partie, Varsovie, 1928, p. 233—280.
- Политичке и правне идеје у Синтагмату Властара, Летопис М. С., књ. 317, св. 2, 1928, Прилози, с. 160—170.
- Славянство какъ предметъ историко-юридическаго изученія, Труды IV Съѣзда русскихъ академическихъ организаций за границей, часть I, Бѣлградъ, 1929 г., с. 1—28.
- Предметъ и задача т. н. вѣшней исторіи права, Записки Русскаго Научнаго Института въ Бѣлградѣ, выпускъ I, 1930 год., с. 69—118.
- Стручни правни моменти у историји права, Архив за пр. и др. науке, књ. XXXVII, 1930 г., с. 249—263.
- Право државе на законодавство, *Šišićev Zbornik*, 1929 (факт. 1930) str. 371—380.
- Фистел-де-Куланж у историографији српског права, Архив, XXXVIII, 1930, с. 241—244.
- В. Ђоровић*, Подела власти између Драгутина и Милутина 1282—1284 година, Глас, CXXXVI, 1929, с. 5—12.
- Т. Флоринскій*, Памятники законодательной дѣятельности Душана царя Сербовъ и Грековъ, Кіевъ, 1888.

РЕГИСТАР

- Аграрни односи 69, 70—71, 135—136, 207.
 albinagium, — ius albinagii 114.
 анатема 129.
 antrustiones 44.
 апсолутизам 130, 141, 142, 143, 155, 191.
 Арбанасин 67, 71, 72, 76, 83, 85, 115, 133.
 архиепископ 12, 80, 81, 93, 97, 98, 100, 101, 104, 155, 170, 171, 172, 181, 182, 183, 184, 190, 192, 193, 196, 233, 240, 241.
 архиепископија Барска 233—234.
 архијереј 108, 168, 180, 184, 192.
 архијерејство 236.
 архимандрит 93, 208.
 архонт 44, 46, 239.
 aubeine, — droit d' aubeine 114.
 аутокефалија 232—233, 234.
 аутократор 131.
 аутономија 84, 85, 139, 140, 213, 235.
 Баштина 17, 20, 22, 23, 25, 26, 33, 34, 35, 36, 37, 40, 54, 55, 58, 61, 63, 77, 84, 99, 101, 104, 133, 166, 174, 206, 207, 210, 216, 226, 227; — меропашка 54; — поповска 104; — потчињена 54, 59, 60, 63, 68, 69, 80; — слободна 49, 54; — црквена 89.
 баштиник 28, 35, 37, 58, 62, 210, 225, 226, 227; — поп 50—51, 107, 108, 109; — слободни 49, 50, 51, 52, 53, 60, 61.
 bannitio in hostem 28.
 bannus 28, 29.
 bano (barones) 85, 230; barones banderati 14.
 бегунац 65, 66, 67, 68, 227.
 бедба 41, 42, 55, 56.
 бежати 62, 64, 67.
 белег 75.
 белци 41.
 бир 99, 103.
 бирократија 32, 141, 152, 187, 188, 197, 198, 199.
 благоверни 122, 130, 184, 238.
 благовољеније 171, 190, 241.
 благородни 181; — велики 182.
 благочестиви 240.
 Бог 117, 118, 119, 126, 130, 131, 196, 236.
 богомољци государеви 95.
 божанствено установљавање власти 94.
 бој 115.
 бојарин (бојаре) 14, 15, 37, 42; дети бојарскија 15, 19; син бојарскиј 15; бојаре путније 42.
 бојарштина 88.
 бољарин (бољари) 11, 14, 30, 39, 40, 41, 130, 180, 181; — мали и велики 180.
 брак 17.
 брањ 30, 172.
 братучедије 12.
 Бугарска (бугарско право) 11, 93, 102, 115, 119—121, 128, 131, 148, 149, 200, 229.
 бџи 61.
 Васал (vassalus) 32, 34, 129, 132, 161, 220, 243.
 vassus 32, 81.
 велемоштни 182.
 велепоседник 19, 44, 53, 66, 88, 89, 97.

- 106, 108, 135, 140, 193, 194, 195, 206.
- велик 27, 61, 62, 91, 180, 181, 185, 186, 207.
- вельможа 11, 44, 180, 189, 191, 192.
- венчање 119, 167, 184, 196, 221; венчани краљ — 131; првовенчани краљ 119, 121, — цар 119, 121.
- вера (веран, верност, веровати) 15, 23, 39, 40, 45, 89, 112, 122, 124, 130, 141, 150, 220, 228, 232, 238.
- веће 67.
- Византија (визант. утицај, право) 20, 26, 32, 33—34, 43—44, 64, 77, 82, 87, 102, 118, 120, 122, 123, 124, 127, 129, 130, 132, 139, 147, 148, 149, 153, 161, 165, 179, 187, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 202, 214, 221, 222, 226, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243.
- виноград 22, 39, 41, 42, 54, 55, 58, 70, 80, 89, 102, 103, 104.
- високи 181.
- вitez (витешки) 32, 34.
- влада законита 228; лична (персонална) 197, 200; слободна 142, умерена 142, 190; централна 215, 216.
- владалац 11, 15, 18, 22, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 37, 39, 43, 50, 52, 54, 59, 60, 61, 62, 65, 81, 82, 94, 99, 100, 113, 114, 117—167, 180, 181, 184, 185, 187, 189, 190, 193, 194, 197, 199, 200, 201, 206, 207, 215, 220, 227, 228, 230, 231, 233, 234, 236, 238, 240, 241, 242, 246; — хришћански 126, 130.
- владалци: градски 87; двора краљева 198, 199, 202; држештег жупу 207; краљевства ми 207; локални 202, 209, 212; мали и велики 202.
- владика 117, 118, 124, 126, 155.
- владичаство 156, 181.
- владушти 11, 80, 202, 204; — по државама краљевства ми 203, 205.
- власт владоочева 98, 138, 141—155, 159, 190, 191, 221, 222, 231; — врховна 31, 60, 117, 139, 140, 159, 160, 165, 167, 169, 195, 199, 216, 227, 242, 243; — духовна 100, 235; — законодавна 125, 147, 148, 149, 150, 226; — земљана 95; — патримони-
- ална 70, 104, 109, 135, 152, 153, 209; — световна 235; — сениоријална 145; суверена 127; судска 151, 226; — управна 206; — царска 119—127, 147, 162, 196, 234, 238.
- властела 11—46; — велика 193; — велика и мала 12—15, 38, 41, 47, 64, 66, 167, 182, 184, 227; — државна и црквена 12, 42, 193; — Которска 21; — приморских градова 85; — редовна 38; — српска, грчка, поморска 46, 85, 175, 185
- властелни (властел) велији 13, 47; велики 13, 14, 15, 69, 117, 212; државни 40; — мали 69, 117, 212; помали 15, 38; царев и краљев 247; црквени 40.
- властелинство 60, 61, 62, 74, 91, 104, 105, 151, 152, 153, 206, 215, 216; — световно 209—211; црквено 206—209; подређивање властелинства државном интересу — 211—213.
- властелица 15, 16.
- властеличии — 15—18, 19, 20, 21, 23, 26, 30, 31, 38, 39, 45, 50, 178, 188, 207, 208; — деспотов 39; — дубровачки 16.
- власти 180, 181, 205, 239; — велике и мале 181, 202; — краљевства ми 205; — локалне 200, 201, 203, 204, 205; — подређене 135, 152, 197—206, 247; — посредујуће 135, 141, 152, 153, 154, 206—214, 215, 216.
- Влах (Власи) 19, 51, 62, 63, 71—75, 76, 83, 85, 92, 102, 103, 104, 105, 115, 133.
- во (волови) 12, 18.
- воја 19, 192.
- вој(е)вода 13, 30, 44, 79, 91, 151, 180, 181, 182, 183, 198, 201, 204, 211; — велики 198.
- вој(е)водство — 130, 150, 178, 204.
- војин(и) 19, 180.
- војник — 17—19, 24, 28, 29, 31, 33, 34, 39, 40, 41, 45, 61, 73, 74, 75, 91, 92, 211; — црквени 19, 39, 102.
- војништво — 187.
- wojowie — 19.
- војска 14, 18, 19, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 49, 60, 61, 64, 65, 73, 91, 92, 94.

- 114, 150, 151, 162, 180, 192, 197, 201, 210, 211, 215; — баштиничка 34; — најамна 138—139, 150, 215; — народна 34; — васељеничка 33, 34, 42; — сталешка 138, 150, 151, 201; — стална 141, 215.
- воља Божја 130, 156; — народа 161, 162.
- вотчина 35, 37, 88.
- вражда 115, 147.
- врт — 54.
- врховина 99, 100.
- Гаранције 195.
- Gebietshoheit 217.
- Gefolge 44.
- Gesetzesbefehl 149, 190.
- Gesetzesinhalt 150, 190.
- глоба 93, 94, 116, 224, 230.
- глобар 93, 94.
- гнев 22, 69.
- господар врховни , 131, 150, 163, 242, 243; — жупе 208; — земље 24, 28, 44, 47, 50—53, 59, 60, 61—63, 66, 68, 70—72, 74, 77, 80, 97, 100, 102, 104, 106, 108, 110, 115, 141, 206, 208, 210—213, 215, 225; — села 54.
- господин 16, 22, 27, 83, 91, 94, 116, 128, 177, 178, 192, 210, 226, 228; — земаљски 52, 208.
- господство 16, 91, 114.
- госпожда (госпођа) 22, 70, 116, 152, 166, 167, 177, 192, 227.
- гост 97, 103, 114, 116.
- грабљеније 30.
- град 27, 48, 67, 83, 84, 86—87, 92, 100, 113, 114, 116, 125, 137, 139, 140, 149, 159, 188, 201, 203, 205, 208, 222, 225, 228, 245; — грчки 48, 85—86, 87, 225, 246; — приморски 47, 84—85, 140, 213, 229, 230, 231; — приватни 84, 86, 208.
- градобљуденије 27, 61, 92, 114.
- градозиданије 26, 27, 61, 86, 92, 114.
- грађанство 47, 48, 49, 67, 83—87, 116, 117, 135, 139, 140, 203, 214, 230; — млетачко 132, 133.
- грађанин 27, 87.
- границе државне 29, 31; — власти владаоачеве 140, 144, 147, 148, 150, 152, 155, 166, 195, 196, 215, 224, 227, 229.
- gratia Dei 131, 132,
- грб 46.
- гредење (грести) 27, 31, 32, 69, 71, 80, 86, 91, 97, 105, 108, 115, 116, 153—154, 198, 212, 216, 239.
- Грк — 20, 31, 46, 83, 92, 115, 116, 118, 120, 122, 128, 209.
- Grundherrschaft — 56.
- gouvernement despotique 142, libre 142, modéré 142, monarchique 142.
- гусар (гуса) 27, 31, 91, 97, 211, 212, 213.
- Gutsherrschaft 56.
- Дажбина 53, 55, 56, 58, 61, 64, 68, 69, 72, 79, 80, 84, 90, 95, 99, 100, 103.
- данак 49, 135, 207.
- двор 39, 79, 80, 91, 132, 192, 200, 220; — владаоачев 32—33, 45, 59, 139, 150, 183, 193, 197, 198, 199, 200, 201, 215; — властеоски 38, 41, 210; — у властелинству 208; — кнежев 222; — манастирски 41; — царев (царски) 26, 31, 81, 116, 182, 198, 211, 221; — црквени 41.
- дворанин 19, 38, 39, 41, 199; — властеоски 38—39, 210, 222.
- дворити 39.
- дворник 38.
- двородрица 38, 60, 199, 200.
- дворска звања 32, 118, 132, 183, 197, 198—199, 215.
- деградација 42.
- лед 12.
- делина (деловина) 95, 127, 155, 216, 242.
- деklасација 42, 109.
- дело велико 226; — духовно 210.
- desuetudo 71.
- десетак 56.
- десетници 181, 182.
- деспот 39, 91, 113, 156, 199.
- деспотизам 142, 229.
- дијак 199.
- династи (династија) 43, 158, 195, 219.
- доба саборно 176, 227.
- добар човек 47.
- добро опште 126, 141, 155.
- догмат 236,

- дом 12, 114, 153, 167, 174, 241; — вла-
далачки 166, 170, 242, 244.
- домаћин 32, 158.
- dominatio 230.
- dominicum 53.
- dominium directum 52, 61, 133, 216; —
emineus 52, 61, 133, 216, 217, 242;
— utile 52, 133, 216.
- доходак 90, 100, 102, 203, 209, 216,
225; — духовни 99, 100, 101.
- држава 15, 23, 44, 60, 94, 118, 211, 212,
— бирократска 217; — задружна
223; — кнежевско-дружинска 220,
221; — национална 120, 121, 122,
132, 234; — патримониална 216—217;
— сталешка 136, 138, 141, 142, 143,
144, 145, 214—223; — уставна демо-
кратска 217; — феудална 217, 220;
— хришћанска 240; — царства 126,
141; држава и црква 231—241.
- државе 205, 216, 247; — краљевства
ми 80, 123; држава жупе Будимске
— 245; у државу 188, 205, 206,
215, 216, 222, 245; на државу 205,
220, 245.
- држати — 22, 23, 37, 39, 68, 77, 87,
103, 151, 178, 204, 205, 206, 216, 227,
246
- држешти жупу 205, 207.
- друг 22.
- дружина 13, 39, 44—45, 116, 130, 197,
220; — бојарска 222.
- дуализам власти у сталешкој држави
201, 218; — локалне управе 204—205,
215, 245.
- Дубровник (Дубровчани) 11, 16, 17,
65, 69, 77, 82, 83, 110—114, 115, 116,
123, 136, 147, 160, 175, 178, 201, 222,
229, 233.
- дуг 115; духовни дугови 232; царски
дугови 211.
- дужност сталешка — 218, 223, 225,
231, 241.
- душа — одати за душу 94.
- Ebenbürtigkeit 13.
- еклисиарх 99.
- ексарх 101, 102.
- ексархато — 101.
- епископ 12, 89, 93, 96, 97, 98, 99, 101,
102, 167, 171, 173, 175, 181, 182, 183,
184, 185, 192, 193, 196, 208, 210, 236,
238, 239, 240, 241.
- епископија 90, 243.
- esclavage 77.
- états généraux 157, 218.
- еуфимија 197.
- Ждреб 104, 105, 106, 107, 108, 213,
230.
- жир 137.
- жировнина 137, 138.
- жировница 137.
- жительство 236.
- житница 208.
- жупа 13, 14, 27, 43, 48, 50, 59, 60, 84,
85, 86, 113, 137, 201, 203, 205, 206,
207, 208, 230, 245; — смесна 208,
212.
- жупан 12, 43, 117, 203; — велики (ве-
лики) 16, 51, 62, 117, 118, 127, 130,
131, 132, 160, 198, 199, 221, 242.
- жупљанин 59, 86, 87.
- Забава (забавити) 12, 17, 69, 97, 111,
115, 116, 117.
- забаштинити се 114.
- заворје 79.
- задруга 158, 160, 223, 242; задружна
држава 223.
- заклетва 147.
- закон Божји 130, 148; Влахом 73; вој-
нички 19, 36, 40; градски 123, 229;
грчки 246; људем црковним 79; ос-
новни 123, 145, 154, 225, 227, 231;
по земљи 149; светог краља 115; св.
отаца 175, 238; св. Симеона и св.
Саве 39, 72, 102, 104, 107, 123, 124;
стари Србљем 48, 99; у Студеници
102, 107; хришћански 144; царства
ми 149, 188; црквени 238; без зако-
на 227; по закону 224, 227, 228, 229;
през закон 149, 224, 227, 228, 229.
- законитост 140, 145, 146, 152, 155, 221,
223—231, 241.
- законодавство 32, 67, 88, 122, 123, 124,
144, 146, 147, 148, 187, 227, 231—232.
- закуп 53.
- заманица 42, 55, 56, 58, 103, 213.
- замена 22, 23, 241.
- записаније (записати, записовати) 21.

22, 23, 124, 149, 177, 178, 229.
 заробљеништво 27, 29, 82.
 затворено газдинство (geschlossene
 Wirtschaft) 209.
 збор 21, 174, 177, 178, 184, 186, 190,
 214; — себров 47, 69; — српске зем-
 ље 183; — српски 177, 183.
 зговор (зговарање) 175, 177, 189, 190,
 191, 196.
 згон 55, 56.
 земљица 57.
 земља владаочева 59, 70, 73, 75, 76,
 84, 207; властеоска 67, 70, 74, 79,
 108, 109, 136, 206, 208, 227; господ-
 ства ми 114; Грчка 33, 127, 128; 246,
 247; дворска 45, 59, 60, 61, 67, 76;
 државна 35, 59, 67, 206, 207, 214,
 227; жупска 59, 61, 67; ина 68; кра-
 љевства ми 111, 112; Поморска 127;
 128, 135, 155; пронијарска 33, 35;
 Рашка 127; с људима 52; Српска
 112, 119, 120, 128, 135, 155, 172, 173,
 182, 247; туђа 62, 112; царева 31,
 68, 90, 116; царева и краљева 247;
 царства ми 116, 117, 133, 225; цр-
 квена 54, 58, 65, 67, 70, 72, 79, 90,
 93, 94, 97, 98, 102, 103, 108, 109, 110,
 206, 208, 209, 225, 227.
 земљанин 69, 74, 83.
 златар 60, 86, 137.
 Игуман 42, 57, 72, 73, 74, 80, 89, 93,
 96, 97, 98, 99, 133, 171, 173, 175, 177,
 180, 181, 182, 183, 184, 185, 190, 193,
 203, 208, 209, 238.
 изам 112.
 извод 64, 66, 103, 105.
 извољеније (извољити) 171, 184.
 изневерити се 89.
 иконоборци 235.
 иконом 41, 73, 80, 99, 102, 208.
 imperator 127, 131, 132.
 imperium mundi 122.
 имунитет 23, 202, 206, 207, 210, — еко-
 номски 24, 25, 26, 27, 37, 49, 61, 62,
 90, 95, 152, — судски 27, 28, 62, 92,
 97, — црквени 116, 130.
 инкорпорација 243, 245.
 иноверац 116.
 иноколенан 161.

интервенција милосрдна цркве 239-241.
 интерес државни 126, 140, 141, 211,
 212, 216, — класни 140, 141; сталеш-
 ки 126, 141.
 интерполација 226.
 информација 189.
 ипати 181.
 иступ 23.
 исправити се судом — 113.
 испрошеније 241
 iuratus magnus 131.
 iura ac libertates 218, 219, 223, 251.
 јагњетина 40.
 јереј 180; јерејски лик 184.
 јерес 169, 238.
 јустиција 144, 145.
 Кабал 26.
 кавалир (chevalier) 34.
 казнац 12, 183, 198, 200, 202, 203; —
 велики 198, 203.
 калуђер 75, 80, 95, 96, 97, 98—99, 101,
 177, 180, 185, 210, 232.
 канон 130, 139, 148, 235, 236, 238.
 капа поповска 107.
 carta 230.
 катастрофилак 202.
 casus regales (cas royaux) 211.
 катун 48, 65, 71, 74, 84.
 кесарица 17, 21, 178.
 кефалија (кепалија, нефалија) 11, 59,
 94, 97, 187, 202, 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 209, 212, 216, 225; — град-
 ски 202; — краљевства ми 203; —
 панађуру 203, 209.
 кефалствовати 203.
 киновија 99, 238.
 класа друштвена 3, 4, 5, 6, 7, — чи-
 новничка 187; класна оријентација
 владоца 140—141; класна равноте,
 жа 152, 216; наткласна политика 152.
 клетва 22.
 клир, 87, 88, 96, 97, 106, 232, 236, 237.
 кнежевине удесне 158, 166, 242, 244
 246, 247.
 кнежине 244.
 кнез 12, 30, 39, 44, 45, 111, 113, 117,
 121, 123, 126, 129, 130, 131, 159, 160,
 161, 166, 180, 202, 204, 214, 221, 222
 240, 242, 243, 244; — велики (вељи

- 161, 242, 243, 244; — жупски 202; —
удеои 243, 244.
- књига 13, 15, 66, 105, 152, 153, 154,
167, 205, 227, 228; — милосна 225,
227; — свободна 116.
- ковање новаца 136, 137, 213.
- кодификација 219.
- колонијација 64, 96, 159, 207.
- команда војна 150, 201.
- комендација (commendatio) 39.
- commissarius 151, 200.
- commisio 200, 201, 203.
- communitas 230.
- conductus 116.
- конић 73.
- конкуренција 69, 135, 212—213.
- консистириум 197.
- конфискација 23, 30, 74, 90, 112, 206.
- коњ 18, 28, 29, 40, 44, 45, 72, 73, 75,
80, 101, 114.
- corvéable 101, 103.
- космик 101.
- Котор (Которанин, Которски Статут)
83, 85, 229—231.
- крајишник 31, 37.
- крајиште 31, 91.
- краљ 118, 123, 125, 127, 128, 129, 144,
145, 158, 166, 245, 246; велики 192;
— венчани 131; млади 14, 149, 158,
165, 172; — првовенчани 119, 121,
155; — свети 13; — Сремски 245; —
Српски 127, 132; — хришћански 145.
- краљевство 23, 52, 65, 75, 83, 111, 122,
124, 161, 196, 246; — Српско 124.
- краљевствовати 149.
- краљица 172, 186; — мати 166, 192, 244.
- крестијанин 51.
- Крмчија 148.
- круна 119, 121, 129, 131, 151, 152, 164,
221, 243.
- крунисање 119, 124, 129, 164, 165, 170,
172, 173, 181, 183, 195, 196, 237, 244,
245.
- критор 96, 100, 148, 149.
- кудељница 108.
- кула 27, 86.
- куп 12, 111, 112, 241.
- купац 113.
- купља 116.
- купљеније 241.
- купљеница 54, 104.
- кућа 30, 32, 42, 43, 45, 55, 63, 68, 79,
80, 84, 91, 98, 114, 158, 188, 198, 213.
- Лан 40.
- Латинин (Латин) 46, 115, 116, 209.
- leges barbarorum 122, 123, 156; — ci-
viles 123; — fundamentales 231; —
mundanae 123.
- легисти 139, 145, 153.
- lex Salica 156, 157.
- лик богоизбрани Србскије земље 183;
— јерејски 184; — Свете Горе 184;
свештенички 192.
- Литва (литванско-руско право) 14, 29,
37, 42, 60, 63.
- логотет 173, 199, 200.
- Људи 51, 57, 65, 68, 69, 77, 91, 93,
99, 100, 103, 104, 112, 115, 117, 134,
135, 210, 212; — благородни 47; —
владаочеви 51, 62; — властеоски 52,
65; — задворније 79; — жупани 51,
62; — жупци 207; — земаљски 51;
— земљане 51, 54; — краљевски
(gens du roi) 139; — мали и велики
126, 141; — манастирски 51, 52, 62,
93, 102; — ослобођени 47; — сло-
бодни 46, 49, 62—63, 81 107; — слу-
жилије 32; — средњи 13, 47; хри-
стољубиви 182; — црквени 11, 19,
40, 51, 52, 73, 79, 94, 102, 103, 106,
107, 208, 224.
- Магистратура (magistratus) 154, 200,
201, 215.
- мајстор 57, 60, 103.
- мал 27, 61, 91 180, 181, 185, 186, 207.
- манастир 17, 21, 22, 38, 41, 52, 55, 62,
63, 71, 75, 89, 91, 93, 94, 95, 96, 97,
98, 100, 101, 102, 103, 109, 110, 148,
149, 153, 180, 187, 193, 194, 202, 203,
208, 209, 215, 225, 231, 238, 241.
- mansus 53, 79.
- mancipia intra curtem 79.
- Marktrecht 209.
- мач — 139, 242
- меднатизација 243, 244, 245.
- меропак (меропси) 51—71, 72, 73, 74,
75, 77, 81, 82, 91, 100, 103, 105, 106,

135, 141, 208, 211, 225, 226, 227., —
 владоачеви 52, — властеоски 52, 57,
 58, 62., — манастирски 55., — цр-
 квени 52, 58.

меропшина 59.
 меропшић 105.
 месечина 72—73, 75.
 метеж 115.
 метехати 93, 101, 133, 209.
 метохија (метох) 70, 80, 91, 92, 93,
 101, 176, 203, 207, 209.
 miles (milites) 19, 25.
 милосник 227.
 милост 16, 22, 66, 111, 152, 174, 177,
 178, 199, 227, 228, 229, — Божја 122,
 130, 131, 190, 199.
 ministerialis 81.
 митрополит 96, 97, 98, 100, 101, 173,
 175, 177, 184, 238.
 млин 22—23, 39,
 молебник 95.
 монархија наследна 155, — сталешка
 143, 144, — умерена 146.

Навод 92.
 наказаније 18, 22, 69.
 намесник (намесник) 130, 155, 158,
 166, 243, 245.
 намесништво 245, 246.
 наодрицом 99.
 народ 131, 133, 161, 167, 196, 197, 206,
 211, 213, 214.
 насилије на људех 64.
 настолник 158.
 невера 23, 37, 40, 90, 206.
 неверник 30, 66.
 невест 74.
 неврежден 21, 178.
 Немац 31, 46.
 Немачка (немачко право) 31, 32, 129,
 142, 200, 217, 218.
 неотјемљем 89, 95.
 непоколебљем 95.
 нижи 18.
 obiles 85.
 нобилитација 45, 46.
 νόμοι πολιτικοί 123.
 Номоканон 130, 148.

Њива (њивије) 39, 54, 89, 110; — за-
 конита 107, 108, 109; њивије црков-
 но 104.

Обичај (обичајно право) 20, 25, 28, 29,
 30, 71, 72, 77, 79, 91, 112, 113, 122,
 123, 134, 144, 146, 147, 148, 149, 156,
 157, 163, 168, 170, 179, 186, 187, 195,
 213, 214, 224, 231, 236, 246; обичаји
 српски 204, 246.
 област 5, 98, 100, 104, 171, 202, 207,
 209, 241, 245; — духовна 100, 101.
 оброк 203, 207.
 огосподити се 161.
 одапрети 65.
 одговорност колективна 213.
 одтес 41.
 околина 114.
 опсовати 17, 97.
 општежитије 98, 99, 238.
 општина 34, 67, 85, 110, 139, 230.
 орган државне власти 11, 152, 153, 203,
 204, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214,
 215, 216, 239, 247.
 ordonnances 123, 125, 154.
 оружје 44, 45, 164, 195, 211.
 освајање 9, 10, 33, 34, 64, 82, 87, 118,
 120, 148, 149, 242.
 ослонци владоачеве власти 89, 135-140,
 152, 188.
 осрамотити 17.
 осужденије 151, 201.
 отрок 76—82, 85, 204, 211, 217.
 отрочко име 77.
 отстајање 224.

Пан 14, пани хоруговније 14.
 панаџур 112, 115, 116, 209.
 папа 234, 235, 237.
 парац 226.
 парик (πάροικος) 51, 79, 105.
 парламент 154, 157, 185.
 парохија 99, 102, 105, 238.
 пасиште 213, 225.
 пастир (пастири) 51, 63, 75—76, 102.
 патријарх 97, 168, 175, 176, 177, 184,
 185, 193, 210, 232, 233, 236, 239, 241.
 патријаршија 129, 173, 233, 234.
 patricius Romanus 118.

- pacta conventa 218.
 пашња људскаја 79.
 педесати 89.
 педесетници 181, 182.
 πένητες 18.
 перпер 58, 61; перпера царева 58.
 пехарник 39.
 печалованије 240.
 печат 13.
 пирг 75, 92, 104, 208.
 планина 67, 133, 134, 137, 138.
 плата 68, 69, 77.
 племе 161.
 племство 42, 45—46, 52, 140, 145, 180,
 187, 191, 195, 199, — ниже 15, 16, 17,
 19, 45, — редовно 15, 16, 193.
 плен (пленити) 31, 44.
 побеглац 30.
 повеленије 181, 190.
 povella 230.
 погрешити 113.
 поданак 23, 25, 104.
 поданик градски 85; — државни 59, 112,
 126, 133; — приватни 19, 62, 68, 153,
 154, 211.
 поданство приватно 68, 70, 84, 135.
 подградје 83.
 подложити 35, 39, 50, 53, 54, 63.
 подписати 98.
 позив на војску 28, 29; — на двор 32;
 — на суд 13, 15, 18.
 појас 44, 45.
 полиција 144, 145, 146, 150, 152, 212,
 213, 225.
 Пољска (пољско право) 9, 19, 24, 25,
 26, 29, 30, 45—46, 60, 63, 70, 106,
 140, 142, 191, 195, 200, 217, 218, 219,
 220.
 помев 98, 101.
 померопштити 105.
 поместије 35, 36, 37.
 помештик 35.
 помоћ владоцу 61; aide féodale, royale
 27.
 понос 26, 27, 61, 91.
 pontifex maximus 234—235.
 поп 40, 97, 98, 238; — баштиник 50;
 — сеоски 99—109, 184, 224; попов-
 ски син 105.
 поповић 105.
 поповљане 100.
 populares 85.
 породица владоочева 166—167, 180, 185.
 порота 13, 15, 116, 151, 224.
 поротник 13.
 посао црквени 55, 80.
 посед земљишни 19, 20, 21, 22, 23, 37,
 43, 88, 102, 135—136, 187, 206, 225,
 227; — велики 34, 120; — војнички
 34, 35; — ситни земљораднички 36, 53.
 посленик 45, 57.
 потворити 22, 87, 112, 228.
 потес 55.
 потка 71.
 правда 70, 81, 115, 211, 228, 236, 240,
 правило 21, 106, 175, 177, 236.
 правина 22, 90, 209.
 право божанствено 232; — грађанско
 196, 232; — кривично 33, 196, 232;
 — стварно 241, 242; права сталешка
 218, 223, 241; — хришћанска 222.
 православље 126, 130, 236, 237, 238.
 празнине у праву 226.
 пракса (државна, правна) 20, 21, 25,
 28, 29, 30, 65, 94, 109, 134, 147, 151,
 157, 168, 170, 172, 177, 186, 187, 193,
 201, 219, 246.
 прахтор 202; — градски 202.
 пребеглац 30, 188.
 преданије 178.
 предстајник 214.
 преживљај (survival) 44, 45.
 прејем 66, 68.
 премамљивање 64, 105.
 премићурња 214.
 преседан 28, 30, 94, 121, 142, 146, 147,
 156, 168, 170, 173, 186, 195, 231.
 преслушник 153, 205.
 pressalia 112.
 престајање 71.
 престо 124, 132, 139, 180, 182, 187, 192,
 195, 196, 219, 237, 239, 243, 245, 246;
 — грчки 184.
 престолонаследник 166, 167, 173, 185,
 245, 246.
 престолонаслеђе 155—166.
 престоница 200.
 прети се 227.
 претставништво сталешко 31, 186
 прибежиште заштитно 211.

- привезивање за земљу 3, 63—64, 66, 67, 68, 74, 105.
- прикија 35, 36, 54, 77, 242.
- приложити 26, 84, 241.
- примање туђих људи 66, 67, 68, 176, 227, примање попова 105.
- примогенитурa 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165.
- приселица 86, 103, 204, 206, 213.
- пристав 65, 204, 205.
- приставници делом 180, 182.
- причт 106, 182.
- провод 59, 66, 68, 91.
- пронија 33—38, 58, 206, — царска 33, 34, 35, 36.
- пронијар 33, 34, 36, 37, 39, 41, 58, 77, 105, 207, — црквени 40, 208.
- пронијаревић 38, 39, 210.
- проноја 33.
- протевестијар 198, 199, 200.
- протопоп 102, 238, — дворски 99, 103.
- прошеније 240, 241.
- пустиножитељи 175, 177, 185.
- пут 27, 41, 42, 57, 71, 73, 79, 80, 91, 116, 208, 212, 225.
- Работа 23, 40, 55—56, 58, 59, 64, 68, 72, 90, 103, 104, 114, 135, 214, — кефалијина 59, 207, — мала и велика 25, 26, 59, 90, 91, 107, 109, — пронијарска 40, — у жупу 59, 75, 207, — у царину 59, — црковна 80.
- работник 54, 55, 63, 68, 90.
- расужденије 189.
- рат 10, 150, 159, 160, 195, 208.
- регалије 52, 136—138.
- rex 28, 128, 129, 132, 147, 158, 161; — iunior 165, — iuvenis 14, 158, — veteranus 158.
- религија 144, 146, 148, 234 240.
- remoutrances 154.
- рефлекса права 109, 194, 195, 218.
- рецепција 147, 148, 149, 196.
- Рим 237, — други 122, 222, — нови 120, — трећи 121.
- ритер 18, 34.
- роб (ропство) 3, 4, 8 27, 39 46—47, 53, 76—82, 204, 240, робови аграрни 79, 81, — дворски 79, 81.
- род (родовно уређење) 10, 11, 12, 18, 45, 77, 117, 158, 159, 160, 161, 165, 223
- Roma nova 121.
- Романија 128, 247.
- рударство 83, 114—115, 134, 136, 139.
- Русија (руско право) 9, 11, 15—16, 19, 29, 32, 35, 36, 37, 51, 60, 63, 67, 70, 79, 80, 84, 88, 106, 121, 123, 130, 131, 159, 194, 197, 200, 217, 218, 233, 234, 238, 240, 244.
- Сабеседованије 180, 189, 191.
- сабор 20, 32, 46, 71, 87, 115, 121, 129, 135, 149, 150, 151, 160, 164, 165, 167 —197, 216, 221, 227, 233, 241, 245; — архијерејски 172, — бугарски 184; — велики 167, — државни 168, 172, — освештени 192, — православни 168, 190, — светогорски 184, 241, — свештених 181, 183, — себров 168, 186, 214, — српски 168, 172, 184, 196, — српски и грчки 176, — хиландарски 240, — црквени 167, 235, 236, 238, 239.
- сабраније мало 192, 193.
- савет (савештаније) 31, 174, 175, 191, 192, 193, 194, 241.
- савладар 158, 161, 162, 165, 171, 172.
- сагрешеније (сагрешити) 23, 90, 113.
- самовластан 207, 208, 209, 210.
- самовлашће властееоско 225.
- самовољан 207.
- самодржан 120, 128, 130, 131—132, 155, 181.
- самоседмо 31.
- самосуд 224.
- самосудан 207, 208, 209, 210.
- самоуправа 213, 214, 225.
- Сас (Саси) 50, 83, 114—115, 116, 136, 138.
- сатници 181, 182.
- светитељ 93, 97, 180, 182, 189, 192, 210.
- свештеник 49, 87, 145, 194, 235, 240; — парохиски 99.
- свештенство 50, 85, 88, 96—109, 139, 144, 153, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 194, 216, 231, 240.
- свита 44, 45.
- себар (себри) 17, 38, 39, 46—51, 69, 83, 84, 85, 86, 108, 135, 186, 206, 208,

- 210, 213, 214.
себрдија 13, 47.
севаст 93, 202, 207.
севастократор 118, 132, 176, 199.
седиште удовичко 244.
сејм кнежевски 166.
секундогенитура 158, 159, 161, 246.
селиште 54.
село 22, 39, 49, 50, 54, 57, 61, 65, 68, 69, 71, 72, 75, 77, 79, 80, 86, 90, 92, 100, 113, 137, 207, 208, 212, 213, 215.
сељак слободни 34, 45, 49, 50—51.
сенат 197.
сениорат 158, 159, 160, 161, 162, 165.
сепаратизам 246.
servage 77.
servi casati 79. — mansuarii 79.
service de conseil 31, de cour, de justice 31, d'host ou de guerre 31.
сирота 54, 108.
скиптар 178, 198.
Sclavus 85.
слобода 74, 91, 100, 141, — божествена 90, 96, — свака 90, 92, — кретања 62, 105, 107, 109, 111, 116; — манастиру 222; — трговине 69, 111, 115, 116; — цркве 235, 241; — чиста 90.
слободштине 85, 218, 223.
Словенин 67.
словенофилство 223.
слуга 32, 42, 44, 66, 81, 101, 135, 136, 150, 182, 193, 199, 204, 216, 220; — велики 183, 199; — государев 95.
служба 39, 65, 80, 135, 140, 198, 214, 220; — властеоска 44, 66—67; — војна 18, 19, 23, 24, 25, 26, 28—31, 36, 37, 39, 41, 49, 52, 60, 61, 73, 91, 92, 104, 116, 150, 187, 191, 193, 199, 218, 224; — војна нижа 34; — војна стална 31, 37; — витешка 33; — дворска 31—33, 39, 191, 193, 198, 216, 218; — коњичка 34, 40, 41; — непосредна 38; — провијарска 36; — управна 39; — чиновничка 44.
служитељи црквени 181.
смуђење 68.
сокалник 41, 57, 103, 105, 106, 204, 208, 217.
сокалничин 105.
сосса, soccus 26.
сокница 208.
соше 23, 26, 49, 58, 60, 61, 91.
Србија (Србље) 128, 247.
Србин (Србље) 20, 31, 46, 51, 71, 72, 74, 83, 115, 116, 122.
ставица 183, 199.
сталез (-и) 6, 7, 8, 9, 11, 37, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 96, 112, 131, 135, 139, 140, 141, 152, 175, 178, 187, 188, 189, 191, 196, 198, 201, 206, 219, 225, 231; — трети (tiers état) 48, 49, 86, 117; сталешка држава 136, 138, 141, 142, 144, 145, 187, 196, 214—223; сталешке дужности 218, 223, 225, 231, 241; сталешка монархија 143, 144, 214—223; сталешка права 218, 223, 241; сталешка скупштина 179, 186, 193, 196, 218.
стан 76, 91.
станик (станици) 60, 76.
стапи 17.
старац 99, 121, 173, 180, 184, 208.
старина 63, 89.
стариник 63—64, 74.
стас 104.
стегоноша 13, 14, 204.
stipendium 29.
стока 17, 56, 71, 72, 73, 75.
стол српски 90, 156.
сточар (сточарство) 41, 71, 72, 134, 137, 138.
страж граду 202.
стражарење градова и путева 27, 61, 91, 212, 213; — државних граница — 31, 92.
странац (странци) 63, 85, 110—117, 133, 139, 230.
стратер 198.
стратиот (στρατιώτης) 33, στρατιωτικὸν κτήμα 33, 34, 35.
страх царства ми 224, 225, 226.
ступ 55.
soverain 131.
сувереност 14, 119, 120, 121, 131, 132, 133, 145, 226, 233.
суд (судство) 14—15, 27, 28, 32, 33, 62, 63, 65, 66, 81, 85, 87, 88, 89, 93, 94, 97, 112, 130, 145, 152, 187, 196, 207, 208, 221, 224, 225, 226, 227, 228.

230, 231; суд велики 226; — лични
 владоочев 151, 201, 211, 221; — ма-
 ли и големи 151, 211; — патримони-
 ални 62, 92, 93, 97; — прави боже-
 ствени 126, 222; — сталешки 232, —
 црквени 96, 97, 232, 236, 238.

судија 70, 130, 146, 201, 204, 205, 212,
 216, 224, 226, 228; — велики 202; —
 граду 202; — жупски 202; — мали
 202; — манастирски 208.

сукоби социални и политички 141, 168,
 171, 178, 216.

супруга владоочева 166—167, 180, 185,
 186, 192.

схизма 233, 237, 238.

Тамница 68, 160, 163, 208, 240.

taillable 101, 103.

тастнина 36, 39, 102.

тат 27, 31, 91, 97, 211, 212, 213, 221.

тврд 20, 35, 87, 225.

тежити 115.

тепчија 183, 198, 200; — велики 198,
 203; мали 202, 203.

територија 145, 158, 166, 208, 209, 241
 —247.

terra dominicata, indominicata 53, 79;
 — Salica 157.

техника 10.

тисуштници 181, 182.

титула 172, 221, 242, 243; — владо-
 чева 127—132, 199; — краљевска 163,
 244; — легитимна 163.

товар 40, 73, 80.

травнина 72, 75.

translatio imperii 121.

трг 16, 67, 69, 86, 112, 115, 116, 138,
 209; — недељни 209; — приватни
 84, 86, 209; — царев 86, 117, 212;
 тргови цареви и краљеви 247.

трговац 17, 47, 69, 86, 97, 103, 110,
 113, 114, 116, 117, 212, 225.

тржњик 16, 113.

trustes 44.

туђеzemљанин 62.

Белатор 73, 74, 75.
 бесар 120, 178, 199.

Убозни 18.

увреда части 17.

Угарска (Мађарска) 14, 114, 118, 129,
 136, 158, 161, 165, 195, 200, 218, 220,
 243.

удава 112, 113.

удели 242, 244, 246, 247; удео на вла-
 давина 246; удеоне кнежевине 242,
 244, 247; удеони режим 245.

узакоvnити 149, 175, 178, 188.

уде власти (freins de la puissance)
 144—145, 146, 150, 151, 223, 240.

узурпација 163, 164.

указ 123.

управа 32, 81, 86, 88, 152, 180, 185,
 187, 188, 197, 200, 201, 206, 208, 210,
 215, 221, 225, 231; — локална 200,
 201, 203, 215; — централна 200, 215,
 216.

урвати 96.

устав 123, 124, 141, 142, 178, 188, 231;
 — црквени 130.

уставити 178.

установљеније великаго Константина 236.

установност 141, 143.

утврђеније 21, 124, 149, 177, 229.

Феуд 33.

феудализам 221.

феудализација 33, 220.

Француска (француско право) 27, 129,
 139, 140, 142, 144—145, 153, 154, 156,
 157, 194, 199, 200, 217, 218, 226, 231
 237, 240. 30802

fructus civiles 216.

Харизати 98.

Heerbann 28.

Heerfahrt 31, 32.

хоругва 14.

Hoffahrt 31, 32.

хранити се 215, 245.

христијанин (хришћанин) 51, 78, 82.

христољубиви 125, 130, 171, 192.

хришћанство (христијанство) 96, 130,
 222, 232, 238.

Цар 20, 22, 27, 44, 71, 87, 91, 94, 116,
 117, 118, 119—127, 132, 147, 149, 151,

- 165, 166, 173, 184, 197, 210, 226, 228, 233, 234, 235, 236, 237, 239 246; — првовенчани 119, 121.
- царина 59, 115, 136.
- цариник 117.
- царица 22, 70, 116, 152, 166, 167, 173, 175, 177, 227.
- царство 11, 17, 20, 23, 31, 66, 85, 97, 119 — 127, 133, 149, 184, 246; — вечноје 95; — земаљско 95; — небеско 95; — православно 238, 239.
- цезаропапизам 234.
- целисходност 227.
- центрифугалне тежње 220.
- civitas 230.
- црква 5, 12, 21, 35, 36, 39, 52, 63, 65, 70, 72, 75, 84, 87—110, 115, 116, 124, 125, 130, 133, 135, 137, 153, 175, 178, 187, 193, 194, 202, 209, 215, 225, 227; — баштинска 49, 50, 210; — велика 50, 102, 210; — национална 232, 233; — римокатоличка 232, 233—234; црква и држава 231—241.
- црковници мали и велики 184.
- Челник 12, 173, 199, 214; — велики 199.
- чељадин (чељад) 76.
- Чешка (чешко право) 19, 88, 121, 165, 200, 217, 218, 219, 237.
- чиновник 42, 43, 44, 140, 152, 187, 189, 198, 216.
- човек (чловек) 67, 92, 112, 116, 117, 152, 153, 167, 227; — господити 63, 107; — добар 47; — међусобни 64; — од земље краљевства ми 65—66; — слободни 107, 221; — туђи 52, 66, 176; — црквени 89, 93, 96.
- чрнци 98, 171, 180, 182, 183, 189.
- чувар вере 237, 238.
- Ш**љахта 42, 45, 140, 219.

157 80%